

2019

6

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
TƏHSİL İNSTİTUTU

ELMI ƏSƏRLƏR 86

cild 86, № 6, 2019

ISSN 2409-8817

ELMI əsərlər

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

RESEARCH PAPERS

ISSN 2409-8817

9 772409 881009

ISSN 2409-8817

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
TƏHSİL İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

cild 86, № 6, 2019

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

том 86, № 6, 2019

RESEARCH PAPERS

volume 86, № 6, 2019

Bakı - 2019

**Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu Elmi Şurasının
14 noyabr 2019-cu il tarixli iclasının qərarı ilə nəşr edilir.**

Təsisçi: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

**“Elmi əsərlər” məcmuəsi Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin
11 iyul 2002-ci il tarixli 23 №-li əmri ilə qeydə alınmışdır.
Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
qərarı ilə tövsiyə edilən nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir**

Baş redaktor:

Akif Abbasov – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Baş redaktorun müavini:

Hümeyir Əhmədov, pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Məsul katib:

İlham Cavadov – pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Redaksiya heyəti:

Emin Əmrullayev, ped.ü.f.d., dos., **Ənvər Abbasov**, kimya ü.f.d. **Rəfiq Qəndilov**, ped.ü.e.d., prof.
Vidadi Xəlilov, ped.ü.e.d., prof. **Fərahim Sadıqov**, ped.ü.e.d., prof. **Fərrux Rüstəmov**, ped.ü.e.d.,
prof. **Hikmət Əlizadə**, psixol.ü.e.d., prof. **Ramiz Əliyev**, riyaz.ü.e.d., dos. **Rövşən Hübətəliyev**,
ped.ü.e.d. **İntiqam Cəbrayıl**, ped.ü.e.d. **Pirali Əliyev**, ped.ü.e.d., prof. **Şahin Tağıyev**,
ped.ü.e.d., prof. **Mübariz Əmirov**, ped.ü.e.d., prof. **Novruz Musayev**, **Anar Nağıyev**, kimya ü.f.d.
İqrar Nəzərov, **Fuad Qarayev**

Redaksiya şurası:

H.M. Əhmədov (Rusiya Təhsil Akademiyasının xarici üzvü, ped.ü.e.d., prof., Azərbaycan),

B.H. Əliyev (Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri, AMEA-nın müxbir üzvü, prof.,
Azərbaycan)

A.N. Rəhimov (Bakı Qızlar Universitetinin təsisçisi, ped.ü.e.d., prof., Azərbaycan)

Y.Ş. Kərimov (Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun böyük məsləhətçisi, ped.ü.e.d.,
prof., Azərbaycan)

N.D. Nikandrov (Rusiya Təhsil Akademiyasının akademiki, ped.ü.e.d., prof., Moskva)

A.K. Kusainov (Kazaxıstan Pedaqoji Elmlər Akademiyasının prezidenti, ped.ü.e.d., prof., Alma-Ata)

O.M. Topuzov (Ukrayna Milli Pedaqoji Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, Pedaqogika
İnstitutunun direktoru, ped.ü.e.d., prof., Kiyev)

İ.X. Karimova (Tacikistan Təhsil Akademiyasının vitse-prezidenti, ped.ü.e.d., prof., Düşənbə)

V. Briller (Kolumbiya Universitetinin Ali təhsilin sektor təhlili üzrə icraçı direktoru, Dr., prof.
(Nyu-York))

S.P. Lomov (Moskva Pedaqoji Dövlət Universitetinin kafedra müdiri, Rusiya Təhsil
Akademiyasının akademiki, ped.ü.e.d., prof., Moskva)

A.A. Şahin (Hacettepe Universitetinin professoru, Türkiyə)

A.S. Sidenko (Sosial İdarəetmə Akademiyasının aparıcı elmi işçisi, pe.ü.e.d., prof., Moskva)

N.V. Naumova (Samara Humanitar Akademiyasının kafedra müdiri, psixol.ü.f.d., dosent, Samara)

Redaksiya:

İradə Əmirəliyeva, **Dinarə Əsədova**, **Günəl Quluzadə**

MÜNDƏRİCAT

BAŞ REDAKTORDAN AİLƏ PEDAQOGİKASI

Akif Abbasov	Ailə münasibətlərində tolerantlıq	14
---------------------	-----------------------------------	----

METODİKA: FƏNLƏRİN TƏDRİSİNİN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

Ənvər Abbasov	Dərslik Azərbaycan dili təliminin aparıcı vasitəsidir	18
Ləzifə Qasımova, Məhəbbət Paşayeva	Problem əsaslı dərslərdə “müzakirə xəritəsi” metodundan və söhbət aparma taktikasından istifadə yolları	25
Mehrriban Həsənova	Təhsil proqramlarının mənimsənilməsi prosesində xüsusi laborator işləri və onun üstünlükləri	29
Saidə Nəsimova	Şagirdlərin sosiallaşmasında təlimin təşkili formalarından istifadənin əhəmiyyəti	35
Sevil Cavadova	Proqram və dərsliklərin integrasiya problemi baxımından araşdırılması	39
Ülviyyə Əliyeva	Təlimin səmərəliliyini təmin edən şərtlər	45

ÜMUMİ PEDAQOJİ PROBLEMLƏR

İntiqam Cəbraylov, Könül Mikayılova	Azərbaycançılıq ideologiyası multikulturalizmin təməl prinsipi kimi	49
Zəhra Muradova	Gənc nəsə ümumbəşəri və multikultural dəyərlərə hörmət hissinin aşılması yolları	56

TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ, QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ İDARƏ OLUNMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Nigar Niftəliyeva	İbtidai sinif müəllimi pedaqoji diaqnostikanın subyekti kimi	61
Qənirə Nurullayeva	Qiymətləndirmə təlim prosesinin mühüm amili kimi	66

TƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Mahirə İbadova	Ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinə milli-mənəvi dəyərlərin aşılmasının bəzi məsələləri	70
Talib Paşayev	Şagirdlərin dövlət rəmzlərimizlə tanış edilməsinin vacibliyi	75
Şərəf Əhmədova	Şəxsiyyətin sosial inkişafında ailənin rolu	81
Kubra Mehdiyeva	Yeniyetmələrdə əxlaqi hisslərin inkişaf xüsusiyyətləri	84
Elnarə İsmayılova	Ali təhsil müəssisələrində təhsilalanların sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması vəziyyəti	88
Fidan Əfəndiyeva	Müəllimin səriştəsinin cəmiyyətin tərəqqisi ilə şərtlənməsi	92

PSIXOLOGİYA, YAŞ FİZİOLOGİYASI VƏ İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ

Nailə Hüseynova	Açıq rinolaliyalı uşaqların əməliyyatdan sonra damaq-udlaq bağının fəallaşdırılması üzrə loqopedik işin strukturu	98
Aygün Əzimova	Təlim fəaliyyətində yeniyetmələrin suicidal davranışa meyilliyyətin təzahürləri	103
Fatimə Bayramova	Rəhbərin idarəetmə qərarlarına liderlik üslubunun təsirinin əhəmiyyəti	109
Elnarə Qurbanova	Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təlimini zəruri edən sosial-pedaqoji amillər	114
Günəl Allahverdiyeva	Görmə qüsurlu uşaqların psixi inkişaf xüsusiyyətləri	120
Pərvin Əliyeva	Yeniyetmələrdə milli xarakterin formalaşdırılmasında KİV-in rolu	125
Zeynəb Məmmədova	Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsilinə dövlət qayğısı	130
Raziyyə Quliyeva	Kiçikyaşlı məktəblilərdə yaradıcı təxəyyülün inkişafının səciyyəvi xüsusiyyətləri	134
Bahar Bəylərova-Ələkbərova	Yeniyetmələrin təlim motivasiyasına musiqinin təsiri	139
Nərmin Abdullayeva	Müəllimin psixodidaktik qabiliyyətinin inkişaf etməməsinin kiçikyaşlı məktəblilərin təlim çətinliklərinin yaranmasına təsiri	143

MƏKTƏBƏQƏDƏR VƏ İBTİDAİ TƏHSİL

Könül Nəsibova	Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial inkişafına təsir edən amillər	149
Ruqiyyə Babəsova	Oxu təlimi, səsli və səssiz oxu	153
Tahirə Ağayeva	İbtidai sinif şagirdlərinin nitq qabiliyyətinin inkişafında tapşırıqların rolu	156
Nərminə Qaragözova	İbtidai siniflərdə didaktik oyunlar şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirir	159

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI

Novruz Musayev, Aypara Həsənova	Riyazi tədqiqat üsullarının tibbi diaqnostika və tibbi profilaktikada rolu	162
Xəyalə Çəltikova	Riyaziyyat dərslərində didaktik oyunların qaydaları və əhəmiyyəti	166
Əlişah Eyyubov	Həndəsə məsələlərinin təsnifi və həlli metodikası	169
Arzu Əliyeva	Kolleclərdə riyaziyyat təlimində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin yeri və rolu	174

ƏDƏBİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI

Xatirə Xəlilova	Ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyatın tədrisi prosesində şagirdlərin düşünmə bacarığının inkişaf etdirilməsi	178
------------------------	---	-----

İNFORMATIKANIN TƏDRİSİ METODİKASI

Kamil Ayda-zadə, Aynur Əliyeva	İnformatika müəllimlərinin hazırlanması problemlərinin təhlili	182
---	--	-----

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI

Qəzənfər Əliyev	“İnsanın əmələ gəlməsi, təkamülü və təkamülünün mərhələləri” mövzusunun tədrisi metodikası	188
------------------------	--	-----

Könül Mahmudova	Biologiya fənni şagirdlərdə praktik bacarıqlar formalaşdırır	193
------------------------	--	-----

KİMYANIN TƏDRİSİ METODİKASI

Əyyub Əzizov, Kamil Haqverdiyev, Vüsalə Yusifli	Amin turşularının akmeoloji-metodoloji tədrisi	197
--	--	-----

Qənirə Balakışiyeva, Arzu Paşayeva, Əminə Süleymanova	Yeni materialın öyrədilməsi zamanı şagirdlərdə ekoloji biliklərin formalaşdırılması	201
--	---	-----

TARİXİN TƏDRİSİ METODİKASI

Kəmalə Mustafayeva	Təhsilənlərdə dünyagörüşünün formalaşdırılması: mülahizələr, təkliflər	205
---------------------------	--	-----

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ METODİKASI

Maya Qasımova	İbtidai məktəbdə feilin tədrisi prosesində nitq inkişafı üzrə aparılan işlər	210
----------------------	--	-----

Humay Alıqışiyeva	Azərbaycan dili dərslərində qrup işi - kommunikativ bacarıq formalaşdırıcı amil kimi	215
--------------------------	--	-----

MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ

Aytəkin Məmmədova	XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda ibtidai məktəb dərslərinin hazırlanması	219
--------------------------	---	-----

Rəna Qurbanova	Həsən bəy Zərdabi qadın təhsili və tərbiyəsi haqqında	224
-----------------------	---	-----

Vəsilə Razimi	İmadəddin Nəsimi yaradıcılığının şagirdlərin mənəvi-estetik tərbiyəsində rolu	228
----------------------	---	-----

Dürdanə Əliyeva	Azərbaycanda intellektual potensialın inkişafında Qazax müəllimlər seminariyasının rolu	232
------------------------	---	-----

MÜƏLLİMİN ÖZÜNÜTƏHSİLİ

Yusif Babanlı	Azərbaycanda idmanın inkişaf tarixi	236
----------------------	-------------------------------------	-----

KLASSİK MÜƏLLİMLƏRİMİZ

Ənvər Abbasov	Tarixin professor Yəhya Kərimov səhifəsi	241
----------------------	--	-----

QABAQCIL MÜƏLLİMLƏRİMİZ

Akif Abbasov	Usta müəllim, təcrübəli təşkilatçı	244
---------------------	------------------------------------	-----

YENİ NƏŞRLƏR

İntiqam Cəbraylov	Pedaqogika elminə yeni töhfə	247
--------------------------	------------------------------	-----

	Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu əməkdaşlarının 2018-2019-cu illərdə nəşr olunmuş dərslik, monoqrafiya və kitabları	251
--	--	-----

ОГЛАВЛЕНИЕ

ОТ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА СЕМЕЙНАЯ ПЕДАГОГИКА

Акиф Аббасов	Толерантность в семейных отношениях	14
---------------------	-------------------------------------	----

МЕТОДИКА: ОБЩИЕ ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРЕДМЕТОВ

Анвар Аббасов	Учебник – ведущее средство обучения азербайджанскому языку	18
Лязифа Гасимова, Махаббат Пашаева	Пути использования метода «карты обсуждения» и разговорной тактики на проблемных уроках	25
Мехрибан Гасанова	Специальные лабораторные работы и их преимущества в процессе усвоения образовательных программ	29
Саида Насибова	Важность использования форм организации обучения в социализации учащихся	35
Севиля Джавадова	Исследование программ и учебников с точки зрения проблем интеграции	39
Ульвия Алиева	Условия, обеспечивающие эффективность обучения	45

ОБЩИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

Интигам Джабраилов, Конюль Микаилова	Идеология Азербайджана основанной принцип мультикультурализма	49
Захра Мурадова	Пути привития молодому поколению уважительных чувств общечеловеческим и мультикультуральным ценностям	56

ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ, ОЦЕНИВАНИЯ И УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ ОБРАЗОВАНИЯ

Нигяр Нифталиева	Учитель начальных классов как субъект педагогической диагностики	61
Ганира Нуруллаева	Оценивание как важный фактор учебного процесса	66

ВОПРОСЫ ВОСПИТАНИЯ

Махира Ибадова	Пути привития национально-духовных ценностей учащимся общеобразовательных школ	70
Талыб Пашаев	Пути преподавания государственных символов	75
Шараф Ахмедова	Роль семьи в социальном развитии личности	81
Кюбра Мехтиева	Особенности развития нравственных чувств у подростков	84
Эльнара Исмаилова	Положение формирования здорового образа жизни обучаемых в высших образовательных учреждениях	88

Фидан Эфендиева	Обусловленность компетенции учителя прогрессом общества	92
Наиля Гусейнова	Структура логопедической работы по активизации небно-глоточного кольца послеоперационный период у детей с открытой ринолалией	98
Айгюнь Азимова	Проявления склонности к суицидальному поведению у подростков в учебной деятельности	103
Фатима Байрамова	Значимость влияния стилей руководства на процесс принятия управленческих решений	109
Эльнара Исмаилова	Положение формирования здорового образа жизни обучаемых в высших образовательных учреждениях	114
Гюнель Аллахвердиева	Особенности психического развития детей с нарушениями зрения	120
Парвин Алиева	Роль средств массовой информации в формировании национального характера у подростков	125
Зейнаб Мамедова	Государственная забота об образовании лиц с ограниченными возможностями здоровья	130
Разия Кулиева	Характерные особенности в развитии творческого воображения у младших школьников	134
Бахар Бейлерова-Алекперова	Влияние музыки на мотивацию обучения подростков	139
Нармин Абдуллаева	Влияние не развитых психодидактических способностей учителя на возникновение трудностей в обучении учащихся начальных классов	143

ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ

Кёнул Насибова	Факторы, влияющие на социальное развитие детей дошкольного возраста	149
Ругия Бабашова	Обучение чтению, чтение вслух и про себя	153
Тахира Агаева	Роль заданий в развитии речевых навыков у учащихся начальных классов	156
Нармина Гарагёзова	Дидактические игры способствуют развитию мышления учащихся в начальных классах	159

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ

Новруз Мусаев, Айпара Гасанова	Роль методов математического исследования в медицинской диагностике и профилактике	162
Хаяла Чалтикова	Правила и значение дидактических игр на уроках математики	166
Алишах Эйюбов	Методика решения и классификация геометрических задач	169
Арзу Алиева	Роль и место использования ИКТ в преподавании математики в колледжах	174

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ

Хатира Халилова	Развитие мыслительных способностей учащихся в процессе обучения литературы в общеобразовательных школах	178
------------------------	---	-----

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНФОРМАТИКИ

Камиль Айда-заде, Айнур Алиева	Анализ проблем подготовки учителей информатики	182
---	--	-----

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ

Газанфар Алиев	Методика преподавания темы «Возникновение человека, эволюция и этапы эволюции»	188
Кёнуль Махмудова	Биология формирует у учащихся практические навыки	193

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ХИМИИ

Эйюб Азизов, Камил Ахвердиев, Вюсали Юсифли	Акмеолого-методологическое преподавание аминокислот	197
Ганира Балакишиева, Арзу Пашаева, Амина Сулейманова	Формирование экологических знаний учащихся при изучении нового материала	201

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

Кямала Мустафаева	Формирование мировоззрения учащихся: суждения, предложения	205
--------------------------	--	-----

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Мая Касумова	Работы по развитию речи в начальной школе в процессе обучения глагола	210
Хумай Алыкишиева	Групповая работа на уроках азербайджанского языка как фактор коммуникативных навыков	215

ИСТОРИЯ ШКОЛЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

Айтекин Мамедова.	Разработка учебников для начальных классов в 20-е годы XX века в Азербайджане	219
Рена Курбанова	Гасан бек Зардаби о женском образовании и воспитании	224
Василя Разими	Роль творчества Имадеддина Насими в нравственно-эстетическом воспитании учащихся	228
Дурдана Алиева	Роль Газахской учительской семинарии в развитии интеллектуального потенциала в Азербайджане	232

САМООБРАЗОВАНИЕ УЧИТЕЛЯ

Юсиф Бабанлы	История развития спорта в Азербайджане	236
---------------------	--	-----

УЧИТЕЛЯ- КЛАССИКИ

Анвар Аббасов	Страница истории- профессор Яхья Керимов	241
----------------------	--	-----

НАШИ ПЕРЕДОВЫЕ УЧИТЕЛЯ

Акиф Аббасов	Квалифицированный учитель, опытный организатор	244
---------------------	--	-----

НОВЫЕ ПУБЛИКАЦИИ

Интигам Джабраилов	Новый вклад в педагогическую науку	247
	Учебники монографии и книги сотрудников Института образования Азербайджанской Республики, опубликованные в 2018-2019 года	251

CONTENTS

FROM EDITOR IN CHIEF FAMILY PEDAGOGY

Akif Abbasov	Family tolerance	14
---------------------	------------------	----

METHOD: GENERAL ISSUES OF TEACHING OBJECTS

Anvar Abbasov	The textbook is a leading tool for teaching the Azerbaijani language	18
Lazife Gasimova, Mahabbat Pashayeva	Ways to use the discussion card and conversational tactics in problem lessons	25
Mehriban Hasanova	Special laboratory work and their advantages in the process of mastering educational programs	29
Saida Nasibova	The relevance of using forms of learning in the socialization of students	35
Sevil Javadova	Exploration of programs and textbooks from the point of view of problems of integration	39
Ulviyya Aliyeva	Conditions of providing efficiency of education	45

PROBLEMS OF UPBRINGING

Intigam Jabrayilov, Konul Mikayilova Zahra Muradova	Ideology of Azerbaijan based principle of multiculturalism	49
	Ways of instillation of respectful feelings for universal and multicultural Values within the young generation	56

ISSUES OF IMPROVEMENT, ASSESSMENT AND MANAGEMENT OF QUALITY OF EDUCATION

Nigar Niftaliyeva	Initial class teacher as a subject of pedagogical diagnostics	61
Ganira Nurullaeva	Assessment is the most important factor in the learning process	66

PROBLEMS OF UPBRINGING

Mahira İbadova	Ways of instilling national and moral values in students of secondary schools	70
Talib Pashayev	Ways of teaching Azerbaijani state symbols	75
Sharaf Ahmadova	Role of family in social development of personality	81
Kubra Mehdiyeva	Characteristics of moral development in adolescents	84
Elnara Ismayilova	Discussion of the healthy lifestyle in educational institutions	88
Fidan Afandiyeva	Conditionality of teacher competence by the progress of society	92

PROBLEMS OF PSYCHOLOGY, AGE PHYSIOLOGY AND INCLUSIVE EDUCATION

Naila Huseynova	Structure of logopedic work on activation of the palpation of the palate of children with open rhinolalia	98
------------------------	---	----

Aygun Azimova	The appearance of suicidal behavior at teenagers	103
Fatima Bayramova	Features of influence of leadership style on management decisions	109
Elnara Gurbanova	Socio-pedagogical factors affecting the necessity to teach children with special ineedes	114
Gunel Allahvrediyeva	Features of psychic development of children with visual impairments	120
Parvin Aliyeva	The role of the media in shaping the national character of adolescents	125
Zeynab Mammadova	State care for education of persons with disabilities	130
Raziya Guliyeva	Characteristic features in the development of creative imagination at younger schoolchildren	134
Bahar Baylarova-Alakbarova	The influence of music on the motivation for teaching teenagers	139
Narmin Abdullayeva	The effect of the development of teacher's psychodidactic ability on the formation of training difficulties of primary school children	143
<i>PRESCHOOL AND ELEMENTARY EDUCATION</i>		
Konul Nasibova	Factors affecting social development of pre-schooled children	149
Rugiya Babashova	Teaching reading, reading always and about yourself	153
Tahira Aghayeva	The role of tasks in the development of speech skills of primary school students	156
Narmina Garagozova Aliaga	Didactic games facilitate the development of thinking of students in initial classes	159
<i>METHODOLOGY OF TEACHING MATHEMATICS</i>		
Novruz Musaev, Aypara Hasanova	The role of mathematic research methods in medical diagnostics and prevention	162
Khayala Chaltikova	Rules and importance of didactic games in math lessons	166
Alishah Eyyubov	Characteristics and solution methodology	169
Arzu Aliyeva	The role and place of the use of information communication technologies in teaching mathematics in colleges	174
<i>METHODOLOGY OF TEACHING LITERATURE</i>		
Khatira Khalilova	Development of students' thinking ability in the process of teaching literature in secondary schools	178
<i>METHODOLOGY OF TEACHING INFORMATICS</i>		
Kamil Ayda-zade, Aynur Aliyeva	Analysis of problems of preparation of teachers of informatics	182

METHODOLOGY OF TEACHING BIOLOGY

Gazanfar Aliyev	Methodology of teaching the topic “The origin of human, evolution and stages of evolution”	188
------------------------	--	-----

Konul Makhmudova	Biology builds practical skills in students	193
-------------------------	---	-----

METHODOLOGY OF TEACHING CHEMISTRY

Eyyub Azizov,	Acmeological-methodological teaching of amino acids	197
----------------------	---	-----

Kamil Hagverdiyev,		
Vusala Yusifli		

Ganira Balakishiyeva,	Formation of students' ecological knowledge in teaching new material	201
------------------------------	--	-----

Arzu Pasayeva,		
Amina Suleymanova		

HISTORY OF SCHOOL AND PEDAGOGICAL THOUGHT

Kamala Mustafayeva	The formation of outlook of learners: reviews, offers	205
---------------------------	---	-----

METHODOLOGY OF TEACHING THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Maya Gasimova	Works that are done for the development of speech in teaching of verb	210
----------------------	---	-----

Humay Alikishieva	Institute of education of the republic of Azerbaijan	215
--------------------------	--	-----

HISTORY OF SCHOOL AND PEDAGOGICAL THOUGHT

Aytekin Mammadova	Preparation of textbooks for primary classes in Azerbaijan in the 20s of XX century	219
--------------------------	---	-----

Rana Gurbanova	Hasan bey Zardabi about the women education and upbringing	224
-----------------------	--	-----

Vasila Razimi	The spiritual and aesthetic role of İ. Nasimi's activity in breeding up children	228
----------------------	--	-----

Durdana Aliyeva	The role of the Kazakh Teachers' Seminary in the development of intellectual potential in Azerbaijan	232
------------------------	--	-----

TEACHER'S SELF-EDUCATION

Yusif Babanlı	History of sports development in Azerbaijan	236
----------------------	---	-----

CLASSIC TEACHERS

Anvar Abbasov	History Page - professor Yahya Karimov	241
----------------------	--	-----

OUR ADVANCED TEACHERS

Akif Abbasov	Qualified teacher, experienced organizer “Gulistan”	244
---------------------	---	-----

NEW PUBLICATIONS

Intigam Jabrayilov	New contribution to pedagogical science	247
---------------------------	---	-----

	Textbooks, monographs and books of employees of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan published in 2018-2019	251
--	---	-----

BAŞ REDAKTORDAN AİLƏ PEDAQOGİKASI

UOT 37.0

Akif Nurağa oğlu Abbasov,
*pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor, əməkdar müəllim
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun elmi katibi*

AİLƏ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ TOLERANTLIQ

Акиф Нурага оглу Аббасов,
*доктор наук по педагогике, профессор, Заслуженный учитель
ученый секретарь Института Образования
Азербайджанской Республики*

ТОЛЕРАНТНОСТЬ В СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Akif Nuragha Abbasov,
*doctor of science in pedagogy, professor, Honored teacher
scientific secretary of Institute of Education of the
Republic of Azerbaijan*

FAMILY TOLERANCE

Xülasə. Müəllif ali təhsil müəssisələri üçün "Ailə pedaqogikası" dərsliyi üzərində işləyir. Məqalə dərsliyin mövzularından birini əhatə edir və çox mühüm problemə həsr olunmuşdur. Ailə münasibətlərində tolerantlıq problemi diqqət mərkəzinə gətirilir.

Müəllif ailə münasibətlərində tolerantlıq deyəndə burada gənc ər və arvad arasındakı; gənc ailə ilə oğlanın ata-anası, gəlinin ata-anası; gənc ər və övladları; övladların bir-biri ilə; övladlar və baba-nənələri; əmi-bibləri, xala-dayıları arasındakı münasibətlərdə tolerantlığı nəzərdə tutur. Eyni zamanda ailə münasibətlərində intolerantlığa münasibət bildirilir.

Açar sözlər: ailə, ailə münasibətləri, tolerantlıq, ailə münasibətlərində tolerantlıq, ailə münasibətlərində intolerantlıq, tolerant ər, tolerant arvad

Резюме. Автор работает над учебником "Семейная педагогика" для высших учебных заведений. Статья охватывает одну из тем учебника и посвящена очень важной проблеме. В центре внимания находится проблема толерантности в семейных отношениях.

Автор, под толерантностью в семейных отношениях подразумевает: толерантность в отношениях между молодыми супругами, молодой семьей и родителями мужа, молодыми супругами и их детьми, между детьми, их бабушками и дедушками, тетями и дядями. В то же время выражено отношение к не толерантности в семейных отношениях.

Ключевые слова: семья, семейные отношения, толерантность, толерантность в семейных отношениях, интолерантность в семейных отношениях, толерантный муж, толерантная жена

Summary. The author is working on a textbook "Family Pedagogy" for higher education institutions. The article covers one of the topics in the textbook and is devoted to a very important problem. The focus is on tolerance in family relationships.

The author, by tolerance in family relations means: tolerance in relations between young spouses, young family and parents of the husband, young spouses and their children, between children, between children, their grandparents, aunts and uncles. At the same time, the attitude towards non-tolerance in family relations is expressed.

Keywords: family, family relations, tolerance, tolerance in family relations, intolerance in family relations, tolerant husband, tolerant wife

Öz-özümüzə sual verdik: Necə etmək lazımdır ki, ailədə ixtilaflar baş verməsin?

Ailə münasibətlərində tolerantlıq ixtilafların qarşısının alınmasında və aradan qaldırılmasında etibarlı vasitə ola bilər. Bu nə deməkdir? Suala cavab verməyə çalışaq. Biz ailədə bir-birimizə münasibətdə nə qədər dözümlü olsaq, münasibətli vəziyyətlər bir o qədər az baş verərdi. Ailədə bir-birinə yad adam yoxdur. Ailə üzvlər qan qohumluğu üzrə bir-birinə yaxındırlar. Damarlarda bir-birinin qanı axır. Yad kimə demək olar? Ata, ana, bacı, qardaş, baba, nənə, bibi, dayı, əmi, xala, uşaqlar. Ona görə də bir-birini əsəbləri, taleyi, həyatı ilə oynamağa dəyməz. Qayınana gəlinlə yola getmirsə, bu nəvələrin xoşuna gələrmə? Gəlin qayınana ilə, baldızla, qayınla düz dolanmırsa, yenə uşaqların, onların atalarının, baba-nənələrin əhvalı pozulur. Necə deyirlər, yeyib-içdikləri haram olur.

Ailə üzvləri başa düşməlidirlər ki, insanlar bir-birindən fərqli olduqları, zahirən bir-birinə oxşadıqları (əkizlər istisna olunur) kimi daxili baxımdan da, hiss-həyəcanlarına, arzu və istəklərinə, meyillərinə, şəxsiyyətlərarası münasibətlərinə, inanclarına görə də fərqli olurlar. Bir də görürsən ki, ailədə bəzən eyni pedaqoji təsirlərlə əhatə olunmuş iki qardaş, yaxud iki bacı bir-birindən tamamilə fərqli xasiyyət və rəftara, davranış tərzinə yiyələnir. Hətta bir sıra hallarda biri müsbət, digəri mənfiyönümlü olur.

Haqqında söz açılan fərqləri aradan qaldıraraq, bir insan tipi yaratmaq qeyri-mümkündür. Odur ki, reallığı nəzərə alaraq, müxtəlifliklərin təbii olduğunu qəbul edərək, ixtilafları şiddətləndirməkdən vaz keçib, birgə yaşamağın ağrısız-acısız olan yollarını tapmaq lazımdır. Əlac buna qalır. Yalnız və yalnız. Gəlin etiraf edək, qarşımızda iki yol var: ya hər gün əsəblərimiz tarıma çəkilməli, günlərimiz “ah-ufra” keçməli, ya da bir-birimizi başa düşməli, bir-birimizi qəbul etməliyik. Tolerantlıq bax bu uyğunlaşma yolunu seçmək bacarığıdır.

Deyilənlər ailə münasibətlərində tolerantlığın təşəkkül tapmasını zərurətə çevirir. Hətta pedaqoq və psixoloqlar bu fikirdədirlər ki, xüsusilə olaraq “Tolerantlıq pedaqogikası” yazılmalıdır.

Tolerantlıq – latın mənşəlidir. “*Dözüm, dözmək, dözümlülük, tab gətirmək, hövsələli, təmkinli, səbirli olmaq, fikir verməmək, göz yummaq*” mənalarında işlənir.

Pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatda tolerantlığın bir sıra formalarını diqqət mərkəzinə gətirirlər. Onları yada salaq: gender tolerantlığı; yaş tolerantlığı (qocaların gəncləri başa düşmək istəməməsi, gənclərin lazımı təcrübə və biliyə yiyələnməməsi); təhsil tolerantlığı (daha çox təhsilli adamların az təhsillilərin fikir və mülahizələrinə və davranışına dözümlü münasibət); millətlərarası tolerantlıq (müxtəlif millətlərin nümayəndələrinə xoş münasibət, başqa millət nümayəndəsinin nöqsanlarının və mənfi hərəkətlərinin həmin millətin digər nümayəndəsinə – də aid etməmək qabiliyyəti); irqi tolerantlıq (başqa irq nümayəndələrinə inamsızlığın olmaması); dini tolerantlıq (dindar və dindar olmayan insanların bir-birinə münasibətində dözümlülük, eyni zamanda müxtəlif dinə mənsub insanların bir-birinin dininə hörmət); fizioloji tolerantlıq (xəstə, şikəst, fiziki cəhətdən qüsurlu şəxslərə münasibətdə dözümlülük).

Tolerantlığın pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatda göstərilən həmin növlərinə pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru İ.B. Əmirəliyeva tolerantlığın aşağıdakı növlərini əlavə etmişdir: “şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə tolerantlıq; pedaqoji tolerantlıq (müəllim və tələbə, müəllim və şagird, müəllim və valideyn münasibətlərində tolerantlıq, müəllimlərin öz aralarındakı münasibətlərində tolerantlıq); öz-özünə münasibətdə tolerantlıq; sevdiyi oğlana (qıza) münasibətdə tolerantlıq; yoldaşlıq və dostluq münasibətlərində tolerantlıq; oğlanlar və qızlar arasındakı münasibətlərdə tolerantlıq; ailə münasibətlərində tolerantlıq (ər və arvad münasibətlərində tolerantlıq, gəlin-qayınana münasibətlərində tolerantlıq, gəlin-baldız münasibətlərində tolerantlıq, kürəkən-qayınana münasibətlərində tolerantlıq, kürəkən-qayınata münasibətlərdə tolerantlıq; ailə üzvləri arasındakı münasibətlərdə tolerantlıq); öz xalqının ənənələrinə münasibətdə tolerantlıq; mədəniyyətlərarası tolerantlıq; gündəlik rastlaşdığı, lakin tanımadığı şəxslərə münasibətdə tolerantlıq; tələbə yoldaşlarına münasibətdə tolerantlıq; rəhbər işçi və təbə işçi arasındakı münasibətlərdə tolerantlıq və s.

Tolerantlığın insan hüquqları və vicdanı ilə sıx surətdə bağlı olduğunu nəzərə alıqda ailə münasibətlərində də tolerantlıq özünə möhkəm yer almalıdır.

Nuşirəvan adlı yaşlı bir kişi söhbət edir: “Cavan idim. Ali təhsilimi başa vurub doğma rayonumuza qayıtmışdım. Zavodların birində bir neçə il idi işləyirdim ki, məni baş mühəndis vəzifəsinə irəli sürdülər, sərəncamıma məşin verdilər. Mənə böyük etimad göstərmişdilər. Mən də çalışırdım ki, bu etimadı doğruldum. Səhər tezdən evdən çıxır, gecə yarısı qayıdırdım. Bir neçə il keçdi. Zavodda iş başdan aşırıdım. Mən də öz işimi sevirdim. Ailə qurmaq yadıma düşmürdü. Amma anam narahat idi. “A bala, nə zaman tərpnəəcəksən? Ətrafda qız qalmaqda ələ getdi, oğlan qalması - evləndi!”

Mən də hər dəfə zarafata salır: “Başım ayılan kimi evlənərəm, ana. Məni tələsdirmə.”

Toydan gələn anam bir də görürdüm ki, ah çəkir, sonra üzünü mənə tutaraq: “Hamı evlənir, hamının gəlini var, məndən başqa. Bəs mənə nə zaman əl yetirən qismət olacaq?” - deyirdi.

Bir gün anama dedim:

-Ana, istəyirəm evlənim.

Anam sevindiyyindən bilmədi, nə desin. Boynumu qucaqlayıb: “Axır ki, insafa gəldin!” - dedi.

-Ay bala kimdir, kimlərdəndir? Barı mən tanıyıram?

-Heç mən də tanıyıram. Heç görməmişəm də, - deyə cavab verdim.

Anam dilxor oldu, qaşqabağını tökdü:

-Məni ələ salırsan, bala?

-Allah eləməsin, ay ana. Bu nə sözüdür? Deyirəm evlənirəm, demək evlənirəm. Gəlini sən tapmalı olacaqsan.

-Mən?

-Hə, sən.

-Elə niyə, ay oğul?

-Bilirsən, ay ana, gəlinlə mən, yox daha çox sən yaşayacaqsan...

Anamın təəccüblə baxdığını görüb əlavə etdim:

-Mən səhər tezdən çıxıram, gecə yarısı qayıdırəm. Gəlinlə bütün günü sən qalacaqsan. Gərək sən sözün-söhbətin onunla tuta. Siz bir-birinizlə dolana biləsiniz. Siz yola getsəniz, mənim üçün də yaxşı olacaq. Hə anacan, arşın malçı Əsgərin xalası kimi çarşabını başına salıb özünə gəlin axtar.

Nuşirəvan kişi söhbətinə davam etdi:

-Elə də oldu. Gəlini anam tapdı. İndi həmin illərdən 30-40 il keçib. Bizim evdə nə gə-

lin-qayınana, gəlin-baldız, nə də ər-arvad söz-söhbəti olub. Nəvələrimiz, nəticələrimiz var. Bir-birimizə can deyib, can eşidirik.

Biz o iddiada deyilik ki, övladları üçün qızları, həyat yoldaşını analar, bacılar tapmalıdır. Bu da bir variantdır. Amma evlənəndə valideynlərin məsləhətini eşitmək, xeyir-duasını almaq yaxşı olardı.

Ailə münasibətlərində tolerantlıq deyəndə burada biz:

-gənc ər və arvad arasındakı münasibətlərdə tolerantlığı;

-gənc ailə ilə oğlanın ata-anası arasındakı münasibətlərdə tolerantlığı;

-gənc ailə ilə gəlinin ata-anası arasındakı münasibətlərdə tolerantlığı;

-gənc ər və övladları arasındakı münasibətlərdə tolerantlığı;

-övladlar arasındakı münasibətlərdə tolerantlığı;

-övladlar və baba-nənələri arasındakı münasibətlərdə tolerantlığı;

- övladlar və əmi-bibi arasındakı münasibətlərdə tolerantlığı;

-övladlar və xala-dayı arasındakı münasibətlərdə tolerantlığı;

- gənc ər və arvad və digər qohumlarla münasibətlərdə tolerantlığı nəzərdə tuturuq.

Ailə münasibətlərində tolerantlıqla yanaşı intolerantlıq da mövcuddur. İntolerantlıq - şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə, o cümlədən ailə münasibətlərində (ərin arvada, arvadın ərə, gəlinin qayınanaya, qayınataya, gənc ərin qayınanasına, qayınatasına və qayınana) dözümsüzlüyün nümayiş etdirilməsidir.

Tolerantlıq - müsbət, intolerantlıq mənfi keyfiyyətdir. Tolerantlıq ailə münasibətlərini gözəlləşdirir, ailənin mənəvi və psixoloji mühitinə xoş ovqat bəxş edir, intolerantlıq isə, ailə münasibətlərini çətinləşdirir, ailədə xoşagəlməz, gərgin ab-hava, ixtilafli vəziyyətlər yaradır.

Tolerant insan özünə yaxşı-yaxşı bələd olan və başqa insanları başa düşən insandır. Tolerant münasibət birdən-birə yaranmır. Kiçik yaşlarından uşaqlarda tolerantlıq keyfiyyətlərini tərbiyə etmək lazımdır. Əgər şəxsiyyətdə tolerantlıq keyfiyyəti formalaşdırılıbsa, bu, bütün həyatı vəziyyətlərdə və başqa insanlarla münasibətlərində təzahür edəcəkdir.

Tolerant şəxsə məxsus xüsusiyyətlər bunlardır: başqa insanlara hüsn-rəğbət; hövsələ, səbir, təmkin; dözümlü; yumor hissi; həssaslıq; inam, etibar; özünü apara bilmək, özünü ələ ala bilmək; yersiz özündən çıxmaq; humanizm; müsahibini dinləmə bacarığı; mərifətli olmaq; pedaqoji etika yiyələnmək; nəzakətli olmaq; xeyirxahlıq; başqalarına münasibətdə bədgüman olmamaq; başqalarının qeybətini etməmək; başqasının halına yanmaq, sevincinə və dərdinə şərik olmaq və s.;

Bu mövqe ailə münasibətlərində də gözənilməlidir.

Yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlər intolerant şəxsə yaddır. O, yalnız özünü düşünür. Başqalarına münasibətdə qərəzlidir, bədgümandır, onların uğurlarına sevinmir, paxıllıq edir, pislik etməyi xoşlayır, əlindən yaxşılıq gəlmir. Ailə münasibətlərinə gəldikdə isə, intolerant şəxs həyat yoldaşını incidir, onu qışqırır, min bəhanələrlə irəli getməsinə istəmir, həyat yoldaşının iş və ev qayğılarına biganədir, uşaqların təlim və tərbiyəsi ilə yaxından məşğul olmur.

Bəzi ailələrdə uşaqlar və valideynlər arasında ixtilaflar meydana gəlir. Bu, səbəbsiz deyildir. Anlaşılmazlıqlar ata-anaların günahı üzündən baş verir. Valideyn uşağın fəaliyyət və hərəkətlərindəki azadlıq, ideali seçmək, öz özü ilə olmaq, valideynlərindən fərqlənmək hüququnu tanımaq istəmir. Valideynlər özləri ilə övladları arasında yaranan ixtilafları zor tətbiq etmədən, qayısa, şilləyə əl atmadan həll edə bilmə mədəniyyətinə yiyələnməlidirlər. 4 yaşlı Azərin hansısa hərəkəti atanın xoşuna gəlməyib. Stol ətrafındadırlar. Ata ona acıqlanır. Azər ayaq üstə pərt dayanıb dinmir. Ata onun üstünə qışqıraraq "Otur" deyir. Azər əyləşmir. Ata onun əlindən

dartıb onu oturmağa məcbur etmək istəyir. Azər aşağı əyilir, atası əlini buraxan kimi yenə ayağa qalxır. Ata qışqırır: "Demədim sənə otur!". Azər tərslik, inadkarlıq edərək, əyləşmir.

Atanı acıqlandıran 4 yaşlı uşağın onun sözünə qulaq asmamasıdır. Amma ata səhvə yol verdiyini düşünmür. Ona elə gəlir ki, o, haqlıdır. Uşaq isə, fikirləşir ki, atası ki, bu qədər qışqırır, ona güc tətbiq edir, axı onun yol verdiyi hərəkət bu səviyyədə zərərli deyil. Ata niyə özündən çıxır. Ata fikirləşir ki, uşaq nəhaq yerə ona qulaq asdır, inadkarlıq edir. Əslində Azərin ayaq üstə duraraq oturmaq istəməməsi, atanın yersiz iradlarına üsyandır.

Ailə təkcə uşağın anadan olması və tərbiyə olunması, eyni zamanda gündəlik problemlərin həlli ilə məşğul olmur, həm də çətin vəziyyətlərdə ailə üzvlərinin mənəvi və psixoloji sağlamlığı keşiyində dayanır.

İnsanın psixi və fiziki sağlamlığı bilavasitə ailə ilə bağlıdır. Ailə ixtilafları nəinki ailənin dayaqlarını sarsıdır, eyni zamanda uşağın deviant davranışa yiyələnməsi, sinir sisteminin pozuntusu üçün əsas olur. Uğurlu ailələrdə uşaqlar və valideynləri arasında tolerant münasibətlər hökm sürür ki, bu çox yaxşı ənənədir.

Problemin aktuallığı. Respublikamızda ailə münasibətlərində tolerantlıq problemi indiyə qədər tədqiqatə cəlb edilmədiyindən mövzu aktualdır.

Problemin yeniliyi. Ailə münasibətlərində tolerantlıq diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə uşaqların ailə tərbiyəsi və pedaqoji tolerantlıq problemlərini tədqiq edən doktorant və dissertantlar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikası. Bakı: Mütərcim, 2016, 324 s.
2. Əmirəliyeva İ.B. Ali məktəb tələbələrində tolerantlığın formalaşdırılması: Ped.ü.fəls.dok. ...dis. Bakı, 2016.

E-mail: a.abbasov@arti.edu.az

Rəyçilər: ped.ü.elm.dok., prof. H.Ə. Əlizadə,
ped.ü.elm.dok., prof. H.H. Əhmədov

Redaksiyaya daxil olub: 27.11.2019

METODİKA: FƏNLƏRİN TƏDRİSİNİN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

UOT 372.8

Ənvər Məhəmməd oğlu Abbasov

*Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun direktor müavini,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Əməkdar müəllim*

DƏRSLİK AZƏRBAYCAN DİLİ TƏLİMİNİN APARICI VASİTƏSİDİR

Anvar Магомед оглу Аббасов

*заместитель директора Института Образования Азербайджанской Республики,
доктор философии по педагогике, доцент
Заслуженный учитель*

УЧЕБНИК – ВЕДУЩЕЕ СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМУ ЯЗЫКУ

Anvar Mahammad Abbasov

*deputy director of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan,
doctor of philosophy in pedagogy, associate professor
Honored teacher*

THE TEXTBOOK IS A LEADING TOOL FOR TEACHING THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Xülasə: Məqalədə ilkin olaraq dərsliklər haqqında danışılır. Onun pedaqoji anlayış kimi mahiyyəti şərh olunur. Azərbaycan dili dərsliklərinin təlim prosesində əhəmiyyəti qeyd edilir. Onun Azərbaycan dili təlimi prosesinin əsas vasitəsi olması əsaslandırılır. Azərbaycan dili dərsliklərinin xarakterik cəhətləri təhlil edilir.

Acar sözlər: dərslik, Azərbaycan dili təlimi, aparıcı vasitə, dərslik fenomeni, sistemləşdirmə funksiyası

Резюме: В статье, в первую очередь, повествуется об учебниках. Разъясняется его сущность как педагогической концепции. Подчеркивается важность азербайджанских учебников в процессе обучения. Обосновывается, их важность в качестве основного средства в процесса изучения азербайджанского языка. Анализируются характерные особенности учебников азербайджанского языка.

Ключевые слова: учебник, преподавание азербайджанского языка, ведущее средство, феномен учебника, функция систематизации

Summary: The article primarily deals with textbooks. Its meaning as a pedagogical concept is interpreted. The importance of Azerbaijani textbooks in the educational process is emphasized. It is proved that this is the main tool of the process of studying the Azerbaijani language. The characteristics of the Azerbaijani language textbooks are analyzed.

Keywords: textbook, teaching of the Azerbaijani language, leading tool, textbook phenomenon, systematization function, creative skills

Dərsliyin yaradılması pedaqoji hadisədir

Dərs keçən və ya dərs dinləyən hər kəsin təfəkküründə dərslik fenomeni barədə düşüncələr onları daha tələbkər olmağa sövq etmiş, öz-lərini inkişaf etdirmək üçün etibarlı bir mənbə-

nin olmasına ehtiyac duymuşlar. Tarixdən mə-lum olduğu kimi, məktəbdarlıqla məşğul olanlar bu ehtiyac və tələbatları ödəmək üçün müxtəlif zamanlarda zəruri hesab etdikləri resurslara əsaslanmışlar. Bir neçə min il əvvəl qədim şu-merlər gildən hazırlanmış lövhələrdən dərslik

kimi yararlanmışlar. Dövr dəyişdikcə onlar məşhur olan və insanların daha çox üz tutduqları, inam göstərdikləri əsərlərə müraciət etmişlər. Qurani-Kərimdən bir dərslik kimi istifadə edən müəllimlər onun müxtəlif surə və ayələrini öyrətməklə uşaqlarda ruh yüksəkliyi, mənəvi kamillik formalaşdırmağa çalışmışlar (1). Yaxud Sədi Şirazinin “Gülüstən” və “Bustan” əsərləri üzərində iş aparılmaqla uşaqların bir insan kimi formalaşmasına təsir göstərmiş, həm də onlarda elementar yazı və oxu bacarıqlarını irəlilətməklə onun inkişafına nail olmağı qarşıya qoymuşlar (2). Marağa və təcrübəyə istinadən aparılan bu iş prosesində uşaqlar daha çox biliklə, məlumatlarla qarşılaşır, öyrəndiklərinin elmi-nəzəri xarakterdə şərhinə geniş yer ayırırdılar. Şagirdlərin nailiyyətlərinin səviyyəsinə də bu məntiqə yanaşıldı. Lakin bu proses sonda məntiqi olaraq təlim kursunun praktik yöndə funksiyasının zəifləməsi ilə nəticələnirdi.

Məsələ bundadır ki, hazırlanan təlim vəsaitlərində də belə bir tendensiya davam etdirilirdi. Orada daha çox nəzəri materialların verilməsi yüksək qiymətləndirilirdi. Bununla da mahiyyət etibarlı ilə dərsləyin fundamental xarakter daşması müsbət cəhət kimi dəyərləndirilirdi.

Elə bu mövqedən hazırlanan dərsləklərin, xüsusilə də Azərbaycan dili dərsləklərinin geniş və əsaslı linqvistik anlayışları əhatə edə bilməsinə onun müsbət cəhəti kimi yanaşıldı. Başqa sözlə, dərsləklərin hazırlanmasına Azərbaycan dilçilik elminin mühüm problemlərindən biri kimi baxılırdı və çox hallarda da Azərbaycan dili dərsləklərinin hazırlanmasına görkəmli dilçi alimlər cəlb olunur və dərsləyin hazırlanması problemini linqvistik araşdırmaların müstəvisində həll etməyə çalışırdılar. Məsələn, uzun illər VII-VIII siniflər üçün dərsləklərin müəllifi məşhur dilçi-alimlər M.Şirəliyev və M.Hüseynzadə olmuşlar (3). Yaxud S.Cəfərov VI sinif Azərbaycan dili dərsləyini yazmışdır. Həmin dərsləklərdə linqvistik anlayışlar, onlar haqqında mətnlər aparıcı yer tutmuşdur. Dərsləklər Azərbaycan dilçilik elminin məntiqi əsasında qurulmuş, bütün addımlar həmin anlayışların mənimsənilməsi istiqamətində təşkil olunacaq fəaliyyətlərə yönəlmişdir.

Bu, doğrudanmı, belə olmalıdır? Şagirdlər Azərbaycan dilçiliyi elminin son uğurları da əhatə edilməklə onu daha fundamental əsasda öyrənməyə istiqamətlənməli və bu iş dilçilik el-

minin obyektini kimi qiymətləndirilməlidir? Dərsləklərin məzmununu da həmin tendensiyanı şərh etməli və onun mənimsənilməsinin didaktik-metodik əsasını təşkil etməlidir? Yoxsa Azərbaycan dilinə dair nitq inkişafı məsələləri prioritet olmalı, bütün kursun nəzəri və praktik məsələləri onun reallaşdırılmasına yönəldilməlidir? Beləliklə də, bu cəhət fənnin uğurlarında əsas götürülməlidir?

Bu məsələ və buna bənzər məsələlər tək Azərbaycan dili fənni üzrə deyil, digər fənlər üzrə də problem olaraq qalmaqda və sual doğurmaqda davam edir. Araşdırmalar onu göstərir ki, pedaqogikada, xüsusilə onun didaktika (təlim nəzəriyyəsi) hissəsinə aid öyrənilən məsələlərinin sırasında dərsləklərə xüsusi önəm verilir, onun tərtibi prinsiplərindən, məzmun və struktur xüsusiyyətlərindən söhbət açılır. Prof. N.Kazımov və Ə.Şirinovun araşdırmalarında, xüsusi olaraq dərsləyin pedaqoji anlayış kimi xarakteri açıqlanır.(4) Onun hazırlanmasını, bilavasitə pedaqogika elminin predmetinə aid olması qeyd edilir. Eləcə də digər pedaqog alimlərin (Y.R.Talıbov, Ə.Ə. Ağayev, İ.N. İsayev və A.İ. Eminov; Ə.X. Paşayev və F.A. Rüstəmov; A.N. Abbasov; L.N. Qasımova və R.M. Mahmudova) əsərlərində dərsləyin pedaqoji anlayış kimi xüsusiyyətlərindən bəhs olunur (5, 6, 7, 8). Onun ümum-pedaqoji məsələlərdən biri olması vurğulanır.

Təbii olaraq, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasında da Azərbaycan dili dərsləklərinin özünəməxsus cəhətləri barədə danışılır. Şagirdlərin bilik, bacarıq, münasibət və səriştələrinin formalaşdırılmasındakı rolu və əhəmiyyətindən bəhs olunur. Belə araşdırmalar xüsusi metodikalara aid araşdırmalar kimi qəbul edilir.

Dərslik nə üçün lazımdır?

Bu ritorik sual hər bir təhsil işçisini düşündürə bilər. Zamanın mövqeyindən çıxış edərək birmənalı şəkildə cavab veririk ki, dərslik bu günün məktəb təhsilində lazımlı komponentlərdən biridir. Çünki o, ilk olaraq, şagirdlərdə lazımi səriştələri formalaşdırmaq üçün zəruri hesab edilən minimum təlim materiallarını əhatə edir, öyrənilən bilik, bacarıq və vərdislərə nail olmaq üçün haradan başlamağın və harada dayanmağın vacibliyini göstərir. Bundan əlavə, dərsləklər praktik fəaliyyət üçün istiqamətverici rol oynayır. Çalışma, tapşırıq və müstəqil iş üçün mate-

riallar təqdim edir. Bu məsələyə xüsusilə Azərbaycan dili dərslərlərində başqa formada yanaşılır. Belə ki, təqdim olunan oxu mətnləri ilə əlaqəli çalışmalar sistemi hazırlanaraq uyğun paraqraflarda yerləşdirilir. Şagirdlər mətn üzrə işləməklə yanaşı, çalışmalar üzərində də fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Beləliklə, sırf nitq vahidlərindən istifadə edərək müxtəlif əməliyyatları yerinə yetirir, nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində irəliləyişlərə nail olurlar.

Şagirdlərin bu fəaliyyəti təkcə məktəbdə tamamlanmadığından onun evdə davam etdirilməsi zərurəti yaranır. Bu zaman maraqlı tərəf kimi valideynlər də həmin işə qoşulmalı olurlar. Və çox hallarda da dərslərlər haqqında söhbətlər bu mərhələdən qaynaqlanır.

Deməli, dərslərlər həm də valideyn zümərəsinə nəzər-diqqətini cəlb etməklə başqa resurslardan fərqlənir. O, əlaqələndirici bir rolda şagird, müəllim və valideyn üçbucağının mərkəzində dayanmış olur. Bu isə, əslində, o deməkdir ki, dərslər ən azı maraqlı olan tərəflərin əlaqələnməsində, koordinasiya olunmasında əsas amil kimi çıxış edir.

Əlbəttə, bu, günümüzün proqnozu kimi hazırkı ehtiyac və tələbatlar platformasında özünü göstərsə də, standartlarla işləmək texnologiyası özlüyündə nəticələrin zəruriliyini tələb kimi irəli sürməklə onların aparıcı olmasını sübut edir. Bu nəticələrə gəlmək istiqamətində bütün yanaşmalara variativ mövqedən baxmağı və dəyərləndirməyi əsas tələb kimi irəli sürür. Heç şübhəsiz, bu yanaşmada nə qədər aparıcı rola malik vəsait kimi dərslərə qiymət verilsə də, onun təlim vasitələrindən biri olmaq funksiyası dəyişmir. Bu funksiya isə onu standart olmaq mövqedən çıxarmaqla variativ xarakterli bir vasitəyə çevirir.

Azərbaycan dili dərsləri müasirlik müstəvisində vasitəyə çevrildi.

Yuxarıda irəli sürülmüş fikrin davamı olaraq nəzərə alınmalıdır dərslərin dəyişməz məzmun komponenti olması onun daha ciddi yanaşma tərzini kimi qəbul edilməsi barədə oturuşmuş ənənəvi fikri yumşaldır. Müasir zamanda ona yaradıcı mövqedən yanaşılmasını irəli sürür.

Doğrudanmı, Azərbaycan dili dərslərləri bu günün metodik mülahizələrində yeni keyfiyyət

yət qazanıb? Azərbaycan dili təliminin vasitəsinə çevrilib?

Belə bir müddəanın meydana gəlməsi həradan qaynaqlanır? Hansı şərtlər, amillər belə bir fikrə gəlməyə imkan verir?

Bu gün daha çox haqqında danışılan təhsil məsələlərindən biri dərslərdir. Və etiraf etmək lazımdır ki, dərslərlərin içərisində daha çox diqqəti cəlb edən dərslərlərdən biri Azərbaycan dilidir. Bu, ilk növbədə, ondan irəli gəlir ki, əvvəla, Azərbaycan dili ana dili kimi hər kəsin həyatında, məişətində işlənməklə daha çox ictimai xarakter daşıyır və bununla da maraq obyektinə çevrilir. Daha sadə şəkildə demiş olsaq, insanların istifadə etdiyi mənəvi varlıq kimi onları düşündürməyə başlayır. Hər kəs az qala özünün subyektiv münasibətlərini belə daha geniş sosial kontekstdə təqdim etməyə meyl göstərir. İndiki zamanda bəzi valideynlər özlərinin şagird dövründən qalmış stereotiplərinə qapılıaraq müasir yanaşmaları şübhə və tərəddüdlə qarşılayırlar. İkinci, Azərbaycan dili fənninin müasir fəlsəfəsi aydın təsəvvür olunmadığından hələ də onu daha çox anlayışlar, qanun və nəzəri ümumiləşdirmələrdən ibarət bir sistemlə tədris etməyə səy göstərilir. Bir praktik fənn olaraq Azərbaycan dilini nitq mədəniyyətini formalaşdıran bir vasitə kimi birmənalı şəkildə qəbul etmirlər. Ənənəvi təcrübələrə istinad etməklə daha çox lingvistik anlayışların mənimsənilməsinə üstünlük verirlər. Bu həm yeni məzmunun hazırlanmasında, həm də onun reallaşdırılmasında aydın şəkildə hiss edilməkdədir. Hətta Azərbaycan dili təliminin praktik olaraq öyrədilməsi işi barədə danışan bəzi mütəxəssislər belə konkret fəaliyyətə gəldikdə yenə də Azərbaycan dilçiliyinin anlayışlarına daha çox yer ayırmaqla özlərinin fikirlərini təkzib etmiş olurlar.

Azərbaycan dili dərsləri hansı informasiya yükünü daşıyır?

Hər bir dərslər bütün xüsusiyyətləri ilə birgə həm də informativ xarakter daşıyır. Özünün informasiya yükü ilə fərqlənir. Bu informasiya yükü, demək olar ki, həmişə dərslər üzərində işləyənləri düşündürməli olub. Onların dərslər barəsindəki düşüncələrinin mərkəzində dayanıb. Bəs onda bu düşüncələrin nəticəsi necə yekunlaşıb? Elm sahələrində hələ kifayət qədər geniş və dərin araşdırmaların olmadığı zamanlarda,

eləcə də tədqiqatların kitablar formasında nəşrinin geniş yayılmadığı dövrlərdə dərsliklər bu missiyanı daşımalı olub. Elmlə, təhsillə məşğul olan insanlar özlərinin elmi baxışlarını maarifçiliklə birləşdiriblər. Başqa sözlə, elmi araşdırmalarını dərsliklərdə ümumiləşdirməyə çalışıblar.

Bu tendensiya hələ ilk dərsliklərin yaradılması zamanı özünü göstərib. Məsələn, tarix, ədəbiyyat, riyaziyyat, eləcə də ümumtəhsil məktəbləri üçün hazırlanmış digər dərsliklər bu baxımdan nümunə ola bilər. 50 ilə yaxın bir müddətdə ümumtəhsil məktəblərinin VII-VIII (sonralar VIII-IX) sinifləri üçün M.Şirəliyevin və M.Hüseynzadənin yazdığı Azərbaycan dili dərsliyi həm də Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair mötəbər bir əsər hesab edilmişdir. Çünki orada öz əksini tapan elmi ümumiləşdirmələr sadəcə öyrənmək üçün təlim materialı deyil, həm də Azərbaycan dilinin sadə və mürəkkəb cümlə sintaksisinə dair ciddi bir araşdırma kimi qəbul olunmuşdur. Ona görə də bu kitab uzun müddət məktəbdə bir dərslik kimi öz statusunu saxlamaqla yanaşı, həm də mötəbər bir mənbə kimi nüfuz qazanmışdır. Sintaksisə dair sonradan meydana çıxan tədqiqatların istinad yerinə çevrilmişdir.

Belə dərsliklərdə, təbii olaraq təlim materiallarının elmiliyi, əhatəliliyi daha çox diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Həm də ilkin olaraq qələmə alındığından onun əhatəliliyi xüsusi önəm daşımışdır. Məzmunun konkret və aydın olması, nümunələrlə əsaslandırılması zəruri hesab edilmişdir. Azərbaycan dili dərsliklərində təqdim olunan çalışma və tapşırıqlar linqvistik anlayışların mənimsənilməsi məqsədi ilə verilmişdir. Lakin sonralar XX əsrin 70-ci illərindən etibarən Azərbaycan dilinin tədrisində başlıca məqsəd kimi nitq inkişafının qarşıya qoyulması dərslikdəki təlim materiallarının müəyyən olunmasına münasibətin dəyişilməsi ilə nəticələnmişdir. Artıq dərsliyin sistemində rabitəli nitq çalışmalarının artırılmasına üstünlük verilmiş, bütün fonetik, leksik, qrammatik çalışmaların tərtib olunmasında nitqin inkişaf etdirilməsinə töhfə verilməsi əsas məqsədə çevrilmişdir.

Bundan əlavə, Azərbaycan dili dərsliklərinin tərtib olunmasında induktiv yoldan istifadə edilməsi, bununla şagirdlərin ümumiləşdirmələr aparmağa sövq olunması yeni yanaşma kimi dəstəklənmişdir. Artıq bu mərhələdə təlim materiallarının daha geniş deyil, nitq inkişafında rol

baxımından seçildiyi müşahidə olunurdu. Bununla da, Azərbaycan dili dərslikləri üçün təlim materiallarının zəruriliyinin və konkretliyinin nəzərə alındığı aydın görünürdü.

Araşdırmalar onu göstərir ki, müasir Azərbaycan dili dərsliklərində təlim materiallarının seçilməsinə verilən tələblər daha da ciddiləşmişdir. Dilin mətn kontekstində öyrədilməsi nitq inkişafı üçün bütün nəzəri və praktik materiallara zərurilik baxımından yanaşılmasını meydana çıxarmışdır. Bununla nitq əhəmiyyəti olmayan dil materialları islah olunaraq təlim müstəvisindən çıxarılmışdır. Nəticədə şagird üçün yorğunluq gətirməyən, onun təlim marağına səbəb ola bilən linqvistik və ekstralingvistik materialların sintezindən ibarət lakonik bir təlim (öyrənmə) müstəvisi yaranmışdır. Bu günün Azərbaycan dili dərsliyində informasiya yükünün çoxluğu, genişliyi deyil, onun nitq inkişafı, nitq mədəniyyəti üçün nə dərəcədə faydalı olması əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan dili dərsliyinin sistemləşdirmə funksiyasının sirləri

Təfəkkür fəaliyyətinin növlərindən biri də sistemləşdirmədir. Şagirdlər bu bacarığa yiyələnməklə bir sıra təlim tapşırıqlarını elmi əsasda yerinə yetirmək üçün imkanlar əldə etmiş olurlar. Yerinə yetirdikləri fəaliyyətlərinin ümumi ahəngində ardıcılığını gözləyir, mükəmməl bir məntiqə davamlılığı təmin edirlər.

Şagirdlərdə sistemləşdirmə bacarığının formalaşdırılması müasir təlim prosesinin əsas vəzifələrindən biri hesab edilir və müəllim fəaliyyətində istiqamətləndirilən məsələ kimi dəyərləndirilir. Bu vəzifə həm də təlim vasitələrinin, o cümlədən dərsliklərin də üzərinə məsuliyyət qoyur. Bu mənada sistemləşdirmə Azərbaycan dili dərsliklərinin funksiyalarından biri hesab edilir.

Müasir Azərbaycan dili dərslikləri başlıca olaraq nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması missiyasını daşdığından onun məzmununa daxil edilən təlim materialları istər nitq fəaliyyətinin növləri üzrə, istərsə də dil qaydalarına aid müvafiq məntiqi ardıcılığa tabe olur. Dərslik konkret mənada bu ardıcılığın axarında formalaşaraq sadəcə mürəkkəbə prinsipinin əsasında qurulur. Məsələn, ümumi orta təhsil səviyyəsin-

də oxu məzmun xətti üzrə standartlardan birinin verilmə ardıcılığı belədir:

2.1.2. Sözlün həqiqi və məcazi mənada işləndiyini müəyyənləşdirir (V sinif).

2.1.2. Sözləri həqiqi və məcazi mənada işlənməsinə görə fərqləndirir (VI sinif).

2.1.2. Mətndəki sözlərin həqiqi və məcazi mənada işləndiyini izah edir (VII sinif).

2.1.2. Həqiqi və məcazi mənalı söz və ifadələrin mənasını nümunələrlə şərh edir (VIII sinif).

2.1.2. Həqiqi və məcazi mənalı söz və ifadələrin mənasını kontekstə uyğun dəqiqləşdir-məklə şərh edir (IX sinif).

Yaxud, dil qaydaları məzmun xətti üzrə standartlarda məntiqi ardıcılıq aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

4.1.1. Cümləni məqsəd və intonasiyaya görə növlərə ayırır (V sinif).

4.1.1. Cümlənin qrammatik əsasını müəyyənləşdirir (VI sinif)

4.1.1. Cümlələri quruluşuna görə fərqləndirir (VII sinif)

4.1.1. Sadə cümlənin növlərini fərqləndirir (VIII sinif)

4.1.1. Mürəkkəb cümlənin növlərini fərqləndirir (IX sinif)

İstər leksik, istərsə də qrammatik bacarıqlarla bağlı təqdim olunmuş standartların arasındakı sadədən mürəkkəbə ardıcılığı ilə müşayiət olunan sistem tələb edir ki, bu ardıcılıq siniflər üzrə seçilmiş materiallarda həmin bacarıqların formalaşdırılmasına xidmət göstərsin. Başqa sözlə, şagirdlər bir-birini müşayiət edən nəzəri və praktik materialların təşviqi ilə müvafiq sistemləşdirmə aparsınlar.

Azərbaycan dili dərslisinin vətəndaşlıq mövqeyi

Azərbaycan dili dərslisinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də onun tam mənasında Azərbaycan dilinin məna və mahiyyətini, özünəməxsus gözəlliyini ifadə edə bilməkdir. İstər dil, istər üslub baxımından zəngin bir nümunə kimi effektlə malik olmaqdır. Müasir zamanda dərslük üçün belə bir cəhətin olması onu başqalarından fərqləndirməklə şagirdlərin diqqətinə daha çox yaxınlaşdırır. Şagirdlər belə nümunələr üzərində işlədikcə Azərbaycan dilinin özünəməxsusluğuna valeh olur, ona daha çox vaxt ayırmaqla məhəbbət hissi bəsləməyə başlayırlar.

Müasir dövrdə Azərbaycan dilini müəyyən kontekstdə öyrətmək onun bütün imkanlarının meydana çıxmasına şərait yaradır. Bu effektin formalaşmasında müxtəlif janrlarda olan mətnlər xüsusi rol oynayır.

Məktəb təcrübəsi göstərir ki, şagirdlər fəaliyyətə oxu mətnləri üzərində işlə başlayırlar. Cümlə və mətnləri oxumaqla onların üzərində müşahidələr aparırlar.

Həmin mətnlər ilkin olaraq tematik zənginliyi, üslub və janr müxtəlifliyi ilə maraq doğurur. Şagirdlərin diqqətini yeknəsəklikdən qoruyur və onların öyrənmə fəaliyyətini stimullaşdırırlar.

Azərbaycan dili dərslində nələr transformasiya olunur?

Hər hansı bir dərslinin əsas vəzifələrindən biri aid olduğu elm və ya elmlərə aid məsələləri transformasiya etməkdir. Ümumtəhsil dərsləklərindən biri kimi Azərbaycan dili dərslisi də belə bir xüsusiyyətə malikdir. Əslində həmin bu cəhət onun Azərbaycan dili fənninin tədrisində bir vasitə rolunda çıxış etməsindən irəli gəlir. Bəs onda transformasiya olunan nələrdir?

Azərbaycan dili, ilk növbədə, Azərbaycan xalqının milli dili, mədəniyyəti kimi bu fənnə aid dərsləkdə təmsil olunur. Şagirdlər üzərində çalışdıqları təlim materialları ilə tanış olduqca, onları öyrəndikcə dərslinin dil və üslubuna bələdliyi artır. Həmçinin dərslük öz potensial imkanları ilə şagirdlərə təsir göstərir. Daha konkret demiş olsaq, dərslük təlim prosesində zəngin bir mədəniyyət, dil gülçəsini şagirdlərə transformasiya edir. Şagirdlər Azərbaycan dilinin hər bir üslubuna aid nümunələrlə qarşılaşır, onların özünəməxsus cəhətləri ilə yaxından tanış olurlar. Bu prosesdə həm də şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşməsi, nitq qabiliyyətinin inkişaf etməsi özünü göstərir. Bu inkişaf tədricən şəxsiyyətin mühüm atributlarından olan nitq mədəniyyətinə çevrilir.

Azərbaycan dili dərsləklərində müxtəlif üslublarda verilən mətnlər öz növbələrində bir dil, nitq daşıyıcısı olmaqdan əlavə, eyni zamanda müəyyən əxlaqi, mədəni keyfiyyətləri transformasiya edən vasitə kimi də çıxış edir. Onlar şagirdlərdə yüksək insani keyfiyyətlərin formalaşmasına təsir göstərir.

Dərsləklər həm də zəngin çalışmalar sistemi ilə şagirdlərin ümumi inkişafına təsir göstərir.

rir, onların məntiqinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayırlar. Şagirdlər hər bir nitq, dil vahidi üzərində təhlil-tərkib işləri apardıqca öyrəndikləri nümunələrin mahiyyətinə daha yaxından bələd olurlar, onlar haqqında lazımi təsəvvürlərə malik olurlar.

Azərbaycan dili dərslikləri məzmununda həm də zəruri dil, dilçilik elementlərini ehtiva edir. Belə ki, Azərbaycan dilinin öyrənilməsində açar rolunu oynayan qrammatika, eləcə də orfoepiya, orfoqrafiya və digər dil qaydalarının ötürülməsinə, dili öyrənənlərə təqdim olunmasına imkan yaradır. Onların praktik olaraq mənimsənilməsinə təmin edir.

Əslində təlim zamanı dərsləyin transformasiya xarakteri müəllim tərəfindən aydın təsəvvür olunmalı və tədris prosesində ondan düzgün istifadə olunmalıdır. Müşahidələr göstərir ki, qabaqcıl təcrübəyə malik müəllimlər dərsləyin bu cəhətini əvvəlcədən öyrənməklə hazırlıq işi aparır və bir müəllim olaraq özünün qüvvə və imkanlarını dərsləyin transformasiya xarakteri ilə uyğunlaşdırırlar. O zaman bacarıq və vərdişlərin əsasını təşkil edən baza biliklərinin daha sürətlə və möhkəm mənimsənilməsi baş verir. Bundan əlavə, mənimsənilmiş biliklər möhkəmlənir, özlərinin funksional xüsusiyyətləri ilə nitqdə davamlı yer tutur. Bununla da Azərbaycan dili dərsləyi bir vasitə kimi həm də öz xidmət mövqeyində çıxış etmiş olur.

Dərsləyin şəxsiyyətyönlü, yaxud bilikyönlü olması

Dərsləyin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun şəxsiyyətyönlü, yaxud bilikyönlü olmasıdır. Bu iki cəhətdən birinin nəzərə alınması dərsləyin hazırlanmasında çox mühüm hesab edilir, onun metodoloji xüsusiyyətinin meydana çıxarılmasına imkan verir.

Dərslik şagirdyönlü öyrənmə üçün nəzərdə tutulubsa, o zaman onun quruluşu və məzmunu hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını təmin edə bilən bir formada təqdim olunacaq, dərsləyin əsas elementlərindən, o cümlədən mövzulardan, onlarla bağlı anlayışlardan ibarət olan şagirdlərin məntiqinə uyğun bir sistem qurulacaqdır. Hər bir şagird özünün fəaliyyət istiqamətlərinə dəstək ola biləcək parametrləri orada tapa biləcəkdir. Bundan əlavə, özünün şəxsi inkişafını dəstəkləyən təlim mate-

riallarından, o cümlədən çalışma və tapşırıqlardan, eləcə də digər yardımcı vasitələrdən həvəslə istifadə edəcəkdir.

Əgər dərslik bilikyönlüdürsə, onun əsasını elmin məntiqi və müvafiq fəaliyyət metodları ilə qurulan mövzularla bağlı məlumatlar təşkil edəcəkdir. O zaman vahid məntiqdə fərd olaraq müxtəlif şagird maraqlarının birləşdirilməsi, istiqamətləndirilməsi zərurəti yaranacaqdır. Təbii olaraq şagirdlərin fərdi maraq və meyllərinin nəzərə alınmasında zəiflik meydana çıxacaqdır. Bu da nailiyyət etibarını dərsləyin şagirdyönlü öyrənmə modeli olmasına mənfi təsir göstərəcəkdir.

Dərslik didaktik vasitə kimi nə qədər ümumi xarakter daşısa da, o qədər şagird marağını təmin edə biləcək bir dərs kitabıdır. Ondan istifadə edən hər kəs, ilk növbədə, oradakı mətnlərin məzmununda, ifadə olunan cümlələrin mənasında, eləcə də söz, şəkil və digər təlim materiallarında özünün marağını, düşüncə səviyyəsini, dünyagörüşünü, digər xüsusiyyətlərini axtarır. Axtardığını tapdığı anda ona adaptasiya olunur və fəaliyyətə başlayır. Verilən tapşırıqları həvəslə və məhsuldar tərzdə yerinə yetirir.

Belə olduqda şagird həmçinin dərsləyin didaktik sisteminə daxil ola və yaradıcı istifadəçisinə çevrilə bilər.

Ümumtəhsil məktəbləri üçün müasir Azərbaycan dili dərsliklərinin bu baxımdan xarakterində yeniliklər müşahidə olunur. Ən böyük nitq vahidi kimi mətnlər üzərində müxtəlif istiqamətli fəaliyyətlərin təşkili bu müxtəlifliyin mahiyyətini təşkil edir. Belə ki, şagirdlər mətnin üzərində, eləcə də mətnlə bağlı çalışmaların həllində özlərinin məntiqi, tənqidi və yaradıcı işlərini qurmağa olurlar. Axtarışlar aparmaqla diqqəti cəlb edirlər.

Azərbaycan dili dərsləyinin perspektivləri: kreativ bacarıqlara doğru

Artıq on bir ildən çox bir vaxt keçir. Və bu müddətdə yeni fənn kurikulumları əsasında dərsliklər hazırlanaraq tətbiq edilir. Bütün ümumtəhsil fənləri kimi "Azərbaycan dili" üzrə də yeni dərsliklərin hazırlanması istiqamətində iş aparılır. Məlum olduğu kimi, yeni fənn proqramları (kurikulumları) əsasında hazırlanan ümumtəhsil məktəbləri üçün dərsliklərin ilk nəsləli məktəblərimizdə tətbiq edilir. İlk qənaətlər onu göstərir ki, bu dərsliklər özünün fəlsəfəsinə,

metodoloji xüsusiyyətlərinə, məzmun və strukturuna görə əvvəlkilərdən fərqlənir.

Başlıca olaraq şagirdlərin inkişafına yönələn bu dərslərlərdə onların idraki bacarıqlarını formalaşdırmaq, həyatı vərdişlərini zənginləşdirmək, intellektual potensialına dəstək olmaq ön planda dayanır. Hər şeydən öncə, şagird şəxsiyyətində məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürə söykənən kreativliyin formalaşdırılması prioritet istiqamət təşkil edir.

Dərslərlər ən zəruri bilikləri, onların əsasında gələcək həyat üçün vacib olan səriştələrin formalaşmasına imkan yaradan fəaliyyət siste-

mini təqdim etməklə şagirdləri yaradıcı tətbiq etməyə istiqamətləndirir. Öyrəndikləri əsasında yeni biliklərin yaradılmasına təşviq edir.

Kreativliyə doğru addımlardan ibarət olan bu yanaşma, heç şübhəsiz, intellektual dərslərlərə aparan bir yoldur. Azərbaycan dili dərslərlərinin ümumi sistemində ən zəruri elmi nəzəri anlayışlar hesabına onun lingvistik əsaslarını normalaşdırmaq, həyatı bacarıqlara söykənən səriştələrə geniş yer ayırmaqla praktik əhəmiyyətliyi artırmaq onun gələcək perspektivlərinin mühüm parametrlərini təşkil edir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev A.S. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı: Maarif, 1966.
2. Abdullayev A.S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1978.
3. Nağdalıyev A. Dilimizin yorulmaz tədqiqatçısı. "Azərbaycan müəllimi" qəz., 2019, 25 oktyabr
4. Kazımov N.M., Həşimov Ə.Ş. Pedagogika: Dərslər. Bakı, 1996.
5. Talıbov Y.P., Ağayev Ə.A., İsayev İ. N., Eminov A. İ. Pedagogika. Ali pedaqoji məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, "Maarif", 1993.
6. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F. A. Pedagogika. Yeni kurs: Pedaqoji universitetlərin və ali pedaqoji məktəblərin tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
7. Abbasov A.N. Pedagogika: Orta ixtisas məktəbləri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2015, 360 s.
8. Qasımova L.N., Mahmudova R.M. Pedagogika: Mühazirə kursu. Bakı, 2003.
9. Abbasov Ə.M. Müasir Azərbaycan dili dərslərlərinin funksiyaları // Kurikulum, 2019, № 4, s. 5-13
10. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (V-XI siniflər). Bakı: Təhsil Problemləri İnstitutunun Təhsil Texnologiyaları Mərkəzi, 2015.
11. Ümumi təhsilin fənn standartları (I-XI siniflər). Bakı: Mütərcim, 2012.
12. Функции школьного учебника: Понятие «дидактические функции учебника» <https://uchebniki-besplatno.com> > funktsii-shkolnogo-uchebnika-54056
13. https://methodological_terms.academic.ru/2038/теория_учебника

E-mail: e.abbasov@arti.edu.az
abbasov_anver@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. A.N. Abbasov,*
ped.ü.fəls.dok., dos. A.X. Hacıyev

Redaksiyaya daxil olub: 28.11.2019

UOT 371

Ləzifə Nağı qızı Qasimova
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Bakı Dövlət Universitetinin Pedaqogika kafedrasının müdiri

Məhəbbət Novruz qızı Paşayeva
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi

PROBLEM ƏSASLI DƏRSLƏRDƏ “MÜZAKİRƏ XƏRİTƏSİ” METODUNDAN VƏ SÖHBƏT APARMA TAKTİKASINDAN İSTİFADƏ YOLLARI

Лязифа Наги гызы Гасимова
доктор педагогических наук, профессор
зав. кафедрой педагогики Бакинского Государственного Университета

Махаббат Новруз гызы Пашаева
доктор философии по педагогике,
преподаватель Бакинского Государственного Университета

ПУТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТОДА «КАРТЫ ОБСУЖДЕНИЯ» И РАЗГОВОРНОЙ ТАКТИКИ НА ПРОБЛЕМНЫХ УРОКАХ

Lazife Naghi Gasimova
doctor of sciences in pedagogy, professor
head of the department of Pedagogy of Baku State University

Mahabbat Novruz Pashayeva
doctor of philosophy in pedagogy

WAYS TO USE THE DISCUSSION CARD AND CONVERSATIONAL TACTICS IN PROBLEM LESSONS

Xülasə. Problem əsaslı dərslərdə “müzakirə xəritəsi” metodundan və söhbət aparma taktikasından istifadə yolları” adlı məqalədə ali məktəbin seminar məşğələlərində və orta məktəbin yuxarı siniflərində “Babil xəritəsi” metodundan və söhbət aparma taktikasından istifadə yolları verilmişdir. Məqalədə bu metodun və taktikanın səmərəli olduğu vurğulanır. Dərslərdə tələbələrdə sərbəst fikir yürütmə, müstəqil qərar vermə, yaranan problemlərin həlli yollarını axtarmaq kimi qabiliyyətləri inkişaf etdirmək üçün istifadə edilməsi tövsiyə olunur. Bu metodların daha çox humanitar fənlərin tədrisində istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Açar sözlər: seminar məşğələsi, müzakirə xəritəsi, Babil xəritəsi, problemli dərslər, müzakirə

Резюме. В статье “Пути использования метода «карты обсуждения» и разговорной тактики на проблемных уроках” освещаются способы использования метода «Вавилонской карты» и разговорной тактики. Метод и тактику рекомендуется использовать на семинарских занятиях в ВУЗ-е и в старших классах средней общеобразовательной школы. В статье подчеркивается эффективность этого метода при выработке навыков для развития самостоятельного мышления, принятия и поиска решений возникающих проблем. Методы целесообразно использовать в преподавании гуманитарных наук.

Ключевые слова: семинарские занятия, карта обсуждения, Вавилонская карта, проблемный урок, обсуждение

Summary. The article, “Ways to use the discussion card and conversational tactics in problem lessons,” highlights ways to use the Babylonian card method and conversational tactics. The method and tactics are recommended for use in seminars at the university and in the upper grades of the secondary

school. The article emphasizes the effectiveness of this method in developing skills for the development of independent thinking, making and finding solutions to emerging problems. Methods should be used in the teaching of the humanities.

Key words: seminar sessions, discussion map, Babylon map, problem lesson, discussion

Müasir dövrdə təhsil sistemində aparılan islahatlar tədrisin Bolonya prosesi, kredit sisteminin tələbləri əsasında yenidən işlənməsi, təkmilləşdirilməsi zərurətini meydana gətirmişdir. Ali təhsil sisteminin son vaxtlar həm məzmun, həm də formaca yeniləşməsi fənlərin tədrisində yeni texnologiyaların, fəal təlim metodlarından istifadə edilməsini tələb edir.

Ali məktəbdə seminar məşğələlərini müasir və maraqlı metodlarla təşkil etdikdə, tələbələr fənnə olan marağı artır, müəllim dərslərdə qoyduğu məqsədlərə çatmağa bilir. Seminar dərslərində digər metodlarla yanaşı, müzakirə xəritələrindən də istifadə etmək məqsədəuyğundur. Müzakirə xəritələri metodlarından biri "Babil xəritəsi" metodudur. "Babil xəritəsi" metodu tələbələrdə müstəqil düşünmə, fikir yürütmə, söylədiyi fikri arqumentləşdirmə, məntiqi, tənqidi təfəkkürü, problemin həlli yollarının araşdırılması və çıxış yollarının tapmaq qabiliyyətini inkişaf etdirir.

"Babil xəritəsi" müzakirə növüdür

İnteraktiv təlim metodu olan "Babil xəritəsi" müzakirə xəritələri metodlarından biri olaraq "Konstruktivizm" təlim nəzəriyyəsi əsasında qurulmuşdur. Konstruktiv yanaşma biliklərin hazır şəkildə verilməsinə deyil, müstəqil yaradıcılıq prosesində şagirdin, tələbənin əhatə olunduğu mühitin iqtisadi və texnoloji tələblərinə uyğunlaşdırılmasına əsaslanır.

"Konstruktiv" təlim prosesində ənənəvi metod və priyomlardan fərqli olaraq, problemi müəyyənləşdirən, onun yeni həll yollarını axtarmağa sövq edən inkişafetdirici metodikaya istinad olunur.

Müasir həyat hər bir kəsdən çevik düşüncə tələb edir. Müstəqil qərar vermək, yaranan problemlərin həlli yollarını axtarmaq kimi qabiliyyətlər formalaşmalıdır, bu zaman tələbələrin intellektual səviyyəsi yüksəlir. Metod həyatın ən gözlənilməz hadisələrinə hazırlayır, tələbələr mövcud çətinlikləri görməyə və lazımi qərarlar verməyə alışdır.

Belə olduqda, dərslər zamanı tələbənin fəalliyəti axtarıcılığa, tədqiqatçılığa, düşünməyə yönəlir. Müəllim çalışmalıdır ki, tələbələr yeni

ideyalar irəli sürsün, yenisini yaratmaq həvəsi oyatsın.

"Babil xəritəsi" metodu ilə qurulan dərslərdə, müəyyən bir problemə münasibət bildirməyə, məsələnin necə həll edilməsi ilə bağlı fikirlər mübadiləsinə geniş yer verilir. Əsaslandırılmış təhlil tələbələrə müzakirə olunan məsələ barəsində mövqeləri haqqında düşünmək imkanı verir. Gənc nəslin mövcud problemləri dərindən və şüurlu mənimsəməsində bu metod daha önəmlidir.

"Babil xəritəsi" "Müzakirə xəritələri" metodunun bir növüdür. Belə tərzdə qurulan dərslərə "Diskussiya" və "Problemlə dərslər" metodlarının sintezi kimi baxmaq olar.

"Babil xəritəsi" metodu, dərslər interaktiv təşkil etməyi nəzərdə tutur və "Problemlə dərslər" metodunun interaktiv yolla təşkilidir. İş forması kimi cütlərlə və ya kiçik və böyük qruplarla iş formalarından istifadə etmək olar. Bu metoddan humanitar fənlərin tədrisində istifadə etmək daha çox məqsədəuyğundur. Məsələn, Pedagogika, Ədəbiyyat, Tarix, Coğrafiya, Biologiya, Antropologiya fənlərinin tədrisində bəzən istifadə oluna bilər.

Dərsin alqoritmini aşağıdakı kimi təqdim etmək olar. Tədris olunan fənn üzrə aktual bir mövzu seçilir. Mövzu ziddiyyətli yanaşmalardan istifadə etməyə imkan verməlidir. Mövzuya aid problemlər müəyyənləşdirilir.

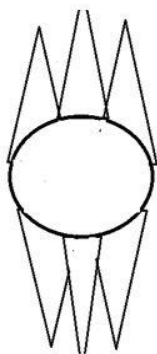
Dərsdə mövzu üzrə problem qoyulur. Problemə aid ziddiyyətli suallar verilir. Fərdi olaraq, mövqelərin müəyyənləşdirilməsi, arqumentlərin tapılması mərhələsi aparılır. Verilən problemlə suallara aid (problemi yaradan səbəblər niyə yaranmışdır?) kimi və s. suallar üzrə) fərziyyələr irəli sürülür, arqumentlər dinlənilir və siyahıya alınır.

Fərziyyələr qruplaşdırılır və buna əsasən, tədqiqat işini təşkil etmək üçün bir neçə cütlük və ya qrup yaradılır. Tədqiqat işi aparılır, qruplarda problemi yaradan səbəblər, yarana biləcək fəsadlar müəyyən olunur, problemin müsbət və mənfi tərəfləri təhlil edilir, onların aradan qaldırılma yolları müəyyənləşdirilir.

Dərsin növbəti mərhələsində qruplar üzrə mövqelər dinlənilir, arqumentlər təhlil olunur. Bütün auditoriya ilə müzakirə aparılır, araşdırılan problem üzrə gözlənilən nəticələr sadalanır və qeyd olunur. Bu mərhələ bitdikdən sonra müəllim problemlə bağlı öz fikirlərini bildirir, müzakirə davam edir, problemin həlli yollarına aid ümumi fikir bildirilir. Ümumi nəticələr çıxarılır və qərarlar qəbul edilir.

Dərs dialoq və əməkdaşlıq şəraitində aparılmalıdır. Fikirlər müttəliq kiminlə isə müzakirə edilməlidir.

Tələbələrin dərstdə fəaliyyəti qabaqcadan hazırlanmış meyarlar əsasında qiymətləndirilir.

Aşağıda təqdim olunan şəkil Babilistanın sxemini və xəritəsini xatırladır. Ortadakı dairədə dərstdə araşdırılan problem qeyd olunur. Dairənin aşağı üçbucaq formasındakı hissələrində problemin yaranma səbəbləri, yaratdığı fəsadları, nəyə görə həllini tapa bilməməsi qeyd olunur. Yuxarı üçbucaq hissələrin hər birində problemə müvafiq olaraq bu problemdən çıxış, həll yolları qeyd olunur.

Araşdırılan problemin xəritə şəklində əks olunması - problemləri vizual təsvir etməyə imkan yaradır və işi bir qədər asanlaşdırır.

“Babil xəritəsi”ni əks etdirən sxemdən tədqiqat işinin təşkilində də hər bir qrupda istifadə edilməlidir. “Xəritə” doldurulduqdan sonra, problemin hər bir hissəsi üzrə qrup nümayəndələrinin bu məsələyə aid fikirləri dinlənilir, fikir mübadiləsi aparılır. Fikirlər söylənəndə arqumentlərin gətirilməsi də tələb olunur, nəyə görə belə düşündükləri dinlənilir. Tələbələr mövqelərini qısa, konkret, məntiqi çatdırmalıdır.

Qrup işlərinin təqdimatı zamanı “Babil xəritəsi” iri planda lövhədə və ya böyük ağ vərəqdə çəkilir və bütün auditoriya ilə ümumi müzakirə aparıldıqca doldurulur. Müəllim tələbələrin əldə etdiyi nəticə və ya həlli yollarını müza-

kirə apararaq ümumiləşdirir. Sonra problemin həlli yolları haqqında bir necə bənddən ibarət ümumi nəticələr əldə edilir.

Antropologiya fənni üzrə müvafiq mövzuların tədrisi zamanı aşağıdakı problemlə suallardan istifadə etmək olar:

“Antropoloji tədqiqatların müasir istiqamətlərini nədə görürsünüz?”. Problem: Müasir insan və həyat problemi. “İrçiliyə qarşı mübarizə yollarını nədə görürsünüz?”. Problem: “İrçilik problemi”. “Vətənpərvər insan kimə demək olar?”. Problem: vətənpərvərlik ruhunun gücləndirilməsi.

Ekologiya mövzusu keçildikdə: “Xəzər dənizinin heyvanat və bitki örtüyü niyə kasadlaşır?”. Problem: “Xəzər dənizinin ekologiyası”.

“Müasir dövrdə genetik xəstəliklərin sayı niyə çoxalır?”. Problem: “Genetik xəstəliklərin çoxalması”.

“Stress” mövzusunda: “İnsanların çoxu stressə məruz qalır. Niyə stress müasir insanla yol yoldaşı olur?”. Problem: “İnsanın stress problemi”.

Pedaqogika fənninin tədrisində “Müasir təlim texnologiyalarının Azərbaycan təhsil sistemində daxil edilməsi lazımdır mı?”. Problem: Təhsilin müasir problemləri.

Dərs zamanı söhbət, müzakirə aparmaq müəllimdən xüsusi bir ünsiyyət bacarığı tələb edir. Dilin zənginliyi bu zaman xüsusi rol oynayır. Ona görə müəllim bu istiqamətdə peşəkarlıq səviyyəsini artırmalıdır. Bu ona görə lazımdır ki, tələbənin diskussiyaya marağı azalmasın və müəllim dərstdə qarşısında qoyduğu məqsədə çatdırsın.

Diskussiya zamanı müəllim tələbələrə yönləndirici, düşündürücü suallar verərkən, “söhbət aparmaq taktikası”ndan istifadə edə bilər.

Məsələn, “söhbət aparmaq taktikasına” əsasən yeni fikirlərin təsdiqi və qiymətləndirilməsi üçün müəllim diskussiya zamanı şagirdlərə müraciət edərək fikrini ifadə etdikdə cümlələrin əvvəlində bu sözlərdən və ifadələrdən istifadə edə bilər: “Bu yeni bir fikirdir ...”, “Sən həqiqətən belə fikirləşirsən?”, “Mən anlayıram ...”, “Çox maraqlıdır ...”, “Sən çox maraqlı bir mövzuya toxundun ...”

Əlavə izahatlara çağırış üçün cümlələri qurduqda aşağıdakı söz və ifadələrdən istifadə etmək məqsədəuyğundur: “Çox qəzəblənirdi, əgər

sən", "Əgər bilmək istəyirsənsə", "Bu o deməkdir ki ..", "Sən demək istəyirsən ki ...", "Deməli sən bununla razı deyilsən ...".

Aydınlıq gətirmək üçün tələbələrə müraciət zamanı bu ifadələrdən istifadə etmək olar: "Bu çox maraqlıdır, bu haqda bir az da danış ...", "Nə üçün sən belə deyirsən ?....", "Bəlkə bu haqda bir az da danışasan ...".

Narazılıq bildirmək üsulu. Narazılıq bildirmək üçün təqdim olunan cümlələrlə müraciət etmək olar: "Sən çox maraqlı bir mövzuya toxundun və belə fikirdəsən ki", "Bu fikri mən heç eşitməmişəm", "Sən bu haqda dərinlən fikirləş, bu mümkündürmü ?....", "Burda başqa bir aspekt var", "Mən bu haqda fikirləşəndə belə bir problemlə"

Təfəkkürə çağırış yolu: "Maraqlıdır, biz bu haqda nə fikirləşirik ...?", "Əgər bu doğrudursa, bəs niyə ..?", "Bəlkə belə fikirdə olmağının səbəblərini deyəsən"

Yenidən istiqamətləndirmək üçün istifadə olunan ifadələr: "Bunun Cenninin dediyinə nə aidiyyəti var ?...", "Bəlkə biz bu haqda başqa bir vaxt danışaq? Mənim hələ də marağım var ...", "Maraqlı bir fikirdir, gəlin qayıdaq", "Gözəl mövzudur, ancaq biz o biri mövzunu tamamlamadıq"

Genişləndirməyə aid müraciət formaları: "Maraqlıdır, başqaları bu haqda nə fikirləşir?....".

Təqdim olunan söhbət aparma taktikası dialoqu dərstdə daha səmərəli qurmağa imkan verir.

Məqalədə verilən metodlardan orta məktəbin yuxarı sinflərində və ali məktəbin seminar məşğələlərində istifadə edilməsi məqsəda uyğundur.

Problemin elmi yeniliyi. Müasir dövrdə təhsil sistemində aparılan islahatlar tədrisin Bolonya prosesi, kredit sisteminin tələbləri əsasında yenidən işlənməsi, təkmilləşdirilməsi zərurətini meydana çıxarmışdır. Ali təhsil sisteminin son vaxtlar həm məzmun, həm də formaca yeniləşməsi fənlərin tədrisində yeni texnologiyaların, fəal təlim metodlarından istifadə edilməsini tələb edir. Məqalədə seminar məşğələlərində istifadəsi təklif olunan "Babil xəritəsi" metodu ali məktəbdə seminar məşğələlərinin keçirilməsinə yeni yanaşma tərzidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Müzakirə xəritələri metodlarından biri "Babil xəritəsi" metodu tələbələrdə müstəqil düşünmə, fikir yürütmə, söylədiyi fikri arqumentləşdirmə, məntiqi, tənqidi təfəkkürü, problemin həlli yollarının araşdırılması və çıxış yollarının tapmaq qabiliyyətini inkişaf etdirir. Təqdim olunan söhbət aparma taktikası dialoqu dərstdə daha səmərəli qurmağa imkan verir.

Problemin aktuallığı. Babil xəritəsi" "Müzakirə xəritələri" metodunun bir növüdür. Belə tərzdə qurulan dərslərə "Diskussiya" və "Problemlə dərslər" metodlarının sintezi kimi baxmaq olar. "Babil xəritəsi" metodu, dərsləri interaktiv təşkil etməyi nəzərdə tutur və "Problemlə dərslər" metodunun interaktiv yolla təşkilidir.

Ədəbiyyat:

1. Veysova Z. Fəal/İnteraktiv təlim. Bakı, 2000.
2. Qasımova L.N., Mahmudova R.M. Pedagogika. Bakı: BDU-nun nəşri, 2003.
3. Mahmudov M.C. Bolonya prosesi: Problemlər, perspektivlər, reallıqlar. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
4. Ceyn Xili. Pəncərəni bağlayandan sonra sənəin çarpayın yerində qalırmı? Harvard, 1998.
5. Hüseynzadə R.L.. Pedagogika fənni üzrə proqram (Bolonya prosesi, kredit sistemi üzrə ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur). Bakı, 2010, 71 s.
6. Paşayev Ə., Rüstəmov F. Pedagogika. Yeni kurs. Ali məktəblər üçün dərslər vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 462 s.
7. Pirməmmədov İ., Ağamalıyev R.. Avropa Ali Təhsil sisteminin inkişaf tendensiyaları. Bolonya prosesi və Azərbaycan konteksti. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 47 s.
8. Sadıqov F.B. Pedagogika: Ali məktəblər üçün dərslər vəsaiti. Bakı: Adiloğlu, 2012.

E-mail: pmahabbat@mail.ru

Rəyçi: ped.ü.fəlsəfə.dok., dos N. İmamverdiyeva

Redaksiyaya daxil olub: 26.11.2019.

UOT 37.0

Mehriban Ağa qızı Həsənova
Gəncə Dövlət Universitetinin dosenti

TƏHSİL PROQRAMLARININ MƏNİMSƏNİLMƏSİ PROSESİNDƏ XÜSUSİ LABORATOR İŞLƏRİ VƏ ONUN ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Мехрибан Ага гызы Гасанова
доцент
Гянджинского Государственного Университета

СПЕЦИАЛЬНЫЕ ЛАБОРАТОРНЫЕ РАБОТЫ И ИХ ПРЕИМУЩЕСТВА В ПРОЦЕССЕ УСВОЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ

Mehriban Aga Hasanova
associate professor of Ganja State University

SPECIAL LABORATORY WORK AND THEIR ADVANTAGES IN THE PROCESS OF MASTERING EDUCATIONAL PROGRAMS

Xülasə: Məqalədə təhsil proqramlarının mənimsənilməsi prosesində pedaqoji ali məktəb tələbələrinin informasiya kompetensiyalarının formalaşması məqsədilə istifadə olunan proqramlar qruplaşdırılmış, eləcə də bu formalaşma üçün vacib şərtlərdən biri olan laborator işlərin yerinə yetirilməsinin üstünlükləri, tələbələrin əldə edəcəkləri bacarıqlar və onların qiymətləndirilməsi meyarları sadalanmışdır. Göstərilmişdir ki, informasiya əldə etmək məqsədilə tələbələrə kompüter texnologiyalarını öyrətmə prosesi, sıx surətdə nəzəri fundamentallığın və praktik yönünün bir-birini tamamlaması ilə müşayiət olunmalıdır.

Açar sözlər: *tələbə, informasiya kompetensiyaları, təhsil proqramları, laborator işləri.*

Резюме: В статье перечислены программы, используемые для формирования информационных компетенций учащихся педагогических вузов в процессе освоения образовательных программ, а также преимущества лабораторной работы, навыки, которые приобретут учащиеся, и критерии их оценки. Показано, что процесс получения информации для студентов должен сопровождаться взаимодополняемостью теоретических основ и практической направленностью.

Ключевые слова: *студент, информационная компетентность, образовательные программы, лабораторные работы.*

Summary: The article lists the programs used for the formation of information competences of pedagogical high school students in the process of mastering educational programs, as well as the advantages of laboratory work, the skills that students will acquire and the criteria for their evaluation. It has been shown that the process of acquiring information for students should be accompanied by a complementarity of theoretical fundamentals and practical orientation.

Key words: *student, information competence, educational programs, laboratory work.*

Pedaqoji fəaliyyət prosesində kompüter texnologiyalarının tətbiqi ali məktəb tələbələri tərəfindən vacib və zəruri hal kimi birmənalı qəbul edilir. Bununla əlaqədar olaraq təhsil proqramlarının mənimsənilməsi prosesində informasiya kompetensiyalarının formalaşması məqsədilə həm tətbiqi proqramlar, həm də instrumental proqramlardan istifadə olunur. Bu proqram-

ları istifadəsinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

-ümumi təyinatlı tətbiqi proqramlar: Microsoft Word, Microsoft Excel, Microsoft PowerPoint, Microsoft Office Publisher və s. Bu proqramların tədris prosesində tətbiqi çox genişdir. Bu tipdə olan proqramlar təhsilənlər tərəfindən əsas təlim məhsullarının hazırlanması üçün tətbiq edilir;

-xüsusi təyinatlı proqramlar: Adobe PhotoShop, GIMP, Corel DRAW, Inkscape, Windows MovieMaker və s. Bu tipdə olan proqramlar həm qrafik informasiyaları yaradan və emal edən zaman, həm də tələbələr tərəfindən məktəbdə pedaqoji praktika keçən zaman və digər hallarda multimedia məhsulları hazırlamaq üçün istifadə edilir.

-verilənlərin emalı proqramları: Microsoft Office Access, OpenOffice Base və s. Bu proqramların əsas təyinatı gələcək mütəxəssislərin tədris və elmi- tədqiqat işlərini dəstəkləmək üçündür. Verilənlər bazasının arxivi, statistik və digər materiallar yaradılır və emal edilir.

-My Test X, Magistr kompüter testləşdirilməsi proqramı və s. Bu proqramın öyrədilməsi gələcək müəllimlər tərəfindən şagirdlərin biliyinin kompüter testindən keçirilməsi məqsədi daşıyır.

-lokal və qlobal şəbəkələrə (Internet Explorer, Mozilla Firefox) daxil olmaq üçün proqram və texnologiyalar. Bu da imkan verir ki, müasir mütəxəssis peşə sahəsində effektiv işləyə bilsin. İnternet şəbəkəsinin resurslarından istifadə tələbələrə müstəqil şəkildə təlim informasiyalarını axtarmaq, toplamaq və analiz etməyə imkan verir. İnternet özünüinkışaf üçün geniş imkanlar yaradır və fərdi, qrup, kollektiv şəkildə təlim almaq üçün yardımçı olur.

Elmi-metodik məqalələrin araşdırılması göstərir ki, ali məktəb müəllimləri çox zaman tələbələri ayrıca konkret proqramla işləməyə öyrədirlər. Bir çox tədqiqatçılar hesab edirlər ki, peşə fəaliyyəti üçün bu kifayət etmir. Onlar təklif edirlər ki, tələbələri kompüter texnologiyalarının nəzəri əsaslarına, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarını abstrakt şəkildə həyata keçirməyə yox, gələcək peşə fəaliyyətinə yönəlmiş aktual vəzifələrin birgə yerinə yetirilməsinə öyrətmək daha vacibdir [1].

Hesab edirəm ki, bu cür yanaşmanın əsası vardır. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, informasiya əldə etmək məqsədilə tələbələri kompüter texnologiyalarına öyrətmə prosesi sıx sürətdə nəzəri fundamentallığın və praktik yönümün bir-birini tamamlaması ilə müşayiət olunmalıdır [4,5]. Bu, müasir pedaqogikanın vacib prinsiplərindən biridir. Bundan başqa, xüsusi xarakterli işlər də vardır. Məsələn, bir tipdə olan proqramla iş (Microsoft Office Word və

OpenOffice Writer mətn redaktorları ilə) ideya və vizual cəhətdən oxşardır.

Tələbələrin informasiya kompetensiyalarının formalaşması zamanı istifadə olunan tədris məşğələləindən biri də onların laborator işlərin yerinə yetirildiyi kompüter auditoriyalarında çalışdığı fərdi müstəqil işləridir. Təlim prosesi üçün bu işlərin vacibliyini A.A. Daviden, V.İ. Silina, E.B. Stariçenko, S.E. Tixomirov və b. tədqiqatçılar vurğulamışlar [3,4]. R. Vilyams, S. Qeşunski, K. Maklin, S.V. Panyukova öz tədqiqat işlərində kompüter texnologiyalarının ənənəvi təlim üsullarına nisbətən üç üstünlüyünü qeyd edirlər. Onların söylədikləri fikirləri tələbələrin informasiya kompetensiyalarının formalaşması üçün xüsusi laborator işlərin yaradılmasında nəzərə almışıq. Bu üstünlükləri sadalayaq:

- materialın məzmununa, həcminə və onun mənimsəmə tempinə görə təlim prosesinin real şəkildə fərdiləşməsi;

- təhsilənlərin komfort psixoloji şəraitinə, yerinə yetirilmiş tapşırıqların obyektiv qiymətləndirilməsi sayəsində təlimə müsbət motivasiya yaradılması;

- müəllim əməyinin xarakterinin dəyişməsi, onun primitiv əməkdən qismən azad olması, fəaliyyətin yaradıcı xarakterli olması [3].

Pedagoqların mövcud olan elmi məsləhətləri və praktik təcrübəsini nəzərə almaqla laborator işlərə aşağıdakılar daxildir:

1) öyrənilən proqram məhsulları və mövzunun əsas anlayışları haqqında qısa informasiya əks olunan nəzəri məlumatlar;

2) konkret proqramlarla (Adobe Photoshop, CorelDRAW və b.) tanışlığa istiqamətlənmiş alqoritmik tapşırıqlar və ya onlara dair biliklərin dərinləşdirilməsi. Bu tapşırıqlar addım-addım təlimatlardan ibarətdir və bu addımları atmaqla tələbə verilmiş nəticəyə gəlib çıxır;

3) qeyri-standart həll tələb etməyən alqoritm tapşırıqlarını yerinə yetirmək nəticəsində alınan təcrübədən istifadəni nəzərdə tutan yaradıcı tapşırıqlar;

4) tələbənin laborator işləri yerinə yetirdiyi zaman cavab verə biləcəyini yoxlamaq üçün özünənəzarət sualları.

Tələbələrin informasiya kompetensiyalarının formalaşmasında vacib şərtlərdən biri bütün laborator işlərin ardıcıl şəkildə yerinə yetirilmə-

sidir, çünki yaradıcı işin hər bir növbəti hissəsində əvvəlki laborator işlərin elementləri əks olunmuşdur. Bu da əvvəlki əldə edilmiş biliklərin aktivləşdirilməsi və onlardan yeni təlim situasiyasında daha yüksək nəzəri və praktik istifadə etmək deməkdir. Belə yanaşma tələbəyə imkan verir ki, ali məktəbi bitirdikdən sonra kompüter texnologiyalarından istifadə edərkən yeni qeyri-standart peşə tapşırıqlarını yerinə yetirməyə hazır olsun.

Laborator işlərinin yerinə yetirilməsi hər bir məşğələnin sonunda həyata keçirilir. Bu zaman aşağıdakı meyarlar nəzərə alınır. Təkcə nəzəri biliklərin həcmi və düzgün yerinə yetirilməsinin yoxlanması deyil, eyni zamanda onların dərinliyi, dərk edilməsi, elastikliyi, operativliyi, mənimsənilmiş biliklərin praktikada tətbiqi kimi məsələlər üzərində ciddi monitoring aparılır. Müəllim tərəfindən verilmiş suallar həm müsbət, həm də mənfi cəhətdən izah edilir, laborator işlərin yerinə yetirilməsinin keyfiyyəti qiymətləndirilir.

Cari nəzarət jurnalından başqa, pedaqoji eksperimentdə iştirak edən akademik qrupda başqa jurnalda istifadə edilir. Bu jurnal imkan verir ki, cari müvəffəqiyyəti qiymətləndirmək mümkün olsun və yekun qiymət verilsin. Eyni zamanda, informasiya kompetensiyalarına daxil olan bu və ya digər kompetensiyaların mənimsənilməsi detallı şəkildə izlənilsin. Bu elektron jurnalda elementlər üzrə analiz metodu tətbiq edilmişdir. İnformasiya kompetensiyalarının

mənimsənilməsi üzrə jurnalda 15 element qiymətləndirilməlidir. Düzdür belə sxem müəllim üçün ciddi əmək sərf etməyi tələb edir, buna baxmayaraq, bu sahədə müəyyən təcrübə qazandıqdan sonra jurnalın doldurulması elə böyük zəhmət tələb etməyəcək.

Pedaqoji ali məktəb tələbələrinin informasiya kompetensiyasının formalaşması üçün baza model rolunu onun məzmunu oynayır. Həmin məzmun üç modul vasitəsilə təqdim edilir: "İnformasiya emalının standart vasitələrindən istifadə sahəsində olan kompetensiyalar", "Fənn sahəsində KT vasitəsilə təlim işlərinin təşkilinə dair kompetensiyalar", "Terminoloji kompetensiyalar".

Müəllif metodikasını aşağıdakı əlamətlərinə görə xarakterizə edək:

- sistemlilik, çünki hər bir element eksperimentdə məchulun çevrilməsi kimi işlənmiş olur;
- metodika özünün məzmun və prosesual tərəfləri ilə xarakterizə edilir və öz məqsədi ilə şərtlənir;
- metodika uyğun nəzəri bazaya istinad edir;
- təlim peşə bacarıqları sisteminin formalaşmasına istiqamətlənmişdir.

Nəhayət, aşağıdakı cədvəldə pedaqoji ali məktəb tələbələrinin informasiya kompetensiyalarının formalaşması üzrə qiymət kriteriyalarını veririk.

Nö	Meyarların adı	Xarakteristikası	Bal-lar
İnformasiya emalının standart vasitələrdən istifadə sahəsi üzrə kompetensiyalar.			
M 1	Fərdi kompüterin aparat və proqram tərkibinin funksional prinsiplərinə aid biliklər	Tələbə fərdi kompüterin köməyi ilə təlim tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün lazım olan biliklərə malikdir. Kompüterin proqram və aparat hissələri haqqında biliklər fraqmentar xarakterlidir, lakin təlim tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün kifayətdir.	2
			1
		Tələbə personal kompüterin aparat və proqram tərkibləri haqqında lazımi biliyə malik deyil, bunun nəticəsində fərdi kompüter (FK) vasitəsilə təlim tapşırıqlarını yerinə yetirməyi bacarmır.	0
M 2	Lokal və qlobal hesablama şəbəkələrində informasiya axtarılmasının həyata keçirilməsi (eyni zamanda İnternet şəbəkəsində)	Əldə edilmiş bacarıqlar təlim tapşırıqlarını icra etməyə imkan verir.	2
		Təklif edilmiş təlim tapşırıqlarını tam şəkildə yerinə yetirmək üçün əldə edilmiş bacarıqlar kifayət etmir.	1
		Bacarıqlar formalaşmamışdır, qarşıya qoyulmuş tapşırıqların həlli nümayiş etdirilmir.	0

M 3	Mətn və cədvəl sənədlərinin hazırlanması	Tələbə təlim tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün kifayət qədər vərdişlər əldə edib.	2
		Bacarıqlar fraqmentar xarakter daşıyır, təlim tapşırıqlarını yerinə yetirərkən texniki və məntiqi səhvlər buraxılır.	1
		Mətn və cədvəl redaktorlarının köməyi vasitəsilə tələbə təlim tapşırıqlarını yerinə yetirə bilmir.	0
M 4	FK vasitəsilə təlim tapşırıqlarını yerinə yetirilməsi	Təlim tapşırıqları və məsələlər müstəqil şəkildə yerinə yetirilir.	2
		Periodik olaraq müəllimin köməyinə ehtiyac duyulur, lakin işin böyük hissəsi müstəqil şəkildə yerinə yetirilir.	1
		Tələbə müəllimin köməyi olmadan tapşırığı yerinə yetirə bilmir.	0
M 5	FK-nın köməyi ilə tapşırığın yerinə yetirilməsinin bütövlüyü və düzgünlüyü	Müəllim tərəfindən təklif edilmiş bütün tapşırıqlar tələbə tərəfindən yerinə yetirilir. Alınmış nəticələr tələblərə tam cavab verir.	2
		Tapşırığın böyük hissəsi yerinə yetirilir. Alınmış nəticələr qismən doğrudur.	1
		Tələbə tapşırıqların 40 faizini yerinə yetirmişdir, lakin nəticələr uyğun deyil .	0
Fənn üzrə kompüter texnologiyalarının köməyi ilə təlim işinin sahəsində kompetensiyalar.			
M 6	Tətbiqi proqram təminatı ilə iş	Tələbə tətbiqi proqram təminatı ilə tam həcmdə işləyə bilir.	2
		Tələbələrə TPT ilə işləmək bacarığı praktik olaraq göstərilir, lakin lazımi səviyyədə yerinə yetirilməmiş tapşırıqlar kifayət qədərdir.	1
		TPT ilə tələbənin işləmək bacarığı yoxdur.	0
M 7	Veb-saytın yaradılması	Tələbə fənn sahəsində konkret tapşırığı yerinə yetirmək üçün veb-sayt yarada bilir.	2
		Veb-sayt yaratmaq sahəsindəki bacarıqları fraqmentar xarakter daşıyır. Verilən tapşırıqları yerinə yetirmək üçün məhdud səviyyədə istifadə edir.	1
		Veb-sayt yaratmaq bacarığı yoxdur.	0
M 8	FK ilə iş təcrübəsindən istifadə etməklə kompüter texnologiyaları vasitəsilə təlim tapşırıqlarını yerinə yetirmək	Tələbələrə əvvəlcədən əldə etdikləri bilik, vərdiş və fəaliyyət üsulu nümayiş etdirilir.	2
		Tələbələr tərəfindən elə fəaliyyət üsulları yerinə yetirilir ki, təlim fəaliyyəti üçün kifayət deyil.	1
		Əvvəl əldə edilmiş biliklər özünü nümayiş etdirmir.	0
M 9	Kompüter texnologiyalarının köməyi ilə təlim tapşırığını yerinə yetirərkən yaradıcı yanaşmadan istifadə edilmir	Tələbə müəllim tərəfindən qoyulmuş tapşırıqların həllinə yaradıcı şəkildə yanaşır (öz mövzunu təklif edir, maraqlı material seçir).	2
		Yaradıcı yanaşma yalnız sual qoyulanda tələbə tərəfindən istifadə edilir. Bu birmənalı yaradıcı yanaşma tələb edir.	1
		Təlim tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində yaradıcı yanaşma tələb edilmir.	0
	FK-nın köməyi ilə	Tələbə təlim tapşırıqlarının bütün mərhələlərini FK vasitəsilə yerinə yetirir.	2

M 10	fənn sahəsində təlim tapşırığını yerinə yetirilməsi.	Tələbə təlim tapşırıqlarını kompüter texnologiyaları vasitəsilə qismən müəllim köməyi ilə yerinə yetirir.	1
		Təlim tapşırığını yerinə yetirmək üçün daim müəllimin köməyi tələb olunur.	0
Terminoloji kompetensiyalar.			
M 11	Terminlərin məzmununun açılması	Tələbə informasiya-texnologiya istiqamətli terminlərin məzmununu tam şəkildə açır.	2
		Terminlərin tərifləri izah ediləndə aydın başa düşülmür.	1
		Tələbə informasiya-texnologiya istiqamətli terminlərin əsas məzmununu açə bilmir.	0
M 12	Materialın şifahi ifadəsinin mümkünlüyü	Şifahi cavab verərkən material aydın ifadə edilir, məntiqi ardıcılıq ifadədə yer alır. Riyazi və kompüter texnologiyasından dəqiq istifadə edilir.	2
		Şifahi cavabda məntiqi ardıcılıq gözlənilmir. Terminlərdən istifadə tez-tez əsassız olur.	1
		Şifahi cavabda xüsusi terminologiyadan düzgün istifadə edilmir. Material məntiqsiz izah edilir.	0
M 13	Materialın yazılı ifadəsi	Yazı işlərini yerinə yetirərkən anlayışlara müstəqil şəkildə düzgün tərif verilir.	2
		Anlayışların yazılı tərifində müəyyən səhvlərə yol verilir.	1
		Yazı işində informasiya-texnologiya istiqamətli terminlərə yanlış tərif verilir.	0
M 14	Terminlərin müəyyən edilməsi üzrə axtarısların həyata keçirilməsi	Hər hansı bir terminə tərif verərkən yüksək səviyyədə analitik təfəkkür nümayiş etdirilir.	2
		Anlayışlara tərif verərkən əyani müşahidəçilik hiss olunur. Müəyyən səhvlərə yol verilir.	1
		Hər hansı bir terminə tərif vermək üçün axtarış hiss edilmir.	0
M 15	Normativ sənədlər içərisindən terminlərin seçilib ayrılması	Tələbə normativ sənədlər içərisindən informasiya-kommunikasiya istiqamətli terminləri asanlıqla seçə bilir.	2
		Normativ sənədlərdən terminlərin seçilməsi natamamdır. Bəzi səhvlərə yol verilir.	1
		Sənədləri analiz edərkən tələbə terminləri seçməyi bacarmır.	0

Beləliklə, pedaqoji ali məktəbin tələbələri gələcək peşə fəaliyyətində aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməyi bacarmalıdırlar [5,6] :

-informasiya mənbələrini müəyyən etmək və qiymətləndirmək;

-lokal və qlobal hesablama şəbəkələrində təlim informasiyasının axtarışını həyata keçirmək;

-informasiyanı emal etməyin standart vasitələrindən istifadə etməklə onu emal etmək və saxlamaq;

-fərdi kompüterin köməyi ilə multimedia məhsulları yaratmaq;

-informasiya - texnologiya istiqamətli anlayış- kateqorial aparatı idarə etmək.

Problemin aktuallığı: Təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsi təhsilin qarşısında daim duran problemlərdən biridir. Məqalədə bu problemin həlli ilə bağlı məsələlərdən birinə - laborator işlərinin təşkili-nə baxılmışdır.

Problemin yeniliyi: Pedaqoji ali məktəb tələbələrini informasiya kompetensiyasının formalaşması üçün baza modelinin məzmununun açıqlanması və qiymətləndirmə meyarlarının verilməsidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Təhsil proqramlarının mənimsənilməsi prosesində tələbələrdə informasiya kompetensiyalarının formalaşması üçün göstərilən tövsiyələrdən istifadə təlimin keyfiyyətinin yüksəlməsinə gətirir.

Ədəbiyyat:

1. Жилкин, В.В. Проблемы освоения современной информационной культуры // Педагогическая информатика, 2003, № 3, с. 3-8
2. Давыдов В.В., Громыко Ю.В. Концепция экспериментальной работы в сфере образования // Вопросы психологии, 1994, № 6, с. 31-37
3. Силина Л.И. Лабораторная работа при изучении нового материала // Физика в школе, 1998, № 3, с. 22-28
4. Стариченко Е.Б. Электронные лабораторные работы, как современное средство обучения [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ito.edu.ru/2008/Moscow/I/I-0-8043.html>. – В надзаг: ИТО-2008.
5. Hasanova M. Positive factors realizing Pedagogical competences of teachers in Azerbaijan education. Colloquium-journal miedznarowe czasopismo naukowe, № 5(16), Warszawa, Polska, 2018, p.31-32.
6. Гасанова М. Характеристика компетентностных категорий. Материалы IX Международной научно-практической конференции по теме «Модернизация системы непрерывного образования», г. Дербент, Республика Дагестан, 2018, с.77-79

E-mail: mehriban-70@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. Ə.Q. Pələngov*
f-r.ü.fəls.dok., dos. Ə.Ə. Aslanov

UOT 373.3/.5

Saidə Nazim qızı Nəsimova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Gəncə Dövlət Universitetinin baş müəllimi

ŞAĞIRDLƏRİN SOSİALLAŞMASINDA TƏLİMİN TƏŞKİLİ FORMALARINDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Саидә Назим ғызы Насибова
доктор философии по педагогике,
старший преподаватель Гянджинского Государственного Университета

ВАЖНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ФОРМ ОРГАНИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ В СОЦИАЛИЗАЦИИ УЧАЩИХСЯ

Saida Nazim Nasibova
doctor of philosophy in pedagogy
senior lecturer of Ganja State University

THE RELEVANCE OF USING FORMS OF LEARNING IN THE SOCIALIZATION OF STUDENTS

Xülasə. Məqalədə şagirdlərin sosiallaşmasında təlimin təşkili formalarından istifadənin əhəmiyyəti haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Təlim formalarının şagirdlərin sosial fəallıq və əməkdaşlığını təmin etmək baxımından imkanları eyni deyildir. Kollektiv forma sosial əməkdaşlıq baxımından fərdi formaya nisbətən müəyyən üstünlüklərə malikdir. Qrupla birgə iş şagirdin fəal həyat mövqeyinin, özünütənzimləmə və özünüqiyətləndirmə qabiliyyətinin inkişafına, habelə öz hərəkətlərini qrup üzvləri ilə razılaşdırmaq və əlaqələndirmək, ünsiyyət prosesində yaranan münaqişələri aradan qaldırmaq bacarıqlarına yiyələnməsinə kömək göstərir. Fərdi və frontal iş zamanı müəllimlər şagirdlərin birgə fəaliyyətini təşkil edə bilmirlər. Çünki fərdi və frontal iş formalarının özləri buna imkan vermir.

Açar sözlər: *sosiallaşma, təlim, qarşılıqlı münasibət, tapşırıq, kollektiv*

Резюме: В статье представлена подробная информация о важности использования форм организации обучения в социализации учащихся. Формы обучения не одинаковы с точки зрения обеспечения социальной активности и сотрудничества для учащихся. Коллективная форма имеет определенные преимущества перед индивидуальной формой с точки зрения социального сотрудничества. Командная работа помогает ученику развить активную жизненную позицию, самоконтроль и самооценку, а также получить способность связывать свои действия с действиями членов группы и разрешать конфликты в процессе общения. При индивидуальной и фронтальной работе учителя не могут организовать совместную деятельность учащихся, так как индивидуальные и фронтальные формы работы не позволяют этого.

Ключевые слова: *социализация, обучение, взаимоотношение, задание, коллектив*

Summary: The article provides detailed information on the importance of using forms of training in student socialization. The forms of training are not the same in terms of ensuring social activity and collaboration of students. The collective form has certain advantages over the individual form in terms of social co-operation. Teamwork helps the student to develop an active life position, self-control and self-esteem, and to gain the ability to coordinate and coordinate their actions with group members and to resolve conflicts in the communication process. In individual and frontal work, teachers cannot organize student activities. Because individual and front forms do not allow this.

Key words: *socialization, training, the mutual relations, task, collective*

Məlumdur ki, ictimai mühitin dəyişməsilə şəxsiyyətin strukturunda bir sıra dəyişmələr əmələ gəlir. Bu sırada sosial amillərin istiqaməti, məzmunu, nəticədə insanın davranışı, motivləri, münasibətləri və onlarla bağlı olan alt strukturlar dəyişməyə məruz qalır. Pedaqogika – psixologiyanın tətbiqi sahəsi olduğundan insan psixologiyasında baş verən bu proseslərə uyğun olaraq pedaqogikanın predmetini də dəyişir. Əgər əvvəl tərbiyənin predmeti olaraq insanın xaricə yönələn fəaliyyəti və onun sosial tərəfləri əsas götürülürdüsə, hazırda diqqət insan fərdiyyətinin fəallaşdırılmasına, onun özünüdərkinə və özünüinkışafına yönəlmiş olur.

Şagirdlərin sosial inkişafı və onlarda sosial əməkdaşlıq motivlərinin formalaşması müxtəlif təlim formaları ilə şagirdlərin sosial əməkdaşlığının səviyyəsi arasındakı əlaqəni öyrənmək pedaqoqları həmişə düşündürmüş və pedaqogika tarixində bununla bağlı müxtəlif yanaşmalar, konsepsiyalar irəli sürülmüş və təhsil tarixində ayrı-ayrı formalar sınaqdan keçirilmişdir. Tarix boyu təlimin müxtəlif formaları – fərdi, qrup, kollektiv formaları bir-birini əvəz etmiş, müəyyən dövrlərdə cəmiyyətin, istehsalın və elmin inkişaf səviyyəsindən, habelə sosial tələbatdan asılı olaraq bu və ya digər təlim forması aparıcı yer tutmuşdur.

XV-XVI əsrə qədər fərdi təlim forması mövcud olmuşdur. XVI əsrdən başlayaraq kapitalizmin inkişafı ilə kütləvi savadlı fəhlələrə olan ehtiyacla bağlı kollektiv təlim forması (sinif-dərs sistemi, standart təlim, qarşılıqlı təlim formaları) meydana gəlmişdir. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu forma yenidən fərdi forma ilə ("Dalton-plan" forması), bəzi ölkələrdə isə qrup forması ilə ("Laborator-briqada forması") əvəz olmuşdur.(3)

XX əsrin əvvəllərində bəzi ölkələr yenidən kollektiv təlim formasına qayıtmış, bir çox ölkələrdə (xüsusən ABŞ və Qərbi Avropada) kollektiv, qrup və fərdi formalar əlaqələndirilmiş (ABŞ-da "Trampa planı", "Kembridj-plan", "İyena plan", "Vinetka-plan", diferensial təlimə əsaslanan "Manheyim sistemi" və b.), eyni zamanda fərdi formalar – müxtəlif müəssisə və cəmiyyətlərin yaratdığı tədris mərkəzlərindəki fərdi iş formaları tətbiq olunmuşdur ("Hovard-plan", "Divarsız məktəblər", "Açıq məktəb", "Təlim mərkəzləri", "Təhsil parkları" və s.). Ha-

zırda bir çox ölkələrin təhsil sistemində kollektiv forma kimi sinif – dərs formasından istifadə edilir. Sinif dərs sisteminin ilk əlamətləri – müəssir dərsin ilk əlamətləri XVI əsrdə Ukrayna qardaşlıq məktəbində yaranmışdır.(4)

Nəzərdən keçirilən təlim formalarının şagirdlərin sosial fəallıq və əməkdaşlığını təmin etmək baxımından imkanları eyni deyildir. Kollektiv forma sosial əməkdaşlıq baxımından fərdi formaya nisbətən müəyyən üstünlüklərə malikdir: kollektiv hər bir şagirdin təlim fəaliyyətinə stimullaşdırıcı təsir göstərir. Bu formanın zəif cəhəti orta səviyyəli şagirdə yönəlməsi və bununla da zəif şagirdlər üçün çətinliklər yaratması, qabiliyyətli şagirdlərin isə inkişafını ləngitməsi, şagirdlər arasında ünsiyyətin məhdudlaşdırılması ilə bağlıdır.

Qrup formasının bu baxımdan üstünlükləri böyükdür. Mövcud ədəbiyyatlarda da göstərildiyi kimi, təlimin qrup forması sinifdə ümumi əhvalı yüksəltməyə, intizamın pozulması hallarını azaltmağa imkan verir. Aparılmış sorğu əsasında şagirdlərin dərsləndikən işlərə yayınması, başqa işlərlə məşğul olmaları müxtəlif təlim formalarında fərqli şəkildə özünü göstərir: belə hallar ən çox şagirdlərin sinif qarşısında cavab verməsi zamanı – 66.2% müşahidə olunur. Müəllimin şərh zamanı şagirdlərin 13.4%-i, frontal müstəqil iş zamanı 8.5%-i kənar işlə məşğul olduğu halda, qrupla iş zamanı belə şagirdlər 2.1% təşkil edir. Dərsin hansı formada keçirilməsi ilə bağlı suala şagirdlərin 63.4%-i qrupla iş formasına, yalnız 3.5%-i isə fərdi iş formasına üstünlük vermişlər.

Təlimin qrup formasının kollektiv forma-ya nisbətən üstünlükləri çoxdur. Əsas üstünlüyü şagirdlərin birgə fəaliyyətinin təşkili üçün əlverişli imkanlar açılması ilə bağlıdır. Müxtəlif təlim formalarını müqayisəli şəkildə təhlil edən prof. H.Ə.Əlizadə, haqlı olaraq göstərir ki, istər fərdi, istərsə də frontal formalar mahiyyətə intellektual fəaliyyətin aktivləşdirilməsi prinsipinə əsaslanarsa da, bu prosesdə sosial motivlər mahiyyətə nəzərə alınmır. İlk baxışda belə təəssürat yaranır ki, şagird frontal iş prosesinə sinifdə tək deyil, həmyaşıd uşaqlar arasındadır və onlarla qarşılıqlı əlaqə şəraitində fəaliyyət göstərir. Əslində isə frontal iş prosesində şagirdlərin qarşılıqlı əlaqəsi nəinki zahir, həm də məhdud xarakter daşıyır: şagirdlər bir məkanda olsalar da,

birgə işləmirlər. Şagird isə özünü bir şəxsiyyət kimi ancaq qarşılıqlı əlaqədə tanıyıb təsdiq edə bilər. (2)

Aparılmış xüsusi tədqiqat göstərir ki, fərdi və frontal iş zamanı müəllimlər şagirdlərin birgə fəaliyyətini təşkil edə bilmirlər. Çünki fərdi və frontal iş formalarının özləri buna imkan vermir. Bu formalarda şagirdlərin hər biri, necə deyirlər, özü üçün işləyir. Hətta şagirdlərin birinin uğursuzluğu fonunda başqası özünü daha yaxşı göstərməyə çalışır və göstərə bilər.

Sosial – pedaqoji tədqiqatlarda (H.Ə.Əlizadə, M.D.Vinoqradova və b.) “Şagirdlərin idrak fəaliyyətini optimallaşdırmaq üçün dərs prosesində təlim formalarının qarşılıqlı münasibətlərini necə təşkil etmək olar?” sualına cavab axtarılmışdır. Eksperiment əsasında müəyyən edilmişdir ki, tədris fəaliyyətinin səmərəsini artırmaq üçün onu müəyyən şəraitdə qrup prinsipi ilə təşkil etmək lazımdır. Prof. H.Ə.Əlizadə qrupla təlim formasının bir sıra xüsusiyyətlərini müəyyən etmişdir:

- sinifdə qrupları təşkil edərkən şagirdlərin bilik səviyyəsi ilə yanaşı, onların qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri, əməkdaşlıq səviyyəsi və s. nəzərə alınmalıdır;

- qrupda şagirdlərin optimal miqdarı 5-7 nəfərdən ibarət olmalıdır; bu halda onlar daha səmərəli fəaliyyət göstərir;

- qrupla iş iki formada – bütün qruplar üçün ümumi və ya diferensiv (hər qrup üçün ayrı) tapşırıqlar şəklində təşkil olunur;

- dərstdə qrupla iş V-XI siniflərdə xüsusilə səmərəlidir;

- dərstdə şagirdlərin birgə fəaliyyətinin qrup formasında təşkili prosesində şagirdlərdə sosial əməkdaşlıq motivlərinin formalaşması üçün əlverişli şərait yaranır: onlar bir-birinə qarşılıqlı surətdə kömək edir, məsləhətləşir, tapşırıqları birlikdə müzakirə edir və bir-birinə qarşılıqlı nəzarət edirlər;

- qrup formasında iş şagird kollektivin möhkəmlənməsi və inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır; onun formal və qeyri-formal strukturlarının bir-birinə yaxınlaşması baş verir. Kollektiv münasibətlər sistemində orta qiymətlərlə oxuyan və təlimdə geridə qalan şagirdlərin mövqeyi yaxşılaşır, əlaçı şagirdlərin isə özünü təsdiq etməsi üçün əlverişli şərait yaranır. (2)

Tədqiqatlar göstərir ki, digər təlim formalarına nisbətən qrupla təlim şagird şəxsiyyətinin tərbiyəsi və motivləşdirilməsi baxımından böyük rol oynayır. Bu onunla əlaqədardır ki, bu cür təlim şəraitində şagirdlər görüləcək işin ümumi məqsədini birgə müəyyən edir, onun həlli variantlarını və vasitələrini müzakirə edir, əməkdaşlıq mühitində çalışır, qarşılıqlı nəzarət və qiymətləndirməni həyata keçirirlər. Ünsiyyət prosesində müsbət mənəvi-psixoloji emosional iqlim formalaşır.

Birgə işin təşkili müxtəlif səviyyələrdə həyata keçirilə bilər:

- şagirdlər birgə işin ümumi məqsədini müəyyən edir, lakin onun həlli vasitələrini tapmaqda çətinlik çəkirlər (I səviyyə);

- qarşıya qoyulmuş ümumi məqsədi qəbul edib, onun həlli yollarını birgə qüvvə ilə tapmağa çalışırlar (II səviyyə);

- tədricən onlarda sosial əməkdaşlıq motivləri formalaşır: məqsəd qoyub onun birgə həllinə çalışır və ümumi nəticə çıxarırlar (III səviyyə);

Qrupla birgə işdə müəllimin rolu şagirdlərə istiqamət və məsləhət vermək, nəzarət etmək, fərdi kömək göstərmək və s. ilə bağlıdır. Müəllim təlim prosesində şagirdlərin sosial qarşılıqlı əlaqələrini və sosial motivlərini formalaşdırmaq və idarə etmək imkanını qazanır. Qrup işi şəraitində şagird özünü başqalarına nəzərən qiymətləndirməyi, qrup yoldaşları qarşısında məsuliyyət daşımağı öyrənir, təşəbbüskarlığı artır, qrup üzvləri ilə çox müxtəlif ünsiyyət formalarına daxil olur, müəllimə və yoldaşlarına suallar verir, diskussiyaya girir, müstəqil fikir söyləyir və s. Qrupla birgə iş şagirdin fəal həyat mövqeyinin, özünü-tənzimləmə və özünüqiymətləndirmə qabiliyyətinin inkişafına, habelə öz hərəkətlərini qrup üzvləri ilə razılaşdırmaq və əlaqələndirmək, ünsiyyət prosesində yaranan münasibətləri aradan qaldırmaq bacarıqlarına yiyələnməsinə kömək göstərir. Beləliklə, qrupla təlim işi sosial motivlərin bütün növlərinə, xüsusən sosial əməkdaşlıq motivinin inkişafına güclü təsir göstərir. (1)

Problem in elmi yeniliyi. Şagirdlərin sosial inkişafı və onlarda sosial əməkdaşlıq motivlərinin formalaşması təlimin təşkilindən, onun hansı formada qurulmasından və xarakterindən asılıdır. Müasir dərs nəzəriyyəsində hər bir dərs didaktik məqsədlər kompleksini yerinə yetirir və bu zaman müxtəlif üsullardan istifadə olunur.

Problemın praktik əhəmiyyəti. Nəzərdən keçirilən təlim formalarının şagirdlərin sosial fəallıq və əməkdaşlığını təmin etmək baxımından imkanları

eyni deyildir. Kollektiv forma sosial əməkdaşlıq baxımından digər formalara (qruplarla, fərdi) nisbətən müəyyən üstünlüklərə malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998, 368 s.
2. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demoqrafik problemləri. Bakı: Maarif, 1996.
3. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Bakı: Çarşıoğlu, 2002, 512 s.
4. Talıbov Y., Sadıqov F., Quliyev S. Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Ünsiyyət, 2000, 516 s.

E-mail: saide.nesibova@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəl.dok., b/m.* G.S.Kazımova
ped.ü.fəl.dok., b/m. Ə.T.Şərifova

Redaksiyaya daxil olub: 03.12.2019.

UOT 373.167.1

Sevil Eyvaz qızı Cavadova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə sabiq doktorant
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

PROQRAM VƏ DƏRSLİKLƏRİN İNTEQRASIYA PROBLEMİ BAXIMINDAN ARAŞDIRILMASI

Севи́ль Эйваз гызы Джавадова,
бывший докторант по программе доктора философии
Институт Образования Азербайджанской Республики

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОГРАММ И УЧЕБНИКОВ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ПРОБЛЕМ ИНТЕГРАЦИИ

Sevil Eyvaz Javadova
former doctoral student of PhD program
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

EXPLORATION OF PROGRAMS AND TEXTBOOKS FROM THE POINT OF VIEW OF PROBLEMS OF INTEGRATION

Xülasə: Məqalə integrasiya probleminin dərslik və proqramlarda araşdırılmasından bəhs edir. Dərsliklər və ədəbiyyat fənn kurikulumu problem baxımından geniş təhlil olunur. İnteqrasiya problemi geniş təhlil edilir. X-XI sinif dərsliklərində integrasiyanın işlənmə səviyyəsi ölçülür. Məqalədə həmçinin fənn kurikulumunun integrativliyindən bəhs olunur. Həmçinin, integrasiya cədvəlləri əlavə olunur.

Açar sözlər: *ədəbiyyat, integrasiya, kurikulum, dərslik, proqram, interaktiv, forma, metod*

Резюме: Статья посвящена исследованию проблемы интеграции в учебниках и программах. Учебники по литературе широко анализируются с точки зрения проблемы предметного куррикула. Автором широко анализируется проблема интеграции. В учебниках для 10-11 классов измеряется уровень использования интеграции. В статье также повествуется об интегративности предметного куррикула. В статью также включены таблицы по интеграции.

Ключевые слова: *литература, интеграция, куррикулум, учебник, программа, интерактивный, форма, метод*

Summary: The article is devoted to the study of the integration problem in textbooks and programs. Textbooks and literature are widely analyzed in terms of subject curriculum problems. The integration issue has been widely analyzed.

The textbook of the tenth to eleventh (10-11) grades measures the level of integration. The article also widely discusses the integrativity of the subject curriculum. Integration tables are also included

Key words: *literature, integration, curriculum, textbook, program, interactive, form, method*

Bildiyimiz kimi, ədəbiyyat fənni üzrə proqram (kurikulum) təlim nəticələrini konkretləşdirməklə fəndaxili və fənlərarası integrasiyanı, fənnin tədrisinə verilən əsas tələbləri, təlimin təşkilı formaları və üsulları barədə tövsiyələri özündə əks etdirir. Ədəbiyyat fənninin X-XI siniflər üzrə təlim nəticələrinə diqqət yetirdikdə

müşahidə olunur ki, bu siniflərdə şagirdin əldə etməli olduğu bacarıqlar o qədər də sadə deyil. Şagirdin ədəbi nümunələrin oxusunda emosionallıq nümayiş etdirmə, ədəbi nümunələri əxlaqi-etik baxımdan dəyərləndirmə, əsərdəki hadisələrə münasibət bildirmə, ədəbi müzakirələrdə çıxışlar etməsi, ədəbiyyat və mədəniyyət sahə-

sindəki nailiyyətlər barədə rəy, məruzə hazırlaması bir fənnin bilik və bacarıqları hesabına qeyri-mümkündür. Müxtəlif məzmunların və fənlərin integrativ tədrisi ilə bu mürəkkəb bacarıqlara nail olmaq olar.

Ədəbiyyat fənni kurikulumunun hazırlanması zamanı istinad edilən əsas prinsiplərdən biri integrativlikdir. Ədəbiyyat kurikulumunun standartlarının integrativlik imkanlarının təhlil edən zaman müşahidə edirik ki, sənəddə təkcə fəndaxili (fənni kurikulumunun əlaqəli məzmun xətləri və məzmun standartlarının integrasiyasına əsasən aparılan) integrasiya yox həm də fənlərarası integrasiya (ədəbiyyatın Azərbaycan dili, tarixi, coğrafiyası, xarici dillər, riyaziyyat, fizika, kimya, biologiya, informatika, həyat bilgisi və s. fənlərlə əlaqəsi) geniş işlənmişdir.

Ədəbiyyat kurikulumu sənədində integrativliyin fəndaxili əlaqələr (üfüqi integrasiya), fənlərarası əlaqələr (şaquli integrasiya) şəklində həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Sənəddə fənlərustü integrasiyanın imkanları araşdırılmamış, integrasiya yalnız təhsil pillələri üzrə məzmun xətləri və məzmun standartları arasında reallaşdırılmışdır.

Fənni kurikulumunda “Ədəbiyyat və həyat həqiqətləri”, “Şifahi nitq”, “Yazılı nitq” məzmun xətləri üzrə müəyyənləşdirilmiş təlim nəticələrinin tam orta təhsil pillələrində integrasiyası X-XI siniflər üçün nəzərdə tutulmuşdur. X-XI siniflər üzrə ümumi təlim nəticələri arasında fəndaxili integrasiya gözlənilmişdir. Bu cədvəl bizə təlim nəticələrindəki dəyişiklikdən başqa, həm də şagirdin qazandığı bilik və bacarıqların inkişaf dinamikasını izləməyə imkan verir.

Siniflər üzrə ümumi təlim nəticələrinin integrasiyası

X		XI	
1.	- ədəbi nümunələrin oxusunda emosionallıq nümayiş etdirir	- ədəbi nümunələrin oxusunda emosionallıq və obrazlılıq nümayiş etdirir	
2.	- obrazların xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir, ədəbi nümunələri əxlaqi-etik baxımdan dəyərləndirir	- ədəbi nümunələrdə yarandığı dövrün ictimai-siyasi xüsusiyyətlərini, dil və üslubunu qiymətləndirir	
3.	- obrazların nitqinə istinad edərək əsərdəki hadisələrə münasibət bildirir	- ədəbi əsərlərdəki fakt və hadisələrə əsaslandırılmış münasibət bildirir	
4.	- mövzu ilə bağlı topladığı materiallar əsasında müzakirələrdə çıxış edir	- müzakirələrdə ədəbi nailiyyətlərə münasibət bildirir	

Proqramda növbəti integrasiya X-XI siniflərin məzmun standartları arasında aparılmışdır. Uyğun məzmun standartlarının paralel integrasi-

yası nəticəsində əlaqəli bilik bacarıqları asanlıqla və vaxt itkisinə yol vermədən tədris olunması mümkündür.

Fəndaxili və fənlərarası integrasiya

№	X sinif	XI sinif
1.	Ədəbiyyat və həyat həqiqətləri	Ədəbiyyat və həyat həqiqətləri
1.1.	<i>Ədəbi əsərlərin məzmununu mənimsədiyini nümayiş etdirir</i>	<i>Ədəbi əsərlərin məzmununu mənimsədiyini nümayiş etdirir</i>
1.1.1.	Ədəbi nümunələrdə (dastan, poema, komediya, dram, povest, faciə) tanış olmayan sözlərin mənalarını mənşəyinə və işlənmə məqamına görə izah edir İnf. 3.3.1. A-d. 2.1.	Ədəbi nümunələrdə (poema, mənzum dram, povest, roman) tanış olmayan sözlərin mənalarını müvafiq qarşılıqlı əsasən izah edir İnf. 3.3.2. A-d. 2.1.1.
1.1.2.	Ədəbi nümunələrin oxusunda emosionallıq nümayiş etdirir	Ədəbi nümunələrin oxusunda emosionallıq və obrazlılıq nümayiş etdirir

1.1.3.	Ədəbi nümunələri (dastan, poema, komediya, dram, povest, faciə) hissələrə ayırır və plan tərtib edir X.d 3.1.3. A.d. 2.2.2.	Ədəbi nümunələri (poema, mənzum dram, povest, roman) hissələrə ayırır və plan tərtib edir X.d 3.1.3. A.d. 2.2.2
1.1.4.	Ədəbi nümunələrdə (dastan, poema, komediya, dram, povest, faciə) əxlaqi-etik dəyərləri müəyyənləşdirir və təqdim edir X.d. 2.1.3.	Ədəbi nümunələrdə (poema, mənzum dram, povest, roman) yarandığı dövrün ictimai-siyasi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir T. 1.1.2. , 1.1.3.

2. Şifahi nitq

Nö	X sinif	XI sinif
2.	Şifahi nitq	Şifahi nitq
2.1.	<i>Şifahi nitq bacarıqları nümayiş etdirir</i>	<i>Şifahi nitq bacarıqları nümayiş etdirir</i>
2.1.1.	Nitqində obrazlı ifadələrdən istifadə edir A.d 2.1.2	Nitqində bədii- emosional və obrazlı ifadələrdən istifadə edir A.d 2.1.2
2.1.2.	Obrazların nitqinə istinad edərək əsərin ideyası ilə bağlı fikirlərini əsaslandırır A.d 2.1.2	Dil və üslub xüsusiyyətlərinə istinad edərək ədəbi əsərlərin ideyasını əsaslandırır A.d 2.1.2
2.1.3.	Ədəbi əsərdəki hadisələrə münasibət bildirir A.d 1.2.2. X.d 3.1.4.	Ədəbi əsərdəki fakt və hadisələrə əsaslandırılmış münasibət bildirir A.d 1.2.2. X.d 3.1.4.

3. Yazılı nitq

Nö	X sinif	XI sinif
3.	Yazılı nitq	Yazılı nitq
3.1.	<i>Yazılı nitq bacarıqları nümayiş etdirir</i>	<i>Yazılı nitq bacarıqları nümayiş etdirir</i>
3.1.1.	Ədəbi nümunələri əxlaqi-etik dəyərlər və obrazların xüsusiyyətləri baxımından təhlil edir Az.t 3.1.2	Ayrı-ayrı mövzularda yaradıcı yazılar yazır. T. 1.2.1. 4.1.2.
3.1.2.	Görkəmli ədəbi şəxsiyyətlər, ədəbiyyat və mədəniyyət sahəsindəki nailiyyətlər barədə rəy, məruzə hazırlayır T. 4.1.1. A.d. 3.1.4. İnf. 3.2.3.	Müxtəlif ədəbi mövzularda referatlar, təqdimatlar hazırlayır T. 4.1.2. A.d. 3.1.4. İnf. 3.2.3.
3.1.3.	3-4 səhifə həcmində təsvir, mühakimə xarakterli mətn (inşa, esse, hekayə) yazır T. 3.1.3., 4.1.2. A.d. 3.1.4.	4 -5 səhifə həcmində təsvir, mühakimə xarakterli mətn (inşa, esse, hekayə) yazır T. 4.1.2. A.d. 3.1.4

Proqramın tələblərinə əsasən yazılmış X-XI sinif ədəbiyyat dərsliklərinin metodik vəsaitlərinin araşdırdığımız problem baxımından təhlilinin faydalı olacağını düşündüyümüz üçün hər iki vəsaitə nəzər saldıq. Vəsaitlərdə çox vaxt proqramın tələblərindən kənara çıxmalar müşahidə olunsada, ümumilikdə inteqrasiyanın tətbiqinə şərait yaratması danılmazdır.

S.Əliyev, B. Həsənov, A. Mustafayevanın həmmüəllifliyi ilə 2017-ci ildə nəşr olunan 10-cu sinif ədəbiyyat dərslisinin metodik vəsaitinin başlıqlar hissəsində inteqrasiya “Fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya” adı altında təqdim olunmuşdur (36, səh.2). Müəlliflərin fikrincə, ədəbiyyat təlimində fəndaxili inteqrasiya şagirdlərin öyrənilən mövzu, problem üzrə bilik və bacarıqlarının əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur və aşağıdakı imkanlara malikdir:

carıqlarının əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur və aşağıdakı imkanlara malikdir:

1. Mövzu, problem, janr baxımından səsləşən əsərlərin əlaqəli öyrənilməsi;
2. Əvvəlki siniflərdə sənətkarın həyatı, yaradıcılığı ilə bağlı mənimsənilmiş biliklərin əlaqələndirilməsi;
3. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi üzrə bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsi;
4. Şifahi və yazılı nitq bacarıqların əlaqələndirilməsi;
5. Bədii əsərlərin oxusu, təhlili və qiymətləndirilməsi üzrə bacarıqların əlaqələndirilməsi (1, səh. 25).

Fənlərarası inteqrasiyanın aparılması üçün müəlliflər daha çox Azərbaycan dili fənnini

məsləhət görsə də, ədəbiyyatın tarix və coğrafiya ilə əlaqəsini də istisna etmirlər. İcmal mövzularının öyrənilməsində tarixlə əlaqənin vacibliyin vurğulayan vəsait müəllifləri X sinifdə “Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı” mövzusunun tədrisində Zərdüş, I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində ölkənin etnik-sosial mənzərəsinin yaradılması, ədəbiyyatda əvvəl ərəb, sonra farsca yazma ənənəsinin səbəblərinin əlaqəli tədrisini tövsiyə edir.

Metodik vəsaitdə ədəbiyyatın incəsənətin digər növləri – musiqi, rəssamlıq, heykəltəraşlıq, kino və tetrlə əlaqəli tədrisi vəsaitdə fənlərüstü integrasiya kimi yox, fənlərarası integrasiya kimi verilir. Füzulinin qəzəllərinin muğamla, Aşıq Ələsgərin şeirlərinin aşıq musiqisi ilə əlaqəli keçilməsi məsləhət bilinir. Bədii əsərlərin kino, tamaşalarla, rəsm əsərləri ilə bağlantılı şəkildə tədrisi fənlərarası integrasiya adı ilə qeyd olunur.

İntegrasiya ilə bağlı məlumatlara dərslikdə rast gəlinməsə də, metodik vəsaitdə istiqamətverici məlumatlar verilmişdir. “X sinifdə ədəbiyyat dərslərinin illik planlaşdırılması” cədvəlinə

nəzər saldıqda integrasiya xanasında bütün mövzular üzrə standartların seçilməsi müşahidə olunur. Lakin, bütün mövzular yalnız Azərbaycan dili və xarici dil, nadir hallarda tarixlə əlaqələndirilib. Halbuki, vəsaitdə müəlliflər digər fənlərlə integrasiyanın mümkünliyünü qeyd edirlər. Müəlliflərin fikrincə: “Ədəbiyyat dərslərində öyrənilən mövzular dil, tarix, coğrafiya, insan hüquqları, din, həyat bilgisi ilə ardıcıl, sistemli şəkildə əlaqələndirilməlidir. Məsələn, X sinifdə N. Gəncəvinin “İsgəndərnamə” poemasının tədrisi zamanı tarix, coğrafiya, dinlə əlaqə yaradılması zərurəti meydana çıxır. Poemanın ənənəvi girişlə - tövhid, minacat, nətlə başlanmasının səbəbləri, məsnəvinin mahiyyəti, xüsusiyyətləri barədə məlumat vermək, şagirdləri əlavə mənbələrə yönləndirmək lazım gəlir. Əsərin mövzusu, baş qəhrəmanı tarixdən götürüldüyü üçün tarix fənni, coğrafi adlardan istifadə olunduğuna görə coğrafiya fənni üzrə əvvəlcədən qazanılmış biliklərə istinad olunması mənim səməninin əhatəliliyinə, dərinliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.” (1, s. 27).

X sinifdə ədəbiyyat dərslərinin illik planlaşdırılması nümunəsi (1, s. 14)

Həftələr	Mövzular	Reallaşdırılan standartlar	Fənlərarası integrasiya	Strategiyalar, iş üsul və formaları
6-cı həftə	N.Gəncəvi “İsgəndərnamə”. Məzmun üzrə iş	1.1.1. 1.1.5.	Az.d. 2.1.1. X.d. 3.1.1.	Oxu, müsahibə, təqdimat, müzakirə, fərdi iş, kiçik qruplarla iş
	N.Gəncəvi “İsgəndərnamə”. Məzmun üzrə iş	1.1.1. 1.1.5.	Az.d. 2.1.1. X.d. 3.1.1.	Oxu, müsahibə, təqdimat, müzakirə, fərdi iş, kiçik qruplarla iş
	N.Gəncəvi “İsgəndərnamə”. Təhlil üzrə iş	1.2.2. 1.2.4. 2.1.1.	Az.d. 1.2.4. X.d. 2.1.2. 3.1.4. Az.t. 1.2.1.	Müsahibə, təqdimat, müzakirə, problemin həlli, kiçik qruplarla iş

İllik plan nümunəsini təhlil edən zaman digər bir problemlə də qarşılaşırıq. İntegrasiya üçün seçilmiş standartların yalnız fənlərarası integrasiyanı əhatə etdiyi aydınlaşır. Mövzular fəndaxili və fənlərüstü qaydada ümumiyyətlə əlaqələndirilmir. Hətta, cədvəldə integrasiya xanasının adı “Fənlərarası integrasiya” adı ilə verilir. Halbuki, vəsaitdə fəndaxili integrasiyanın əhəmiyyətinin böyük olması qeyd olunur.

İntegrasiya barədə məlumat Bilal Həsənov, Aynur Mustafayeva, Soltan Əliyevin həm-

müəllifliyi ilə 2018-ci ildə nəşr olunan 11-ci sinif ədəbiyyat dərslisinin metodik vəsaitinin başlıqlar hissəsində eynilə “Fəndaxili və fənlərarası integrasiya” adı altında qeyd olunmuşdur. Başlıqda fənlərüstü integrasiyanın adı qeyd olunmasa da, izahda artıq bu barədə qısa qeyd verilmiş, kino, rəssamlıq, musiqi, teatrlə əlaqə kimi göstərilmişdir.

XI sinif vəsaitində fəndaxili integrasiyanın zəruriliyi fənn kurikulumunun məzmun xətləri və standartları arasındakı bağlılıqla əlaqələndirilmişdir. Vəsaitdə kurikulumdakı məzmun xə-

ləri üzrə bir-birini tamamlayan alt standartların dir (46, s. 25)
integrativ reallaşdırılması imkanları göstərilmiş-

1. Ədəbiyyat və həyat həqiqətləri		2.Şifahi nitq 3. Yazılı nitq
1.1.4. Müxtəlif ədəbi növ və janrlarda olan əsərlərdə (poema, hekayə, povest, roman, dram, komediya, faciə) əksini tapan mühüm milli-mənəvi, bəşəri dəyərlərə əsaslandırılmış münasibət bildirir.	1.2.2. Obrazları xarakter və əməlləri, yaşadıqları dövrün sosial-siyasi şəraiti və əxlaqi-etik dəyərləri ilə əlaqəli səciyyələndirir, müqayisələr aparır. 1.2.4. Bədii nümunələrin mövzusuna, ideyasına, başlıca probleminə, konfliktinə dövrün ictimai-siyasi, mənəvi dəyərləri kontekstindən çıxış etməklə münasibət bildirir və qiymətləndirir.	2.2.1. Müzakirələrdə mövzuya, problemə, yazıçının mövqeyinə tənqidi münasibətini əsaslandırır, dinləyicilərin rəyini nəzərə alır, mimika və jestlərdən məqsədyönlü istifadə edir. 3.1.2. Müşahidələrinə, əlavə məlumatlara əsaslanmaqla əsərin ideyasına, probleminə, bədii xüsusiyyətlərinə münasibət bildirir, ümumiləşdirmələr aparır, nəticə çıxarır.

Metodik vəsaitdə əlaqə XI sinifdə müxtəlif fənlər üzrə alt standartların əlaqələndirilməsi şəklində təklif edilir. Fənn olaraq bütün mövzular X sinifdə olduğu kimi yalnız Azərbaycan

dili, xarici dil və tarixlə əlaqələndirilib. Fənlər arası əlaqəyə dair nümunədən bunu aydın müşahidə etmək mümkündür (46, s. 26)

Fənlərarası integrasiya nümunəsi

Mövzular	Reallaşdırılan standartlar	Fənlərarası integrasiya, alt standartlar
C.Məmmədquluzadə. "Anamın kitabı". Məzmun üzrə iş.	1.1.1., 1.1.3. 1.1.5.	Az.d. 2.1.1., 1.2.2. X.d. 1.1.1., 3.1.3.
C.Məmmədquluzadə. "Anamın kitabı". Məzmun üzrə iş.	1.1.1., 1.1.3. 1.1.4., 1.1.5.	Az.d. 2.1.1., 1.2.2. X.d. 1.1.1., 3.1.1.
C.Məmmədquluzadə. "Anamın kitabı". Təhlil üzrə iş.	1.2.1., 1.2.4. 2.1.2.	Az.d. 1.2.2., 1.2.4. X.d. 2.1.1., 2.1.2., 3.1.4.

Cədvəldən göründüyü kimi C.Məmməd-quluzadənin "Anamın kitabı" əsərinə 5 saat verilmiş 2 saat məzmun, 2 saat təhlil üzrə iş, 1 saat tətbiqə vaxt ayrılmışdır. Digər bütün mövzularda olduğu kimi bu mövzuda da ancaq eyni fənlərin standartları seçilmişdir. Bir neçə saatda eyni integrasiya kodları istifadə edilmişdir. Bəzən integrasiya üçün seçilən standartlar çox olduğundan müəllim dərstdə hamısını tətbiq imkanı tapmaya bilər. Məsələn, bu mövzunun tətbiq saatında 7 standart seçilib və kifayət qədər yüklü bacarıqlar aşılaman standartlarıdır. Fənnin özü-

nün 3 reallaşma standartını da nəzərə alsaq, 10 standartın bir dərstdə reallaşdırılması çox az müəllimə müyəssər ola bilər. Digər tərəfdən fənnin tətbiq saati üçün seçilmiş standartların hamısının yazı məzmun xəttinə aid olması həmin gün müəllimin yazı fəaliyyəti ilə məşğul olacağına dəlalət edir.

XI sinifdə ədəbiyyat dərslərinin illik planlaşdırılması nümunəsinə nəzər saldıqda "Fənlərarası integrasiya nümunəsi" başlığı ilə verilən cədvəlin eynilə təkrarlanması müşahidə olunur.

XI sinifdə ədəbiyyat dərslərinin illik planlaşdırılması nümunəsi (2, s. 13).

Həftələr	Mövzular	Reallaşdırılan standartlar	Fənlərarası integrasiya	Strategiyalar, iş üsulu və formaları
2-ci həftə	C.Məmmədquluzadə. "Anamın kitabı". Məzmun üzrə iş.	1.1.1., 1.1.3. 1.1.5.	Az.d. 2.1.1., 1.2.2. X.d. 1.1.1., 3.1.3.	Oxu, müsahibə, müzakirə, təqdimat, diskussiya, cütlüklə iş, kiçik qruplarla iş

C.Məmmədquluzadə. “Anamın kitabı”. Məzmun üzrə iş.	1.1.1., 1.1.3. 1.1.4., 1.1.5.	Az.d. 2.1.1., 1.2.2. X.d. 1.1.1., 3.1.1.	Oxu, müzakirə, təqdimat, cütlüklə, kiçik və böyük qruplarla iş
C.Məmmədquluzadə. “Anamın kitabı”. Təhlil üzrə iş.	1.2.1., 1.2.4. 2.1.2.	Az.d. 1.2.2., 1.2.4. X.d. 2.1.1., 2.1.2., 3.1.4.	Oxu, müsahibə, müzakirə, problemin həlli, cütlüklə iş, təqdimat

X-XI siniflərin ədəbiyyat fənni üzrə dərslərin metodik vəsaitlərinin təhlili zamanı integrasiyanın təlim prinsipi səviyyəsində yox, daha çox strategiya kimi istifadə olunduğu müşahidə olundu. Müəllimlər üçün tövsiyələr verilsə də, onlar yalnız, fəndaxili və fənlərarası səviyyədədir. Üstəlik, fəndaxili integrasiya üçün heç bir nümunə verilməmiş, fənlərarası integrasiya ancaq humanitar fənlərlə aparılmışdır. Dəqiq və təbiət elmlərinə integrasiya etmə imkanları araşdırılmamışdır. Fənlərustü integrasiya üçün ixtisas sahələrinin adı qeyd olunsada, heç bir istiqamətverici məlumat, nümunələr verilmə-

mişdir. Bununla da integrasiyanı dərslin hansı hissəsində, hansı növ, tip və səviyyədə aparmalı olduğu müəllim üçün qaranlıq qalmışdır.

Problemin aktuallığı. Respublikamızda ədəbiyyatın tədrisində integrasiya problemi üzrə tədqiqatlar aparılmamış, dissertasiyalar işlənməmişdir.

Problemin yeniliyi. Proqram və dərsləklərdə integrasiyadan istifadənin mövcud vəziyyəti barədə təsəvvür yaradılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Integrasiyadan istifadə üzrə iş aparan pedaqoji peşə sahiblərinə əməli kömək göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev S.H., Həsənov B.A., Mustafayeva A.C. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinifləri üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərsləyin metodik vəsaiti. Bakı: Bakı nəşriyyatı, 2017, 208 s.
2. Həsənov B.A., Mustafayeva A.C., Əliyev S.H. Ümumtəhsil məktəblərinin 11-cu sinifləri üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərsləyin metodik vəsaiti. Bakı: Bakı nəşriyyatı, 2018, 208 s.

E-mail: sevil_yusifova@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.elm.dok. **P.B. Əliyev**
ped.ü.fəls.dok, dos.. **A. Bəkirova**

Redaksiyaya daxil olub: 27.11.2019

UOT 371

Ülviyyə Hüseyn qızı Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
Tədris şöbəsinin tyutoru

TƏLİMİN SƏMƏRƏLİLİYİNİ TƏMİN EDƏN ŞƏRTLƏR

Ульвия Гусейн гызы Алиева,
тьютор учебного отдела
Азербайджанской Государственной Академии Физической Культуры и Спорта

УСЛОВИЯ, ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЕ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ОБУЧЕНИЯ

Ulviyya Huseyn Aliyeva
tutor of the training department of
Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sport

CONDITIONS OF PROVIDING EFFICIENCY OF EDUCATION

Xülasə. Məqalədə təlimin səmərəliliyinin artırılmasına şərait yaradan amillərə toxunulur. Təlimin səmərəliliyinin artırılmasının bilavasitə təlim prosesinə informasiya və kompyuter texnologiyalarının tətbiqi, təhsil işçilərinin fəaliyyət istiqamətinin dəyişdirilməsi və təkmilləşdirilməsi, təhsil infrastrukturunun yenilənməsindən asılı olduğu qeyd edilir. Pedaqoji fəaliyyətin səriştəli yerinə yetirilməsi üçün müəyyən edilən bacarıqlar sadalanır. Müəllimin yaradıcı fəaliyyətinin üç istiqaməti qeyd olunur və açıqlanır.

Acar sözlər: *təhsildə islahatlar, mövcud problemlər, təlimin təşkili formaları, pedaqoji ustalıq*

Резюме. В статье рассматриваются факторы способствующие повышению эффективности обучения. Эффективность обучения зависит от использования информационных и компьютерных технологий в учебном процессе, а так же отмечено, что изменение и улучшение деятельности работников образования зависит от модернизации инфраструктуры образования.

Перечисленные навыки будут определять успешное осуществление педагогической деятельности.

Выделены и обозначены три направления творческой деятельности учителя.

Ключевые слова: *реформы в образовании, существующие проблемы, формы организации обучения, педагогическое мастерство*

Summary. The article discusses the factors that contribute to improving the effectiveness of training. It is noted that the effectiveness of training depends on the use of information and computer technologies in the teaching process, the change and improvement of the activities of education infrastructure, and the modernization of the education infrastructure. Here are the skills that will determine the successful implementation of educational activities. Three directions of teacher's creative activity are outlined and explained.

Key words: *Reforms in education, existing problems, forms of organization of training, pedagogical skills*

Təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatlar bir sıra yeniliklərin tətbiqinə, mövcud problemlərin aşkarlanmasına və həllinə səbəb olmuşdur. Nəticədə tədris proqramları, dərsliklər yeniləşdirilmiş, bazis tədris planının tətbiqinə başlanılmışdır.

Xüsusiylə yeni təlim metod və texnologiyalarının tətbiqi genişləndirilmişdir.

Təlimin səmərəliliyinin artırılması bilavasitə təhsil işçilərinin fəaliyyətindən asılıdır. Bunun üçün bütün məktəblərin və pedaqoji kollektivlərin yüksək səyi və işgüzarlığı lazımdır.

Məktəb dedikdə müasir tələblər səviyyəsində fəaliyyət göstərən tədris müəssisələrini nəzərdə tuturuq.

Müasir məktəb bir sıra cəhətlərlə səciyyələnir. Elmi-texniki nailiyyətlərin təkcə iqtisadi-istehsal sahəsində deyil, təhsildə təlim-tədris prosesində geniş yer tutması, digər cəhətdən cəmiyyətdə yüksək intellektuallığın, fikir azadlıqları mövqeyinin bərqərar olması, Milli və ümumbəşəri dəyərlərin vətəndaş hazırlığında yüksək qiymətləndirilməsi dövrümüzdə təhsil işinin məzmunu, təlimin prinsipləri, metodları və vasitələrinin və s. həm yeniləşdirilməsini, həm də təkmilləşdirilməsini aktuallaşdırır.

Təlimin təşkili formaları, məzmunu, metod və vasitələri, qiymətləndirmə, pedaqoji prosesi idarəetmə və digər məsələlərə elmi praktik olaraq yenidən baxılır, Milli və dünya təcrübə dəyərləri nəzərdən keçirməklə integrativ nəticələrə qəbul olunur. Yeniləşmələr təcrübəsindən istifadə edilən anlayışlarla Milli pedaqoji prosesə daxil olur. Hazırda pedaqoji ədəbiyyatlarda təlimin fəal metod və texnologiyaları, interaktiv metodlar, cütlərlə iş, qruplarla iş, işgüzar səs-küy, rollu oyunlar, integrasiya mübahisə, esse, tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi təlimin səmərəliliyini təmin edən əsas şərtlər kimi qəbul olunur. Təlim prosesi müasir təlim texnologiyalarına yiyələnməklə müasirləşir, təkmilləşir. Bu, perspektivdə dayanan əsas vəzifələrdən biridir.

İkincisi, psixoloji-diaqnostik şərtidir. Burada hamıya məlum olan yanaşmalar, psixi halların, temperamentin, maraq və meylin, qabiliyyətin, nitqdə, qavramada, eşitmədə, hərəkətdə olan qüsurların aşkarlanması, nəzərə alınmasından əlavə təlim prosesinin gedişinin psixoloji-diaqnostik təhlili nəzərdə tutulur. Müəllim (öyrədən) özü öz işini, metodik ustalığını, bilgi səviyyəsini, nailiyyət səviyyəsini həmişə diqqət mərkəzində saxlamalı, özü öz işinin qiymətini aşkarlaya bilməlidir. Yeri gəldikdə şagirdlər də pedaqoji əməkdaşlığının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində iştirak etməli, müəllim onların təkliflərini təlim prosesində nəzərə almalıdır.

Fizioloji-bioloji şərtlərin də təlim prosesində nəzərə alınması keyfiyyətə təsir göstərən amillərdəndir. Belə ki, şagirdlərdə səs, boy, coşqunluq, süstlük və s. bu kimi müxtəlifliyin nəzərə alınması xoşa gəlməyən əlamətlərin aradan götürülməsinə nail olmalıdır. Təlim texnologi-

yalarının tətbiqində intellektuallıq, maddi-texniki təminat, pedaqoji-metodik ustalıq, həyatla əlaqəlilik və fəaliyyət üçün praktik hazırlıq şərtləri də nəzərə alınmalıdır. Bütün bunlar müəllimin yaradıcı fəaliyyəti ilə tənzimlənir və öz həllini tapır.

Pedaqoji fəaliyyətin əsas əhəmiyyəti icra forması təlimdir, yəni tərbiyəetmə və təhsilləndirmə prosesidir. Tərbiyəedici işin tərbiyəedici mühitdə həyata keçirilməsi şəxsiyyətin ahəngdar inkişafının təmin olunmasına yönəldilən fəaliyyətdir. Bu baxımdan pedaqoji fəaliyyət tərbiyəetmə və təhsilləndirmə işindən ibarət olan bütöv bir prosesdir, tərbiyə, təhsil və təlimin vahid pedaqoji proses daxilində mövcud olması başa düşülməlidir.

Təhsil problemləri ilə məşğul olan pedaqoqlardan M.Mehdizadə, N.V.Krayevski, İ.Y.Lerner, M.N.Skatkin və b. qeyd etmişlər ki, dərş prosesində qazandığı bilik və bacarıqlarla yanaşı, şagirdlərin ətraf aləmə emosional-dəyərlili münasibəti təhsilin ayrılmaz komponentləridir. Təlim və tərbiyə işinin vəhdəti olmadan təhsilin qeyd olunan komponentlərinin həyata keçirilməsi mümkün deyil. Pedaqoji proses elə bir prosesdir ki, burada “tərbiyəedici təlimlə” “təlimverici tərbiyə” tam bir vəhdət təşkil edir “bir canda birləşirlər” (A.Disterverq).

Təlimin məzmununun, yəni tədris olunan mövzunun məntiqi mənada ciddi proqramlaşdırılması vacibdir. Çünki bu proses müddətində tərbiyəvi iş həyata keçirilir. Dərşdənəkar vaxtlarda etika, estetika və başqa mənəvi sahələr üzrə bilik, bacarıq və vərdişlərin aşılması təlim olsa da məqsəd aksiomatik formada tərbiyə etməkdir. Yalnız bu yolla yetişməkdə olan nəsilə Vətənə, xalqa, əməyə, insanlara, elmə, təbiətə, əşyalara, ətraf mühitə, özünə və başqalarına fəzil mənada münasibəti formalaşır. Təlimin nəticəsi praktiki olaraq şagirdlərin dərkətdirmə qabiliyyətindən asılıdır. Bu zaman müəllim şagirdlərin ictimai mühitdə mövcud olan mənfi təsirlərlə qarşılaşa biləcəyini unutmamalıdır.

Təlim prosesində şagirdlərin bilik və bacarıqların mənimsəmə səviyyəsinin praktiki və məntiqi həlli üsullarını bilmək, inkişafın maksimum səviyyədə həyata keçirilməsini təmin etmək imkanı yaradır.

Təcrübə göstərir ki, uşaqların dərkətmə marağını inkişaf etdirmək, dərşdə ümumi yara-

dıcılıq mühitini yaratmaq, sinif yoldaşlarının uğur qazanmasına kollektiv maraq və məsuliyyət yaratmaq bacarığı olan müəllimlər pedaqoji fəaliyyəti zamanı müvəffəqiyyət qazanırlar. Bu o deməkdir ki, müəllimin peşəkar hazırlığının məzmununda tədris bacarığı ilə bərabər tərbiyə etmək bacarığı durur. Ona görə də gələcək müəllimlərin peşə hazırlığında əsas məqsəd onları bütövlükdə pedaqoji prosesi idarə etməyə hazırlamaq lazımdır.

Təlim prosesinə informasiya və kompüter texnologiyasının tətbiqi təlimdə üsulların yeni formada tətbiqini tələb edir. Əgər ənənəvi təlim zamanı müəllimin şərhinə geniş yer verildisə, müasir dərstdə şagirdlərin sərbəst fəaliyyətinə daha çox yer verilir. Təlim nəzəri metodların praktik icra formasıdır. Müasir texnologiya ənənəvi təlimdən fərqli olaraq şagirdlərin (tələbələr) müstəqil fəaliyyətinin daha səmərəli olmasına imkan yaradır.

Pedaqoji texnologiya professional pedaqoji fəaliyyətin həyata keçirilməsinə, səmərəli texnologiya modelinin qurulmasına geniş imkan verir. Bu zaman pedaqoji fəaliyyətin təşkili, planlaşdırma, təhlil etmə, məqsədə nail olma, qiymətləndirmə və nəticəni yoxlama prosesinin həyata keçirilməsi keyfiyyəti yüksək olur.

Təlim fəaliyyətində məsələlərin səmərəli həlli professional müəllimin pedaqoji təfəkküründən və pedaqoji fəaliyyətə münasibətindən asılıdır. Bəzən məsələnin dəqiq həllinin tapılması ədəbiyyatda həllini tapmış qaydaların olmamasında deyil, müəllimin (çox zaman isə yeni başlayan müəllimin) özü tərəfindən vəzifələrin yerinə yetirilməsinə qadir olmamasındandır. Bu məqsədlə müəllimdən tələb olunur ki, pedaqoji fəaliyyəti zamanı pedaqoji texnologiya baxımından aşağıda qeyd olunan xüsusiyyətləri həmişə diqqət mərkəzində saxlamalıdır:

- pedaqoji proses zamanı müəllim subyekt-subyekt münasibətlərinin və qarşıya çıxan çətinliklərin analitik təhlilini bacarmalıdır;

- proqnostik-professional müəllim konstruktiv pedaqoji qərarların çıxarılmasını və qəbul olunmuş qərarların nəticələrin proqnozlaşdırılmasını bacarmalıdır.

Pedaqoji fəaliyyətin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri fəaliyyətin obyektidir. İstənilən fəaliyyətin subyektinin olmasını - onu həyata keçirəni və obyektinin subyektin cəhdlərinə yö-

nəldildiyini nəzərə alır. Pedaqogikada subyekt rolunda müəllim (tərbiyəçi), obyekt rolunda şagird (tərbiyə olunan) çıxış edir. Ancaq pedaqoji təsirin obyektə öz xüsusiyyətləri, arzuları, tələbləri, emosiyaları və imkanları olan insandır, fərddir. Nəticədə pedaqoji fəaliyyətin obyektə onun ən aktiv subyektə olur. Fəaliyyətin özü subyekt-obyektdən subyekt-subyektə çevrilir ki, bu da onu mürəkkəb, təkrarolunmaz, qeyri-standart və yaradıcı edir.

Pedaqoji fəaliyyətin səriştəli yerinə yetirilməsi müəyyən bacarıqlara malik olmağı tələb edir ki, bunlara yalnız təcrübədə yiyələnmək olar:

- pedaqoji tapşırıqın qoyulması və həlli bacarığı;

- pedaqoji prosesin əməkdaşlıq və qarşılıqlı əlaqə kimi təşkili;

- ünsiyyət bacarığı;

- tədris materiallarının qavranılmasının sistemli olması, fənlərarası əlaqənin həyata keçirilməsinin xüsusi bacarıq və vərdişlərin yaranması qabiliyyəti;

- uşağın fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun ünsiyyət yaratmaq bacarığı;

- proqnostik və proyektiv bacarıqlar;

- metodik bacarıqlar;

- özünütəhlil bacarığı;

Müəllimin səriştəliliyi onda müəyyən keyfiyyətlərin inkişafı ilə xarakterizə olunur: pedaqoji erudisiya, pedaqoji məqsədyönlülük, pedaqoji düşüncə, intuisiya, improvizə qabiliyyəti, pedaqoji refleksivlik və pedaqoji nikbinlik.

Pedaqoji fəaliyyətin yaradıcı xarakteri haqqında P.F.Kapterov yazırdı: "...müəllimin fəaliyyəti mürəkkəb fəaliyyətdir. Burada təmrin elmi, obyektiv elementlərlə yanaşı, təmiz şəxsi, pedaqoji sənətin və qabiliyyətin yaradıcı elementləri də vardır. Müəllim fəaliyyətinin əsası...elmi biliklərdir - ümumiyyətlə elm, özünün tədris etdiyi fənni, onunla əlaqəli fənlər və metodologiyası təşkil edir. Müəllimin biliyi nə qədər geniş, əsaslı olarsa, onun fəaliyyəti də bir o qədər məhsuldar olar. Ancaq bu obyektiv kökdə müəllim rəssam olmalıdır: metodu yenidən işləməli, onu özününküləşdirməli və alətə çevirməlidir". Pedaqoqun yaradıcılıq prosesini subyekt - emosional sferasının uyğunluğu ideyası bizim dövrümüzdə məhsuldar və maraqlı şəkildə V.A.Kan-Kalik tərəfindən işlənmişdir.

V.A.Kan-Kalik pedaqoji fəaliyyətin yaradıcı mahiyyətinə belə tərif vermişdir: “Pedaqoqun yaradıcılıq prosesi tərəfimizdən dəyişkən şəraitdə saysız-hesabsız təlim-tərbiyə məsələlərinin müntəzəm həllinə yönəlmiş fəaliyyət kimi baxılır ki, bu zaman pedaqoq pedaqoji fərd üçün optimal, orqanik standartlaşdırılmamış pedaqoji qərarlar yaradır və uşaqlarla ünsiyyətə daxil edilir”. Pedaqoji yaradıcılığın özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, yalnız pedaqoji məsələlərin həlli aktı yaradıcı xarakter daşıyır, qərarların uşaqlarla ünsiyyətə daxil edilməsi prosesinin özü də yaradıcı xarakterə malikdir.

Müəllimin yaradıcı fəaliyyəti üç hissəyə bölünür: metodiki yaradıcılıq, kommunikativ yaradıcılıq (uşaqlarla qarşılıqlı əlaqə), yaradıcı özünütərbiyə.

Metodiki yaradıcılıq yaranan pedaqoji situasiyaları dərk etmə və analiz etmə, adekvat metodiki modelin seçilməsi və qurulması, təsir üsullarının və sistemlərin özünün pedaqoji fəaliyyətinə adaptasiya etmə bacarığı ilə bağlıdır.

Kommunikativ yaradıcılıq şagirdlərlə pedaqoji baxımdan məqsədmüvafiq və səmərəli ünsiyyət, qarşılıqlı əlaqə quruluşunda, uşaqları dərk etmə bacarığı ilə, psixoloji özünütənzimləməni yerinə yetirmək bacarığı ilə həyata keçirilir.

Yaradıcı özünütərbiyə pedaqoqun özünü-dərkinə, sonradan təkmilləşməsi və korrektirovka tələb olunan özünün peşəkar-şəxsi keyfiyyətlərini təyin etməyə, həmçinin fasiləsiz özünütəhsil sistemində şəxsi təkmilləşməsinin uzunmüddətli proqramının işlənməsini nəzərdə tutur.

Pedaqoji ustalığ, aydın ifadə olunmuş maraqların və tələblərin sabit pedaqoji yönümlülüğü, müntəzəm özünütəkmilləşdirmə, geniş elmi və peşə dünyagörüşü; erudisiya, yaradıcılıq qabiliyyəti (kreativlik), pedaqoji ünsiyyət və özünütəhsil mədəniyyəti.

Bu etalonda pedaqoji ustalığ, bilik və özünütəhsil aparıcı göstəricilərdən biridir. Pedaqoji fəaliyyətdə yaradıcılıq psixoloji-pedaqoji hazırlığın fundamentinə söykənməzsə çox ağır nəticələrə gətirib çıxara bilər, çünki, müəllim uşaq kimi çox mürəkkəb və unikal bir varlıqla işləyir.

Problemin elmi yeniliyi. Ondan ibarətdir ki, elmi-texniki nailiyyətlərin təlim-tədris prosesində geniş yer tutması dövrümüzdə təlimin prinsipləri, metodları və vasitələrinin həm yeniləşdirilməsini, həm də təkmilləşdirilməsini aktuallaşdırır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Hazırda pedaqoji ədəbiyyatlarda təlimin fəal metod və texnologiyaları, interaktiv metodlar, cütlərlə iş, qruplarla iş, rollu oyunlar, integrasiya mübahisə, tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi təlimin səmərəliliyini təmin edən əsas şərtlərdir.

Problemin aktuallığı. Təlimin səmərəliliyinin artırılması bilavasitə təhsil işçilərinin fəaliyyətindən, müasir informasiya və kompüter texnologiyalarının tətbiqindən asılıdır.

Ədəbiyyat:

1. Misir Mərdanov. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı: Çarşıoğlu. 2009.
2. Ağayev Ə. Təlim prosesi: Ənənə və müasirlik. Bakı, 2006.
3. Nəzərov A. “Müasir təlim texnikaları” fənni üzrə proqram. Bakı, 2010.
4. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Yeni kurs. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 159 s
5. Nəzərov A.M. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2012, 103 s.

E-mail: punhan777@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.fəl.dok., dos. T.S. Əliyeva
ped.ü.fəl.dok. Q.V. İsayeva

Redaksiyaya daxil olub: 19.11.2019.

ÜMUMİ PEDAQOJİ PROBLEMLƏR

UOT 37.0

İntiqam Hilal oğlu Cəbrayilov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun Təhsil nəzəriyyəsi şöbəsinin müdiri

Könül Vaqif qızı Mikayılova

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun

Təhsil nəzəriyyəsi şöbəsinin böyük elmi işçisi

AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI MULTİKULTURALİZMİN TƏMƏL PRİNSİPİ KİMİ

Интигам Хилал оглу Джабраилов

*доктор наук по педагогике, профессор, заведующий отделом Теории образования Института
Образования Азербайджанской Республики*

Конюль Вагиф гызы Микаилова

*старший научный сотрудник отдела Теории образования Института Образования
Азербайджанской Республики*

ИДЕОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА ОСНОВАННОЙ ПРИНЦИП МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА

Intigam Hilal Jabrayilov

*doctor of pedagogical sciences, professor, head of department Theory of education at the
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan*

Konul Vagif Mikayilova

*senior researcher of the department of Theory of education at the
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan*

IDEOLOGY OF AZERBAIJAN BASED PRINCIPLE OF MULTICULTURALISM

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan dövlətçiliyinin qorunması, möhkəmlənməsi və inkişaf etməsində azərbaycançılıq ideologiyasının rolu və əhəmiyyəti öz əksini tapmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideologiyasını milli qürur, milli mənsubiyyət, vətənpərvərlik, milli həmrəyliyi əsasında qurur və bu amalı multikulturalizmin təməl prinsipi kimi təqdim edirdi.

Açar sözlər: *azərbaycançılıq ideologiyası, milli-mənəvi dəyərlər, təməl prinsipləri, multikulturalizm*

Резюме: В статье отражены роль и значение идеологии азербайджанства в защите, укреплении и развитии Азербайджанской государственности. Великий лидер Гейдар Алиев выстроил идеологию азербайджанства на основе национальной гордости, национальной идентичности, патриотизма и национальной солидарности и представил этот акт в качестве основного принципа мультикультурализма.

Ключевые слова: *Азербайджанская идеология, национально-духовные ценности, основные принципы, мультикультурализм*

Summary: The article reflects the role and importance of the ideology of Azerbaijanism in the protection, strengthening and development of Azerbaijani statehood. The great leader Heydar Aliyev built the ideology of Azerbaijan on the basis of national pride, national identity, patriotism and national solidarity and presented this act as the main principle of multiculturalism.

Keywords: *Azerbaijani ideology, nationalistic doctrine, basic principle, multiculturalism.*

İdeologiya – cəmiyyətin sosial, iqtisadi, siyasi, mənəvi həyatında rəhbər tutduğu ideya və prinsiplər, cəmiyyətin davranışına istiqamət verən düşüncələr toplusudur. Bu düşüncələr toplusu hər bir dövlətin siyasi arenadakı mövqeyini əks etdirir. Hal-hazırda azərbaycançılıq ideologiyasının təməlində türkçülüyn təbliği, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması ilə yanaşı Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün xalqların multikultural dəyərlər əsasında inkişafı dayanır.

İdeologiya sözü ilk dəfə 1796-cı ildə Fransa inqilabı zamanı Antoine Destutt de Tracy tərəfindən işlədilmişdir. İctimai deyilişi “fikir elmi” mənasında nəzərdə tutulmuşdur. Tracy “ideologiya”nın gələcəkdə bir elm sahəsi kimi qəbul ediləcəyini düşünürdü. Sonralar fransız mütəfəkkirləri A.De Trasi və P.Kabanis ideologiyani ideyalar haqqında elm adlandırmışdır [11].

Azərbaycanda azərbaycançılıq ideologiyasının inkişaf tarixi ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ümummilli lider Heydər Əliyev Dünya azərbaycanlılarının birinci qurultayında müstəqil Azərbaycan Respublikasının ideoloji əsaslarından bəhs edərkən demişdir: “Hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm və bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı - Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq” [6].

24 dekabr 1998-ci il tarixdə Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü münasibətilə xalqa müraciətində Ümummilli lider Heydər Əliyev deyirdi: “XXI əsrin astanasında Dünya Azərbaycanlılarının həmrəyliyinə daha böyük ehtiyac vardır. Sayca dünyanın ən iri millətləri ilə müqayisə olunan xalqımızı qarşıdan gələn yeni yüzillik və minillikdə ciddi və müqəddəs mübarizələr gözləyir. Biz nəinki təkə müstəqil Azərbaycanın dövlətçiliyinin qorunması, möhkəmlənməsi və inkişaf etməsi uğrunda, eyni zamanda bütün dünya azərbaycanlılarının milli hüquqlarının, tarixi haqlarının həyata keçməsi ilə bağlı ciddi iş aparmalıyıq. Bütün bu müqəddəs vəzifələrə nail olmaq üçün biz azərbaycançılığın dövlət rəmzlərini yaşadan müstəqil dövlətimiz ətrafında daha sıx birləşməliyik. Vətəni, xalqını sevən hər bir soydaşımız və ya digər tellərlə ölkə-

mizlə bağlı olan hər bir şəxs Azərbaycan dövlətini öz arxasında hiss edərək azərbaycançılıq, vətənpərvərlik hissləri ilə tarixi torpaqlarımıza, yurdu-muza, mədəniyyətimizə məhəbbət aşılamalıdır. Vətənimizin, respublikamızın taleyi hər bir azərbaycanlının taleyinə çevrilməlidir” [8].

Ulu öndər Heydər Əliyevin hər iki çıxışında milli qürur, milli mənsubiyyət, milli həmrəylik, vətənpərvərlik ön plana çəkilmişdir. Ulu öndər azərbaycançılıq ideologiyasını məhz bu amallar üzərində qururdu.

Multikulturalizm — çoxmədəniyyətlik, bir çox fərqli mədəniyyətin bir arada yaşadığı cəmiyyət olduğu üçün azərbaycançılıq ideologiyası multikulturalizmin təməl prinsipi olaraq təqdim olunmalıdır. Başqa sözlə, dinindən, irqindən asılı olmayaraq bir çox xalqların humanizm, tolerantlıq və demokratik ideyalar əsasında birgə yaşayışı, mədəniyyətlərinin qarşılıqlı hörmət və dəyərlərinin paylaşdırılmasıdır. Əgər mədəniyyətlər qarşılıqlı şəkildə bir-birinə ötürülməzsə, integrasiya olunmazsa inkişaf da olmaz və böyük bəşəri mədəniyyət yarana bilməz. Bu baxımdan multikulturalizm siyasəti bu mədəniyyətlərin zənginləşməsinə təmin edir.

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanda multikulturalizm siyasətinin həm hüquqi, həm də siyasi banisidir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin gözəl kəlamlarının birində deyilir: “Azərbaycanın ən başlıca sərvətlərindən biri, bəlkə də ən başlıcası qədimlərdən bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan müxtəlif dinlərə etiqad edən adamlardır” [3].

Ulu öndər multikulturalizm siyasətini azərbaycançılıq ideologiyasının tərkib hissəsi olaraq təqdim etdi. Bununla da o, Azərbaycanda milli azlıqların ədəbiyyat, mədəniyyət, dil, tarix və adət-ənənələrinin qorunub saxlanması və inkişafının hüquqi bazasını formalaşdırdı. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, təhsil siyasətində və digər hüquqi, dövlət sənədlərində Azərbaycanda məskunlaşmış azsaylı xalqların və etnik qrupların hüquqları öz əksini tapdı.

Multikultural dəyərlərə azərbaycançılığın təməl prinsipi kimi bu gün də cənab prezident İlham Əliyev tərəfindən yüksək qiymət verilir və bu dəyərlərin qorunması üçün zəruri tədbirlər görülür.

2008-ci ildə “Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun genişləndirilməsi” adlı bey-

nəlxalq Bakı Forum keçirilmişdir. Bu beynəlxalq simpoziumda bütün dünyanın qadınlarını təmsil edən nümayəndələr iştirak etmişlər. Burada mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların roluna dair “Bakı bəyannaməsi” qəbul olunmuşdur [2].

Dünyada ilk dəfə 2008-ci ildə məhz ölkəmizin təşəbbüsü ilə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına və Avropa Şurasına üzv ölkələrin mədəniyyət nazirlərinin birgə toplantısı təşkil edilib. Bu iki təşkilat arasında yaranmış əməkdaşlıq, daha geniş hərəkət “Bakı prosesi” adı almışdır [9].

2009-cu ildə Bakıda İslam Konfransı Təşkilatına üzv olan ölkələrin və həm də Avropa dövlətlərinin mədəniyyət nazirlərinin toplantısı keçirilmişdir. 2009-cu il Bakı İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı elan olunmuşdur. 2018-ci ildə isə Naxçıvan İslam Mədəniyyətinin paytaxtı elan olunmuşdur.

2011, 2013 və 2015-ci illərdə YUNESCO, İSESCO, BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansı və Avropa Şurasının dəstəyi ilə Bakıda I, II və III Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu təşkil olunmuşdur.

2011-ci ilin aprelində Bakıda Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu çərçivəsində “Qadınlar - mədəniyyətlərarası dialoqun təmsilçiləri” mövzusunda sessiya keçirilmişdir. Bu sessiyada ilk olaraq çıxış edən Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, UNESCO-nun və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili, birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyeva çıxışında demişdir ki, “... Son illər unikal şəhərimiz - paytaxtımız Bakı bütün dünyada, sözün həqiqi mənasında, dialoq mərkəzinə, məkanına, diyarına çevrilmişdir. Bu baxımdan, son bir neçə ilə nəzər salmaq kifayətdir. Həmin sammitlər sırasında mədəniyyətlərarası, sivilizasiyalararası və dinlərarası dialoq xüsusilə üstünlük təşkil edir. Hətta buna aid konkret adlar, misallar da çəkmək olar [10].

2011-2014-cü illərdə I, II, III və IV Bakı Beynəlxalq Humanitar forumları keçirilmişdir. Formun açılışında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev çıxışlarının birində demişdir: “Multikulturalizm başqa xalqın nümayəndəsinə hörmət, başqa dinə hörmətdir. Öz dininə hörmət başqa dinə hörmətdən başlayır. Multikulturalizm ayrı-seçkiliyə yol vermir, əksinə bütün xalqları birləşdirir. Eyni zamanda, hər bir ölkənin öz qaydaları, öz ənənələri vardır. Azərbaycanda yaşa-

yan xalqlar əsrlər boyu multikulturalizm şəraitində yaşayıblar” [3].

2011-ci il oktyabrın 10-11-də “XXI əsr: ümidlər və çağırışlar” devizi ilə keçirilmiş Beynəlxalq Humanitar Forumun qəbul etdiyi qətnamədə göstərilir ki, qloballaşmanın müxtəlif modellərinin və variantlarının nəzərdən keçirilməsi bugünkü mövcud mədəniyyətlərin və mənəvi oriyentirlərin müxtəlifliyinə adekvat diqqət yetirməyə imkan verir. Qloballaşma şəraitində mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların qarşılıqlı təsir prosesi heç də müəyyən dəyərlər sistemini hamıya qəbul etdirmək məqsədi daşmır. Qətnamədə bir ölkənin və ya bir sıra ölkələrin dəyərlər sisteminin heç də mütləq həqiqət kimi qəbul edilməsinin düzgün olmadığı, azadlıq, bərabərlik, həmrəylik, tolerantlıq, təbiətə ehtiram kimi fundamental dəyərlərin mühüm əhəmiyyəti təsdiq edilmişdir [10].

IV Forumda iştirak edən prezident İlham Əliyev qeyd etmişdir ki, “Multikulturalizm Azərbaycanda həyat tərzidir. Düzdür, bu termin nisbətən yenidir. Ancaq əsrlər boyu Azərbaycanda multimedənəviyyətli cəmiyyətlər mövcud olub. Xalqlar arasındakı dostluq və həmrəylik bunun bariz nümunəsidir. Biz bu gün də çalışırıq ki, öz təşəbbüsümüzlə regionda və dünyada gedən proseslərə müsbət təsirimizi göstərək. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan tərəfindən irəli sürülmüş bir neçə təşəbbüs artıq həyatda öz yerini tapıb və bu təşəbbüslər ətrafında yeni imkanlar yaranır” [4].

2012-ci ildə Böyük Britaniya parlamentində Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanın təşəbbüsü, bu ölkədə fəaliyyət göstərən İngiltərə-Azərbaycan Cəmiyyəti və “Odlar Yurdu” qurumunun təşkilatçılığı ilə “Avropa multikulturalizminin perspektivləri: Dinlərarası dialoq və dini tolerantlığın Azərbaycan modeli” mövzusunda konfransda çıxış etmiş, dini tolerantlıq və dinlərarası dialoq probleminin nəzəri əsasları, bu sahədə mövcud olan elmi yanaşmalar barədə danışaraq, bu məsələnin ümumbəşəri problemə çevrildiyini və onun öyrənilməsi və həlli yollarının tapılmasında Azərbaycan təcrübəsinin uğurlu model olduğunu qeyd etmişdir [7].

Bu ilin yanvar ayında İsveçrənin Lozanna şəhərində Avropa Olimpiya Komitələrinin İcraiyyə Komitəsinin növbəti iclasında çıxış edərək Mehriban xanım Əliyeva demişdir: “Bu gün

Azərbaycan dünyada global multikulturalizm mərkəzlərindən biri kimi tanınır. Müxtəlif millətlərə və dinlərə mənsub olan insanlar əsrlər boyu Azərbaycanda sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşayıblar. Bu gün biz ənənələri qorumaq və gücləndirmək üçün əlimizdən gələni edirik [10]. Bu, həqiqətən, belədir. Son illərdə ölkəmiz multikulturalizmin təbliği, bu istiqamətdə görülmə işlər sahəsində dünya dövlətləri arasında nümunəvi, qabaqcıl ölkə kimi tanınır. Azərbaycan BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının VII Qlobal Forumuna ev sahibliyi etdi. 2017-ci ildə Bakıda IV İslam Həmrəylik Oyunları keçirildi. Beləliklə, Bakı iki il ərzində 100-dən artıq ölkəni bir araya gətirən Avropa və İslam Oyunlarına ev sahibliyi etmiş şəhər oldu. Bütün bunlar haqlı olaraq Azərbaycanın Respublikasının beynəlxalq münasibətlərin, qarşılıqlı hörmət və anlaşmanın, tolerantlığın gücləndirilməsinə töhfəsi kimi dəyərləndirilir.

2014-cü il fevralın 28-də ölkəmizdə Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşavirliyi təsis edilmiş, 2014-cü il 15 may tarixində isə Prezident İlham Əliyev tərəfindən Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması haqqında Sərəncam imzalanmışdır. Mərkəz dini baxışları və dil müxtəlifliyini qorumaq, mədəni əlaqələri genişləndirmək, tolerantlığı təbliğ etmək və multikultural modelləri tədqiq və təşviq etmək məqsədini daşıyır və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və qanunları çərçivəsində fəaliyyət göstərir.

Mərkəz tərəfindən Azərbaycan multikulturalizmi (ali məktəblər üçün dərslək), Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları, Multikulturalizm (ədəbi-bədii, elmi-publistik jurnal) və s. kimi təbliğat xarakterli materiallar nəşr edilmişdir.

2016-cı il Azərbaycan Respublikasında "Multikulturalizm ili" elan edilmişdir. Bu, Azərbaycanın artmaqda olan beynəlxalq imicinin daha da möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur. Məlum olduğu kimi, həmin ilin aprelində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumunun da Bakı şəhərində keçirilmişdir. Bu da öz növbəsində dünya ölkələrinin Azərbaycandakı multikultural mühitə olan münasibətinin real ifadəsidir. 2016-cı ilin oktyabr ayında Katolik Kilsəsinin rəhbəri, Roma Papası

Fransiski Azərbaycana səfəri zamanı Katolik Kilsəsini və Azərbaycan məscidini ziyarət edərək Bakıdan dünyaya, mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqun dəyərləri ilə bağlı mesaj vermişdir.

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi (BBMM), Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik Fondu və Bakı Slavyan Universitetinin birgə təşkilatçılığı ilə "Multikulturalizm Azərbaycanda həyat tərzini kimi: öyrən, araşdır, paylaş - 2016" adlı Beynəlxalq Multikulturalizm qış məktəbi layihəsi keçirilmişdir. 17 ölkənin nümayəndələri Azərbaycanın multikulturalizm təcrübəsi ilə yaxından tanış olmuşlar.

Hazırda bir çox xarici ölkə universitetində "Azərbaycan multikulturalizmi" fənni tədris olunur. Fənnin məqsədi Azərbaycan tarixini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini, azərbaycançılıq məfkurəsini, tolerantlığını sistemləşdirərək dünyaya nümayiş etdirməkdir. Bu ali məktəblər arasında Müqəddəs Kliment Oxridski adına Sofiya Universiteti, İvan Cavaxişvili adına Tbilisi Dövlət Universiteti, Ural Federal Universitetinin Yekaterinburq filialı (Rusiya Federasiyası), Litva Pedaqoji Universiteti, Praqa Karlov Universiteti (Çex Respublikası), Roma Sapienza Universiteti (İtaliya) və Belarus Dövlət Universiteti və İndoneziya Universiteti mühüm yer tutur [13].

Milli-mənəvi dəyərlər və azərbaycançılıq – bu sözlər hər bir Azərbaycan vətəndaşı üçün doğma, əziz və müqəddəsdir. Xalqımız, millətimiz zamanla milli-mənəvi dəyərlərini - düzlük, doğruluq, ədalətlik, qonaqpərvərlik və s. kimi xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamağı və formalaşdırmağı bacarmışdır. Bu baxımdan uzun illər milli-mənəvi dəyərlərimizin tapdanmaması uğrunda mübarizə aparan bir xalq olduğumuz, bunun nələrə nail olduğunu bildiyimiz üçün azsaylı xalqların milli-mənəvi dəyərlərinə, adət-ənənələrinə daha da hörmətlə yanaşıyıq. İslam dininin əsas tələblərindən biri olan "insan-insanın dostudur" şüarını əsas götürən xalqımız respublikamızda yaşayan azsaylı xalqlara hörmət və məhəbbətlə yanaşır və onu mənəvi dəyər kimi qiymətləndirir. Onlar da həmçinin, taleyin hökmü ilə öz ömür-gününü xalqımıza bağlayıb, xalqımızın çətin günlərində bizim dərdimizə şərik olub, bizimlə birgə çətinliklərə sinə gərirlər.

Bu baxımdan azsaylı xalqlarla bağlı multikultural dəyərlər ilk öncə Azərbaycan qanunvericiliyində öz əksini tapmışdır:

1995-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 25-ci maddəsinin 3-cü bəndində qeyd olunur:

III. Dövlət, irqindən, *etnik mənsubiyyətin*dən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, *etnik*, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır. Konstitusiyasının 44-cü maddəsinə əsasən, «Hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ vardır. Heç kəs milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilə bilməz» [1, 5].

1998-ci il 6 fevral tarixli Mədəniyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunun 11-ci maddəsində milli mədəniyyətin inkişafına və qorunub saxlanılmasına yardım nəzərdə tutulur. Dövlət Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətinin inkişafına və qorunub saxlanılmasına, eləcə də Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan bütün milli azlıqların mədəni kimliyinə təminat verir [12].

YUNESKO-nun qəbul etdiyi “Mədəni özüünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi haqqında Konvensiya”ya (20.10.2005) uyğun olaraq ölkəmizdə yaşayan milli azlıq və etnik qrupların mədəniyyəti Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi qorunur və inkişaf edir. Azərbaycan insan haqları və milli azlıqların müdafiəsi ilə bağlı 50-dən çox beynəlxalq konvensiyaya qoşulmuşdur və bu məsələlərlə bağlı 40-dan çox qeyri-hökumət təşkilatları, mədəniyyət mərkəzləri, ictimai birliklər fəaliyyət göstərir.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan Respublikası azsaylı xalqlarla bağlı müstəqil qərarlar qəbul edə bilmirdi, lakin müstəqillik əldə etdikdən sonra onların sosial, ictimai, elmi inkişafına xüsusi önəm verilir. Ayırı-ayrı televiziya kanallarında, milli azlıqların etnik-mədəni həyatı, etnoqrafiyası barədə müntəzəm materiallar hazırlanır. Azərbaycanda yaşayan 15 etnik icma dilində və 30-dan çox rus dilində qəzet və jurnal nəşr olunur. Yəhudi dilində 1, rus dilində 19, gürcü dilində 6 və 345 beynəlmiləl məktəb fəaliyyət göstərir ki, bu məktəblərdə də ləzgi, talış və s. dillər tədris olunur. Azərbaycan Milli Elm-

lər Akademiyasında (AMEA) milli azlıqların dinini, mədəniyyətini, tarixini, etnoqrafiyasını öyrənən və tədqiq edən bölmə fəaliyyət göstərir. Bundan başqa respublikamızda 380-dən artıq dini icma mövcuddur.

Milli azlıqlar öz milli mədəni mərkəzlərini, assosiasiyalarını və digər qurumlarını yaratmaq hüquqlarından tam istifadə edirlər.

Hazırda Azərbaycanda müxtəlif xalqlara mənsub olan onlarla milli mədəniyyət mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Onların arasında “Birlik” cəmiyyəti, Rus icması, Azərbaycan-slavyan mədəniyyət mərkəzi, Azərbaycan-İsrail icması, Ukrayna cəmiyyəti, “Ronai” kürd mədəni mərkəzi, “Samur” ləzgi milli mərkəzi, Tat Mədəniyyət Mərkəzi, Azərbaycan-tatar cəmiyyəti, “Turqan-tel” tatar mədəniyyət cəmiyyəti, “Yaşlıq” tatar mədəniyyət mərkəzi, “Kırım” Kırım tatarları cəmiyyəti, gürcü cəmiyyəti, Azərbaycan gürcülərinin humanitar cəmiyyəti, İngiloy icması, Çeçen mədəniyyət mərkəzi, Axıska türklərinin “Vətən” cəmiyyəti, Axıska türk qadınlarının “Sona” cəmiyyəti, Talış mədəniyyət mərkəzi, Avar cəmiyyəti, Dağ yəhudilərinin icması, Avropa yəhudiləri (Aşkenazi) icması, Gürcü-yəhudi icması, Yəhudilərin qadın humanitar assosiasiyası, “Karelhaus” alman mədəniyyət icması, Udin mədəniyyət mərkəzi, Polyak mədəniyyət mərkəzi “Polonia”, Beynəlxalq Talış assosiasiyası “Mada”, Talış assosiasiyası “Avesta”, Udin mədəniyyət mərkəzi “Orain”, “Buduq” mədəniyyət mərkəzi, “Saxur” mədəniyyət mərkəzi və s. vardır. Bütün bunlar Azərbaycan tolerantlığının bariz nümunəsidir.

Bundan başqa Qusar rayonunda Ləzgi, Qax rayonunda isə Gürcü Dövlət teatrları, Astara və Lənkəran rayonlarında Talış folklor qrupları fəaliyyət göstərir.

Qarşılıqlı hörmətin əyani göstəricisi kimi İslam, Ortodoks və Yəhudi dini konfessiyalarını birləşdirən «Üç qardaş» təşkilatının, «Links» təşkilatının (Böyük Britaniya) rəhbərliyi altında milli azlıqların Resurs mərkəzi də Azərbaycanda fəaliyyət göstərir.

Dövlət Radio stansiyası tərəfindən mütəmadi olaraq, kürd, ləzgi, talış, gürcü, rus və erməni dillərində Dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən verilişlər yayımlanır. Balakən rayonunda avar dilində, Xaçmaz rayonunda isə ləzgi və tat dillərində, Qusar və Xaçmaz rayonlarında yerli

televiziya və ləzgi dilində verilişlər yayımlanır. İctimai Televiziya və Radio Yayımları Şirkətinin "Milli Azlıqlar üçün Verilişlər departamentinin" təqdimatında "Körpü", "Bura vətəndir", "Danışan tarix" və s. kimi verilişlər hazırlanır və efirdə nümayiş etdirilir. Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin təşkilatçılığı və İctimai Televiziya ilə birgə "Azərbaycan - doğma diyar" devizi altında hər iki ildən bir azsaylı xalqların incəsənəti ilə bağlı festival keçirilir. Festival xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşma və tarixi dostluq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi məqsədilə təşkil edilir.

Milli azlıqların dillərində onlarla qəzet və jurnallar nəşr olunur. Hər gün onların dillərində radio və televiziya proqramları yayımlanır.

Bakıda rus, kürd, ləzgi və talış dillərində qəzetlər nəşr olunur. Məsələn, «Samur» və «Dəngi Kürd» ləzgi və kürd dillərində nəşr olunur, Yəhudi cəmiyyəti «Soxnut» isə «Əziz» qəzetini nəşr edir.

İtaliya mediasında Azərbaycanlı jurnalisti Əli Zülfüqaroğlunun "Riverflash.it" saytının manşetində "Tolerantlıq məkanı - Azərbaycan" adlı yazısı yayımlanıb. Yazıda Azərbaycan multikulturalizmindən, tolerant ənənələrindən bəhs edilib və vurğulanı ki, bu gün dünyanın müxtəlif ölkələrində etnik və dini zəmində qarşıdurmalar baş verdiyi halda Azərbaycanda belə bir problem mövcud deyildir: *"Əhalinin böyük hissəsi müsəlman olsa da, Azərbaycanda digər dinlərin nümayəndələri də özlərini rahat hiss edər və öz dini ayinlərini maneəsiz yerinə yetirə bilirlər. Bu da Azərbaycan xalqının tolerantlığının və tolerantlığa yüksək dəyər verməsinin nümunəsidir. Tolerantlıq Azərbaycan xalqının genetikasıdır. Azərbaycanda indiyə qədər etnik və dini zəmində heç bir qarşıdurma olmayıb. Bundan başqa, Azərbaycanda bütün etnik xalqların, eləcə də yəhudilərin, rusların və digər millətlərin nümayəndələri parlamentdə təmsil olunurlar. Azərbaycanda bütün dinlər azaddır və onların nümayəndələri sərbəst şəkildə öz dini ayinlərini yerinə yetirirlər. Ölkəmizdə sinaqoqlar, digər dini ibadətgahlar, kilsələr, o cümlədən, katolik kilsəsi fəaliyyət göstərir. İslam ölkəsi olan Azərbaycanın paytaxtının mərkəzi, gözəl yerlərində kilsələr inşa olunub. Onlara yüksək səviyyədə şərait yaradılıb, daim dövlət qayğısı var və yar-*

dımlar edilir" [Mənbə, URL: <https://www.baymedia.az/news.php?id=65362>].

Azərbaycan əhalisinin 8,4 faizini (statistik məlumat 2009) milli azlıqlar, azsaylı xalqlar və etnik qruplar təşkil edir ki, onlar Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul ediblər. Bu gün bu azsaylı xalqlar Azərbaycan vətəndaşı kimi işğal edilmiş torpaqlarımızın düşmən tapdığından azad edilməsi uğrunda gedən döyüşlərdə azərbaycanlılarla bərabər mübarizə aparır, torpaqlarımızın müdafiəsi uğrunda canlarını və qanlarını əsirgəmir. Yəhudi gənc Albert Aqarunov Dağlıq Qarabağ uğrunda döyüşlərdə igidlik göstərdi və ölümündən sonra ona Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verildi. Belə faktlar sayısızdır. Azərbaycan Respublikası milli Məclisinin deputatı Yevda Abramov ölkənin ictimai həyatında fəal iştirak edən parlamentarilərdən biridir.

Azərbaycan Respublikasının qanunlarında milli azlıqların hüquq və vəzifələri Azərbaycan vətəndaşları ilə eynilik təşkil edir.

Müxtəlif milli azlıqların nümayəndələri Azərbaycanın dövlət qurumlarında geniş təmsil olunmuşlar. Milli azlıqların sıx yaşadığı ərazilərdə yerli əhalinin nümayəndələri yerli hakimiyyət orqanlarında rəhbər vəzifələri tuturlar. Milli azlıqlara mənsub şəxslər Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatında, Milli Məclisdə, Nazirlər Kabineti, Konstitusiyaya Məhkəməsi, Mərkəzi seçki komissiyası, hüquq-mühafizə orqanları və digər dövlət qurumlarında çalışır. Milli azlıqların nümayəndələri Milli Məclisin bəzi Daimi komissiyalarının sədri və ya sədr müavini vəzifəsində çalışırlar.

Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə işində multikultural dəyərlərin öyrənilməsi məhz azərbaycançılıq prinsipinə əsaslanmalıdır. Şagirdlərə aşılmalıdır ki, xalqımızın gücü Azərbaycan vətəndaşlarının birliyində, inkişafımızın əsası Azərbaycan dövlətçiliyinə, bayrağıma, milli-mənəvi dəyərlərimizə sədaqətimizdədir.

Problemə aktuallığı. Yeniləşən təhsil sistemində azərbaycançılıq ideologiyasının şagirdlərdə formalaşdırılması ən ümdə vəzifə kimi aktuallıq kəsb edir.

Problemə elmi yeniliyi. Məqalədə ideologiyanın tarixi, Azərbaycanda inkişaf perspektivləri əsaslandırılaraq konkret faktlarla diqqətə çatdırılır.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Məqalədə əksini tapmış faktlar, əsaslandırılmış fikirlər təlim və tərbiyə prosesində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. URL: www.e-qanun.az > framework (istinad tarixi: 26.06.2019)
2. Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyeva ISESCO–nun Xoşməramlı səfiri. URL: files.preslib.az > site > xsefir (istinad tarixi: 04.07.2019).
3. Beynəlxalq Humanitar Forumun açılışında İlham Əliyevin nitqi. URL: <http://president.az/articles/3310> (istinad tarixi: 12.08.2019).
4. Beynəlxalq Humanitar Forum (IV). “Azərbaycan” qəzeti, 2 oktyabr 2014.
5. Cəfərov İ. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhı. Bakı, “Hüquq ədəbiyyatı”, 2004.
6. Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayı. Bakı, “Ekspress” qəzeti. 2018, 17 iyul. №126. s.10.
7. Ələddinqızı N. Azərbaycan tarixi köklərə malik və inkişafda olan müstəqil dövlətdir. Dünya mətbuatı Azərbaycan həqiqətlərini yazmaqda davam edir. Bakı, “Səs” qəzeti, 20 noyabr 2012, s.8
8. Əliyev H.Ə. Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü münasibətilə xalqa müraciəti. “Azərbaycan diasporu”, 2005, s. 65
9. Əliyev İ.H. Ermənistan tərəfindən aparılan təcavüzün nəticələri – (istinad tarixi: 15.08.2016), URL: www.refugees-idps-committee.gov.az/az/pages/1.html.
10. Hüseynova İ. Multikultural dəyərlərin qorunub saxlanılması və inkişafı Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətidir. “Yeni Azərbaycan” qəz., 2016, 20 aprel, s. 6
11. İdeologiya. URL: <https://az.wikipedia.org/wiki/İdeologiya> (istinad tarixi: 12.06.2019).
12. Mədəniyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. URL: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/> (istinad tarixi: 22. 10.2019).
13. Muradova Z.B., Mikayılova K.V. Monumental incəsənət kontekstində Azərbaycan multikulturalizmi. Bakı: Orxan, 2018, 152 s.

E-mail: intiqamcebrayilov@mail.ru

E-mail: konulmikayilova@rambler.ru

Rəyçi: *ped.ü.elm.dok., prof.* A.N. Abbasov

Redaksiyaya daxil olub: 29.11.2019

UOT 37.0

Zəhra Bilal qızı Muradova
pedaqogika üzrə elmlər doktoru,
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

GƏNC NƏSLƏ ÜMUMBƏŞƏRİ VƏ MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRƏ HÖRMƏT HİSSİNİN AŞILANMASI YOLLARI

Захра Билал гызы Мурадова
доктор наук по педагогке,
ведущий научный сотрудник Института Образования Азербайджанской Республики

ПУТИ ПРИВИТИЯ МОЛОДОМУ ПОКОЛЕНИЮ УВАЖИТЕЛЬНЫХ ЧУВСТВ ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИМ И МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛЬНЫМ ЦЕННОСТЯМ

Zahra Bilal Muradova
doctor of science in pedagogy,
leading researcher of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

WAYS OF INSTILLATION OF RESPECTFUL FEELINGS FOR UNIVERSAL AND MULTICULTURAL VALUES WITHIN THE YOUNG GENERATION

Xülasə. Məqalədə milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlər multikultural dəyərlərin tərkib hissəsi kimi göstərilir və onun mahiyyəti açıqlanır. Eyni zamanda, Azərbaycanda multikultural ənənələr haqqında geniş məlumat verilir. Azərbaycanda multikulturalizm səviyyəsinin yüksəkliyi əsaslandırılır.

Açar sözlər: milli mənəvi dəyərlər, multikulturalizm, bəşəri dəyərlər, vətənpərvərlik, tolerantlıq, dünya evi, multikultural dəyərlər

Резюме. В статье национально-духовные и общечеловеческие ценности указываются как составная часть мультикультуральных ценностей, и раскрывается их сущность. Автор дает обширную информацию о мультикультуральных традициях в Азербайджане, а также обосновывая их высокий уровень в нашей стране, делает соответствующее заключение.

Ключевые слова: национальные духовные ценности, мультикультурализм, общечеловеческие ценности, патриотизм, толерантность, мировой дом, мультикультурные ценности

Summary. National-spiritual and universal values are indicated as an integral part of multicultural values in the article, and their essence is revealed. The author gives extensive information about multicultural traditions in Azerbaijan and also substantiates their high level in our country.

Key words: national spiritual values, multicultural, human values, patriotism, tolerance, world house, multicultural values

Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasında təhsil sisteminin həyata keçirilməsi zəruri olan vəzifələr irəli sürülmüşdür ki, bunlardan da biri "Milli mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli kadrlar hazırlamaq"dan ibarətdir. (2)

Milli-mənəvi dəyərlərin aşılınması, öz növbəsində, multikultural dəyərlərin inkişafına da müsbət təsir göstərir.

Milli-mənəvi dəyərlərə sadıqlıq həm də ümumbəşəri dəyərlərin qorunmasına zəmin yaradır. Unutmaq olmaz ki, milli-mənəvi dəyərlər sırasında vətənpərvərlik tərbiyəsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Tədris prosesində vətənsəvərlik tərbiyəsinə təsir göstərən mühüm amillərdən biri doğma yurda, torpağa, ana vətənin təbiətinə

olan sevgidən başlayır. Bu sevginin əsasında isə ana, vətən məfhumları durur. Ana vətəni sevmək, onun bayrağına, himninə məhəbbət bəsləmək hər bir kəsin müqəddəs borcudur. Eyni zamanda, mənəvi dəyərlərimizi - yaradıcı insanları, mütəfəkkirləri, igid vətən oğullarını tanımaq kimi vətənsəverlik xüsusiyyətləri gənc nəslin mənəvi zənginliyində mühüm rol oynayır.

Milli qəhrəmanlarımız, görkəmli şəxsiyyətlərin, elm-sənət adamlarının həyat və ya yaradıcılığı problem baxımından ən təsirli nümunədir. Hər bir xalqın tarixində, o cümlədən Azərbaycan ictimai fikrində müstəsna rol oynamış bir çox görkəmli şəxsiyyətlər mövcuddur. Onlar öz yaradıcılıqlarında xalqın tarixini, adət-ənənəsini ictimai şüurun formalaşmasını diqqətə çatdırmış və öz şəxsi nümunələri ilə özlərinin yazdıqlarını təsdiqləmişlər. Onlar qədim dövrdən indiyədək xalqın maariflənməsi, soykökümüzün unudulmaması, qan yaddaşının formalaşması naminə yorulmadan çalışmışlar. Odur ki, təlim prosesində bu nümunələrə öz yerində, öz məqamında istinad olunmalıdır. Problemin nəzəri və təcrübi məsələlərindən bəhs edərkən belə bir cəhəti də unutmaq olmaz ki, ümumbəşəri dəyərlərlə multikultural dəyərlər arasında kəskin bir fərq yoxdur. Hər bir xalqın, hər bir millətin öz mədəniyyəti var. Dünya tarixi inkişafın elə bir dövrünü yaşayır ki, artıq “dünya evi” yaranıb. Yəni dünya xalqları o qədər bir-birinə yaxınlaşıb, qovuşublar ki, onların arasında ortaq maraqlar, ortaq məxrəclər, ortaq hədəflər yaranıb. Bu prosesdə hər bir xalq özünəməxsusluğunu qorumaqla bərabər, həm də dünyada gedən proseslərdən kənarda qala bilməz. Bu baxımdan son zamanlar multikultural dəyərlərə çox önəm verilir. Multikultural dəyərlər bir çox bəşəri dəyərləri özündə ehtiva edir. Bunları aşağıdakı şəkildə nəzərə çatdırmaq məqsədəmüvafiqdir:

-Xalqlar arasında anlaşma, dostluq və əməkdaşlıq, qarşılıqlı zənginləşmə. Bu, müxtəlif millətlərin, xalqların mədəniyyətinin qorunması və harmoniyasıdır. Xalqlar öz aralarında qarşılıqlı anlaşma yolu ilə dini və milli mənsubiyyətlərinə rəğmən bir-biri ilə xoş rəftarla, qardaşlıq şəraitində yaşayaraq çox mühüm insani dəyər olan dostluğa nail olurlar. Belə dostluq insanları birliyə, həmrəyliyə səsləyir. Həmçinin bu dostluqların bəhrəsi olaraq xalqların mədəniyyəti qorunur və mədəniyyətlər arasında əlaqə yara-

nır. Onların birgə əməkdaşlığı sayəsində, bir-birindən öyrəndikləri zəmini də qarşılıqlı şəkildə zənginləşirlər. Ölkədə məskunlaşmış bütün xalqların və etnik qrupların nümayəndələrinə dövlət tərəfindən bərabər, eyni münasibətin göstərilməsi xalqlar arasında bu dostluğun daha da möhkəmlənməsinə müsbət təsir göstərir.

-Ölkə daxilində yaşayan müxtəlif xalqların dininə, milli mənəvi dəyərlərinə hörmətlə yanaşmaq. Bu, hər bir xalqın humanist dünyagörüşünü və mədəniyyətini nümayiş etdirir, eyni zamanda digər xalqlara münasibətdə öz milli-mənəvi dəyərlərinə verilən qiymət kimi xarakterizə olunur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 44-cü maddəsində göstərilir: “Hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ vardır. Heç kəs milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilə bilməz.” (1)

Azərbaycanın müxtəlif xalqlar, etnik qruplardan olan nümayəndələri bütün sahələrdə, müəyyən dövlət idarəçilik vəzifələrində belə rahat, sərbəst, əzmkarlıqla işləyir, hətta bir sıra prinsipi al məsələlərdə də xüsusi fəallıq göstərirlər.

Azərbaycan məktəblərində bütün milli azlıqların dili, tarixi, ədəbiyyatının öyrənilməsi üçün hər cür şərait yaradılmışdır. Eyni zamanda Azərbaycanda digər xalqların və etnik qrupların nümayəndələrinin multikultural təhlükəsizliyi təmin olunur. Azərbaycan dövləti onun ərazisində yaşayan bütün xalqların dininin, dilinin, mədəniyyətinin hər cür qorunub saxlanılmasına təminat verir. 25-27 aprel 2016-cı ildə Azərbaycanda keçirilmiş Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Sivilizasiyalar Alyansının yeddinci global forumunda bu faktlara əsaslanaraq söylənilən fikirlər buna bariz nümunədir. Sosial və Siyasi Elmlər İnstitutunun Avropa Elmləri şöbəsinin müdiri Aleksandr Nesterov multikulturalizmin insanlar tərəfindən qavranılan dəyərlərdən ibarət bir sistem olduğunu vurğulayaraq müxtəlif ölkələrdə mədəniyyətlərin səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün identivliyin mühüm rol oynadığını bildirdi. O, multikultural cəmiyyətin yaradılmasında ailənin, təhsilin, tolerantlığın rolunu, Azərbaycanda hökm sürən multikultural mühiti yüksək qiymətləndirdi. Həmçinin Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin İtaliya filialının direktoru Sandro Teti, Drezden filialının icraçı direktoru Birgit Veissgerber, Lusofona Sosial Elmlər və Texnologiya Universitetinin beynəlxalq əlaqələr fakültəsi

nin direktoru Teresa Damasio çıxışlarında Azərbaycanı multikultural ənənələri və bunların qorunması istiqamətində indiyədək görülən işlərin əhəmiyyətini xüsusi qeyd etdilər. (3)

Mövcud vəziyyət belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, əgər hər hansı bir xalq özünün tarixi və dini abidələrinə, həmçinin yaradıcı, tanınmış insanlarına hörmət bəsləyir və onlara məxsus olanları qoruyub saxlayırsa, digər xalqların da bu kimi humanist münasibəti nümunə göstərilir.

-Müxtəlif xalqların maddi-mənəvi abidələrinin, irsinin qorunması və yayılması. Təbii ki, burada maddi abidələr dedikdə, hər hansı bir xalqın dini və tarixi abidələri və dünya şöhrətli şəxsiyyətlərinə həsr olunmuş monumental abidələr, incəsənət əsərləri də nəzərdə tutulur. Müxtəlif dini abidələr, tarixi yerlər, heykəllər, büstlər, qaralyef, barelyef və lövhələr multikultural problem baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mənəvi abidə növlərinə isə həmin xalqların dünya üzrə şöhrət tapmış elmi və incəsənət, o cümlədən musiqi əsərləri daxildir. Multikultural dəyərlərə malik olan hər hansı bir xalq digər xalqları bu məzmununda mənsub olduqları monumental əsərlərə özününkü kimi dəyər verir və onu qoruyur. Təəssüf ki, ermənilər Azərbaycan torpaqlarını işğal edərkən dağıdılan, məhv edilən dəyərlər sırasında tarixi şəxsiyyətlərin, ictimai xadimlərin məzar və abidələri də vardır. Bunlardan aşiq sənətinin korifeylərindən olan Aşiq Ələsgərin Ağkilsə kəndində yerləşən qəbirüstü abidəsi, xalq qəhrəmanı olan Qaçaq Nəbi və onun həyat yoldaşı igid Həcərin şərəfinə Qubadlı rayonunda ucaldılan abidələr də erməni vandalları tərəfindən dağıdılmışdır. Xain qonşularımız ermənilər Şuşada yerləşən Xurşudbanu Natəvan, Üzeyir bəy Hacıbəyov və Bülbülün büstlərini isə vəhşicəsinə güllələmiş və sanki bununla xalqımızdan intiqam almışlar. Mənfur qonşularımız unudurlar ki, böyük sənətkarlar tək bir xalqa deyil, bəşəriyyətə mənsubdurlar.

Bu gün Bakıya gələn çox saylı ölkə vətəndaşları erməni əsirliyindən xilas olub, incəsənət muzeyində yerləşən həmin heykəllərə baxarkən və düşmən tərəfindən Xurşudbanu Natəvanın büstünə 8, Üzeyir bəyin büstünə 29, Bülbülün büstünə isə beş güllə vurulduğunu görərkən, ermənilərin şərəfsizliyini, bədniyyətliyini, ümumiyyətlə erməni xislətinin, mənfurluğunun şahidi

di olurlar. İncəsənət muzeyində çox da uzaqda yerləşməyən erməni kilsəsini toxunulmaz halda, təmir olunmuş şəkildə görəndə isə bizim xalqın tolerantlığının şahidi olurlar. Ümumbəşəri dəyərlərə sadıq olan, ərazisində yaşayan bütün millətlərə dəyər verən və onların dini, milli, mədəni abidələrinə hörmətlə yanaşılmasını və qoruyub saxlanılmasını əyani şəkildə görürlər. (6)

İşğal olunan ərazilərimizdə - Şuşada, Ağdamda, Cəbrayıl və digər bölgələrimizdə dini və tarixi abidələrimiz də dağıdılmışdır. Bütün bunlar nə insani, nə bəşəri, nə də multikultural dəyərlərə sığmayan vəhşilik təzahürüdür. Baxmayaraq ki, ermənilər bizə qarşı düşmən mövqeyindədirlər, ancaq Azərbaycanda onlara aid olan bütün dəyərlər qorunur. Gəncə şəhərində yerləşən erməni Müqəddəs İohann kilsəsi (Həvari kilsəsi), yuxarıda söylədiyimiz kimi, Bakı şəhərində olan Qriqoryan erməni kilsəsini nümunə göstərmək olar. Burada nəinki kilsə, hətta onun kitabxanasında olan 5000 kitab və əlyazmalar da dövlətimiz tərəfindən saxlanılır və qorunur. Xalqımız nəinki Azərbaycanda olan başqa xalqların abidələrinə, hətta dünya tarixi abidələrinə də hörmətlə yanaşır.

Yeri gəlmişkən, ictimai hissi ilə qeyd etmək ki, dünya əhəmiyyətli tarixi abidələrinin qorunmasında, onların bərpa işlərində "Heydər Əliyev fondu" bir sıra dəyərli işlər görmüşdür:

- Vatikanda Roma Katakombalarının bərpası;
- Romada Kapitol Muzeyində "Filosoflar zalının" təmiri;
- Parisdə Versal sarayı parkında ümumbəşəri abidələrin bərpası;
- Luvr Muzeyinin bərpa işlərinə dəstəyi;
- İkinci dünya müharibəsi zamanı yandırılmış və dağıdılmış Berlin qəsrinin bərpası və s. (5)

Bütün bunlar bir daha dünyaya Azərbaycan xalqının mənəvi zənginliyini, kimliyini tanımağa zəmin yaradır. Azərbaycanda multikulturalizm səviyyəsinin yüksəkliyini sübuta yetirir.

Azərbaycan multikulturalizmi yalnız hüquqi-siyasi cəhətdən deyil, bütün sahələrdə özünü göstərir və dərin bir kökə bağlıdır. Belə ki, Azərbaycanda multikulturalizmin meydana gəlməsi və bu səviyyədə formalaşmasında bir çox tarixi və coğrafi amillər mühüm rol oynamışdır.

Tarix boyu Azərbaycanda müxtəlif xalqların, milli azlıqların, etnik qrupların nümayəndə-

ləri yaşamışlar. Onlara heç vaxt azərbaycanlılar tərəfindən ayrı- seçkiliyə yol verilməmiş və burada əmin-amanlıq şəraitində yaşamışlar. Öz mədəniyyətlərini qoruyub saxlamağa və inkişaf etdirməyə nail olmuşlar.

Multikultural dəyərlərin geniş vüsət almasının digər bir amili isə Azərbaycanın müxtəlif mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların və dinlərin qovuşduğu bir coğrafi məkanda yerləşməsidir. Əlverişli bir coğrafi məkanda yerləşməsi, qədim İpək yolunun buradan keçməsi Azərbaycanda iqtisadi-ticarətin, mədəni əlaqələrin inkişaf etməsinə və multikultural mühitin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. (4)

Hər bir xalqın tarixi keçmişinin, adət-ənənəsinin, ədəbiyyatının, folklorunun, təfəkkür tərzinin, mədəni və mənəvi zənginliyinin, təlim və tərbiyə sisteminin öyrənilməsində həmin xalqın yaratdığı eposlar, dastanlar, yazılı və şifahi ədəbiyyat abidələri müstəsna rol oynayır. Əslində xalqlar bu abidələri yaratmaqla öz soy-köklərini, mövcudluqlarını tarixin daş yaddaşına köçürməklə bərabər, gələcək nəsillərə milli-mənəvi varlıqlarını sübut etmək hüququ verirlər. Bu baxımdan xalqımızın keçmiş qaynaqlarında da multikulturalizmin bütün incəlikləri əks olunmuşdur ki, bu da tarixi amillərlə sıx bağlı olan bir nümunədir.

Qədim mədəniyyətimizi, milli-mənəvi və bəşəri dəyərləri özündə əks etdirən “Kitabi Dədə-Qorqud” eposunda normal qəbul edilən, sosial münasibətdə, mövcud olan davranış qaydalarında bəşəri dəyərlərin qorunması kimi dəyərlər də göstərilmişdir. Dastanın hər boyunda söylənilən fikirlər buna bariz misaldır. “Qonşu haqqı, tanrı haqqı”, “Təkəbbür edəni tanrı sevməz” və ya “Könlün uca tutan ərddə dövlət olmaz” və s.

Göründüyü kimi, qonşu haqqı məfhumu qonşuluqda yaşayan insanların kimliyini yox, insanlığını nəzərə almaq lazım olduğunu bildirir. Qonşu haqqı daha böyük məfhumda qonşu dövlətlər arasında sülh şəraitində yaşanmasını ifadə edir. Digər deyimlərdə isə Dədə Qorqud demək istəyir ki, heç kəs özünü təkəbbürlü aparmamalı, uca tutmamalıdır, çünki Tanrı insanları bu dünyaya bərabərhüquqlu kimi bəxş edir və onların hüquqlarının qorunması da bəşəri dəyərlərin qorunub saxlanması mənasındadır. (7)

İslam dinin bəşəri mahiyyəti də ön plana çəkilir və islam dinində bəşəri dəyərlər əhatəli

şəkildə nəzərə çatdırılmışdır. İslam dinli bir dövlət olduğumuz üçün bu dəyərləri qoruyub saxlayır və dünya ictimaiyyətində düzgün səslənməsinə nail olur.

İslam aləminin elçisi Məhəmməd peyğəmbərin gözəl kəlamlarından biri olan “Yer üzündə bütün insanlar bir-birinin dostu və qardaşıdır” deyəmi buna parlaq və ən təsirli, bəşəri nümunədir.

Ədiblərimizin əsərlərində Multikulturalizm dəyərlərinin daha qabarıq şəkildə verilməsi də problem baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dünya şöhrətli Nizami Gəncəvinin bir çox əsərlərində, o cümlədən “İsgəndərnamə” əsərinin “İqbalnamə” hissəsində başqa xalqların nümayəndələrindən olan Sokrat, Aristotel, Əflatun və digər bu kimi məşhur filosofların dili ilə öz fikirlərini ifadə etməsi bəşəri dəyərlərin bir nümunəsi kimi diqqəti çəkir. Digər xalqların nümayəndələrinə olan münasibəti, hörməti ifadə edir.

“İsgəndərnamə” əsərində “İsgəndərin şimala çatması və Yəcuc Səddini bağlaması” bölümündə isə söylədikləri çox qüvvətli tərbiyəvi təsir imkanları ilə diqqəti cəlb edir:

Bizdə bərabərdir hamının barı,
Bərabər bölərək bütün malları.
Bizdə artıq deyil heç kəsdən, heç kəs,
Bizdə ağlayana heç kimsə gülməz. (8)

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu il Nəsimi ili elan olunmuşdur. Dünyanın bir çox ölkələrində Nəsimi yaradıcılığına müraciətlər vasitəsilə əsrlər boyu formalaşmış ümumbəşəri dəyərlər onun yaradıcılığı, əsərləri əsasında diqqətə çatdırılır.

Nəsimi deyəndə ki, “Həqq mənəm, həqq məndədir” təkcə özünü nəzərdə tutmurdu. Onun “məni” ümumbəşəri keyfiyyət kəsb edirdi. Yəni bununla Nəsimi demək istəyirdi ki, o fərd olaraq özünü o, mənada haqlı sayırdı ki, əgər insan haqq yolunu tutubsa, belə yolla gedibse bu digərlərinə ən təsirli nümunədir. Onun həqqı şəxsiyyəti kimi yüksək mənəviyyətə xidmət edir. Nəsimi həqq yolunda dərisinin soyulmasına belə razı idi, təki insanları buna inandırсын.

Nəsiminin yüzlərlə, minlərlə dərvişləri-ardıcılıqları var idi. Onlar dünyanı gəzir, sufilik ideyalarını yayırdılar. Sufilik isə hər cür şəxsi mənafeədən uzaq, təmənnəsiz, ümumbəşəri ideyalara xidmət edən fəlsəfi cərəyandır.

Nəsimi deyirdi ki, “Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam”. Bu fikirdə həm ruh, mənəviyyət həm də dəqiq insan anlayışı var. Yəni

insan özündə həm maddiyyatı, həm də ideyanı birləşdirir və özünü yerin, göyün vəhdətində görür. (9)

Azərbaycanın böyük mütəfəkkirlərindən biri olan A.A.Bakıxanovun bir çox əsərlərində bəşəri dəyərlərin əks olunduğunun şahidiyik. Məsələn: “Gülüstani İrəm” və “Hikmətin fəziləti” əsərlərində bu cür dəyərlərə daha çox müra-ciət olunmuşdur. “Hikmətin fəziləti” əsərində şahın üç sualından birinə qocanın ağılla, düşün-cə ilə verdiyi cavabda həm vətənpərvərlik hissi-nin, həm də bəşəri dəyər olan ədalətin, həqiqətin üstün gəlməsini görürük:

Şah dedi: Ən lazım nədir insana?
Yenə də çox fikir çıxdı meydana,
Şah isə qocaya edirdi diqqət.
Dedi: Ən lazımlı şeydir - həqiqət
Həqiqət olmasa, olmaz intizam,
Dünya həqiqətlə dolanır müdam.
Şah qalxıb qocaya eylədi təzim,
Üzüyü hörmətlə eylədi təqdim. (10)

Yaxud Hüseyn Cavidin ədəbi yaradıcılığı-nın dəyərli nümunəsi, dillər əzbəri "Gülbahar" şerinin son misralarında bir qızcığazın dili ilə “sevdiklərim, anam, babam, müəlliməm, bir də bütün insanlar” misralarında insanların bir-biri-nə məhəbbəti, sevgisi heyrat doğuran bir tərzdə nəzərə çatdırılır. Bəşəriyyətin xoşbəxtliyini də yalnız insanların bir-birinə olan sevgisində gö-

rür. Bu dediklərimiz multikultural dəyərlərin bir nümunəsidir: Yüzlərlə belə misallar göstərmək olar, lakin məqsədimiz tarixi araşdırma aparmaq deyil, sadəcə multikultural cəmiyyətin for-malaşmasında tarixi amil kimi tarixi şəxsiyyət-lərin rolunu göstərməkdir.

İnamla deyə bilərik ki, istər ümumtəhsil məktəblərində, istərsə də orta və ali təhsil müəssisələrində gənc nəslin nümayəndələrinə yuxarı-da göstərdiyimiz istiqamətlərdə müvafiq biliklər aşılarsa, onlarda milli-mənəvi dəyərlərlə ya-naşı bəşəri dəyərlər, bir sözlə, multikulturalizm ideyaları nəzəri və təcrübi istiqamətdə daha da inkişaf edər, irqindən, millətindən asılı olmaya-raq hər kəsin firavan yaşamasına möhkəm, eti-barlı zəmin yaranar.

Problemin aktuallığı. Dünyada qloballaşma prosesi gedən bir dövrdə cəmiyyətdə etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər də artır ki, bu da onlara müxtəlif münasibətlər göstərilməsinə səbəb olur. Bu baxımdan multikulturalizm zamanəmizin ən aktual problemidir.

Problemin elmi yeniliyi ümumbəşəri və mul-tikultural dəyərlər üzrə yeni ideya və fikirlərin mək-təb təliminə tətbiq olunmasıdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Ümumbəşəri və multikultural dəyərər üzrə iş sisteminin təcrübəsi-nə daxil edilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995.
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. “Azərbaycan müəllimi” qəz., 2013, 25 oktyabr
3. Azərbaycan multikulturalizmi: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: BBM, 2017, 416 s.
4. Multikulturalizmə giriş. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Şərq Qərb, 2019, 431 s.
5. “Multikulturalizm”. Ədəbi-bədii, elmi-publistik jurnal, №4, 2016, 151 s.
6. Qarabağlı S. “Üzeyir bəy Hacıbəylinin publistikasında musiqi məsələləri”. Bakı: Opostrof-A, 2018, 284 s.
7. “Kitabi-Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu. Bakı, 2016
8. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı: Lider, 2004.
9. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, 2004.
10. Abbasqulu ağa Bakıxanov (Qüdsi). “Bədii əsərləri”. “Mənzum hekayələr” Bakı, 1964.

E-mail: zahra.muradova@hotmail.com

Rəyçilər: ped.ü.elm.dok., prof. V.C.Xəlilov
ped.ü.elm.dok., prof. İ.H.Cəbrayilov

Redaksiyaya daxil olub: 21.11.2019.

TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ, QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ İDARƏ OLUNMASI MƏSƏLƏLƏRİ

UOT 372.3/.4

Nigar Nəsir qızı Niftəliyeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

İBTİDAİ SİNİF MÜƏLLİMİ PEDAQOJİ DİAQNOSTİKANIN SUBYEKTİ KİMİ

Нигяр Насир ызы Нифталиева
докторант по программе доктора философии
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

УЧИТЕЛЬ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ КАК СУБЪЕКТ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДИАГНОСТИКИ

Nigar Nasir Niftaliyeva
doctoral student in the program of a Ph.D
Azerbaijan State Pedagogical University

INITIAL CLASS TEACHER AS A SUBJECT OF PEDAGOGICAL DIAGNOSTICS

Xülasə. Məqalədə ibtidai sinif müəlliminin funksiyaları pedaqoji diaqnostikada vacib cəhət kimi göstərilmişdir. Müəllim əməyi pedaqoji diaqnostikanın ayrılmaz tərkib hissəsidir və onun obyektiv həyata keçirilməsini təmin edir. Burada aparılmış müşahidələrin nəticələrini də görə bilərik.

Sinif müəllimi işinin diaqnostikasının da üç növü aşkar edilib: ilkin, düzəldici (cari) və ümumiləşdirici (yekun).

Açar sözlər: *pedaqoji təcrübə, müəllim fəaliyyəti, pedaqoji diaqnostika, cari diaqnoz, yekun diaqnoz*

Резюме. В статье функции учителя начальных классов выделены как важная особенность педагогической диагностики. Педагогическая работа является неотъемлемой частью педагогической диагностики и обеспечивает ее объективную реализацию. Здесь мы также можем увидеть результаты проведенных наблюдений.

Существует также три типа диагнозов в классе: первичный, корректирующий (текущий) и обобщенный (окончательный).

Ключевые слова: *педагогическая практика, педагогическая деятельность, педагогическая диагностика, текущий диагноз, окончательный диагноз*

Summary. In the article, the functions of the primary school teacher are highlighted as an important feature in pedagogical diagnostics. Teacher work is an integral part of pedagogical diagnostics and ensures its objective implementation. Here we can also see the results of the observations.

There are also three types of classroom teacher diagnoses: primary, corrective (current), and generalized (final).

Key words: *pedagogical practice, teacher activity, pedagogical diagnostics, current diagnosis, final diagnosis*

Müəllimin fəaliyyətinin elmi əsaslı təhlili tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi üçün əsasdır. Fənn müəllimlərinin, məktəb rəhbərlərinin, müfəttişlərin, metodik dərnəklərin nümayəndələrinin, iş yoldaşlarının təcrübəsini təhlil etmək,

müəllimin fəaliyyəti ilə şagirdlərin zehni inkişafında, dünyagörüşlərində, erudisiyasında və nəzəriyyəni praktikada tətbiq etmək bacarığında ifadə olunan işin nəticələri ilə əlaqəsini görmək qarşıya əsas məqsəd qoymuşdur. Eyni zamanda,

müəllim fəaliyyətinin məzmunu və nəticələrinin birliyini pozmaq olmaz. Tez-tez, lakin şagirdlərə necə təsir etməsindən asılı olmayaraq müəllimin yeni metod və üsullarına, keçmiş təcrübənin modernləşdirilməsinə və müəllimlərin özünə-məxsus yanaşmalarına diqqət yetirilir. Burada deyilir: "Təhsildə yeni texnoloji üsullardan uğurla istifadə edildi", "Burada müəllim problemlə təlim elementlərini innovativ şəkildə tətbiq etdi", "Mən qrup cəbhəsi və fərdi işləri tamamilə yeni bir dəyişiklik ilə birləşdirə bildim" və s. Bununla birlikdə, eyni zamanda şagirdlərin iş qabiliyyəti necə dəyişdi, nələri yadda saxladı və biliklərdən necə istifadə olundu - bunların hamısı yeniliklərin nəticəsidir, əvvəlcə sabit olmalıdır.

Köhnə tədris metodlarının, ənənəvi metodların effektivliyini təhlil etmək də vacibdir ki, bunlar da tədris göstəricilərinə müsbət təsir göstərə bilər və ya uşaqların öyrənmə münasibətlərinə mənfi təsir göstərə bilər. Diaqnoz müəllim işində yeni ilə köhnənin uyğun bir birləşməsinə təyin etmək üçün hazırlanmışdır. Bundan əlavə müəllimin şagirdlərin tipik xüsusiyyətləri və fərdi xüsusiyyətləri barədə bilikləri ortaya çıxarır. Bu, dərstdə uşaqlarla kollektiv, qrup və fərdi iş formalarından fəal şəkildə istifadə etməyə, güclərinə və qabiliyyətlərinə güvənməyə, ümumi işi düzəltməyə, güclü şagirdləri zəiflərlə işləməyə cəlb etməyə imkan verir.

"Müəllim təhlil üçün şagirdləri aydın şəkildə qeyd etməlidir. Əvvəlcə onun işinin təhlili zamanı əldə olunan hər cür faktlar dərk olunmalı, müəyyən bir fikrə endirilməli, sonra tövsiyələrə əməl olunmalıdır." [5. s. 90]

İkincisi, sərf olunan pedaqoji səylərlə müəllimin nəticələri arasındakı əlaqəni müəyyən etmək həmişə vacibdir. Hətta dərslərin yaxşı nəticələri pedaqoji işin elmi təşkili mahiyyəti olan müəllimin vaxtı və enerjisinin xərclənməsi ilə əlaqələndirilməlidir. Bəzən müəllim əlavə dərslər, ev tapşırıqları ilə həddən artıq yüklənmə sə-

bəbindən yüksək nəticələr qazanır, yəni uğur müəllimin və şagirdlərin qüvvələrinin həddən artıq gərginləşməsi nəticəsində olur. Çox vaxt şagirdlərin digər dərslərə hazırlaşmağa vaxtları olmur. Bu vəziyyətdə yüksək nəticələr müsbət qiymətləndirilə bilməz, çünki digər fənlər üzrə tədrisin keyfiyyətini azaltmaqla, tədris prosesinə uyğunsuzluğu tətbiq etməklə əldə edilir.

Üçüncüsü, müəllimin tərbiyəvi təsiri, bacarıqlarının yetkinliyi öyrənilir. Öyrənməyin didaktik cəhətlərini tərbiyənin zərərinə şisirtmək düzgün deyil.

Yoxlama, yoxlama işində iştirak edənlər təyin olunmuş iş sahəsini yoxlamaq üçün tələb olunur: qonşu məktəbin direktoru və əvvəllər direktor işləyən müfəttiş bütün müəllim heyətinin üstünlüklərini və mənfi cəhətlərini daha yaxşı görəcəklər. Müəllim sinif müəlliminin işini qiymətləndirməkdə daha incə, daha diqqətli olur.

Nəhayət, müəllimin müstəqil fəaliyyətə həssaslığını və özünü qiymətləndirmə qabiliyyətini müəyyənləşdirmək vacibdir, çünki onun pedaqoji bacarıqlarının böyüməsi, tənqiddə münasibəti və işinin dəqiqliyi buna bağlıdır. Müəllim işinin diaqnostikasının dörd əsas istiqaməti müəyyən edilmişdir: əvvəlki təcrübədən səmərəli istifadə, tədris fəaliyyətinin yeni metod və qaydalarına yiyələnmək, materialın konkret məzmununu aşkar edərkən müvafiq uyğunlaşma və öz fənninin tədrisi zamanı özünüqiymətləndirmə və özünütəhlilə əks-əlaqəni həyata keçirmək. Məktəb rəhbərlərinin, müfəttişlərin və müəllimlərin ümumtəhsil məktəbi islahatlarının məqsədi məhz budur ki, bu da şagirdlərin biliklərinin qiymətləndirilməsində tədrisin, tərbiyə işinin və məktəb həyatının məzmunu və metodlarında formalizm təzahürlərini qətiyyətlə silməyin zəruriliyini göstərir.

Müəllim işinə diaqnoz qoyarkən, məktəb müdirləri əvvəlcə bir məktəbdə müəllimin tələbələri arasında nüfuz səviyyəsini təyin etməlidirlər.

Müəllim hərəkətləri	Şagirdlərin cavabı		
	Müəllim hörmətlidirsə	Müəllimə neytral münasibətlə	Müəllimə mənfi münasibətlə
İstək	sevinc təzahürü	öhdəlik olmadan yerinə yetirməyə razılıq	uyğunsuzluq
Məsləhət	məcburi icra	Öz maraqları naminə yerinə yetirmək	Göz yummaq
Tələb	yüksək keyfiyyətli, vicdanlı bir icra	rəsmi icra	uyğunluqdan yayınmaq

Təhdid	Müəllim qarşısında günahını hiss etmək	Öz davranışı ilə özünə bəraət qazandırmaq	Təhdiddən qorunmaq
Cəza	Düzəliş	Uyğunlaşdırmaq	Hıslənmək
Mükafatlandırma	Özünə tələbkarlıq və cavabdehlik	Özündən razılıq	Müəllimə hörmətsizlik
Vəd vermək	Onlara verilən vədin yerinə yetirilməsində müəllimə kömək	Şübhə, Vəddə skeptisizm	Yerinə yetirilən və din əhəmiyyətinin aşağı salınması
Səhvlər	Müəllimin işinə kömək	Müəllimi çox tənqid etmək	Müəllimə neqativ münasibətin gücləndirilməsi

Pedaqoji əlaqələrin məzmununu və xüsusiyyətlərini araşdıran tədqiqatçılar (A.K. Qoridin, A.P. Sidelkovski və başqaları) şagirdlərin müəllimlərin pedaqoji təsirlərinə reaksiyasının çox fərqli olduğunu və müəllimin səlahiyyəti çərçivəsində hansı təsirlərin başa düşülən, işlənmiş, mənimsənilmiş kimi qəbul olunacağını müəyyən etmişlər. Buna görə məktəbin direktoru, baş müəllimi tədricən şagirdlərin müəllimin təsirinə reaksiyasını qeyd edir və bu, onların şəxsiyyətinin tərbiyəvi təsirini təyin etməyə kömək edir. Müəllimin işinin keyfiyyəti onun nüfuzu, bacarığı ilə müəyyən edilir. Adətən müəllimin iş səmərəliliyinin bu meyarları üst-üstə düşür, lakin birgə fəaliyyətin təhlili və özünü qiymətləndirməsi, onun pedaqoji bacarıqlarının böyüməsi, tənqiddə münasibəti və işinin dəqiqliyi buna bağlıdır. Adətən müəllimlərin fəaliyyətinin bu meyarları üst-üstə düşür, ancaq belə hallar da olur ki, yaxşı metodistdir, lakin uşaqlar tərəfindən nüfuzlu bir müəllim kimi qəbul edilmir.

Müəllim şəxsiyyətinin tərbiyəvi təsiri məsa-alqoritm əsasında müəyyən edilir. Cədvəl üçün məlumatlar valideynlərin və ya şagirdlərin müəllimin tələblərinə reaksiyalarının müşahidəsi və təhlili ilə toplanır. Çox qısa müddətdə müəllimin nüfuzu və ya səlahiyyəti olmayan bir ümumi mənzərə ortaya çıxır.

Pedaqoji diaqnostikanın başqa bir obyekti müəllimin işinə yaradıcı münasibətidir.

Müəllimin yaradıcı iş səviyyəsi elmi biliyi və onun praktikada bacarıqla tətbiqi, pedaqoji fəaliyyətin bütövlüyü, sistemli iş (müvafiq hədəfləri təyin etmək və yadda saxlamaq, şagirdlərə təsir göstərməyin optimal forma və metodlarından istifadə etmək, sosial mühitdə və ətraf mühitin bütün imkanlarından istifadə etməklə həll etmək üçün səciyyəlidir) və vəzifələr təyin etməsi,

özünütəhsil və özünütərbiyəni mütəmadi təşkil etməsi, müəyyən bir pedaqoji vəziyyətdə gücü və qabiliyyətlərinin nəzərə alınması, işinin nəticələrini obyektiv qiymətləndirməsi, təhsildə köhnəmiş olanı, onu necə və hansı formada dəyişdirməsi ilə müəyyənləşdirilir. Pedaqoji fəaliyyətin yaradıcı səviyyəsi ilə müəllim öz təcrübəsini yaradır və elmi cəhətdən izah edir, axtarıqlarını ümumi mülkiyyətə çevirir, başqalarının uğur qazanmasına kömək edir. Müəllim tədqiqatçı olur.

Komandanın və şəxsiyyətin tərbiyəsinin diaqnostikası sinif müəlliminin iş sistemində vacib bir cəhətdir. İş metodları və vasitələrinin səmərəliliyi təhsil fəaliyyətinin elmi əsasını təşkil edir və ümumiyyətlə təhsilin keyfiyyətini artırır. Diaqnoz tədris fəaliyyətinin təşkili və keçirilməsində katalitik rol oynayır, sinif müəllimi, müəllim və məktəblilərin birgə işinin nəticələrini əks etdirir.

Birbaşa təhsil diaqnostik funksiyaları məlumatlandırıcı, qiymətləndirici, formalaşdırıcı kimi təsnif edilə bilər.

Diaqnoz nəticəsində əldə olunan məlumatlar sinif müəlliminə tədris prosesində irəliləməyə kömək edir. Eyni zamanda, davranışın təsadüfi təzahürlərinə deyil, həmçinin, yaxşı təşkil olunmuş tədris prosesinin vacib əlamətlərinə də diqqət çəkilir. Buna görə uşaqlar haqqında məlumatlar sistemlidir və diqqət mərkəzindədir.

Diaqnozun qiymətləndirmə funksiyası – onun mövcud olan ən vacib cəhətlərindən biridir. Hərtərəfli və kompleks qiymətləndirmənin bir neçə tərəfi var: dəyərönlü, tənzimləyici – düzəldici, stimullaşdırıcı və ölçmə. Dəyərönlü qiymətləndirmə tələbənin insanlar və özü haqqında fikir və anlayışlarını zənginləşdirir və ona mənəvi, ideoloji, siyasi, əmək, estetik və digər keyfiyyətlərini cəmiyyətin tələbləri ilə müqayisə etmək imkanı verir. Pedaqoji qiymətləndirmə yolu ilə tələbə

özü dəyər istiqamətlərini dəyişdirir, pedaqoji qiymətləndirmənin tənzimləyici və düzəldici tərəfi odur ki, bu, tələbəyə öz hərəkətlərini cəmiyyətin normalarına uyğunlaşdırmağa, bir xətt üzrə inkişaf etdirməyə, davranışını, digər insanlarla münasibətlərini inkişaf etdirməyə kömək edir.

Pedaqoji qiymətləndirmənin stimullaşdırıcı dəyəri, xüsusilə də tələbənin həqiqi inkişafı və davranışı ilə üst-üstə düşdükdə yüksəkdir. Şagird qiymətləndirmənin obyektivliyini dərk edəndən sonra müsbət cəhətlərini inkişaf etdirməyə və ya çatışmazlıqları aradan qaldırmağa başlayır.

Pedaqoji qiymətləndirmənin ölçmə xarakterləri tələbənin özünütəhsil prosesinə də təsir edir. Tələbə öz keyfiyyətlərini və işdəki uğurlarını başqalarının uğurları ilə müqayisə edir və bununla da sosial vəziyyətini müəyyənləşdirir. Komandanın və sinif müəlliminin qiymətləndirilməsi sayəsində ümumi səviyyə haqqında ətraflı məlumat alınır. Beləliklə, təlim prosesi haqqında ümumi obraz bu məlumatlar vasitəsilə tanınır. Bu özünütəhsil prosesi həmişə şüurlu şəkildə həyata keçirilmir. Ancaq diaqnoz məqsədyönlü şəkildə aparılırsa, mütəşəkkil özünüdərək istiqamətləndirmə vasitəsinə çevrilir. Bu vəziyyətdə olan keyfiyyətlər və xüsusiyyətlər: diaqnoz predmeti əsas mövzuya çevrilsin, özünütəhsil şagirdin dəyərlərinə çevrilsin. Modern şəxsiyyətin standartını müəyyənləşdirən cəmiyyətin etalonu mənəvi, siyasi, əmək, estetik və digər dəyərlərə yönəldilmişdir.

Diaqnostika vasitəsilə sinif müəllimi pedaqoji tapşırıqların necə həyata keçirildiyini, hansının sonrakı həllini tələb etdiyini müəyyənləşdirir. "Təcrübə göstərdi ki, diaqnostika komandanın və şəxsiyyətin inkişafının idarəetmə mərhələləri ilə birbaşa əlaqəlidir. Uyğun olaraq, sinif müəllimi işinin diaqnostikasının da üç növü aşkar edildi: ilkin, düzəldici (cari) və ümumiləşdirici (yekun)." [5. s. 121]

İlkin diaqnoz bir sinif komandasının planlaşdırılması və idarə olunması ilə əlaqələndirilir. Bu tədris rübündə, yarım il və ya tədris ili boyunca həyata keçiriləcək tədris tapşırıqları müəyyən edilməmişdən əvvəl sinif müəllimi və şagirdin təhsil səviyyəsini öyrənir. İlkin diaqnoz üçün üç əsas seçim aşkar edildi: komanda ilk dəfə qurulanda və sinif müəllimi dərs keçəcəyi şagirdləri tanımır; ikincisi - komanda yeni olmadıqda, lakin sinif müəllimi əvvəlcə siniflə işlə-

məyə başlayır; üçüncüsü, komanda və sinif müəllimi artıq birlikdə çalışdıqları zaman. Birinci seçimdə ilkin diaqnoz şagirdlərin hərtərəfli öyrənilməsi üçün istifadə olunur. İkincidə sinif müəllimi yalnız şagirdləri deyil, komandanın özünü də kompleks bir dinamik sistem kimi öyrənir. Üçüncü seçim sinif müəlliminə kollektivin və şəxsiyyətin seçmə diaqnostikasını aparmaq imkanı verir. Bu, daha əvvəl alınan məlumatlara bir əlavədir.

Bir neçə ildir tələbələr və komanda ilə ünsiyyət quran sinif müəllimi ilə ilkin diaqnozu tam şəkildə aparmaq lazım deyil. Lakin tərbiyə prosesi ziddiyyətli, fasiləsiz və dinamik olduğundan, sinif müəllimi mütləq dəyişiklikləri tutmalı və fəaliyyətlərini planlaşdırarkən onları əks etdirməlidir.

İlkin diaqnostika zamanı məlumatların dolğunluğu və obyektivliyi təhsil tapşırıqlarının planlaşdırılmasını sinfin real ehtiyaclarına maksimum dərəcədə yaxınlaşdırır və uşaqların optimal inkişafına uyğundur.

Cari (düzəldici) diaqnoz şagird qruplarının fəaliyyətinin təşkili prosesində aparılır, müəllim şagirdlərdə və komandada baş verən dəyişikliklərə yönəldir. Eyni zamanda, əvvəllər qəbul edilmiş qərarların düzgünlüyü qiymətləndirilir. Mövcud diaqnoz nəticəsində əldə olunan məlumatlar sinif müəlliminə tez, dəqiq və minimum səhvlərlə kömək edir, işini düzəldir və uşaqlar ilə münasibətdə tərzini, tərbiyə işinin metodikasını yaxşılaşdırır. Düzəldici diaqnostika vasitəsilə sinif müəllimi şagirdlərin təhsil səviyyəsindəki dəyişikliklərə tez reaksiya vermək qabiliyyətinə malikdir və bununla da komandanın fəaliyyətində daha fəal, müstəqil və yaradıcı iştirak etmə imkanını təmin edir. Tərbiyə işini planlaşdırarkən sinif müəllimi həmişə nəticələrini qabaqcadan müəyyən edə bilmir. Ən effektiv metod və fərdi təsir vasitələrinin seçimini əvvəlcədən müəyyən etmək xüsusən çətindir.

Mövcud diaqnostika ekspressiv məlumat rolunu oynayır və bu, pedaqoji fəaliyyətin yaxşılaşdırılması barədə tez bir qərar verməyə kömək edir.

Tərbiyə işlərinin nəticələrini proqnozlaşdırma sistemində hər tədris ilinin sonunda ümumi bir diaqnoz qoyulur. Növbəti tədris ili ərzində pedaqoji təsirin düzəldilməsi üçün əsas məlumatları təqdim edir.

Komandanın araşdırması davam edir. Mürəkkəb bir dinamik sosial sistemin bir hissəsi olaraq sinif komandası tipik xüsusiyyətlərə və növ fərqlərinə malikdir.

Sinif qrupunun əsas komponentləri dörd əsas qrup ilə təmsil oluna bilər: dəyərli mənalı (məqsəd, vəzifələr, məzmun); idarəetmə və rəhbər (mövzu); həyata keçirmək (fəaliyyət, forma, vasitə, metod); təsirli (obyekt - mövzu).

Bütün bunlar həm də pedaqoji diaqnostikanın mövzudur. Bu asılılıqları bilmək bir plan tərtib etməyə, fəaliyyətlərin elmi əsasda mütəşəkkil uçotuna kömək edir. Məsələn, şagird kollektiv fəaliyyətə yalnız tərbiyə obyektini kimi daxil olursa, o, sinif kollektivi ilə təbə bir əlaqəyə ehtiyac duyur. Lakin şagird mövzusunun mövqeyinə yerləşdirilibsə, fərddə kollektiv təsirin təşkil mexanizmini dəyişdirmək lazımdır. Bu həm şagird, həm də komanda diaqnozu ehtiyacını yaradır.

Sinif müəllimi, təhsilin obyektini olan, inkişafının bu mərhələsində liderlik edən şəxsiyyət xüsusiyyətlərini öyrənərək şagirdlərin inkişafına diaqnoz qoyur. Bu vəziyyətdə göstəricilər tələbələrin siyasi şüuru, siyasi hadisələrə münasibət, onları təhlil etmək və öz mövqelərini ifadə etmək bacarığıdır. Ölçmə üç səviyyədə edilə bilər: göstəricilər güclü ifadə olunur, kifayət qədər ifadə edilmir, aşkar edilmir. Beləliklə, müəllim şagirdlərə diaqnoz qoyulacaq göstəriciləri özü təyin edə bilər.

Ümumiləşdirici diaqnostikada ayrıca müstəqil fəaliyyət prosesində tələbələrin yaradıcılıq məhsullarını təhlil etmə metodundan - bədii və estetik, əmək, təhsil və s. istifadə olunur. Müəllim şagirdlərin yaradıcılığı üçün şərait yaradır, yaradıcı oyunlar, vəziyyətlər, real fəaliyyətlər təşkil edir. Məsələn, sinif müəlliminin əməyi

müəyyənləşdirməsi lazımdırsa estetik qurğular, istənilən yaradıcı vəzifələrdən istifadə edə bilər. Beləliklə, fabrikanın baş çəkəndən sonra işçilərin əməyinin mahiyyətini əks etdirən, keyfiyyətlərini, münasibətlərini, işdəki gözəlliyini və s. Tələbələrin seçdiyi janrları, hekayələr, şeirlər, hekayələr yazmağı, şəkil çəkməyi və s. tapşırıq qoya bilərsiniz. Maraqlarına, yaradıcı işin məzmununa şahidlik edə bilər - həyata, insanlara, tələbələrin emosional və qiymətləndirici dünyasına münasibətini ortaya qoyulur.

Problemin aktuallığı. İbtidai sinif müəllimi pedaqoji diaqnostikanın tərkib hissəsi kimi təhsil sahəsində yeniliklərin, gənc nəslin təlim-tərbiyə prosesində nəzərə cərpacaq irəliləyişlərin, dövlətin davamlı inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsində zəruri paya malikdir. O, pedaqoji diaqnostikadan istifadə edərək inkişaf proseslərinin dərinlən izlənməsinə imkan yaratmaqla yanaşı ona fərqli aspektlərdən yanaşmanı da reallaşdırır.

Problemin elmi yeniliyi. İbtidai sinif müəllimi pedaqoji diaqnostikanın zəruri tərkib hissəsidir, onun təkmilləşdirilməsində və ona innovativ yeniliklərin gətirilməsində əhəmiyyətli rol malikdir. Əldə olunmuş nəticələrə müvafiq müasir tələblərə əsaslanan yeniliklərin gətirilməsi, təlim strategiyasının daha da zənginləşməsinə bilavasitə təsir göstərir və bu prosesin sürətlənməsinə xidmət edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. İbtidai sinif müəllimi əməyi təlim prosesinin düzgün təşkilində, düzgün təlim strategiyasının qurulmasında özünəməxsus rol oynayır ki, pedaqoji eksperiment müddətində bu da nəzərə cərpacaq dəyişikliklərin yaranmasına və davamlı müşahidəsinə şərait yaradır, monitorinq proseslərinin düzgün təşkilinə imkan yaradır. Burada tədqiqat işi aparılmış, bununla da müəllim əməyinin zəruriliyi və müəllim əməyinə münasibət öz əksini tapmışdır

Ədəbiyyat:

1. Paşayev Ə., Rüstəmov F. Pedaqogika. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
2. Загвязинский В.И., Атаханов Р. Методология и методы психолого-педагогического исследования. М.: Академия, 2005.
3. Эксперимент и инновации в школе. Заочная школа педагога-исследователя. М., 2008.
4. Мынбаева А.К., Вишневецкая А.В. Психолого-Педагогическая диагностика и развитие творческого потенциала и креативности студентов и магистрантов: Учебное пособие. Алматы, «Казак Университети», 2014.
5. Кочетова А.И. Педагогическая диагностика в школе. Минск: Народная асвета, 1987

E-mail: nasir2010@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm .dok., prof. F.A. Rüstəmov,*
ped.ü.fəls.dok., dos. Y.T. Rzayeva

Redaksiyaya daxil olub: 16.10.2019.

UOT 371

Qənirə Qəni qızı Nurullayeva

İlyas Əfəndiyev adına Elitar gimnaziyanın ibtidai sinif müəllimi

QIYMƏTLƏNDİRMƏ TƏLİM PROSESİNİN MÜHÜM AMİLİ KİMİ

Ганира Гани гызы Нуруллаева

учитель начальных классов Элитарной гимназии им Ильаса. Эфендиева

ОЦЕНИВАНИЕ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА

Ganira Kani Nurullayeva

primary school teacher of Elite Gymnasium named Ilyas Afandiev

ASSESSMENT IS THE MOST IMPORTANT FACTOR IN THE LEARNING PROCESS

Xülasə. İstər ənənəvi, istərsə də müasir təhsildə şagirdlərin bilik və bacarıqlarını qiymətləndirmək üçün müxtəlif üsullar və vasitələr mövcud olmuşdur. İllər keçdikcə qiymətləndirmənin obyekt, məqsədi, xüsusiyyətləri, göstəriciləri, rolu, vəzifəsi, forması, üsulları, vasitələri, nailiyyət səviyyələri, keyfiyyət və kəmiyyət göstəriciləri dəyişmişdir.

Açar sözlər: qiymətləndirmə, ənənəvi təlim, fəal təlim, səviyyə, keyfiyyət, kəmiyyət, esse, özünüqiymətləndirmə, qrupların qiymətləndirməsi

Резюме. Как в традиционном, так и в современном образовании существовало много различных методов и средств для оценивания знаний и навыков учащихся. С годами подверглись изменениям объект, цель, особенности, показатели, роль, задачи, форма, методы, средства, уровни достижений, показатели качества и количества оценивания.

Ключевые слова: оценивание, традиционное обучение, активное обучение, уровень, качество, количество, эссе, самооценивание, оценивание групп

Summary. Various methods and tools were available to assess the knowledge and skills of students in both traditional and modern education. Over the past years, the object, purpose, characteristics, indicators, role, task, form, methods, means, achievement levels, quality and quantity indicators have changed.

Key words: assessment, traditional education, active learning, level, quality, quantity, essay, self-esteem, group assessment

Fəal təlim metodlarının tətbiq edildiyi dərslərdə şagirdlərin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsi mühüm amildir. Bu cür dərslərdə yeni qiymətləndirmə sistemini nəzərə almaq lazımdır. Qiymətləndirmə - tapşırıqların yerinə yetirilməsinə əsaslanmalıdır. Qiymətləndirmənin əsası tapşırığın yerinə yetirilməsinin keyfiyyətidir. Qiymətləndirmənin obyektləri isə şagirdlərin yerinə yetirdiyi ev tapşırığı, qrupların işində və diskussiyalarda iştirak, suallar formalaşdırmaq və tədqiqat aparmaq bacarığı ola bilər. Ev tapşırığı müsahibə, sosioloji sorğu aparılmasından, **esse** (kiçik inşa) yazılmasından, anket hazırlanmasından və s. ibarət ola bilər. Şagirdlər öz biliklərini və əqli vərdişlərini şifahi,

yazılı, vizual, rollu, ya da digər formada təqdimatlar yolu ilə nümayiş etdirə bilərlər. Yaxşı təşkil edilmiş təqdimat şagirdlərin biliklərinin və əqli vərdişlərinin yüksək səviyyədə olması deməkdir.

Dərslərdə məzmunun - əsas faktların və terminlərin, səbəb-nəticə əlaqələrinin, nəticə və ümumiləşdirmənin mənimsənilməsi, təhlil etmə vərdişlərinin, öyrənmə bacarığının, digər qrupların baxışlarının, yaxud nöqteyi-nəzərinin başa düşülməsi və s. qiymətləndirilməlidir.

Dərslərdə qiymətləndirmə üçün müəllim tərəfindən hazırlanmış işçi vərəqindən istifadə etmək olar. İşçi vərəqindəki tapşırıqlar iki növə ayrıla bilər:

a) müəyyən konkret cavabı olanlar (testlər)

b) problemlərə münasibətlərin, onların məqbul, ağlabatan şəkildə qiymətləndirilməsini nəzərdə tutanlar (açıq suallı tapşırıqlar). Bu axırıncı tapşırıqlar müəyyən dərəcədə şagirdlərin bəzi şəxsi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi vasitəsi rolunu oynaya və onlar tərəfindən özünü dərk etmək üçün istifadə oluna bilər.

Ola bilsin ki, bəzi dərslərdə müəllim tərəfindən biliyin qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulmur və qiymət qoymaq tövsiyə edilmir. Lakin onlar məktəblilərin refleksiya, yəni suallara cavablar, müzakirələr vasitəsilə özünü qiymətləndirilməsinə yol açır. Şagirdlərin öz fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə cəlb edilməsi çox vacibdir, çünki bu iş məktəbliləri öz davranışına daha məsuliyyətlə yanaşmağa sövq edir, onlarda obyektivliyin tərbiyə edilməsinə yardımçı olur, öz münasibətlərini düzgün və qarşılıqlı anlaşma prinsipləri əsasında qurmağı öyrədir. Lakin bu qiymətlər qeyri-səmimilik və ya özünüaldatma ucbatından təhrif edilə bilər. Ancaq insanın özünü (öz-özünü) necə gördüyünü müəyyən etmək daha vacibdir, çünki özünüqiymətləndirmə ilə kənardan verilən qiymətlərdəki fərq öz-özlüyündə qrup və fərd üçün zəngin informasiya mənbəyi ola bilər. Dərsə aşağıdakı suallar yazılmış kiçik anketin köməyi ilə yekun vurmaq olar:

1. Dərsdə sizin ən çox xoşunuza gələn nə oldu?

2. Daha çox xoşlamadığınız nə idi?

3. Vəziyyətin yaxşılaşması üçün nə təklif edirsiniz?

Dərslərin qiymətləndirilməsi zamanı əsas diqqət təkcə informasiyanın mənimsənilməsinə deyil, həm də cəmiyyətin həyatında bir vətəndaş kimi iştirak etmək üçün zəruri olan bacarıqlarının mənimsənilməsinə yönəlir. Müasir vətəndaş cəmiyyətində bu bacarıqlar fəaliyyətin dörd növündə cəmlənir: tədqiqat (tənqidi təhlil); kommunikasiya (ünsiyyət, informasiyanın verilməsi və başa düşülməsi, əqidə); qərar qəbulu; fərdi və kollektiv fəaliyyətin təşkili. “Yanlış cavablar ola bilməz, onlar müxtəlif ola bilər” müddəası əsas prinsiplərdən biri olmalıdır. Bu prinsiplərin ardıcıl həyata keçirilməsi bir-biri ilə rəqabət aparmamağa, əksinə, əməkdaşlıq etməyə, ümumi mövqə işləyib hazırlamağa imkan verir. Ümumiyyətlə, fəal təlim metodunun tətbiq edildiyi dərslərdə müəllim etibara, hörmətə əsaslanan əməkdaşlığa hazır olmalıdır.

Qruplarda işin qiymətləndirilməsi.

Qrupun işində şagirdlərin fəallığının qiymətləndirilməsi meyarları:

1. Şagird tapşırığın məqsədləri üzərində diqqətini cəmləşdirirmi?

2. O, qrupun digər üzvləri ilə qarşılıqlı əlaqədə çalışırmı?

3. Başqalarına mane olmadan işləyirmi?

4. O, qrupun bütün üzvləri ilə nəzakətlə rəftar edirmi?

5. Şagird tapşırığın yerinə yetirilməsinə nə kimi töhfə verir?

6. Qrup halında işin yaxşılaşdırılması yollarını tapmağa kömək edirmi?

Cədvəl

Dərslərdə dəyərlərin qiymətləndirilməsi zamanı istifadəsi mümkün olan meyarlar:

Baxışların genişliyinin “qiymətləndirilməsi”.

- şagird yeni ideyaları və yeni fəaliyyət növlərini qavramağa hazırdırmı?

- o, işdə yeni metodlardan istifadə etməyə hazırdırmı?

- o, diskussiyalarda faktları hissələrdən yüksək tuturmu?

- o, yeni faktlar əsasında öz fikrini dəyişirmi?

- o, öz mühakiməsini hər kəsə ədalətli münasibət əsasında qururmu?

- o, məsələni hərtərəfli nəzərdən keçirirmi?

- o, stereotiplərə və irəlicədən yaranmış rəylərə şərih olurmu?

Qrupun təqdimatının qiymətləndirilməsi meyarları.

Fəal təlimin üsullarından biri layihə fəaliyyətidir. Layihələr şagirdlərin müxtəlif problemləri müstəqil şəkildə tədqiq etməsidir. Bunlar qrup halında və fərdi ola bilər. Tədqiqatların nəticələri sinif və ya məktəb çərçivəsində təqdim olunur (təqdimatlar). Müəllim təqdimatın növünü və onun keçiriləcəyi şəraiti şagirdlərlə birlikdə müəyyənləşdirə bilər. Təqdimat zamanı hər bir şagird layihənin eyni əhəmiyyətə malik olan hissəsini təqdim etməlidir.

Bildiyimiz kimi, qiymətləndirmə səviyyələri üzrə həyata keçirilir. Bu səviyyələr şagirdin problemlərini aradan qaldırmağa və onu istiqamətləndirmək üçün müəyyənləşdirilir.

4-cü səviyyə - əsas anlayışlar, mövzular, problemlər, ideyalar diqqətlə seçilir, təriflər və təsvirlər verilir;

- faktlar dəqiqləşdir;

- şagird problemə aid olan bütün məlumatları seçir və məntiqi surətdə təşkil edir;

- məlumatlara əsaslanaraq nəticə çıxarır;

- təqdimatda bütün ideyalar şagirdin fənn haqqında dərin biliklərə və məntiqi düşünmək qabiliyyətinə malik olduğunu aşkarlayan bir tərzdə verilir;

- təqdimat əla təşkil olunmuşdur.

3-cü səviyyə - əsas anlayışlar, mövzular, problemlər, ideyalar yerli-yataqlı seçilir, dürüst müəyyən edilir və təsvir olunur;

- faktlarda kiçik dəqiqlik vardır;

- problemə aid olan məlumatların əksəriyyətini seçir və məntiqi şəkildə təhlil edir;

- məlumatlara əsaslanaraq informativ nəticələr çıxarır;

- təqdimatlardakı ideyaların əksəriyyəti şagirdin fənn haqqında dərin biliklərə və məntiqi düşünmək qabiliyyətinə malik olduğunu sübut tərzdə verilmişdir;

- təqdimat yaxşı təşkil olunmuşdur.

2-ci səviyyə - əsas anlayışlar, mövzular, problemlər, ideyalardan bəziləri seçilir, tərif və təsvirləri verilir;

- bəzi informasiyalar düzgün, bəziləri səhvdir;

- problemə aid az məlumat tapır;

- məlumatlar əsasında natamam nəticələr çıxarır;

- təqdimatda yalnız bəzi ideyalar şagirdlərin fənn haqqında biliklərə və məntiqi düşünmə qabiliyyətinə malik olduğunu aşkarlayan bir tərzdə verilmişdir;

- təqdimat yetərinə yaxşı təqdim edilməmişdir.

1-ci səviyyə - informasiya dəqiq deyildir və ya yoxdur;

- problemə dair mühüm məlumatları tapmır;

- nəticələr yoxdur və ya dürüst deyildir;

- təqdimatdakı bütün ideyalar dürüst ifadə edilməmişdir;

- təqdimat olduqca pis təşkil edilmişdir.

Səviyyələr arasındakı fərqlər şagirdlərin öz biliklərini necə görmələri ilə, yəni materialı

nə qədər diqqətlə öyrənmələri, problemi nə dərəcədə nəzərdən keçirmələri, faktlardan və detallardan nə dərəcədə dəqiq və yerli-yerində istifadə etmələri ilə izah olunur. 4-cü və 3-cü səviyyələr - şagirdlər anlayışların, problemlərin, ideyaların izahını verə bilirlər, faktlar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni başa düşürlər, məlumatların qiymətləndirilməsi üçün əqli vərdislərdən (müqaisə, qarşılaşdırma, səbəb-nəticə əlaqələri, başlıca amilin müəyyən edilməsi və s.) istifadə edirlər. Təqdimatda materialın şərhə dəqiq, illüstrasiyalar və misallar yerli-yerində, çıxarılan nəticələr isə düzgündür.

2-ci və 1-ci səviyyələr - şagirdlər əsas anlayışları, problemləri izah edə bilmirlər, faktlar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni pis başa düşürlər, faktlardan yersiz istifadə edirlər, çox vaxt isə onlardan istifadə etməyə çəkinirlər. Problemin mahiyyəti haqqında danışa və nəticələri yerli-yerində formalaşdırma bilmirlər, təqdimatın keçirilməsi qaydalarına layiqincə diqqət yetirmirlər.

Problemin aktuallığı. Təhsildə qiymətləndirmə şagirdləri bir-birindən fərqləndirmək üçün deyil, onların mənimsəmə səviyyəsini, problemlərini üzə çıxarmaq üçün ölçü vasitəsidir. Yəni, şagirdin şəxsi keyfiyyətləri deyil, onun fəaliyyəti qiymətləndirilməlidir. Qiymətləndirmə, ilk növbədə, şagirdə müsbət emosiyalar yaratmalıdır. Təlimdə müəllim ən çox şagirdin səhvlərini deyil, nailiyyətlərini vurğulamalı, cəzadan çox dəstək verməyə çalışmalıdır.

Problemin elmi yeniliyi. Ən başlıcası məktəbdaxili qiymətləndirmə məqsədyönlü olmalıdır. Məqsədyönlü qiymətləndirmə prioritetləri müəyyən etməyə, qərərlər qəbul etməyə və onu reallaşdırmağa kömək edir. Məqsədlər nə qədər dəqiq müəyyən olunarsa, qiymətləndirmə bir o qədər dəqiq, keyfiyyətli və obyektiv olur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Şagirdlər tədris fəaliyyəti prosesində keyfiyyətli nəticələrə nail ola bilsinlər deyər, müasir qiymətləndirmə aşağıdakı məsələlərə cavab verməlidir: prosesin bütün iştirakçılarına (şagird, müəllim, idarəedənlər, valideyinlər) aydın, elastik, rahat, çoxtərkibli, çoxvasitəli, obyektiv, adekvat və s.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası. Bakı, 2009.
2. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 2009.
3. Afət Süleymanova. Təhsilin əsasları. Bakı, 2014.
4. Шакиров Р. Х., Буркитова А. А., Дудкина О.И. Оценивание учебных достижений учащихся. Бишкек, 2012.
5. Бардин К.В. Как научить детей учиться. М., 1987.

E-mail: nurullayeva@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəl.dok., dos. A.Bəkirova*
ped.ü.fəl.dok. Ə.Gərayev

Redaksiyaya daxil olub: 28.10.2019.

TƏRBİYYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

UOT 37.0

Mahirə Ağahüseyn qızı İbadova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
Təhsil nəzəriyyəsi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİ ŞAĞİRDƏRİNƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN AŞILANMASININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Махира Агахусейн гызы Ибадова
доктор философии по педагогике, доцент
ведущий научный сотрудник отдела Теории образования
Института Образования Азербайджанской Республики

ПУТИ ПРИВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ УЧАЩИМСЯ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ

Mahira Aghahuseyn İbadova
doctor of philosophy in pedagogy, associate professor
leading scientific worker of the department of Theory of
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

WAYS OF INSTILLING NATIONAL AND MORAL VALUES IN STUDENTS OF SECONDARY SCHOOLS

Xülasə. Məqalədə ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinin milli-mənəvi tərbiyəsində mövcud olan problemlərdən, bu mövzunun işlənmə səviyyəsindən bəhs edilir və məktəb təcrübəsi işıqlandırılır. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında təhsil alan şagirdlərin hansı milli-mənəvi keyfiyyətlərə malik olmasının zəruriliyi vurğulanır. Məqalədə gələcək nəslin milli-mənəvi tərbiyəsinin qorunması və aşılانmasının bəzi məsələləri açıqlanır.

Açar sözlər: milli-mənəvi, şagird, tərbiyə, müəllim, valideyn, təlim, tərbiyə, formalaşma, qloballaşma

Резюме. В статье говорится о проблемах, имеющихся в национально-духовном воспитании учащихся в общеобразовательных школах, о степени разработанности этой темы, освещен опыт работы школ. Подчеркивается, какими национально-духовными качествами должны обладать учащиеся, получившие образование в Независимой Азербайджанской Республике. В статье указаны некоторые вопросы путей сохранения и привития национально-духовных ценностей в воспитании подрастающего поколения.

Ключевые слова: национально-духовный, учащиеся, воспитание, обучение, формирование, глобализация

Summary. The article is about the problems of national-moral values of secondary school students and the degree of working out of this issue. The article highlights work experience of high school teachers. The author defines what national spiritual qualities should have a citizen of an independent Azerbaijan Republic. The article indicates the ways of preservation and instilling of national and moral values in education of younger generation.

Key words: national and mortal, student, education, training, formation, globalization

Müasir dövrdə qloballaşmanın getdikcə milli xüsusiyyətləri, ilk növbədə milli-mənəvi daha böyük vüsət alması xalqımız qarşısında və dini dəyərləri saxlamağı özünün ən vacib və-

zifələrindən biri hesab edir. Yaşadığımız dövr insanlardan işinə, əməlinə vicdanla yanaşma, yenilikləri tətbiq etmə, həyat tərzimizə uyğun olmayan məlumatlardan uzaq olmağı tələb edir. Şəxsiyyətin mükəmməlliyini, bütövlüyünü, səfəliyini qorumaq üçün onun milli-mənəvi dəyərlərə malik olması əsas şərtədir. Məlumdur ki, millətə millət kimi tanıtdıran onun dili, torpağı və milli-mənəvi dəyərləridir.

Azərbaycanda milli-mənəvi dəyərlərin çox qədim və zəngin tarixi vardır. Problemin tarixi üzrə apardığımız araşdırmalar göstərir ki, uşaq və gənclərin milli-mənəvi tərbiyəsi məsələləri bütün dövrlərdə cəmiyyətin aktual problemlərindən olmuşdur. Şərqin dahi mütəfəkkirlərinin irsində (Nizami, Füzuli, Marağalı Əvhədi, Abu Əli İbn Sina, Nəsirəddin Tusi və b.) milli-mənəvi tərbiyənin məqsədi, məzmunu və formalaşdırılması haqqında dəyərli fikirlər söylənilmiş və bunun yolları göstərilmişdir.

Hazırda da uşaq və gənclərdə milli-mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması üzrə tədqiqatlar aparılır, müxtəlif fikir və ideyalar irəli sürülür (Z.İ. Qaralov, H.M. Əhmədov, A.N. Abbasov, A.M. Həsənov, İ.H. Cəbrayilov, P.B. Əliyev, H.H. Əhmədov, P.M. Həsənova, M.H. Şirzadə və b.). Təəssüf ki, cəmiyyətdə baş verən proseslər və hadisələr bəzən milli-mənəvi dəyərləri üstələyir. Müşahidələr göstərir ki, sosial mühitdə olan neqativ təsirlər, davakarlığı təbliğ edən filmlər, uşaqların yaşına uyğun olmayan, mənəviyyatına mənfi təsir göstərən cizgi filmləri, bəzi telekanallarda nümayiş etdirilən maraqsız və səviyyəsiz verilişlər, internetdən daxil olan bəzi məlumatlar, o cümlədən insanlar arasındakı aqressiv münasibətlər, bəzi valideynlərin karyera qurmaq arxasınca qaçaraq övladlarını mənəviyyatına bələd olmadıqları dayələrə etibar etməsi, xarici ölkələrə maraq və miqrasiya, xarici vətəndaşlarla ailə həyatı qurmaq və s. böyüyən nəsillərin Azərbaycan vətəndaşı, şəxsiyyət kimi inkişafına, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına və formalaşmasına mənfi təsir göstərir. Beləliklə, həm ölkəmizdə, həm də dünyada baş verən qlobal sosial-iqtisadi dəyişikliklər şagirdlərin milli-mənəvi tərbiyəsinin aktual məsələlərini bir daha nəzərdən keçirməyi zəruri edir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir: "Milli-mənəvi dəyərləri olmayan millət həqiqi millət, həqiqi xalq ola bilməz". Ulu öndərimiz,

xalqımızın qədim dövrlərdən bəri yaratdığı milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasını, daha da zənginləşməsinə, gələcək nəsillərə ötürülməsini, ümumbəşəri dəyərlərə inteqrasiyasının sürətlənməsi məsələlərini dövlət səviyyəsində həll edilməsini prioritet vəzifə hesab etmişdir.

Ümummilli liderin layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev də bu işə daim həssas yanaşmış və diqqət mərkəzində saxlamağı tövsiyə etmişdir: "Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizə sadıq, bu dəyərləri qoruyuruq, saxlayırıq, ənənələri yaşadıq və bizim gücümüz də bundadır. Biz öz keçmişimizi, tarixi irsimizi dərinləndirən öyrənməliyik".

İctimai münasibətlərin inkişafı, urbanizasiyanın təsiri və elmi-texniki tərəqqi, informasiya texnologiyalarının geniş yayılması şagirdlərin milli-mənəvi tərbiyəsində ailə ənənələrinin də rolunu qismən zəiflədir. Lakin bu amil şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında ailənin təsirini inkar etmir.

"Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun "Təhsilverənlərin hüquq və vəzifələri" adlanan 33-cü maddəsinin 33.3.4. bəndində qeyd olunur ki, müəllim şəxsi nümunəsi ilə təhsilalanlarda Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinə, Konstitusiyasına və qanunlarına, dövlət rəmzlərinə, Azərbaycan xalqının tarixinə, mədəniyyətinə, dilinə, adət və ənənələrinə, milli və ümumbəşəri dəyərlərə, cəmiyyətə, ətraf mühitə hörmət və qayğı hissləri aşılamalıdır [7].

Milli-mənəvi dəyərlərimizin gələcək nəsillərə ötürülməsi probleminin dövlət səviyyəsinə qaldırılması bu mövzunun daim dövlətin diqqət mərkəzində olduğunu göstərir.

"Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə dövlət strategiyası"nda təhsil sisteminin başlıca vəzifələri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

- məsuliyyətini dərk edən, demokratiya prinsiplərinə və xalqının milli ənənələrinə, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edən, azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək;

- milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktik biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli kadrlar hazırlamaq [3].

“Mənəvi dəyərlərin təbliği Fondunun yaradılması” haqqında İlham Əliyevin 10 oktyabr 2017-ci ildə imzaladığı Fərman bu mövzunun aktuallığını bir daha sübut edir.

Beləliklə, ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərə milli-mənəvi dəyərlərin təbliği vəziyyətini öyrənmək, çatışmazlıqları üzə çıxarmaq, səbəblərini aydınlaşdırmaq, ümumiləşdirmək, sistemləşdirmək və müasir tərbiyə işində tətbiqi yollarını göstərmək bu gün böyük aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqatın məqsədi şagirdlərə milli-mənəvi dəyərlərin aşılınması üzrə çatışmazlıqların aradan qaldırılması və bu sahədə pedaqoji, psixoloji və sosioloji işlərin sistemini işləməkdir.

“Mənəvi tərbiyə” bəzən “əxlaq tərbiyəsi” anlayışı ilə eyniləşdirilir. “Əxlaq tərbiyəsi” şəxsiyyətin daxili dünyasını, həyat tərzini, davranışını müəyyən edən və müstəqil qazanılan şəxsi intellektual-emosional məsləkdir. “Mənəvi tərbiyə” isə özündə norma və qaydaları əks etdirən, insanın cəmiyyətdə, konkret situasiyada davranışını müəyyən edən və istiqamətləndirən ictimai hadisədir. Elə buna görə də şagirdlərin milli-mənəvi tərbiyəsi dövrümüzün ən aktual problemlərindən biridir. Əxlaq tərbiyəsi mənəvi tərbiyə ilə sıx əlaqədardır.

Mənəviyyat ümumbəşəri dəyərdir. O, insan cəmiyyətinin həyatında həlledici rol oynayır. Onun məzmunu və funksiyaları cəmiyyətin daim dəyişən maraqları ilə müəyyənləşir. Mənəvi dəyərlər şagirdlərə həyatın mənasını dərk etməyə imkan verir, onları kamilləşməyə və özünü reallaşdırmağa yönəldir. Bu dəyərlər, həmçinin insanları digər xalqlara, onların dininə, dünyaya mədəniyyətinə hörmətlə yanaşmağa sövq edir. Məlumdur ki, məktəb dövründə şagirdlər kollektivin fəal sosial qrupu olaraq spesifik sosial-mənəvi xüsusiyyətlərə malik olduqları ilə seçilir. Həmin xüsusiyyətlər onların öz dövrünə və dünyaya baxışlarının və maraqlarının müxtəlifliyini əks etdirir. Elə bu səbəbə görə də şagirdlərin milli-mənəvi tərbiyəsinin formalaşmasında onları əhatə edən insanların dünyagörüşü, milli-mənəvi dəyərlərə sadıqlılığının, məktəbdəki pedaqoji və psixoloji mühitin, ailədəki qarşılıqlı münasibətlərin, maraq və meyillərinin, informasiya bolluğunun nəzərə alınması və təsiri vacib şərtlərdəndir.

Prof. Z.İ. Qaralov tərbiyənin məzmununun əsas mənbələrini göstərərək milli-mənəvi

dəyərləri xəzinə hesab etmişdir. O, bu xəzinəni bu cür izah etmişdir: “Qədim dövrlərdən üzübəri tarixən toplanmış, sınaqlardan çıxmış, yaxşı nəticələr vermiş, hər dövrün insanları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş tərbiyə elementlərinin müasir dövr və gələcək üçün ən əhəmiyyətli sayılanları, insanlara aşılınması mütəxəssislər tərəfindən məqbul hesab edilənləri seçilir, yaş dərəcələrinə uyğun olaraq təhsil illəri arasında bölüşdürülməsi nəzərdə tutulur” [5, s. 3].

Bu baxımdan da hər bir yaş dövründə milli-mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması xüsusi yanaşma və metodika tələb edir. Bu sahədə ümumtəhsil məktəblərinin fəaliyyətinin yaxşılaşması elə bir sistemin yaradılmasını tələb edir ki, milli-mənəvi dəyərlərin aşılınması üzrə işi cəmiyyətdə baş verən yeni mütərəqqi proseslər baxımından müasir tələblər səviyyəsinə yüksəlsin.

Gənc tədqiqatçılardan M.H. Şirzadova yazır: “Xalqın milli-mənəvi və dini dəyərləri onun ümumi mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Mənəvi və dini dəyərlər yetişməkdə olan uşaq və gənclərin elmi-mədəni, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərinin tərkib hissəsi olduğundan uşaqların hələ erkən yaş dövründən onların milli-mənəvi dəyərlərimizlə tanış etmək dövrün tələbidir” [8, s. 12].

Uşaqların milli dəyərlərlə tanış olmalarında xalq oyunları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu oyunlar uşaqları xalqımızın qədim həyat tərzilə tanış edir. Xalq oyunlarından bayramlarda, mərasimlərdə istifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, oyun məktəbəqədər yaşlı uşaqların əsas fəaliyyət növüdür. Onlar oyun vasitəsilə xarici aləmi, mənliliyini dərk edir, özünü oyun prosesində öyrənir. Lakin milli-mənəvi dəyərləri yalnız oyun vasitəsi ilə aşılamağın uğurlu nəticə verəcəyinə inanmaq çətindir. Bu işdə ailə mühitinin, uşaq bağçasındakı atmosferin, ana dilinə marağın və münasibətin, incəsənət nümunələrindən istifadənin və görkəmli insanların təbliğ edilməsinin rolu danılmazdır.

Sözsüz ki, bu işin məktəbdə də davam etdirilməsi məqsədmüvafiq hesab edilir. S. Həsənova və V.Y. Kərimovun apardığı son tədqiqatlardan biri məhz bu problemə həsr edilmişdir. Müəlliflər kiçikyaşlı məktəblilərin ailədə və məktəbdə milli ənənələr ruhunda tərbiyə olunması yollarını göstərmiş və məktəbdənkənar vaxtlarda şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə geniş yer verilməsini vacib hesab etmişlər [6, s.44-59].

Bununla yanaşı, düşünürük ki, ilk növbədə müəllim və valideyn özü bu işi aparmağa hazır olmalıdır, yəni özü milli-mənəvi dəyərlərə malik olmaqla yanaşı, uşaqları internetdən düzgün istifadə etməyə, hansı mövzulara daha çox müraciət etməyə yönləndirməli, nəzarət etməli, onun xeyirli və zərərli tərəflərini uşaqlara başa salmalı, onlarda özünəhörmət hissi aşılamaqla lazımsız informasiyalardan çəkindirməlidir.

Məlumdur ki, yeniyetməlik dövrü həm müəllim, həm də valideynlər üçün çox vaxt problemlər yaradır. Bu zaman müəllimlərin valideynlərlə iş birliyinin yaradılması məqsədəuyğundur. Ailə ilə tanışlıq zamanı müəllim valideynlərin milli-mənəvi dəyərlərə nə dərəcədə malik olduğunu müəyyənləşdirilir və onlara aşağıdakı tövsiyələr verilir:

- övladlarını milli-mənəvi dəyərlər ruhunda tərbiyə etmək;
- evdə daim Azərbaycan ədəbiyyatını, incəsənətini, musiqisini, görkəmli və fədakar insanları təbliğ etmək;
- xarici dilləri öyrənərkən dil daşıyıcılarının həyat tərzinə münasibətini bildirmək və müqayisə etmək;
- ailənin büdcəsi ilə razılaşmaq;
- onların heç bir hərəkətini başqaları ilə müqayisə etməmək;
- gerilik hiss edərkən danlamamaq, bunun səbəbini tapmağa nail olmaq;
- övladların maraq dairəsini genişləndirmək üçün evdə şərait yaratmaq;
- dostlarının həyat təzi ilə maraqlanmaq;
- uğurlarına nail olmaqda prinsipiallığın və xarakterin möhkəmliyini rəğbətləndirmək;
- məşğul olduğu zaman diqqətini yayındıran hərəkətlərə yol verməmək;
- onun əldə etdiyi nailiyyətləri dəyərləndirmək;
- əzmkarlığı, dözümlü, məsuliyyətini formalaşdıran işlər görülməsini xahiş etmək.

Müəllim şagirdlərinin ailədaxili əlaqələrini, sosial vəziyyətini, valideynlərin nəyi dəyərləndirdiklərini bilmədən müdaxilə edə bilməz. Övladının qarşısına çıxan çətinliklərin ləyaqətlə aradan qaldırılmasında hər bir valideyn məsuliyyət daşıyır. Lakin şagirdin həyatında nümunə olacaq insanlar da olur. Bu, onun üçün nüfuz sahibi olan həm müəllim, həm valideyn, həm də başqa birisi ola bilər.

“Müstəqillik qazandığımız bir dövrdə ölkəmizin vətəndaşlarını, o cümlədən böyüməkdə olan nəsli milli əxlaqımızın tələblərini əsas götürməklə tərbiyə etmək müstəsna dərəcədə böyük əhəmiyyət daşıyır. Milli əxlaqımızın prinsiplərini elə təbliğ və tətbiq etmək lazımdır ki, onlar hər bir şəxsin davranış və rəftarında, adətlərində, qarşılıqlı münasibətlərində, ünsiyyət tərzində möhkəm yer tutsun və vərdişə çevrilsin” [1, s. 8].

Beləliklə, şagirdlərə milli-mənəvi dəyərlərin aşılması üzrə aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Milli-mənəvi dəyərlər insanı yalnız öz kökünə bağlamır, həm də onda ən ülvəi insani hisslər oyadır. Yəni uşağın insaniləşməsi prosesi milli-mənəvi dəyərlərdən qida alır.

2. Milli-mənəvi dəyərlər konkret bir şəxsiyyətin deyil, bütöv bir xalqın mənəvi göstəriciləri mövqeyindən izah edilir. Ona görə də nə qədər ki, xalq yaşayır, onun milli-mənəvi dəyərləri öyrənilməli, zaman-zaman yaşadılmalı, gələcək nəslin canına, qanına hopdurulmalı və inteqrativləşdirilməlidir.

3. 2018-ci il 28 noyabr tarixində keçirilən müəllimlərin XV qurultayının qətnaməsində təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin sistemli təşkili, azərbaycançılıq ideologiyasının təbliği, Azərbaycan dilinə, ədəbiyyatına, tarixinə, mədəniyyətinə məhəbbət, milli-mənəvi dəyərlərə hörmət hissinin aşılması, vətənə sədaqət, vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşması, vətənpərvərlik tərbiyəsi və bu kimi sistemli tədbirləri özündə ehtiva edən “Milli tərbiyə konsepsiyası”nın hazırlanması göstərilmişdir. Təəssüflər olsun ki, bir il keçməsinə baxmayaraq hələ də milli tərbiyə konsepsiyamız işlənilməmişdir.

3. Milli-mənəvi dəyərlərin gələcək nəsələ aşılması prosesi ailədən başlanır. Müasir ailədə milli-mənəvi dəyərlərə sahib nəsil yetişdirmək valideyndən həqiqi valideyn-övladlıq hissi və yüksək pedaqoji maarifləndirmə tələb edir. Çox təəssüf ki, bəzi valideynlər uşağın mənəvi keyfiyyətlərindən daha çox fiziki inkişafını üstün tutaraq, onu “müxtəlif” mənəviyyata malik dayələrə etibar edir, karyera arxasınca qaçırlar.

Şagirdlərin milli-mənəvi tərbiyəsində ən təsirli vasitə ailədə qorunan münasibətlər, millətimize xas olan keyfiyyətlərdir. Bu keyfiyyətlər isə məktəbdə davam etdirilməlidir. Uşağın məhz

ailədə əldə etdiyi dəyərləri gələcək həyatı boyu qoruması və onlara müvafiq yaşaması millətimizin bu xəzinəsini yaşada bilər.

4. Məlumdur ki, televiziya insanların tərbiyəsində, zövqünün formalaşmasında, dünya görüşünün genişlənməsində böyük rol oynayır. Hal-hazırda bəzi telekanalların mədəniyyətimizə uyğun olmayan verilişlər təqdim etməsi, bayağı musiqilər, açıq-saçıq geyimlər bəzi gənclərin mədəni tərbiyəsinə mənfi təsir göstərir. Buna görə də şagirdlərin heç bir təsirə məruz qalmadan müstəqil olaraq özünü təhsilləndirməsinə geniş imkan yaratmaq məqsəduyğundur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son vaxtlar "Mədəniyyət" kanalı dilimiz, tariximiz, incəsənətimiz və görkəmli insanlar haqqında vaxtaşırı maraqlı verilişlər hazırlayır. Bu baxımdan "Məclisi-üns", "Musiqi xəzinəsi", "Elm və innovasiya", "Şəxsən sən", "Ovqat", "Muğam televiziya müsabiqəsi" və başqalarını nümunə göstərmək olar.

5. Milli-mənəvi dəyərləri qorumaq hər bir vətəndaşın borcudur. Hər gün rastlaşdığımız problemlər içərisində ictimai yerlərdəki kobudluqlara, böyük-kiçik münasibətlərdəki çatışmazlıqlara, xarici dili ana dilindən üstün tutanlara, işğal altındakı torpaqlarımıza laqeyd münasibət bəsləyənlərə, nəyin bahasına olursa, olsun xaricə getməyə üz tutanlara, digər millətlərlə ailə həyatı quranlara qarşı ictimai qınaq olmalıdır. Bu işdə ictimai qurumların da üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

6. İnsanları düzgün yola, mədəni cəhətdən formalaşmağa məhz dövlətin qanunları güclü təsir edir. Qanunlara riayət etmək tutduğu mövqedən asılı olmayaraq hər bir vətəndaşın borcudur.

7. Milli-mənəvi dəyərlərə məxsus vətəndaş modelini bu cür izah etmək olar:

- islam dəyərlərinə sadıq;
- millətimizə məxsus xüsusiyyətlərə malik;
- öz mədəniyyətini və dünya mədəniyyətini dərindən dərk edən;
- ana dilinə hörmətlə yanaşan və onu təbliğ edən;
- ehtiyacı olanlara, qocalara, uşaqlara diqqətlə yanaşan;
- mükəmməl ailə qurmağa can atan;
- dünyada baş verən hadisələri düzgün qiymətləndirməyi bacaran;
- hər bir işə səbrlə, əqidə və təmkinlə yanaşan;
- estetik cəhətdən inkişaf edən, gözəllikləri dərk edən və qiymətləndirməyi bacaran;
- əsl ziyalı və müdrik insan;
- xeyirxah əməlləri ilə başqalarına nümunə olan;
- sağlam həyat tərzini keçirən;
- optimist və həyatsevər, çətinliklərlə rastlaşanda ruhdan düşməyən insan.

Problemin aktuallığı. Cəmiyyətdə baş verən mürəkkəb və ziddiyyətli proseslər, gənclərin qərb ölkələrinin həyat tərzinə marağı milli-mənəvi dəyərləri kölgədə qoyur. Bu gün milli-mənəvi dəyərləri qorumaqla cəmiyyətdə baş verən yeniləşmə proseslərində fəal iştirak edən şəxsiyyət yetişdirmək zamanının tələbidir.

Problemin elmi əhəmiyyəti. Problemin aktuallığının dərk edilməsi və elmi-nəzəri cəhətdən təhlili bu proseslərə yenidən baxılmasını zəruri etmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, nəticələr və ümumi müddəalar təlim və təlimdənəknar prosesə daxil edilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikası: Dərslik. Bakı: Mütərcim, 2015, 324 s.
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. "Azərbaycan müəllimi" qəz., 2013, 25 oktyabr
3. Cəbrayilov İ.H. Müasir təhsil: axtarışlar, perspektivlər. Bakı: Mütərcim, 2013.
4. Qaralov Z.İ. Tərbiyə. II cild. Bakı: Pedagogika, 2003, 304 s.
5. Həsənova S. Kərimov V. Kiçik yaşlı məktəblilərin milli ənənələr ruhunda tərbiyəsi. Bakı: Mütərcim, 2015, 100 s.
6. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu // Təhsil xəbərləri, 2009, № 6, s.12-57
7. Şirzadova M.H. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda milli-mənəvi dəyərlərin formalaşdırılmasının yol və vasitələri. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 264 s.

E-mail: ibadova.maira@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.elm.dok. İ.H. Cəbrayilov
ped.ü.elm.dok. Z.M. Muradova

Redaksiyaya daxil olub: 11.10.2019

UOT 373.3/.5

Talib Surxay oğlu Paşayev
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

DÖVLƏT RƏMZLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ YOLLARI

Талыб Сурхай оглу Пашаев
доктор философии по педагогике, доцент, ведущий научный сотрудник Института Образования
Азербайджанской Республики

ПУТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СИМВОЛОВ

Talib Surkhay Pashayev
doctor of philosophy in pedagogy, associate professor, leading researcher at the Institute of Education of the
Republic of Azerbaijan

WAYS OF TEACHING AZERBAIJANI STATE SYMBOLS

Xülasə. Azərbaycan dövlət rəmzlərinin şagirdlərə öyrədilməsinin bir çox üsulları vardır. İstər dövlət rəmzlərinin, istərsə də atributlarının öyrədilməsi pedaqoji işdir, bu sahə metodiki yanaşma tələb edir. Bu yanaşmada prinsiplər, təlim prosesindən istifadə, sinifdən xaric və məktəbdənkənar görülən tədbirlər əhəmiyyətli rol oynayır.

Nəticədə şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarır.

Açar sözlər: rəmzlər, atributlar, Azərbaycanın qədim, orta əsir və müasir dövlətləri

Резюме. Существует много способов преподавания учащимся государственных символов Азербайджана. Обучение, как государственных символов, так и атрибутов - это педагогический труд, требующий методологического подхода. Важную роль в этом подходе играют принципы, использование процесса обучения, внешкольные и внеклассные мероприятия.

В результате все это приводит к росту патриотического воспитания учащихся.

Ключевые слова: символы, атрибуты, древний Азербайджан, средневековые и современные страны

Summary. Feel free to read all the symbols of Azerbaijan. Objects, symbols, definitions, and attributes are a pedagogical technique, a methodological approach. The role played by the principle of learning, in the process of exploitation, inferiority and incompatibility.

At the end of the day, the right patriotic patriotism will fly away.

Key words: symbols, attributes, ancient Azerbaijan, medieval and modern countries

Azərbaycan dövlət rəmzlərinin şagirdlərə öyrədilməsinin prinsiplərindən danışanda tərbiyənin prinsiplərini yada salmağı məsləhət bilirik. Pedaqogikada tərbiyənin prinsipləri dedikdə tərbiyə prosesində rəhbər tutulması əsas tələblər, başlıca müddəalar başa düşülür. Əslində bu tələblər, müddəalar tərbiyə prosesinin qanunauyğunluqlarının ifadəsidir. Onlar tarixən şərtlənmiş olur və cəmiyyətin ictimai tələblərindən irəli gəlir. Cəmiyyətin və onun tələblərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq tərbiyənin prinsipləri də müvafiq surətdə dəyişir.

Məktəbdə tərbiyə prosesinin optimal quruluşunu, məzmununu, səmərəli üsul və vasitələrini müəyyənləşdirməkdə tərbiyənin prinsipləri həlledici rol oynayır. Müəllim, tərbiyəçi öz fəaliyyətində həmin prinsiplərdən-rəhbər müddəalardan çıxış edəndə, onlara əsaslananda tərbiyə işində fərəhləndirici nəticə qazanır, əks halda isə uğursuzluğa məruz qalır.

Tərbiyə praktikasında daha çox istinad olunan prinsipləri professorlar Ə. Həşimov, F. Sadıqov "Tərbiyə nəzəriyyəsinə dair mühazirələr" (B., 1995. s. 23) əsərində göstərmişlər:

1. Tərbiyədə məqsədyönlük prinsipi.
2. Tərbiyənin həyatla, əməklə əlaqəsi prinsipi.
3. Tərbiyədə yaşauyğunluq prinsipi.
4. Tərbiyədə uşağın fərdi və cinsi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması prinsipi.
5. Tərbiyədə nikbinlik (yaxud uşağın yaxşı sifətlərinə istinad etməklə qüsurlarını aradan qaldırmaq) prinsipi.
6. Tərbiyədə uşağa hörmət və tələbkərlilik prinsipi.
7. Uşağa verilən tələblərdə vahidlik prinsipi.
8. Tərbiyədə sözlə əməlin birliyi prinsipi.
9. Tərbiyədə aşkarlıq prinsipi.
10. Tərbiyədə uşağa hərtərəfli təsir göstərmək prinsipi.
11. Tərbiyədə ardıcılıq və sistemlilik prinsipi.
12. Kollektiv vasitəsilə tərbiyə prinsipi.
13. Tərbiyədə pedaqoji rəhbərliklə uşağın öz fəaliyyətinin birləşdirilməsi prinsipi.

Tərbiyə prinsipinə istinadən şagirdlərə Azərbaycan dövlət rəmzlərinin öyrədilməsi həyata keçirilməlidir. Azərbaycan Dövlət Rəmzlərinin məktəblilərə öyrədilməsi bir çox prinsiplər əsasında həyata keçirilir. İlk növbədə rəmzlər haqqında məlumatlar verilir. Onların yarandığı dövr, tarix və şərait göstərilir. Onların əhəmiyyətindən danışılır.

Məktəb, rayon və respublika tədbirlərində Dövlət Rəmzlərinin öyrədilməsi gündəlik, ardıcıl öyrədilməsinə baxmayaraq, əlamətdar və tarixi günlərdə intensiv həyata keçirilir.

Belə ki, Bayraq günündə, Respublika günündə, Ulu öndər Heydər Əliyevin doğum günündə, Konstitusiya günündə, Ordu günündə, Respublika günündə və s. günlərdə keçirilən tədbirdə həyata keçirilməlidir. Bu əsasən təlim prosesində xüsusən də Tarix, Coğrafiya, Ədəbiyyat, Hüquq, Həyat bilgisi və s. fənlərin tədrisində həyata keçirilməlidir. Dövlət rəmzləri – Dövlət bayrağı, Dövlət himni, Dövlət Gerbi öyrədilməklə tarixi əhəmiyyətə malik olduğu göstərilməlidir, onların yaranmasının keçmiş və müasir tarixi ətraflı izah edilməlidir. Dövlət rəmzlərinin öyrədilməsi eyni zamanda sinifdən-xaric və məktəbdən kənar tədbirlərin həyata keçirildiyi zamanda da həyata keçirilməlidir.

Yeri gəlmişkən göstərək ki, dövlət rəmzləri ilə atributları əsasən eyni funksiya daşıyırlar

və kiçik fərqləri vardır. Belə ki, Azərbaycan Dövlət rəmzləri Azərbaycan Respublikasının yaranmasından sonra meydana gəlmiş rəmzlərdir. Fikrimizə görə, atributlar isə daha əvvələ aiddir. Müasir vaxtda Azərbaycan ərazisində yerləşən dövlətlərin müxtəlif atributları, həndəsi və nəbati ornamentlər, quş və heyvan təsvirlərindən ibarət nişan və emblemlər, “tuğra”lar, və s. tanınma nişanları bayraq, gerb, himn də olmuşdur. Rəmzlər və eyni zamanda dövlət konstitusiyası, əgər geyimlərində öz əksini tapan nişan və forma, polis geyimləri, dövlət əskinasları, hərbi hissənin, gəmiçilərin bayraqları, ayrı-ayrı hərbi hissənin generalları, marşların formaları, idman bayraqları və s. atributlar sayıla bilər.

Azərbaycan Respublikasının dövlət bayrağı, gerbi və himni vətənimizin milli müstəqilliyini, onun dövlət suverenliyini əks etdirən müqəddəs rəmzlərdir. Bu rəmzlərin ideya, məzmun və mahiyyətinin hər bir şagirdə, tələbəyə, gəncə, hər bir Azərbaycan vətəndaşına çatdırılması, onlarda rəmzlərimizə hörmət və məhəbbət aşılamaq təhsil strategiyasının əsasını təşkil etməlidir. Məhz bu məsələ, dövlət rəmzlərin prinsiplərinin yekunu kimi qəbul etmək olar.

Azərbaycan dövlət rəmzlərinin şagirdlərə öyrədilməsi prinsiplərindən biri təlim prosesində şagirdlərin öyrədilməsidir. Bu sahə genişdir və əhatəlidir. Digər tərəfdən də müəllimlərin, şagirdlərin adət etdikləri dərs kitabı yoxdur. Vətənpərvərlik göstərərək müəllim və şagird dövlətin rəmzlər haqqında verdiyi sərəncam və qərarlar, mətbuatda verilmiş bu sahədə məqalə və M. Mərdanovun, Ə. Quliyevin “Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri” adlı məlumat kitabı əsas götürülə bilər. Azərbaycan dövlət rəmzlərinin şagirdlərə öyrədilməsi müəllimdən ürək yanğısı, bacarıq, istedad, vətən sevgisi tələb olunur.

Dövlət rəmzlərinin şagirdlərə öyrədilməsi əsasən iki yolla-tədris zamanı və məktəb tədbirləri zamanı öyrədilərək həyata keçirilməlidir.

Rəmzlərin öyrədilməsi ayrı-ayrı fənlərin tədrisi zamanı da aşılmalıdır. Xüsusən də Tarix, Ədəbiyyat, Coğrafiya, Həyat bilgisi və s. fənlərin tədrisi prosesində öyrədilməlidir. Təlim prosesində dövlət rəmzlərinin - Azərbaycanın üçrəngli bayrağı, Dövlət gerbi və himninin öyrədilməsi zamanı vətənpərvərlik tərbiyə hissənin aşılmasına diqqət artırılmalıdır. Vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılmasında Azərbaycanın

qəhrəmanlıq tarixi, vətənimizin təbiətinin rəng-rəng olması, vətən övladlarının mərd və qəhrəmanlığı, Dağlıq Qarabağ müharibəsi iştirakçılarının qəhrəmanlığını, ölkənin hərbiçilərinin şücaətini, vətənimizin sosial-iqtisadi, yerüstü-yeraltı sərvəti və s. geniş izah etmək, dövlət müstəqilliyimizin əldə edilməsinin mənavi, siyasi və s. əhəmiyyətini göstərmək lazımdır.

Nəticədə göstərilənlərin tərbiyəvi əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilməli, dövlət rəmzlərinin xalqımızın mənauiyyatının simvolu olduğu anlamına gəlir.

Bəzi dərslərdə dövlət rəmzlərinə dair materialların olması ilə yanaşı sinifdən xaric-məktəbdənkənar keçirilən tədbirlərin plan-programında da dövlət rəmzlərinin öyrədilməsinə dair məsələlər öz əksini tapmalıdır. Məktəb şagirdlərinə dövlət rəmzlərinin öyrədilməsi təcrid olunmuş şəkildə yox, kompleks şəkildə öyrədilməlidir. Tərbiyənin bütün sahələrindən, xüsusən də vətənpərvərlik tərbiyə sahəsi həyata keçirilməlidir.

Vətənpərvərlik hissi mərhələlərlə aşılmalıdır. Uşaq bağçasında, ailədə, məktəbdə, ordu sıralarında hərbi xidmətdə, əmək fəaliyyətində, ictimai fəaliyyətdə və əsasən də təlim prosesində həyata keçirilməlidir. İnsan şəxsiyyət kimi formalaşmasının bünövrəsinin əsas mərhələsi onun orta məktəbdə təhsil aldığı dövrə təsadüf edir. Məhz buna görə şagirdlərdə vətənpərvərlik tərbiyəsinin Azərbaycan dövlət rəmzləri vasitəsilə formalaşması probleminin həllini zəruri hesab edirik.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 23-cü maddəsində (4) göstərilmişdir: “Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gerbi, Azərbaycan Respublikasının Dövlət himnidir”. Bu məsələnin vacibliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 72-ci, 73-cü, 74-cü, 75-ci, 76-cı, 77-ci, 78-ci, 79-cu və 80-ci maddələrində göstərilmişdir.

Ölkə prezidenti tərəfindən hələ 1998-ci ilin mart ayının 1-də verilmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzlərinin təbliği işinin gücləndirilməsi haqqında” 759 sayılı sərəncamda qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan Respublikasının bayrağı, gerbi və himni Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini təcəssüm etdirən müqəddəs rəmzlərdir. Vətəndaşlarımıza, xüsusən gənclərimizə dövlət rəmzlərinə dərin ehtiram hisslərinin aşılması

cəmiyyətdə vətənpərvərlik ruhunun möhkəmləndirilməsi işinə xidmət edir. Sərəncamda göstərilir ki, “Təhsil Nazirliyi ümumtəhsil məktəblərində texniki, peşə, orta ixtisas məktəblərində, ali məktəblərdə və digər (özlə təhsil müəssisələrində) dövlət rəmzlərinin öyrədilməsi işini gücləndirmək məqsədi ilə ciddi tədbirlər görsün.”

Bu dövlət əhəmiyyətli məsələyə bu yaxınlarda ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevdə öz münasibətini bildirmişdir. Azərbaycan dövlət rəmzlərinin təbliği və öyrədilməsi ilə əlaqədar respublikanın təhsil müəssisələrində əməli işlər həyata keçirilir. M. Mərdanovun və Ə. Quliyevin “Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri” adlı məlumat kitabı bu baxımdan əhəmiyyətə malikdir(29). Məktəblərdə Azərbaycan Dövlət Rəmzlərinin öyrədilməsində bu əsərdən geniş istifadə edilir.

Pedaqoji Ədəbiyyata diqqət yetirəndə məlum olur ki, bu aktual problemə - vətənpərvərlik tərbiyəsinə-filosoflar, psixoloqlar, tarixçilər, hüquqşünaslar, pedaqoqlar, metodistlər müraciət etmişlər.

Alimlərimizdən M.M. Mehdizadə, M.Ə. Muradxanov, Z.İ. Qaralov, Y.R. Talıbov, A.N. Abbasov, Ə.Ş. Haşimov, F.B. Sadıqov, F.İ. Rüstəmov, İ.H. Cəbrayilov, Ə. Ağayev, M. İlyasov, M. Nəzərov, X. Fətəliyev və başqaları vətənpərvərlik mövzuları ilə çıxış etmişdir. Bu mövzuda Rusiya, Amerika, İtaliya N.İ. Şevçenko, D.S. Yakovlevani, Y.A. Markinani (Rusiya), Carlz Baxmiller, Çarlz Kvinqlin (ABŞ), Cozef Djuliana (İtaliya) və digər ölkə alimləri də tədqiqat aparmışlar. Lakin xüsusən də Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri vasitəsi ilə vətənpərvərlik tərbiyə hissləri aparılmamışdır. Digər tərəfdən də XX əsrin 90-cı ilindən ölkəmizdə ictimai-siyasi quruluşumuz dəyişdiyinə görə vətənpərvərlik tərbiyəsinin məzmunu, forması, vasitə və metodları da dəyişmişdir.

Azərbaycan dövlət rəmzləri Azərbaycan dövlət müstəqilliyi illərində əsasən yarandığına görə bu sahəyə dövlət səviyyəsində diqqət verilir. Ölkənin əsas qanununda-Konstitusiyasında öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan Respublikanın bütün təhsil müəssisələrində Azərbaycan Dövlət rəmzləri əhatəli şəkildə öyrədilir, bütün məktəblərdə Azərbaycan dövlət rəmzlərinə dair foto guşə fəaliyyət göstərir, dərslər keçirilir, müzakirə və inşa yazılar aparılır. Bu sahəyə dair tədqiqat

işə həyata keçirilir. Bu baxımdan Sevil Baba qızı Bağirovanın "Azərbaycan Respublikasının dövlət atributları vasitəsi ilə şagirdlərin vətəndaşlıq tərbiyəsi (V-XI) mövzusunda dissertasiya işi yazmış və müzakirə edilərək təsdiq olunmuşdur. Dövlət rəmzlərini təbliğ və öyrətmək məqsədi onlarca məqalələr və metodik tövsiyələr yazılmışdır və yazılır. Hazırda pedaqoji ictimaiyyətə təqdim etmək üçün Talib Paşayevin "Azərbaycan dövlət rəmzlərinin şagirdlərə öyrədilməsinin imkan və yolları" adlı tədqiqat işi yazılır.

Azərbaycan dövlət rəmzlərinin əsaslı şəkildə öyrədilməsi nəticəsində şagirdlərdə vətənpərvərlik, məhəbbət və sevgini artırır. Qəhrəmanlıq fəaliyyəti üçün zəmin hazırlayır. Hər zaman hər kəs vətəni öz içində gəzdirir. Bu da vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna zəmin yaratmış olur, vətəndaşlıq tərbiyəsinə formalaşdırır.

Sinifdən xaric və məktəbdən kənar iş anlayışları və bu işin əhəmiyyəti məktəbin apardığı təlim-tərbiyə prosesinin zəruri tərkib hissəsidir. Bu işi dərstdən əvvəl (tədbir keçirilən siniflərin növbələri nəzərə alınmaqla) və dərstdən sonra məktəbin rəhbər işçiləri, fənn müəllimləri, sinif rəhbərləri və ya valideyn komitəsi, ictimaiyyətin səlahiyyətli nümayəndəsi təşkil edib həyata keçirirlər.

Məktəbdən kənar tərbiyə işi isə dərslər cədvəlindən kənarda məktəblə əlaqə zəminində məhz məktəbdən kənar tərbiyə müəssisələri (uşaq və gənclərin yaradıcılıq mərkəz sarayları, evləri, uşaq idman məktəbləri, gənc tamaşaçıları teatri, uşaq kitabxanası, gənc texniklər klubu, gənc təbiətçilər stansiyaları və s.) tərəfindən həyata keçirilir. Eyni zamanda məktəb, müəllim və uşaq kollektivinin tövsiyəsi ilə uşaqlar məktəbdən kənar tədbirlərə cəlb olunurlar. Hər iki tərbiyə işi şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlər şagirdlərin istəyi, marağı əsasında qurulur. Burada fərdi, qrup halında və kütləvi iş formalarından istifadə edilir.

Sinifdən xaric tədbirlər məktəbin ümumi iş planında olan və məktəb direktorunun, tədris işləri üzrə fəaliyyət göstərən direktor müavinlərinin, valideyn komitəsinin, məktəbin ictimai təşkilatlarının və eləcə də ayrı-ayrı sinif rəhbərlərinin keçirdikləri tədbirlərdir. Bu tədbirlər dərslər saatı kimi mütləq deyildir ki, sinifdə keçirilsin. Bu tədbirlər siniflərdə, klubda, foyədə, məktəb stadionunda və s. yerlərdə məktəbin tədbirlər

planına uyğun olaraq həyata keçirilir və təlim-tərbiyə əhəmiyyətli bilgiler verilir. Məktəbin, məktəb şagirdlərinin, sinif rəhbərlərinin, valideyn komitəsinin və s. gördüyü və görəcəyi işlər qiymətləndirilir. Tədbirlər kitabında qeyd edilir, çatışmazlıqlar genişliyi ilə göstərilir. Məzəmmətlər edilir, nöqsanlar tənqid edilir.

Eyni zamanda sinifdən xaric tədbirlərin işində məktəbin ayrı-ayrı sinif rəhbərlərinin həftənin bir günü təşkilat saatı keçirilir. Burada sinifin həftə ərzində görülmüş müsbət və mənfi sahələri göstərilir və təhlil edilir. Sinifdən xaric keçirilən tədbirlər sırf təhsilə, xüsusən də şagirdlərin dünya görüşünə, vətənpərvərlik hisslərinin formalaşmasına xidmət deməkdir. Bu zaman keçirilən tədbirlər elmi xarakterdə olmalı, dərslər saatları da aldığı biliklərlə əsasən tamamlamalıdır.

Sinifdən xaric keçirilən tədbirlər uşağın yaddaşını artırmaqla eşitdikləri sözlər, əyani şəkildə gördükləri hər hansı əşyanın da uzun müddət göz yaddaşında qalmasına səbəb olur. Bu baxımdan göstərilən tədbirlərdə Azərbaycan dövlət rəmzlərinin öyrədilməsi-bayrağımıza, gerbimizə, himnimizə olan biliyi, onlara olan hörmət və məhəbbəti artırmış olur. Əmək və müharibə qəhrəmanları ilə görüşlər, söhbətlər və digər keçirilən tədbirlər də məhz bu qəbildəndir. Məktəb tədbirlərindən 2-ci sinif məktəbdən kənar tədbirlərdir. Bu sahə həm geniş və həm də ümumi xarakter daşıyır. Bildiyimiz kimi məktəb şagirdlərə dərslər vasitəsilə elmi biliklər verir, məktəbdə və məktəbdən kənar tədbirlər verilmiş elmi biliklərin formalaşmasına, uşağın dünyagörüşünün artmasına gətirib çıxarır.

Məktəbdən kənar tədbir göründüyü kimi əsasən uşaqların ətraf yerlərə ekskursiyası, bu ekskursiyada gördükləri, eşitdikləri, tarixi həqiqətləri, şəxsi simaları, təbiət hadisə və mənzərələrini, əkin-biçin, sənaye obyektlərini, bitki və heyvan aləmini görür və müşahidə edirlər. Sinifdən xaric tədbirlər kimi, məktəbdən kənar tədbirlər də pedaqoji iş sahəsidir və əhəmiyyət daşıyır.

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2014-cü ildə "Ölkəmizi tanıyaq" adlı verdiyi sərəncama əsasən (33) respublikanın ayrı-ayrı məktəblərində şagirdlərdən qruplar yaradılaraq eşidib lakin üzünü görmədikləri rayonlara, şəhərlərə göndərilməyə başlanmışdır. Məktəblilərin getdiyi yerlərdə ölkəmizin iqtisadiyyatı, mədəniyyəti ilə ta-

nışlıqla yanaşı uşaqların dünyagörüşünə təsiri öz əksini tapır və onlarda vətənpərvərlik tərbiyə hissinin yaranmasına səbəb olur. Məktəblilər getdikləri regionun coğrafiyası, təbiəti, iqtisadiyyatı, mədəniyyəti, tarixi abidələri, abidələr üzərində dövlət bayrağını, ulu öndər Heydər Əliyevin əzəmətli abidəsi, bayraq meydanı, Şəhidlər Xiyabanı, soyqırım Quba memorial kompleksi, Xocalı abidəsi, muzeyləri, muzeydə əşyalarla yanaşı Azərbaycan dövlət rəmzləri-Azərbaycan Dövlət bayrağı, Azərbaycan Dövlət Gerbi, Azərbaycan Dövlət Himni görürlər. Məktəbdənkənar tədbirlər məktəblilərin ekskursiyası ilə tamamlanmır. Eyni zamanda tədbir zamanı aşağıdakı formaları da göstərmək olar:(33)

-vətənpərvərlik mövzusunda disputlar, dəyirmi masa, didaktik oyunlar, gecələr, kitab müzakirələri, dövlət rəmzlərimiz, vətənpərvərlər dərnəyi, siyasi liderlərlə görüş, rollu oyunlar, əxlaqi söhbətlər, tarixi bayramların qeyd edilməsi, 18 oktyabr Dövlət Müstəqillik günü, 12 noyabr Konstitusiyaya günü, 17 noyabr Milli dirçəliş günü, 31 dekabr Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik günü, 28 may respublika günü, 26 iyun Silahlı Qüvvələr günü, 8 mart Qadınlar bayramı, 1 yanvar yeni il, 20 yanvar Ümumxalq hüzn günü kimi qeyd edilir.

Sinifdən xaric və məktəbdənkənar keçirilən tədbirlər, xüsusən də ictimai-humanitar fənlər üzrə sinifdən xaric və məktəbdənkənar keçirilən tədbirlər bütövlükdə təlim prosesinin məntiqi davamı rolunu oynayır. Sinifdən xaric tədbirlər şagirdlərin dövlət rəmzlərimiz haqqında biliklərini bütövləşdirir və sistemə salır. Digər tərəfdən də şagird həmin biliyin əldə edilməsində şəxsən özü iştirak edir. Yazılan inşalar, referatlar, məruzələr, keçirilən müzakirələr, yaradıcı söhbətlər, əxlaqi söhbətlər - bütün bunlar şagirdlərə vətənə, xalqa, torpağa, dövlət rəmzlərimizə məhəbbət aşılayır.

Dövlət rəmzlərimiz haqqındakı biliklər, ədəbiyyatların və müəllimlərin təsiri şagirdlərdə rəmzlərimizə qarşı hörmət və məhəbbəti artırır. Bu da nümunəvi vətəndaşın formalaşmasını motivləşdirir, bütövləşdirir. Bununla yanaşı məktəbin əhatə etdiyi sahədə məktəbdənkənar müəssisələr-idman, gənc təbiətçilər, şahmat klubu, mahnı və rəqs klubu, gənc tarixçilər, gənc texniklər, təbiətçilər stansiyası, nağaraçılar, gənc rəssamlar, dərnəklər və s. fəaliyyət göstərir. Bu

dərnəklərin iş planı, proqramı, müəllimi vardır və onlar təlim-tərbiyə işini həyata keçirirlər. Bütün bunlar şagirdlərin elmi dünyagörüşünün formalaşmasına, dövlət rəmzlərinin əhəmiyyətli dərəcədə tərbiyə edilməsinə xidmətdir.

Beləliklə sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirlər zamanı şagirdlərdə bir sıra müsbət keyfiyyətlərin yaranmasına və artmasına gətirib çıxardır:

-təlim prosesində qazandığı bilik, bacarıq və vərdisləri daha da zənginləşdirir və həyata tətbiq etmələrinə imkan verir;

-təşəbbüskarlığını, maraq, meyl və qabiliyyətlərini inkişaf etdirir;

-asudə vaxtlarının ağıllı təşkilinə şərait yaratmaqla onları xoşagəlməz təsadüfi hadisələrdən və küçənin mənfi təsirindən qoruyur;

-şəxsiyyətlərarası əlaqələrini tənzimləyir, tay-tuşları ilə əxlaqi münasibətlərini cılalayır;

-sağlamlığını möhkəmlədir;

-ictimai fəaliyyət və əmək vərdisləri ilə sirləşməsinə kömək edir;

-potensial qüvvələrini üzə çıxardır, özlərini dərinlən tanımalarına səbəb olur, hansı xüsusi cəhətlərə, səciyyəvi keyfiyyətlərə malik olduqlarını göstərir;

-elm, texnika, ədəbiyyat, incəsənət və s. sahələr üzrə əlavə məlumat əldə etmələrinə şərait yaradır və s.

Beləliklə, sinifdən xaric və məktəbdənkənar tərbiyə işi həm məktəblilərin hərtərəfli və ahəngdar inkişafına xidmət edir, həm də onların fərdi istedad və qabiliyyətlərini daha vüsətlə formalaşdırmalarına optimal yardım göstərir. Böyük əhəmiyyətə malik olduğuna görə bu iş həmişə təhsil sahəsində önəm daşıyır.

Bu sahədə işlərin yaxşılaşmasına xidmət edən aşağıdakı təkliflərə gəlirik: 1. Azərbaycan Respublikasının bayrağı, gerbi, himni və digər atributları Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini təcəssüm etdirən müqəddəs rəmzlərdir. Xalqımızın maddi, mənəvi və bədii mədəniyyətinin zənginliyini, rəngarəngliyini ifadə edən rəmzlər və atributlar sistemi həmişə mövcud olmuşdur. Tarixi mənbələr, maddi mədəniyyət və incəsənət abidələri sübut edir ki, keçmişdə Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş dövlətlərin müxtəlif rəmzləri, həndəsi və nəbatı ornamentlərdən, quş və heyvan təsvirlərindən ibarət nişan və emblemləri, üzərində ərəb hərfləri ilə yazılmış

möhürləri və tuğraları öyrədilməli.

2. Dövlət rəmzləri və dövlət atributlarının mahiyyətinin və əhəmiyyətinin geniş təbliğ olunması, gənc nəslin Azərbaycan bayrağına, gerbinə və himninə hörmət ruhunda tərbiyə edilməsi, onların vətənpərvərlik ruhunun möhkəmləndirilməsi işinə bilavasitə xidmət etməlidir.

3. Məktəb şagirdlərinə Azərbaycan dövlət rəmzlərinin öyrədilməsi prosesində dövlətin rəsmi sənədləri əsas götürülməli. Dövlət Bayrağının, Dövlət Gerbinin və Dövlət Himninin vətənpərvərlik tərbiyəsində əhəmiyyəti nəzərə alınmalıdır.

4. Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri ümumtəhsil məktəb şagirdlərinə və bütövlükdə şagird, tələbə gənclərə ardıcıl öyrədilməli, əyanilikdən, texniki avadanlıqdan istifadə etməklə söhbət, məruzə, çıxışlar və s. Geniş istifadə edilməlidir.

5. Dövlət rəmzlərin öyrədilməsinin nəticələrinə dair sorğular keçirilməli, inşa yazılar aparılmalıdır.

6. Dövlət rəmzlərinin öyrədilməsində məktəbdə siniflər üzrə sorğular keçirilməlidir.

7. Azərbaycan Dövlət rəmzlərinin - Azərbaycan Dövlət bayrağının, dövlət gerbinin, dövlət himninin tanınması məqsədi ilə sorğular keçirilməlidir.

8. Dövlət rəmzlərinin tarixi sorğuda əsas məsələ kimi nəzərə alınmalıdır.

9. Məktəbin ayrı-ayrı siniflərində keçirilən təşkilat saatlarında dövlət rəmzlərinin öyrədilməsi işi həyata keçirilməlidir.

10. Dövlət rəmzlərinin öyrədilməsində yaradıcı gecələrin görüşlərinin keçirilməsi tövsiyə olunur.

11. Dövlət rəmzlərinin öyrədilməsində məktəbdənkənar tədbirlər prosesində də həyata keçirilməsi istiqamətində iş aparılmalıdır.

12. Dövlət rəmzlərinin öyrədilməsi məktəbdənkənar müəssisələrdə, onların dərslər və tədbirlərində həyata keçirilməlidir.

13. Respublikanın tarixi günlərinin qeyd edildiyi (Respublika, bayraq, ordu, Konstitusiyaya və s. günlərdə Azərbaycan dövlət rəmzlərinin öyrədilməsi və təbliği böyük hörmətlə həyata keçirilməli, vətənə, rəmzlərimizə məhəbbət aşılmalıdır.

14. Ardıcıl olaraq dövlət rəmzlərimizin öyrədilməsi işi şagirdlərin vətənpərvərlik, humanizm, sosial-siyasi tərbiyənin əsasının təşkil edilməlidir.

15. Direktorun tədris üzrə və tərbiyə üzrə müavini (təşkilatçı), sinif rəhbərləri bu sahəyə diqqəti artırılmalı, görülmüş işlərin nəticələri məktəb rəhbərləri və pedaqoji şurada müzakirəyə çıxarılmalıdır.

Problemın aktuallığı: Azərbaycan dövlət rəmzlərinin öyrədilməsinin metodları vasitəsilə vətənpərvərlik tərbiyə hislərinin aşılmasına yol açmışdır. Bu sahə öz aktuallığını göstərir.

Problemın elmi yeniliyi: Azərbaycan dövlət rəmzlərinin öyrədilməsinin metodikasının verilməsini elmi yenilik hesab etmək olar.

Problemın praktik əhəmiyyəti: Azərbaycan dövlət rəmzlərinin öyrədilməsi bir çox sahələr üzrə-təlim prosesində, sinifdən xaric, məktəbdənkənar tədbirlərin keçirildiyi zaman onun öyrədilməsi əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev İ. H. Müstəqil Azərbaycanın gələcəyi gənclərdir. Bakı, 1996.
2. Əliyev İ. H. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı // Kurikulum, 2013, № 5
3. Abbasov A.N. Pedaqogika. Bakı: Mütərcim, 1913.
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2002.
5. Cəbrayıllov İ. H. Şəxsiyyətyönlü təhsil və vətəndaş cəmiyyəti. Bakı, 2011.
6. Həşimov Ə.Ş., Sadiqov F. B. Tərbiyə nəzəriyyəsinə dair mühazirələr. Bakı, 1995.
7. Mərdanov M., Quliyev Ə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət rəmzləri. Bakı, 2001.
8. Paşayev T.S. Tarix-diyarşünaslıq materialları əsasında gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi. Bakı, 2005.
9. <http://www/Azerbaijan/azportal/heneral/symbols.ora.html>

E-mail: Talib48@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok, prof. İ.H. Cəbrayıllov, ped.ü.fəls.dok. İ.B. Əmirəliyeva*

Redaksiyaya daxil olub: 01.11.2019.

UOT 37.0

Şəraf Ələddin qızı Əhmədova
Gəncə Dövlət Universitetinin baş müəllimi

ŞƏXSİYYƏTİN SOSIAL İNKİŞAFINDA AİLƏNİN ROLU

Шараф Аладдин гызы Ахмедова
старший преподаватель Гянджинского Государственного Университета

РОЛЬ СЕМЬИ В СОЦИАЛЬНОМ РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТИ

Sharaf Aladdin Ahmadova
senior lecturer of Ganja State University

ROLE OF FAMILY IN SOCIAL DEVELOPMENT OF PERSONALITY

Xülasə: Hazırkı dövrdə böyüməkdə olan nəslə milli əxlaqımızın tələblərinə uyğun tərbiyə etmək böyük əhəmiyyət daşıyır. Uşağı qorumaq, tərbiyə etmək, ona əxlaqi dəyərlər qazandırmaq vəzifəsi ailənin üzərinə düşür.

Ailə tərbiyəsinin çox mühüm xüsusiyyətlərindən biri valideynlərlə uşaqlar arasında münasibətlərin şəxsi-emosional xarakter daşmasıdır. Müasir ailələrdə uşaqların əzizlənməsi müxtəlif formalarda özünü göstərir. Uşaqları tərbiyə edərkən valideynlər həm də özlərini tərbiyə edirlər. Bunun üçün hər bir valideyn daim özünü nəzarətdə saxlamalı, yaşadığımız cəmiyyətin yüksək tələblərinə cavab verməli, gənclərin tərbiyə və əməyə alışdırılması üçün böyük əmək səy etməlidir.

Açar sözlər: *şəxsiyyət, ailə, mühit, cəmiyyət*

Резюме: Очень важно воспитывать подрастающее поколение в соответствии с требованиями нашей национальной морали. Семья несет ответственность за защиту, воспитание ребенка и привнесение в него моральных ценностей.

Одной из важнейших особенностей семейного воспитания являются личные и эмоциональные отношения между родителями и детьми. В современных семьях дети показаны в разных формах. Воспитывая детей, родители тоже тренируются. Для этого каждый родитель должен постоянно контролировать, соответствовать высоким стандартам общества, в котором мы живем, и усердно работать, чтобы обучать и вовлекать молодых людей.

Ключевые слова: *личность, фактор, семья, среда, общество*

Summary: It is very important to bring up a growing generation in line with the requirements of our national morals. It is the responsibility of the family to protect, nurture the child and bring moral values to him.

One of the most important features of family upbringing is the personal and emotional relationship between parents and children. In modern families, children are shown in various forms. When raising children, parents also train themselves. To do this, each parent must constantly be in control, meet the high standards of the society we live in, and work hard to educate and engage young people.

Key words: *personality, factor, family, environment, society*

İnsan – dəyişən, inkişaf edən, özünü tənqimləyən və özünü idarə edən mürəkkəb, dinamik varlıqdır. Ailə cəmiyyətin rüşeymi və onun inkişafına yönəldilən mənəvi qüvvədir. Ailə kişi və qadın birliyinin ən müqəddəs məkanıdır.

Ailə gənc nəslin şəxsiyyət kimi formalaşmasında və cəmiyyət həyatına hazırlanmasında

böyük rol oynayan çox mühüm amildir. O, inkişaf edən insan arasında vasitə rolunu oynayır; ailə təkcə cəmiyyətin uşağa təsirlərini həyata keçirməklə (onu qorumaq, möhkəmləndirmək, başa salmaq, ictimai normalara alışdırmaq və əlaqi oriyenter verməklə) kifayətlənmir, eyni zamanda özü də uşağın sosial davranış və fəaliyyət

yətinə formalaşdırıcı təsir göstərir. Məhz ailədə uşaq ilk şəxsiyyətlərarası münasibətlər təcrübəsi qazanır, burada onun həyat mövqeyinin əsasları qoyulur. Uşaqlıqda qazanan təəssüratlar onun sonrakı bütün həyatı boyu öz təsirini saxlayır. Ailənin tərbiyə amili kimi böyük rolu və əhəmiyyəti də bununla bağlıdır: uşağın həyatının tərbiyə baxımından ən mühüm və məsuliyyətli dövrü məhz bu dövrdür. İnsanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına ailənin təsir gücü və müddəti baxımından heç bir digər sosial tərbiyə institutu ailə ilə müqayisə edilə bilməz.

Ailə bir çox funksiyaları yerinə yetirir. Onlardan əsasları aşağıdakılardan ibarətdir:

- reproduktiv funksiya nəsil artırma funksiyası olub, həm bioloji tələbatla, həm də cəmiyyətin sosial-iqtisadi ehtiyacı ilə bağlıdır. Uşaqsız ailə mənəvi-ruhi cəhətdən tam dolğun sayıla bilməz. Bəzən ailələrə öz əsas funksiyasını yerinə yetirmək nəzib olmur. Bu isə bir çox amillərlə şərtlənir (əhalinin sağlamlıq vəziyyəti, ölkədə səhiyyənin inkişaf səviyyəsi, ekoloji vəziyyət, yanlış həyat tərz, xəstəliklər, zəif qidalanma və s.). Həmin amillərin təsiri ilə bəzi ölkələrdə yaşlı əhalinin 10-15%-i sonsuzluqdan əzab çəkir;

- sosiallaşdırma funksiyası sosial təcrübənin mənimsənilməsi və bu əsasda insanın şəxsiyyət kimi formalaşması ilə bağlıdır. Ailə uşaqların sosiallaşmasına özünün mənəvi-psixoloji iqlimi və ailə üzvləri arasındakı sağlam münasibətləri ilə təsir edir. Uşaq böyüdükcə onun məsuliyyəti və fəaliyyət azadlığı da artır, digər ailə üzvlərinə mübasibətdə onun hüquq və vəzifələri yenidən bölünür;

- tərbiyə funksiyası uşaqların düzgün tərbiyəsinə həyata keçirmək və ailədə bunun üçün əlverişli şərait yaratmaqla bağlıdır. Bu, ailənin sosiallaşdırma funksiyası ilə vəhdətdə həyata keçirilir;

- iqtisadi və təsərrüfat-məişət funksiyası ailənin fiziki durumunun saxlanması, mənzil-məişət qaygıları ilə bağlıdır;

- rekreativ və psixoterapevtik funksiya ailədə qarşılıqlı mənəvi və psixoloji himayəçilikdə ifadə olunur. Sağlam və münasibətsiz ailə insana mənəvi və psixoloji dayaq, kənar mənəvi təsirdən onu mühafizə edən, mənəvi dinçilik və rahatlıq yaradan etibarlı ocaq rolunu oynayır;

- kommunikativ funksiya ailədə düzgün ünsiyyət yaratmaqda, uşağı cəmiyyət həyatına,

insanlarla münasibət qurmağa hazırlamaqda ifadə olunur. Ünsiyyət və münasibət prosesində yaşlı nəsillərin həyat təcrübəsi, davranış nümunələri və mədəniyyət səviyyəsi yeni nəsillərə ötürülür.

Ailənin göstərilən funksiyalarına, o cümlədən şəxsiyyətin sosiallaşmasına müxtəlif amillər təsir göstərir. Bu amillərə aşağıdakılar daxildir:

Demoqratik amillər: ailə tipləri (böyük, nuklear, tam, natamam ailələr), valideynlərin sosial-peşə strukturu, ailədə uşaqların sayı (təkuşaq, azuşaq və çoxuşaq ailələr);

Sosial - mədəni amillər: valideynlərin təhsil səviyyəsi, onların cəmiyyət həyatında iştirakı;

Sosial - iqtisadi amillər: ailənin mülkiyyət xarakteristikası, valideynlərin işdə məşğulluq vəziyyəti;

Texniki - gigiyenik amillər: yaşayış şəraiti, mənzilin avadanlıqları, həyat tərzinin xüsusiyyətləri və s.

Ailənin tərbiyə potensialını bilmək üçün onun tipini müəyyən etmək lazımdır. Ailə tipi ailənin tərkibi ilə müəyyən olunur. Ailə tiplərinin müxtəlif təsnifatları mövcuddur. Qohumluq əlaqələrinin quruluşu və tərkibindən asılı olaraq sadə və mürəkkəb ailə tipləri ayırd edilir. Sadə ailə ata-ana və uşaqlardan ibarət olan ailədir. Belə ailə həm də nuklear ailə adlanır. Tərkibi ata-ana və ailəli övladlardan ibarət olan ailə mürəkkəb və ya geniş ailə sayılır. Ailədə üç və ya daha çox nəsil (baba-nənə, ata-ana və uşaqlar) olduqda daha mürəkkəb ailə yaranır.

Ailənin öz funksiyalarını, o cümlədən tərbiyə və sosiallaşdırma funksiyasını yüksək səviyyədə yerinə yetirməsi ailədəki qarşılıqlı münasibətlərdən çox asılıdır. Bu münasibətlər nə qədər sağlam, səmimi olarsa, ailə həyatı da bir o qədər normal, rahat və mənalı olacaqdır və əksinə. Ailə münasibətləri ailənin əsasını təşkil edir. Bu münasibətlər pozulduqda ailə üçün böyük problemlər yaranır, hətta ailənin dağılmasına gətirib çıxara bilər.

Ailədə valideyn və uşaqlar arasında çoxsahəli münasibətlər mövcuddur. Onların təbii əsasını qohumluq əlaqələri, atalıq, analıq və övladlıq hissləri təşkil edir. Bu münasibətlər ailənin ümumi ahəngini, mənəvi-ruhi birliyini yaradır. Müxtəlif ailələrdə valideynlərin və uşaqların öz arasında, ata-ana ilə uşaqlar arasında münasi-

bətlər müxtəlifdir. Hər bir ailə bu cəhətdən digərlərindən fərqlənir. Lakin ailə münasibətlərinə qədər çoxcəhətli, fərqli olsa da, burada müəyyən tipik halları, ailə modellərini fərqləndirmək olar.

Sosial-pedaqoji ədəbiyyatda ailədaxili münasibətlərin xarakterindən asılı olaraq ailələrin müxtəlif tipləri fərqləndirilir: ideal, orta dərəcəli və neqativ (qalmaqallı) ailələr (Y.P.Azarov). Başqa bir təsnifatda harmonik dağılmaqda olan və dağılan ailə tipləri müəyyən edilir (M.İ.Buyanov). Praktik pedaqoqlar ailələri uğurlu (xoşbəxt) və uğursuz (bədbəxt) olmaqla iki qrupa bölürlər. Xoşbəxt ailə üçün əsas göstəricilər sırasında ər və arvad arasında ümumiliyin olması, normal ünsiyyət, qarşılıqlı anlama, sağlam və normal uşaqlar, rahatlıq, normal intim həyat və s. göstərilir. Xoşbəxt ailələr üçün ümumi cəhətlər olsa da, bədbəxt ailələrin hərəsi bir cür bədbəxtidir (L.N.Tolstoy).

Ailədaxili münasibətlərin xarakteri baxımından tipik ailə modelləri vardır. Mövcud ədəbiyyatda (Ə.Paşayev, F.Rüstəmov və b.) aşağıdakı ailə modelləri fərqləndirilir:

1. Uşaqları sevən ailələr - qarşılıqlı hörmət, etimad və qayğıya əsaslanan mehriban ailə modelidir: belə ailələrdə uşaqlar normal, rahat, xoşbəxt böyüyürlər.

2. Həssas qayğıkeş ailələr - valideyn-övlad münasibətləri normal, qayda-qanunlara uyğun qurulduqda, ata-ananın uşaqlara diqqətinə əsaslanan ailə modelidir. Belə ailələrdə hər şey zahirən qaydasında olsa da, münasibətlərdə müəyyən çat, rəsmiyyətçilik, məsafə mövcuddur.

3. Maddi oriyentasiyalı ailələr - maddi mülahizələrə üstünlük verildiyi, mənəvi əsasla-

rın məhdud olduğu ailə modelidir; belə ailələrdə münasibətlər rəsmiyyətə əsaslanır: valideynlər uşaqlarla ünsiyyətdə passivlik göstərir, ancaq onların faydalı təşəbbüslərini müdafiə edirlər, burada uşaqların maraqları nəzərə alınmır. Bu da onlarda inciklik və tənhalıq hissləri yaradır.

4. Düşmən ailələr - valideyn-övlad münasibətlərinin gərgin olduğu, nəzarət və cəzaya, qarşıdurmaya əsaslanan ailə modelidir: belə ailələrdə böyüklərlə övladlar arasında psixoloji maneələr özünü göstərir (anlaşılmazlıq, bir-birinə zidd maraqlar, mənfi emosiyalar, yanlış ünsiyyət formaları, xarakterlər müxtəlifliyi, fərdiyyətçilik və s.)

5. Anti-sosial ailələr – valideynlərin yanlış həyat tərzinə, oğurluq və əyyaşlığa, münafişlərə, övladlara münasibətdə gərginliyə əsaslanan "ailələrdir": belə "ailələrdə" valideynlər yanlış həyat təzi sürür, bir-birilə dalaşır, uşaqları sevmir, onları övlad kimi qəbul etmir, onların tərbiyəsinə olduqca neqativ təsir göstərilir. Tədqiqatlara görə, belə ailələrdən çıxan uşaqların təxminən 30 %-i antisosial işlərlə (oğurluq, sərxoşluq, narkomaniya və s.) məşğul olur və onlara, adətən, dövlət qəyyumluq edir.

Problemnin elmi yeniliyi. Qloballaşan cəmiyyətimizdə diqqəti cəlb edən həyat hadisələri, müxtəlif amillərin təsiri nəticəsində ailə tərbiyəsi sisteminə əsaslı dəyişikliklər baş verir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Son illər əhalinin təhsil-mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi valideynlərin pedaqoji mədəniyyətinə də təsir göstərmişdir. Valideynlərin bir çoxunun ailə tərbiyəsi haqqındakı bilikləri ümumi, bəzən də səthi xarakter daşıyır.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov A.N. Ailə pedaqogikası. Bakı: Mütərcim, 2019, 280 s.
2. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikasası. Bakı, 2013, 324 s.
3. N. Xəlilov, K.N Hacıyev. Azərbaycan ailə etikasası. Bakı, 2001.
4. Həsənova M. Azərbaycanda ailə, hüquq və demoqrafik aspektlər. Bakı, 2004.
5. Quliyev S.M. Gəncliyin davranış və nəzakət dəyərləri. Bakı, 1997.

E-mail: gunaykazimova@rambler.ru
Rəyçilər: *ped.ü.fəl.dok.* G.S.Kazımova
ped.ü.fəl.dok., Ə.T.Şərifova

Redaksiyaya daxil olub: 03.12.2019.

UOT 373.3/.5

Kubra Nazim qızı Mehdiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

YENİYETMƏLƏRDƏ ƏXLAQİ HİSSLƏRİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Кюбра Назим гызы Мехдиева
преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ НРАВСТВЕННЫХ ЧУВСТВ У ПОДРОСТКОВ

Kubra Nazim Mehdiyeva
lecturer of Azerbaijan State Pedagogical University

CHARACTERISTICS OF MORAL DEVELOPMENT IN ADOLESCENTS

Xülasə. Məqalədə yeniyetmələrdə əxlaqi hisslərin inkişaf etməsi üçün məktəb və ailənin sıx əlaqəsi vacib və zəruri olması barədə danışılır. Düzgün əxlaqi münasibətlər insanlara müxtəlif situasiya və vəziyyətlərdə vicdanla, etik normalara uyğun şüurlu seçim imkanı verir. Əxlaqi ideal hər kəsin arzu etdiyi əxlaqi keyfiyyətlərə malik insan obrazıdır. Hər adam öz idealında gördüyü müsbət əxlaqi keyfiyyətləri özündə də yaratmağa və formalaşdırmağa çalışır.

Açar sözlər: əxlaqi hisslər, əxlaq, tərbiyə, təlim, özünüqiymətləndirmə, əxlaqi hisslərin mahiyyəti, psixoloji çətinliklər

Резюме. В статье подчеркивается необходимость тесных взаимоотношений между школами и семьями для развития нравственных ценностей у подростков. Правильные моральные установки позволяют людям делать осознанный выбор в различных ситуациях и ситуациях в соответствии с честными и этическими стандартами. Моральный идеал - это образ человека с нравственными качествами, которые все хотят. Каждый стремится создавать и формировать позитивные моральные качества, которые они видят в своих идеалах.

Ключевые слова: нравственные ценности, нравственность, воспитание, воспитание, самооценка, сущность нравственных чувств, психологические трудности

Summary. The article highlights the need for close relationships between schools and families to develop moral values in adolescents. Proper moral attitudes enable people to make informed choices in a variety of situations and situations in accordance with honest and ethical standards. The moral ideal is the image of a person with the moral qualities that everyone wants. Everyone seeks to create and shape the positive moral qualities they see in their ideals.

Key words: "I" image; self-esteem; "Physical" "I" image; revitalization complex; baby's psychosocial development; primary sex identity

Yeniyetmələrin əxlaq tərbiyəsi onların sonrakı həyatına əsaslı surətdə öz təsirini göstərir. Buna görə də bu yaş dövründə ilkin olaraq valideynlərin və ətrafdakı yaşlıların yeniyetmələrə yanaşmaları düzgün və sistemli olmalıdır. Tərbiyənin prinsipləri və onların tətbiqini mükəmməl bilməyən və ya tərbiyə işində nəzərə almayan bəzi valideynlər iki cür səhvə yol verirlər:

Bunlardan birincisi kiçik yaşlı məktəblilərə böyük uşaqlar və ya yeniyetmələr kimi yanaşaraq tələblər verməkdən ibarətdir. Bu zaman bəzi valideynlər tərəfindən kiçik yaşlı məktəblilərin

hər cür nadincliyi, oyuna çox meyl etməsi ciddi qəbahət kimi qiymətləndirilir və onların qarşısına yaşlarına uyğun olmayan tələblər qoyulur. Uşaqların aktivliyini, sərbəstliyini həddindən artıq məhdudlaşdırmağa çalışırlar. Digər valideynlər isə yeniyetmələrə kiçik yaşlı məktəbli kimi yanaşır, onlara hələ də kiçik uşaq gözü ilə baxmaqda davam edirlər.

Psixoloji araşdırmalar göstərir ki, şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında tək-cə müvafiq fəaliyyət növünün düzgün təşkili və əxlaqi davranış təcrübəsi toplanması deyil, həmçinin

düzgün əxlaqi normalarına riayətin öyrənilməsi də əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də şagird şəxsiyyətinin tələbat sahəsinin öyrənilməsi daha vacib amil hesab edilir. Əksər hallarda isə şagirdlərin davranışındakı mənfi yaxud müsbət cəhətlər onun tələbatı ilə bağlı olur. Tələbatlar yeniyyətmənin əsas davranış motividir. Bu zaman tərbiyə müddətində psixoloji baxımdan önəmli və nəzərə alınması vacib olan “davranışı qiymətləndirərkən onun motivini müəyyənləşdirmək” tələbi meydana çıxır.

Yeniyyətməlik dövrünün özünəməxsus bəzi qüsurlu cəhətləri vardır ki, bunları tərbiyəçi və xüsusən valideynlər yaxşı bilməlidirlər. Buna görə də yeniyyətmələrlə əxlaqi hisslərin inkişaf xüsusiyyətləri üzrə aparılan işlər düzgün yerinə yetirilərsə, bu zaman onlarda müşahidəçilik, davamlı diqqət, hadisədən düzgün nəticə çıxarmaq, aldığı biliyi təcrübəyə tətbiq etmək bacarığı və geniş biliyə malik olmaq kimi bir sıra yeni keyfiyyətlər formalaşır.

Psixologiyada düzgün cinsi və əxlaqi tərbiyə psixoloji tərbiyənin ayrılmaz hissəsi hesab olunur. A.S.Makarenko bununla əlaqədar yazırdı: “Uşaqda doğruluq, çalışqanlıq, həqiqəti demək vərdişini, başqa adama, onun həyəcan və mənafeyinə hörmət hissini tərbiyə etməklə biz onu, habelə cinsi cəhətdən də tərbiyə etmiş oluruq” (2, s. 65).

Qeyd etmək lazımdır ki, yeniyyətməlik dövründə yaşla əlaqədar olaraq oğlan və qızların arasında yaranan sevgi hissləri də çox məhdud məna daşıyır. Bu yaş dövründə sevgi tez başlayıb, tez də keçə bilər. Valideynlər və müəllimlər belə hallarla onlarla son dərəcə ehtiyatla rəftar etməlidirlər.

Yeniyyətməlik yaşı dövründə yeniyyətmələr özlərinin şərəf və ləyaqətini yüksək qiymətləndirirlər. Onlarda özlərinə qarşı özünəinam yaranır, özləri haqqında fikir yürütmək, düzgünlük, tələbkərlilik, məsuliyyətlik və sairə kimi müsbət keyfiyyətlər inkişaf edir. Bəzi nəzəriyyəçi psixoloqlar yeniyyətmələrdə bu yaş dövründə baş verən müəyyən əlamətləri irsi amillərlə də əlaqələndirirlər.

Aristotel özünün “Əxlaq” və “Məqulat” əsərlərində qeyd etmişdir ki, “pis əxlaqi tərbiyəyə malik olan insanlar təlim və tərbiyə əsasında dəyişə bilərlər, lakin bu o demək deyil ki, bu fikir mütləqdir. Düşünürəm ki, insana deyilən nə-

sihət, verilən öyüd və məsləhət də öz nəticəsini göstərir” (3,101).

Görkəmli alimlərin fikirlərinə görə, əxlaq və etika problemləri, onların qarşılıqlı əlaqəsi gender-şünaslıqla sıx bağlı olan hadisələrdir. Bəzən elmi ədəbiyyatda əxlaq və etika anlayışları eyniləşdirilir. Bu ifadələrin formalaşmasının əsasında əxlaqın azad seçimdən başladığı, yəni şəxsiyyətin azadlığı prinsipi dayanır, lakin həmin prinsipi qeyd-şərtsiz qəbul etmək mümkün deyildir.

Əxlaqi hissləri həm də mənəvi, dünyagörüşü hissləri də adlandırırlar. Əxlaqi hisslərin obyektini ayrı-ayrı adamlar, kiçik qruplar, kollektivlər, dövlət, idarə və təşkilatlar, ictimai hadisələr, insan münasibətləri, mövcud qanunlar, qaydalar və insanın özü və keçirdiyi hisslər ola bilər. Deməli, əxlaqi hisslər, müəyyən cəmiyyət daxilində qəbul olunmuş əxlaq normaları əsasında sosial gerçəkliyin hadisələrinin qavranılması zamanı insanın keçirdiyi hisslərdir. İnsanın əxlaqi hissləri, müvafiq əxlaq normalarına bəslədiyi subyektiv münasibətlə bağlı olur. Əxlaqi hisslər sosial mahiyyət kəsb etdiyi üçün əsasən ailə, məktəb və digər sosial institutlarda həyata keçirilən tərbiyə işləri ilə sıx bağlıdır.

Aparılmış tədqiqatlardan məlum olur ki, gənclərin ünsiyyəti zamanı onların şəxsi intim münasibətləri diqqəti daha çox cəlb edir. Şəxsi intim münasibət cavanların öz tələbatını ödəməyə yönəldilmiş daxili psixoloji halı olub beyindən, qəlbdən gələrək məzmunca müxtəlif formada təzahür edir:

1. Yeniyyətmələrin ünsiyyət fəaliyyətinin inkişafında yoldaşlıq münasibəti mühüm rol oynayır. Onlar arzu edirlər ki, yoldaşları, sinif nümayəndələri əməksevər, ağıllı, təmkinli, təşkilatçı, nüfuzli, təşəbbüskar və xeyirxah olsunlar.

2. Yeniyyətməlik dövründə yoldaşlıq hissi ilə yanaşı dostluq hissi də inkişaf edib mürəkkəbləşir. Dostluq – gənclərin sədaqəti, etibarlı saf qəlbi, ümumi maraqları, amalı, səmimi, xoş rəftarı ilə səciyyələnir. Gənclər möhkəm, qırılmaz tellərlə bağlı olan dostluqdan məmnun olur, həzz alır və özünü gümrah, inamlı hiss edir.

3. Bir – birlərinə qarşı ilıq hisslərin yaranması yeniyyətmələrin bir-birinə münasibətini, rəğbətini ifadə edən yüksək insani hissdır. Həyatda tərəflərin bir-birinə münasibəti dəyişərək ilk zamanlar gizli, tədricən baxışdan-baxışa,

qəlbdən-qəlbə keçərək dərin, səmimi, saf hissə sirdaşlığa və məhəbbətə çevrilir.

4. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin pozulması sayəsində emosional narahatlıqlar baş verir.

5. Yeniyetmə özünə qarşı ətrafdakılardan laqeydlilik hiss etdikdə və ya şəxsi uğursuzluğuna düçar olduqda təklilik dünyasını yaşayır və bəzən həyatdan bezir, mənəvi sarsıntı keçirir, onda müxtəlif psixi pozğunluq, anormallıq baş verir, hərəkətlərində qeyri - adiliklər müşahidə olunur.

İnam, dostluq, yoldaşlıq, xeyirxahlıq, məhəbbət, insanpərvərlik, vətənpərvərlik, borc, həya və məsuliyyət hissi, vətəndaşlıq, humanizm və sairə də əxlaqi hisslərə misal ola bilər. Bəzən də elə olur ki, yeniyetmə mövcud olan əxlaq normalarına uyğun olaraq hərəkət etmir. Bu ilk növbədə onun öz mənafeyini hər şeydən üstün tutmasından irəli gəlir. Belə olan halda həmin şəxs müvafiq normalara müsbət münasibət bəsləmədiyi üçün, mənfi hisslər keçirir. Düşmənçilik, paxıllıq, fərdiyyətçilik, məsuliyyətsizlik, həyasızlıq, vicdansızlıq, şərçilik və sairə də bu cür hisslərdir (5,98).

Bəzən də elə olur ki, müşahidələr nəticəsində yeniyetmə gənc öz hərəkətinin, rəftarının cəmiyyətdəki müvafiq normalara uyğun olmadığını, düzgün hərəkət etmədiyini sonradan başa düşür. Bu zaman əmələ gələn iztirab, xəcalət, təəssüf, peşmançılıq, rüsvayçılıq da əxlaqi hisslər hesab olunur. Deməli, əxlaqi hisslər qavrayış obyektinə bəslənən müsbət və ya mənfi münasibətlərin əks etdirilməsidir. İnsanın münasibəti onun şüuru ilə tənzim olunur. Odur ki, gənc nəslin tərbiyəsi işində əxlaqi şüurun inkişaf etdirilməsi ön plana çəkilməlidir. Çünki, özünüdərk etmənin kökləri şüurla, əxlaqi hisslərlə bilavasitə bağlıdır. Digər tərəfdən mənlilik şüuru da bir qayda olaraq əxlaqi şüura söykənir və onunla qarşılıqlı əlaqədə daha səmərəli inkişaf edir.

Psixoloji cəhətdən əxlaq tərbiyəsinin məqsədi dünyanın əxlaqi-ictimai tələblərinə cavab verən şəxsiyyətlər yetişdirməkdən ibarətdir. Araşdırmalar göstərmişdir ki, yeniyetmələrdə əxlaqi qüsurların olmasının əsas səbəbi onların əxlaq tərbiyəsi haqqında fikirlərin mahiyyətinin düzgün başa düşülməməsindən yaranır, yəni əsas mahiyyət düzgün dərk olunmur. Məhz buna görə də əxlaq tərbiyəsində ilk öncə əxlaqi şüurun formalaşdırılmasına başlandıqda, əxlaqi biliklər, məlumatlar və bu biliklərə istinadlar müsbət nəticə verir. Şüurlu sürətdə mənimsənilmiş əxlaqi hisslər və qaydalar

isə yeniyetmə və gəncləri hər yerdə şüurlu hərəkət etməyə məcbur edir. Şüurla qavranılmış əxlaqi normalar insan davranışının bələdçisinə çevrilir. Formalaşmış düzgün əxlaqi istiqamətlər insana həm özünü, həm də başqalarının hərəkətlərini və davranışını təhlil edərək obyektiv qiymət vermə imkanı yaradır.

Düzgün əxlaqi münasibətlər yeniyetmələrə müxtəlif situasiya və vəziyyətlərdə vicdanla, etik normalara uyğun şüurlu seçim aparmaq imkanı verir. Əxlaqi ideal əxlaqın şüurluluğun xüsusi formasının vacib tərkib hissəsi kimi təzahür edir. İdeal hər kəsin arzu etdiyi əxlaqi keyfiyyətlərə malik insan obrazıdır. Daha doğrusu şəxsin özünün olmaq istədiyi insan nümunəsidir. Yeniyetmə idealında gördüyü müsbət əxlaqi keyfiyyətləri özündə də yaratmağa və formalaşdırmağa çalışır. Ona görə də əxlaqi anlayışların aşılınması tərbiyənin ilk mərhələsindən başlanır və müxtəlif fəaliyyət sahələrində davam etdirilir. Belə ki, sistemli təlim və tərbiyə müəssisələrində cəmiyyətdə mövcud ümumi əxlaq normaları və onlara riayət etmənin zəruriliyi aşılır. (4, 77).

Əxlaq tərbiyəsinin məzmununa ümumbəşəri dəyərlərlə yanaşı cəmiyyətdə mövcud olan birgə yaşayış qaydaları, yeni sosial və məişət münasibətləri də daxildir. Əxlaq ictimai şüur forması olduğuna görə onun məzmunu da cəmiyyətlə bərabər dəyişir, hər cəmiyyət özünün iqtisadi-ictimai tələblərinə uyğun əxlaqi normaları və qaydaları müəyyən edir. Bu qaydalar bütün cəmiyyət üzvləri üçün zəruri-məcburi, hamı üçün məqbul hesab edilir. Norma və qaydalara zidd hərəkətlər isə cəmiyyət üçün qeyri-məqbul hərəkətlər hesab olunaraq cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmir.

Əxlaq tərbiyəsinin məzmununa vətənpərvərlik, dostluq və yoldaşlıq, qarşılıqlı yardım, beynəlmiləlcilik, fəaliyyətə şüurlu münasibət, intizamlılıq, məsuliyyətlik, düzlük, doğruluq, sadəlik, tövazökarlıq, insanlara humanist münasibət, onu əhatə edən mühitə - təbiətə qayğılı münasibət və sairə daxildir.

Müşahidələr göstərir ki, bəzi valideynlər onları narahat edən mövcud problem haqqında yeniyetmələrlə keçirilən söhbətin məzmununa və metodikasına düzgün riayət etmirlər. Bu məzmununda söhbətlər çox vaxt danlağa, yorucu nəsihətlərə, söz güləşdirməyə və yaxud sadəcə əmrə çevrilir, bu isə yeniyetmələr tərəfindən düzgün olaraq inadkarlıq və tərsliklə qarşılır.

Yeniyyətməlik yaş dövründə yeniyyətmələrin sinir sistemi çox həssas olur və onlara edilən hər hansı kobudluğa, hörmətsizliyə dözə bilmirlər, hər hansı bir haqsızlığa qarşı cəld reaksiya verirlər. Yeniyyətmə çox vaxt bu cür rəftara qəbul etmir, mütəmadi olaraq edilmiş danlaq və nəsihətlərə kobudluqla cavab verir. Məhz buna görə də yeniyyətmə yaşında olan şagirdlərlə edilən söhbətlər və münasibət tərzlərinə diqqət etmək lazımdır. Valideyn və digər böyüklərdən yeniyyətmələrlə mədəni şəkildə və səbrlə rəftar etmək tələb olunur. Belə olduğu halda yeniyyətmələrdə böyüklərə qarşı inam və hörmət hissləri yaranır. Onlarda valideynlər, müəllimlər və yaşlılarla hər hansı məsələ, problem barədə bölüşmək, məsləhətləşmək istəyi də baş qaldırır.

Yeniyyətmələrdə əxlaq tərbiyəsinin formalaşdırılması prosesində həyatı və şəxsi nümunələrdən istifadə edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhz əxlaq tərbiyəsində nümunədən bəhs edərkən böyük rus pedaqoqu K.D. Uşinski qeyd edirdi ki: "Tərbiyənin cavan ruha olan təsiri elə bir tərbiyə qüvvəsidir ki, onu nə dərs kitabları, nə əxlaqi nəsihətlərə və nə də cəza, mükafat, sistemi ilə əvəz etmək olmaz" (6, s. 95).

Yeniyyətmələrin gələcəkdə ailə həyatına hazırlaşmasının əsasını məhz birbaşa cinsi tərbiyə haqda biliklərin düzgün mənimsənilməsi və formalaşdırılması təşkil edir. Cinsi tərbiyə yeniyyətmə gənclərə hər hansı məlumatın, biliyin, anlayışın mexaniki şəkildə verilməsi demək deyil, onlarda ilk növbədə ağıllı, gözəl qarşılıqlı münasibətlərin və rəftarın düzgün tərbiyə edilməsindən ibarətdir.

Yeniyyətmələrdə əxlaqi hisslərin ən vacib təzahür formalarından biri də məsuliyyət hissidir. Məsuliyyət hissi insana məxsus olan ən

önəmli, nəcib keyfiyyətlərdən biridir. Məsuliyyətli olmaq hər bir yeniyyətmə gəncin öz hərəkət və davranışlarına, ona tapşırılan işi hansı məsuliyyət hissi ilə yerinə yetirməsi, vəzifə və borclarını nə dərəcə dərk etməsi, bütün bunları nə dərəcə qiymətləndirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Çünki, yaşından asılı olmayaraq və bütün həyatı boyu məsuliyyət hissi insanın sosial və şəxsi həyatının bütün sahələrini əhatə edir.

Beləliklə, yeniyyətmədə özünə, öz şəxsi xüsusiyyətlərinin düzgün inkişaf etdirilməsinə pozitiv marağın yaranması onlarda özünüqiymətləndirmə və müsbət əxlaqi hisslərinin formalaşmasına əsas zəmin yaradır. Öz "mən"ini kəşf etmiş yeniyyətmələrdə mənlik şüuru da düzgün formalaşır. Yeniyyətmə artıq öz davranışını, məxsus olduğu mənəvi - əxlaqi keyfiyyətlərini, xarakter və qabiliyyətlərini dərk etməyə başlayır. Əxlaqi hisslər yeniyyətmənin mövcud davranış normalarına uyğun gəlirsə, o zaman yeniyyətmələrdə müsbət əxlaqi keyfiyyətlər də formalaşmağa başlayır.

Məqalənin aktuallığı yeniyyətmələrdə əxlaqi hisslərin düzgün inkişaf etməsi üçün uşağın hər cür fəal özünüifadəsinə imkan yaratmaq, ona öz arzularını və öz fərdiliyini ifadə etməsinə köməklik göstərməsi ilə bağlıdır.

Məqalənin elmi yeniliyi yeniyyətmələrdə əxlaqi hisslərin düzgün inkişaf etməsi üçün özünə münasibətin və mənlik hissəsinin formalaşmasının bir məqsəd kimi qarşıya qoyulması amilinə xüsusi diqqət yetirilməsindən ibarətdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məqalədən elmi yaradıcılıq işində bu mövzu ilə marqlananlar, eləcə də ali və orta ixtisas məktəblərinin psixoloqları, pedaqoqları, valideynlər, tələbə və magistrləri istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinin sosial-psixoloji mahiyyəti. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2011, 401 s.
2. Əliyeva S.N. Yeniyyətmə ilk yaş dövründə baş verən böhran problemlərinin sosial psixoloji mahiyyəti. Bakı, 2017, 307 s.
3. Göyüşov Z.B. Daxilə pəncərə. Bakı: Azərnəşr, 1978, 197 s.
4. Göyüşov Z.B. Əxlaqi sərvətlər. Bakı, 1966, 360 s.
5. Məmmədov L.M. Şagirdlərin əxlaq tərbiyəsində milli dəyərlərdən istifadə. Bakı, 1997, 23 s.
6. K.D. Uşinski. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1953.

E-mail: kubra.mehdiyeva@mail.ru

Rəyçilər: psix. ü. fəls. dok. **G.H. Əlixanova,**
dos.M.C. İsmaylova

Redaksiyaya daxil olub: 02.12.2019

UOT378

Elnarə Ataməli qızı İsmaylova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ TƏHSİLƏLƏNƏN LƏRİN SAĞLAM HƏYAT TƏRZİNİN FORMALAŞDIRILMASI VƏZİYYƏTİ

Эльнара Атамалы гызы Исмаилова
диссертант по программе доктора философии
Институт Образования Азербайджанской Республики

ПОЛОЖЕНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ ОБУЧАЕМЫХ В ВЫСШИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Elnara Atamali Ismayilova
doctoral student in the program of a Ph.D
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

DISCUSSION OF THE HEALTHY LIFESTYLE IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Xülasə. Müasir dövrdə gənclərin bir sıra zərərli vərdişlərə (siqaret çəkmə, alkoqolizm, narkomaniya və s.) aludə olmaları, oturaq həyat tərzinə meyl etmələri, ekoloji tarazlığın pozulması tələbələrin valeoloji tərbiyəsi və sağlam həyat tərzinin tədqiqləndirilməsini xeyli aktuallaşdırmışdır. Hazırda ölkəmizdə siqaret çəkənlərin sayı 2,5 milyon nəfər təşkil edir və onlar bir sutka ərzində siqaretə 6 milyon manat sərf edirlər. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bunların əksəriyyətini gənclər təşkil edir. Ən acınacaqlısı isə odur ki, güünün aktual məsələsi olan siqaret, narkomaniya artıq qadınlar, yeniyetmələr, gənclər və ali məktəb tələbələri tərəfindən də mənimsənən pis vərdiş halına gəlmişdir. Bu zərərli vərdiş -gündən-günə artaraq bütün cəmiyyəti öz təsirinə məruz qoymaqladır.

Açar sözlər: təhsil, tələbə, sağlam həyat, zərərli vərdişlər, ağ ölüm

Резюме: В современную эпоху молодежь становятся зависимыми от ряда вредных привычек (курение, алкоголизм, наркомания и т. д.). Их склонность к малоподвижному образу жизни и экологическим расстройствам актуализировали valeологическое образование студентов и здоровый образ жизни. В настоящее время число курящих в нашей стране составляет 2,5 миллиона человек, и они тратят на сигареты 6 миллионов манатов в день. К сожалению, большинство из них - молодежь. Самое грустное, что курение и наркомания, которые являются актуальной темой дня, уже стали вредной привычкой и женщин, подростков, молодежи и школьников. Эта вредная привычка растет день ото дня.

Ключевые слова: образование, студент, здоровая жизнь, вредные привычки, белая смерть

Summary: In the modern era, young people become addicted to a number of addictive habits (smoking, alcoholism, drug addiction, etc.), their tendency to sedentary lifestyles, and environmental disorders have greatly enhanced students' valeological education and healthy lifestyles. Currently, the number of smokers in our country is 2.5 million and they spend 6 million manats per day. Unfortunately, most of them are young people. The most miserable thing is that cigarette and drug addiction, which is a topical issue of the day, has already become a bad habit for women, teens, youths and high school students. This harmful habit is growing day by day.

Key words: Education, student, healthy life, bad habits, white death

Azərbaycan Respublikasında 43, o cümlədən 6 filial, 7 xüsusi təyinatlı ali və 11 özəl ali təhsil məktəbi fəaliyyət göstərir. 2017/2018-ci tədris ilinin əvvəlinə Azərbaycanda bakalavr və

magistrlərin hazırlanmasını həyata keçirən 39 dövlət və 12 qeyri-dövlət ali təhsil müəssisəsində, eləcə də 24 elmi təşkilatda təhsil alanların sayı 167,7 min nəfər olub. Gələcək mütəxəssislər və müəllimlər kimi Azərbaycanda ölkəmizin genetik fondunun əsasını təşkil edən gənclərin sağlamlığı, sağlam həyat tərzinin tədqiqatla cəlb edilib araşdırılması çox böyük sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə gənclərin bir sıra zərərli vərdislərə (siqaret çəkmə, alkoqolizm, narkomaniya və s.) aludə olmaları, oturaq həyat tərzinə meyl etmələri, ekoloji tarazlığın pozulması tələbələrin valeoloji tərbiyəsi və sağlam həyat tərzinin tədqiq olunmasını xeyli aktuallaşdırmışdır. Hazırda ölkəmizdə siqaret çəkənlərin sayı 2,5 milyon nəfər təşkil edir və onlar bir sutka ərzində siqaretə 6 milyon manat sərf edirlər. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bunların əksəriyyətini gənclər təşkil edir.

Statistikaya görə, siqaret çəkmə bəşəriyyət üçün bədbəxt hadisələrdən və fəlakətlərdən daha ciddi bəladır. ÜST-nin məlumatına görə, yer kürəsində bütün ölümlərin 35-40 %-i bilavasitə siqaret çəkmə ilə əlaqədardır. Dünyada siqaret çəkmə səbəbindən hər 6 saniyədə bir insan dünyasını dəyişir. Araşdırmanın nəticələrinə görə, siqaretin mənfi təsirinə məruz qalanların 1/3-i uşaqlardır.

Gənclər arasında ən geniş yayılan bəlalardan biri də onların oturaq həyat tərzinə üstünlük vermələridir. Bu isə tələbələr arasında hipodinamiyaya, hərəkətsizliyə, piylənməyə səbəb olur. Azərbaycan Respublikasında hipodinamiyaya səbəb olan ən başlıca amillərdən biri ali məktəblərdə həftədə iki dəfə keçirilən bədən tərbiyəsi dərslərinin tədris proqramlarından çıxarılmasıdır. Azərbaycanda da əmək qabiliyyətli insanların, orta hesabla, 30-40%-nin piylənməsi, 25-30%-nin isə artıq çəkisi var. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının hesablamalarına görə, Azərbaycanda kişilərin 15,8, qadınların isə 32,1 faizi köklük və piylənmədən əziyyət çəkir. Bu gün dünyada 1.7 milyard insan piylənmədən əziyyət çəkir.

Zəngin pedaqoji təcrübə, aparılan sorğular və müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, zərərli vərdislərə (oturaq həyat tərz, siqaret çəkmə, spirtli içkilər içmə və s.) aludə olan tələbələr 25-30 % təşkil edir. Pedaqoji təcrübə və tədqiqatlar göstərir ki, belə halları aradan qaldırmağın ən

effektiv yollarından biri tələbələrin auditoriyadankənar asudə vaxtlarının səmərəli və məqsədyönlü təşkilidir. Bunu nəzərə alaraq, ali məktəblərdə auditoriyadankənar mədəni-kütləvi tədbirlərin, xüsusilə qruplar, fakültələr arasında bədən tərbiyəsi və idmanın müxtəlif növləri üzrə yarışlarının keçirilməsinə, tələbələri idmanın müxtəlif növləri üzrə (futbol, voleybol, stolüstü tennis və s.) bölmələrə cəlb edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Sağlam həyat tərzinin ən vacib komponentlərindən biri gün, iş, qida, yuxu və istirahət rejimidir. Ali təhsil müəssisələrində təhsilalanların sağlam həyat tərzinin başlıca komponentlərinə əsasən aşağıdakıları aid etmək olar:

- **əmək və istirahət rejimi.** Sağlam həyat tərzinin ən vacib komponentlərindən biri gün, iş, qida, yuxu və istirahət rejimidir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, dosent H.A.Cəfərovun 15 il ərzində 1000-dən artıq tələbələrlə apardığı şifahi sorğuların nəticəsinə görə gün, iş, qida, yuxu və istirahət rejimi olan tələbələr 3-5 % təşkil edir. Gün, iş, qida, yuxu və istirahət rejiminin olmaması, təbii ki, bütövlükdə onların sağlamlığına, təlim fəaliyyətinə, elmi bilikləri mənimsəmələrinə mənfi təsir göstərir. Bunu aradan qaldırmaq üçün pedaqoji kollektiv dərslər və tədris prosesinin, o cümlədən auditoriyadankənar tədbirlərin imkanlarından istifadə etməlidir.

- **yuxunun təşkili;** sağlam tələbə bir sutkada yuxuya 7-8 saat vaxt ayırmalıdır. Lakin ən başlıcası yuxunun müddəti deyil, onun dərinliyi- dir. Tələbələr arasında aparılan sorğu göstərir ki, tələbələrin əksəriyyəti yuxu rejiminə riayət etmir. Bu, son nəticədə bütövlükdə təhsilalanların sağlamlığına və elmi biliklərin mənimsənilməsinə mənfi təsir göstərir.

- **qidalanma rejimi;** qidalanma mədəniyyəti tələbələrin sağlam həyat tərzinin (SHT) formalaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Hər bir tələbə rəasional qidalanma prinsiplərini bil- məli və öz bədəninin normal çəkisini tənzimlə- məlidir. Rəasional (səmərəli) qidalanma cinsi, yaşı, əməyin xarakteri və digər amillər nəzərə alınmaqla insanların fizioloji yararlı yemək qə- bul etməsidir.

- **hərəkət fəallığının təşkili;** bir sutkada fiziki və cismani baxımdan sağlam tələbənin di- namik komponenti 12-15 min addım (6-8 km) təşkil edir. Lakin ictimai və şəhər nəqliyyatının

inkışafı, məktəbdənkənar uşaq-idman müəssisələrinin azlığı, biləvasitə yaşayış yerlərində sadə idman meydançalarının məhdudluğu, ümumtəhsil məktəblərində tədrisinə həftədə cəmi 2 saat ayrılan bədən tərbiyəsi dərslərinin keyfiyyətinin aşağı olması, ən əsası isə təhsilalanların özlərinin oturaq həyat tərzinə və passiv (inert) fəaliyyət növlərinə (kompüter oyunları, cizgi filmlərinə aludəçilik və s.) üstünlük vermələri hərəkət fəallığının təşkilini son dərəcə aktuallaşdırır.

- sanitar, gigiyena və bədəni möhkəmləndirmə tələblərinin yerinə yetirilməsi (tələblərinə riayət edilməsi);

- zərərli vərdişlərin profilaktikası; tələbə gənclər arasında zərərli vərdişlərin profilaktikası sahəsində ictimai və dövlət tərbiyə institutları – ailə, məktəb və ictimaiyyətin əlbir fəaliyyəti, kütləvi informasiya vasitələrinin (radio, televiziya, qəzet) imkanlarından istifadə edilməsi məqsədmüvafiqdir.

- şəxsiyyətlərarası ünsiyyət mədəniyyəti; tələbə gənclərin fiziki və mənəvi sağlamlığında şəxsiyyətlərarası ünsiyyət (valideyn-övlad, qardaş - qardaş, bacı-bacı, bacı-qardaş, baba-nəvə, nənə-nəvə, tələbə-tələbə, müəllim-tələbə) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şəxsiyyətlərarası ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması ailə mühitində başlayır, təlim-tərbiyə müəssisələrində davam etdirilir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, hətta ali pedaqoji məktəblərdə belə müəllimlərin tələbələrə ünsiyyətində evfemizmə riayət edilməməsinə, pedaqoji ünsiyyətə və ünsiyyət mədəniyyətinə xas olmayan, yad ifadələrə rast gəlinir: “ay oğlan”, “a gədə”, “əəə...”, “az-az”, “az-az-az...”, “sən”, “qandın”, “qandınız”, “başa düşdün”, “başa düşdünüz”, “mən indi səni başa salaram” və s.

Son illərdə respublikamızda bütövlükdə təhsilalanların və xüsusilə tələbə gənclərin sağlam həyat tərzinin tədqiqinə diqqət xeyli artmış, bu sahənin araşdırılması intensivləşmişdir. Belə ki, son illər valeologiya və gənclərin sağlam həyat tərzini problemləri Azərbaycan alimlərinin diqqətini daha çox cəlb etməyə başlamış, elmi məqalələr yazılmış, magistr dissertasiyaları yerinə yetirilmiş, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların işlənilməsinə və müvafiq tədqiqatların aparılmasına başlanılmışdır. 2014-cü ildə pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün ilk

dissertasiya müdafiə olunmuşdur. Nailə Sərxanlı “Kiçikyaşlı məktəblilərin sağlam həyat tərzinin formalaşdırılmasının pedaqoji problemləri” (pedaqoji valeologiya), Gülnarə Hüseynova “Yeni-yetmələrdə sağlam həyat tərzinin tərbiyə edilməsi yolları” (bədən tərbiyəsi və idman valeologiyası), Qüdsi Bayramov isə “Ali məktəb tələbələrinin valeoloji tərbiyəsi” (tibbi valeologiya) mövzusunda pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası müdafiə etmişlər.

Hazırda bir neçə magistrant və doktorant pedaqoji valeologiyanın aktual problemlərini araşdırır. Bununla yanaşı, ölkəmizdə valeologiyanın tədrisinə də diqqət artırılmışdır. Belə ki, hazırda “Ümumi və pedaqoji valeologiya” bir fənn kimi ADPU-nun magistratura şöbəsində tədris olunur. Bu fənnin tədrisinə 45 saat (mühazirə - 30 s., seminar -15 s.) ayrılmışdır. 2019–2020-ci tədris ilindən “Ümumi və pedaqoji valeologiya” fənnin ADPU-nun magistratura şöbəsinin rus bölməsində də tədrisinə başlanılmışdır. Bu fənnin də tədrisinə Azərbaycan bölməsində olduğu kimi, 45 saat (mühazirə - 30 s., seminar - 15 s.) vaxt ayrılmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, cari tədris ilindən Respublikamızın 6 -7 özəl və dövlət ali təhsil müəssisəsində valeologiya fənninin tədrisinə başlanılmışdır. Lakin mütəxəssis olmadığından bu tədris müəssisələrində valeologiyanın tədrisi qeyri-ixtisas müəllimlərinə həvalə edilmişdir. Beləliklə, respublikamızda bütövlükdə təhsilalanların və xüsusilə tələbə gənclərin sağlam həyat tərzinin tədqiqi və tədrisinin elmi-pedaqoji əhəmiyyəti bu sahədə olan nöqsanların aradan qaldırılmasından, təlim, tərbiyə və təhsil prosesinin optimallaşdırılmasından və s. ibarətdir.

Tələbələrin həyat fəaliyyəti iki hissədən ibarətdir: dərş və dərşdənkənar (sinifdən, auditoriyadan xaric və məktəbdənkənar). Tələbə gənclərin məqsədyönlü və mütəşəkkil fəaliyyətinin əsasını təlim fəaliyyəti təşkil etdiyindən onlar sutkanın $\frac{1}{4}$ hissəsini (6 saat) ali məktəb mühitində keçirirlər. Məhz buna görə də təlim prosesi, müxtəlif fənlərin tədrisi, professor – müəllim heyəti ilə canlı ünsiyyət, elmi-pedaqoji mühit tələbələrin zərərli vərdişlərinin profilaktikası, onların islah olunması üçün münbit şərait yaradır. Ümumiyyətlə, valeoloji, sağlam həyat tərzini və xüsusilə zərərli vərdişlərinin profilaktikası baxımından təhsilin məzmununu özündə

əks etdirən tədris planları, proqramlar, dərsliklər, dərs vəsaitləri, müəllimlərin tərtib etdikləri fənn sillabusları ilə tanışlıq və onların təhlili, dinlədiyimiz silsilə mühazirə və seminar məşğələləri onu deməyə əsas verir ki, bütövlükdə tədris olunan fənlərin əksəriyyəti, xüsusilə humanitar fənlər (pedaqogika, psixologiya, fiziologiya, biologiya, ədəbiyyat, tarix və s.) bu sahədə geniş imkanlara malikdir. Sadəcə fənləri tədris edən müəllimlərin bu sahəyə diqqəti və səlahiyyətli elmi interpretasiyası vacibdir.

Bununla yanaşı, ən vacib məsələlərdən biri professor - müəllim heyətinin sağlam həyat tərzini baxımından canlı və əyani nümunə kimi çıxış etməsi, onların söz və əməli, fəaliyyətinin birliyi. Lakin həqiqət nəminə qeyd etmək lazımdır ki, sağlam həyat tərzini baxımından tələbə gənclər üçün bariz və əyani nümunə olan müəllimlərlə yanaşı, bu sahədə onlara nümunə olmayan spirtli içkilərə aludə olan, xüsusilə tələbələrin gözləri qarşısında iştahla siqaret çəkən müəllimlər də var. Halbuki, bütün klassik pedaqoqların israrla qeyd etdikləri kimi, tərbiyəçinin özü tərbiyəli olmalıdır.

İkinci amil - ali məktəblərin əksəriyyətində dərslərin ikinövbəli olması auditoriyadankənar bədən tərbiyəsi, idman və digər mədəni-kütləvi tədbirlərin tədbirlərinin keçirilməsi, ümumiyyətlə bütövlükdə dərslərdənkənar asudə vaxtlarının məqsədyönlü təşkil edilməsinə imkan vermir.

Üçüncüsü, ictimai və şəhər nəqliyyatı infrastrukturunun inkişafı, məktəbdənkənar uşaq – idman müəssisələrinin azlığı, bilavasitə yaşayış yerlərində sadə idman meydançalarının məhdudluğu, ən əsası isə təhsilalanların özlərinin oturmaq həyat tərzinə və passiv (inert) fəaliyyət növlərinə (kompüter oyunları, cizgi filmlərinə aludəçilik və s.) üstünlük vermələri hərəkət fəallığının təşkilini son dərəcə aktuallaşdırır.

Problemin aktuallığı: son illərdə respublikamızda bütövlükdə təhsilalanların və xüsusilə tələbə gənclərin sağlam həyat tərzinin tədqiqinə diqqət xeyli artmış, bu sahənin araşdırılması intensivləşmişdir. Belə ki, son illər valeologiya və gənclərin sağlam həyat tərzini problemləri Azərbaycan alimlərinin diqqətini daha çox cəlb etməyə başlamış, elmi məqalələr yazılmış, magistr dissertasiyaları yerinə yetirilmiş, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların işlənməsinə və müvafiq tədqiqatların aparılmasına başlanılmışdır. Bu baxımdan mövzu aktualdır.

Problemin yeniliyi: müasir cəmiyyətdə gənc nəslin sağlam yetişməsinə mane olan ən kəskin problemlər sırasında siqaretçəkən, narkomaniya və spirtli içkilərin istifadəsi kimi vərdislər gənclər arasında daha geniş yayılmışdır və bunların qarşısının alınması tədbirlərinin görülməsi vacib məsələlərdən biridir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: məqalədə irəli sürülən elmi fikirlər, elmi mühakimələr hər bir məktəblidə, yeniyetmədə, gənclərdə, o cümlədən tələbələrdə qeyd olunan bir sıra cəhətlərin formalaşdırılması özünün sağlam həyat tərzini təmin etməsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Maqşud Qasimov. Sağlam həyat tərzini uğrunda Bakı, 2005.
2. Qəniyev. M. Farmakologiya I hissə. Bakı: 2010, 199-206 s
3. Alikasifoglu M, Erginoz. Cigarette smoking among turkish high school students. J Adolesc Health 2002; 7-8 s
4. Doğan Y. Madde istifadəsi və bağımlılığı. Aile ve Toplum Eğitim, Kültür ve Araştırma Dergisi.2001; 79-86s (www.bağımlı.org)
5. Azərbaycanda narkotik vəziyyəti: sosioloji tədqiqatların nəticələri əsasında. Bakı: Azərnaşr, 2001, 92 s
6. Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyinin "Tütünə qarşı mübarizə haqqında" Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Çərçivə konvensiyasına Uyğunluğunun Müqayisəli Təhlili. Bakı, 2015, 4-6 s.

E-mail: ismayilova08@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok., dos. M.S. Kazımov,*
ped.ü.fəls.dok., dos. T.S.Paşayev

Redaksiyaya daxil olub: 06.12.2019.

UOT 373.3/.5

*Фидан Эмин гызы Эфендиева,
преподаватель Бакинского славянского университета*

ОБУСЛОВЛЕННОСТЬ КОМПЕТЕНЦИИ УЧИТЕЛЯ ПРОГРЕССОМ ОБЩЕСТВА

*Fidan Emin qızı Əfəndiyeva,
Bakı Slavyan Universitetinin müəllimi*

MÜƏLLİMİN SƏRİŞTƏSİNİN CƏMİYYƏTİN TƏRƏQQİSİ İLƏ ŞƏRTLƏNMƏSİ

*Fidan Emin Afandiyeva,
teacher at Baku Slavic University*

CONDITIONALITY OF TEACHER COMPETENCE BY THE PROGRESS OF SOCIETY

Резюме: Статья посвящена обусловленности компетенции учителя с общественным прогрессом. Развитие общества прямо пропорционально деятельности и навыкам преподавателя. Обучение, воспитание и образование являются внешними компонентами. По мере смены государственного социально-экономического строя, перехода общества в качественном самосовершенствовании с одной ступени развития на другую, изменяются и компетенции преподавателя по причине их плотной диалектической связи с обучением, воспитанием и образованием. В статье в целом показана динамика развития деятельности преподавателя, его статуса и навыков, связанные с произошедшими в нашей стране за последний век общественно политическими событиями.

Ключевые слова: компетенция учителя, воспитание как надстроечное явление, прогресс общества, обусловленность компетенции учителя, динамичность содержания компетенции учителя

Xülasə: Məqalə müəllimin səriştəsinin cəmiyyətin tərəqqisi ilə şərtlənməsi probleminə həsr edilmişdir. Cəmiyyətin inkişaf ilə müəllimin fəaliyyəti və səriştəsi düz mütənasibdir. Təlim, tərbiyə və təhsil üstqurumun komponentləridir. Dövlətin sosial-iqtisadi quruluşu dəyişdikcə, cəmiyyət özünün inkişafında keyfiyyətə bir inkişaf mərhələsindən digərinə keçdikcə, təlim, tərbiyə və təhsillə sıx dialektik əlaqədə olduğuna görə müəllimin kompetensiyaları da dəyişir. Məqalədə ölkəmizdə son bir əsrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqədar bütövlükdə müəllimin fəaliyyəti, onun statusu və səriştələrinin inkişaf dinamikası göstərilir.

Açar sözlər: müəllimin səriştəsi, tərbiyə üstqurm hadisəsi kimi, müəllimin səriştəsinin ictimai inkişaf şərtlənməsi, müəllimin səriştəsinin məzmununun mütəhərrikliyi

Summary: The article is devoted to the conditionality of teacher competence with social progress. The development of society is directly proportional to the activities and skills of the teacher. Training, upbringing and education are external components. As the state socio-economic system changes, society transitions in high-quality self-improvement from one stage of development to another, the teacher's competencies also change due to their close dialectic connection with training, upbringing and education. The article as a whole shows the dynamics of the development of the teacher, his status and skills associated with social and political events that have occurred in our country over the past century.

Key words: teacher competence, upbringing as a superstructure phenomenon, society progress, conditionality of teacher competence, dynamism of teacher competence content

Педагогическая мысль в Азербайджане имеет древнюю историю. Становление начальных педагогических представлений народа были связаны с древними обычаями и традициями, обрядами, развлечениями, церемониями и играми. Педагогические знания, приобретенные на основе повседневного наблюдения и эмпирического опыта, находи-

ли свое отражение в устном народном творчестве. Все идеи о воспитании и обучении подрастающих поколений, о взаимоотношениях между детьми и взрослыми, воспитанниками и воспитателями-мудрецами, аксакалами и другие рассматривались первоначально в недрах народной педагогики. «Эта педагогика стояла над колыбелью научной педагогики, является ее прадедом» (1, 6).

В педагогическом наследии Азербайджанского народа огромное значение придавалось личности воспитателя, пристальное внимание уделялось его морально-нравственным качествам, знаниям, умениям и навыкам. Представители прогрессивной национальной интеллигенции, просветители-педагоги А.А.Бакиханов, М.Кязим Бек, М.Ш.Вазех, М.Ф.Ахундов, М.М.Навваб, М.Т.Сидги, С.А.Ширвани, Г.Б.Зардаби, М.Т.Шахтахтлы, А.Б.Гусейнзаде, А.Б.Агаев, Н.Б.Везиров, С.М.Ганизаде, Г.Б.Махмудбеков, а также выпускники Горийской учительской семинарии Ф.Б.Кёчарли, У.Гаджибеков, Р.Б.Эфендиев, С.Б.Велибеков, М.Б.Махмудбеков, Дж.Мамедгулузаде, Ф.Агазаде, Н.Нариманов, С.С.Ахундов, выдвигая в целом прогрессивные мысли о школе и учителе, содержании образования, принципах и методах обучения, родном языке и его преподавании, умственном, нравственном, трудовом, эстетическом, физическом, религиозном, семейном воспитании, в частности огромное значение придавали личности, авторитету и мастерству учителя. Ибо он считался самым уважаемым человеком в обществе. Среди народа он снискал огромным почтением и не иссекаемой любовью.

Следует отметить, что с изменением социального и государственного устройства, прогрессом общества, переходом его от одной качественной ступени к другой, следовательно, расширением сети образовательных учреждений, совершенствованием системы, содержания, цели, задач и сущности образования повышались также требования, предъявляемые к учителю, его подготовке, мастерству, менялся статус хорошего учителя.

Это можно проследить на примере истории развития нашей страны, нашего народа со середины XIX века по сей день. Азербай-

джанские прогрессивные педагоги, просветители и учителя, начиная с 40-х годов XIX века до 1918 года, направляли основные свои усилия на составление национального алфавита, издание газет и журналов на азербайджанском языке, открытие национальных школ, подготовку национальных учительских кадров, на введение обучения на родном языке.

Следует отметить, что уже 40-ые годы XIX века в Азербайджане функционировало 713 школ и медресе, в которых обучались 7306 учеников. Например, к концу 50-х годов только в Шемахинской губернии функционировало около 300 а в Нухинском округе – 168 школ и медресе, в которых обучались соответственно 4700 и 1443 ученика. Обучение в этих школах велось преимущественно на арабском и русском языках старыми методами обучения. Вместе с тем, к концу XIX века ведущим представителям азербайджанской интеллигенции, просветителям удалось открывать школы, где уроки велись новыми методами обучения: С.А.Ширвани в Шамахи (1870), М.Т.Сидги в Нахчыване (1894), М.М.Наввабом в Шуше (1895), М.И.Гасиром в Ленкоране (1896), С.М.Ганизаде и Г.Б.Махмудбековым в Баку. Знаменательным событием было открытие в Баку на средства мецената Г.З. Тагиева первой на Востоке женской мусульманской школы, которая в 1913 году превратилась в учительскую семинарию для девушек.

Таким образом, можно констатировать, что передовой интеллигенции, прогрессивным просветителям и педагогам Азербайджана середины XIX и начала XX века в условиях классового антагонистического эксплуататорского общества, капитализма в определенной степени удалось достичь поставленной цели. С другой стороны, это соответствовало интересам и отвечало потребностям капиталистического способа производства, капиталистического строя, который в России стал развиваться позднее, чем в других европейских странах. Иначе говоря, российское общество, в состав которого входил и Азербайджан, середины XIX и начала XX века, развитие его экономики, промышленности, народного и сельского хозяйства

остро нуждалось в людях молодого и среднего возрастов, имеющих элементарное, начальное и среднее образование.

Прогрессивные идеи азербайджанских педагогов и просветителей в сфере воспитания, обучения и образования удалось с честью и достоинством реализовать в условиях Азербайджанской демократической республики, которая достигла суверенитета 28 мая 1918 года. С целью упорядочения народного просвещения, школьного образования, создания сети национальной высшей, средней и начальной школы, национализации действующих школ и претворения других подобных мероприятий 30 июня 1918 года решением Азербайджанского правительства было создано Министерство народного просвещения. Хотя деятельность этого министерства охватывало все сферы национальной культуры, но преимущественно она направила свое усилие на организацию народного просвещения в новом национальном духе, национализацию школ, создание школ на родном языке, подготовку учебников и учебных пособий, подготовку национальных кадров средней и высшей квалификации, на совершенствование содержания образования, приведение его в соответствие с новыми потребностями суверенного государства. К сожалению, АДР - первое демократическое государство на Востоке, пало всего через 23 месяца: руководство АДР передало правительство азербайджанским большевикам. 28 апреля 1920 года в Азербайджане победила советская власть.

Каждый общественно-политический строй уподобляет надстройку, иначе говоря, приводит ее в соответствие своему базису, то есть уподобляет его производительным силам и производственным отношениям. Это истина, не требующая доказательств. Поэтому в период советской власти в Азербайджане образование приобрело совершенно другой характер и значение. Как отмечает проф. Ф.А.Рустамов, «Организация советской школы в Азербайджане в 20-е годы XX века требовала определения новой цели и задач, содержания и методов. Воспитательные задачи, стоящие перед школами, механизмы, пути и средства их претворения в жизнь ста-

ли серьезными проблемами педагогической науки» (4, 119).

С приходом советской власти в Азербайджане было приостановлено развитие народного просвещения в национальном духе, переименовано наименование нации и изменен ее алфавит, подвергнуто деградации национальный образ жизни и национальная психология. Политика образования советского периода была нацелена на воспитание поколения, нацеленного на «построение социализма и коммунизма». С этой целью во всех советских республиках, в том числе в Азербайджане была создана широкая сеть школ были осуществлены соответствующие мероприятия в сфере упрочения их учебно-материальной базы, обеспечения их педагогическими кадрами, бесплатными учебниками и учебными пособиями, созданы условия для охвата всех детей школьного возраста обязательным общим средним образованием. Ради справедливости следует отметить, что за краткое историческое время была ликвидирована массовая безграмотность среди населения, было осуществлено обязательное начальное образование (1930-1934 гг.), обязательное неполное среднее образование (семилетнее -1935-1958 гг.) и обязательное среднее образование (1967-1975 гг.).

28 апреля 1920 года декретом Временного революционного комитета Азербайджана был создан Народный комиссариат просвещения и Дадаш Бунятзаде был назначен первым комиссаром народного просвещения. Система народного просвещения стала организовываться на основе нового принципа и идеологии социализма. На первый план были выдвинуты принципы: единая светская трудовая школа, совместное обучение мальчиков и девочек, бесплатное образование, правовое равенство в образовании.

26 мая 1920 года коллегия Наркомпроса Азербайджанской ССР утвердила «Положение о единой трудовой школе Азербайджанской ССР», по которому были определены основные типы массовых школ:

- пятигодичные школы (I-V классы) I ступени как тип начальной школы (8-13 лет); в учебном плане было предусмотрено преподавание 9 предметов: родной язык, матема-

тика, природа и срановедение, география, история культуры, ручная труд, черчение, пение, физическое воспитание;

- четырехгодичные школы (VI-IX классы) II ступени как тип средней школы (13-17 лет); в учебном плане было предусмотрено преподавание 15 предметов: русский язык, азербайджанский язык, математика, физика, механика, природа, химия, космография, история культуры, география, политическая экономия, психология, черчение, технология, товароведение.

Эти выше указанные принципы, составляющие идейную и организационную основу азербайджанской советской школы в начале 20-х годов, можно считать первым манифестом советской педагогики (3, 5). В «Декрете» и «Положении» были выдвинуты задачи воспитания строителя социалистического общества и определены самые характерные советскому человеку нравственные качества (трудолюбие, солидарность, интернационализм).

Вновь была оживлена работа в сфере реформы алфавита, начатая еще в начале 20-х годов в период АДР. 1 января 1929 года в Азербайджане официально был объявлен полный переход к новому алфавиту. В 30-х годах полностью была реализована подготовка и издание учебников по алфавиту латинской графике. К сожалению, 11 июля 1939 года неожиданно было принято решение об изменении латинского алфавита в Азербайджане. 1 января 1940 года без предварительной подготовки во всех учебных заведениях Азербайджанской ССР началось внедрение кириллицы. Это было составной частью имперской политики СССР. Азербайджанский народ умышленно был изолирован от своего прошлого.

В 1920-ые годы азербайджанские педагоги, прогрессивные просветители, интеллигенция направило свое усилие на ликвидацию безграмотности среди населения, особенно в возрасте 15 – 25 лет. В регионах республики были открыты школы, курсы и пункты по ликвидации безграмотности среди населения всех возрастных групп.

В 1924/25 учебном году для ликвидации безграмотности в республике было от-

крыто 1522 школ, а в 1926/27 учебном году количество пунктов ликвидации безграмотности достигло 17134. За 6 лет через эти учреждения прошло 102.370 человек, вместе запланированного 464.000. Борьба азербайджанских педагогов и просветителей за ликвидацию безграмотности среди населения продолжалась и в 30-ые годы.

Уже в 1927/28 учебном году в Азербайджанской ССР функционировало 1487 школ, где обучалось 171099 учащихся, в 1944/45 учебном году – 3233 школ, в которых обучалось 482 720 учащихся, в 1965/66 учебном году – 4195 школ (количество учащихся - 1035846), 1986/87 учебном году – 4253 (количество учащихся – 1292,8 тыс.).

Приведенные примеры являются ярким доказательством, что педагогика – это гибкая наука о воспитании обучении и образовании подрастающего поколения. Ее цели и задачи, следовательно, цели и задачи учителя в сфере воспитания, обучения, образования подрастающего поколения и его статус не раз и навсегда установленные. Они носят зависимый характер и обуславливаются происходящими в жизни общества коренными переменами, общественно-историческими событиями, способами производства, видами собственности (общественной, частной) на средства производства и др. В социалистическом обществе преобладало преимущественно общественная собственность на средства производства. В обществе огромное значение придавалось коллективному и совместному труду, становлению, формированию и развитию соответствующих хозяйств: колхозов (коллективных хозяйств) и совхозов (совместных хозяйств), формированию коллектива; воспитанию, развитию и формированию личности в коллективе, взаимоотношению членов коллектива (производственного, учебного: школьного, учительского, ученического, студенческого, преподавательского, спортивного и др.) под девизом «один за всех, все за одного», воспитывающему влиянию коллектива, проведению соревнований, социалистических соревнований между коллективами, в частности ученическими, студенческими, между классами и группами, между коллективами учебных заведений (об-

щеобразовательных школ, училищ, средне специальных и вузов). Увлечение коллективом, порою неоправданное преувеличение его значения и возможностей приводило к тому, что даже такая исторически сложившаяся общность людей как семья считалась разновидностью коллектива. Социалистические соревнования проводились между колхозами, совхозами, районами, областями и союзными республиками по разным сферам сельского и народного хозяйства. Подобные соревнования проводились также между производственными и сельскохозяйственными коллективами союзных республик, например, между хлопкоробами Азербайджана и Узбекистана. Всему этому придавалось огромное воспитывающее значение: это ведь наряду с повышением производительности труда, моральным и материальным стимулированием способствовало, в частности интернациональному воспитанию советских людей, укреплению дружеской связи между народами, нациями и подрастающими поколениями.

На всех этапах развития советского общества усиленная работа проводилась по профориентации молодежи. Во всех союзных республиках, в том числе в Азербайджанской ССР функционировали центры профориентации учащейся молодежи. Например, в Баку функционировал Центр профориентации молодежи, который подчинялся непосредственно Москве. Такие центры были организованы в отделе народного образования всех городских районов. Кроме того в АПИ им. В.И.Ленина (ныне Азербайджанский государственный педагогический университет) при кафедре общей педагогики функционировала лаборатория профориентации. Мощная агитационно-пропагандистская машина (радио, телевидение, газеты, журналы и др.) с учетом потребностей народного и сельского хозяйства страны ориентировала молодежь на соответствующие профессии, порою, невзирая на ее склонности и интересы. Молодежь Азербайджана ориентировалась преимущественно на профессии хлопкороба, виноградарства, нефтяника и др. Проводились научные исследования, выполнялись докторские и кандидатские диссертации:

Гасанов Исраил (Подготовка учащихся V-VIII классов к производительному труду в условиях села - 1961) Зейналов Сабир (Содержание и основные формы подготовки учащихся средней школы к сельскохозяйственному труду - 1965), Гусейнов Аллахяр (Совместная работа средней общеобразовательной школы с ПТУ по профориентации учащихся -1983), Илясов Мусеиб (Педагогические основы профориентации учащихся в сельских учебно-производственных комбинатах - 1987), Гурбанова Судаба (Педагогические основы подготовки учащихся к труду по сельскохозяйственным профессиям в условиях ученических производственных бригадах - 1986), Меджидов Кямил (Məktəblər arası tədris-istehsalat kombinatları şəraitində şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması üzrə iş sistemi- 1989), Самедов Вагиф (Педагогическая печать и совершенствование трудового воспитания и профориентации учащихся общеобразовательной школы - 1987), Вердиева Асмет (Содержание, формы и пути профориентации учащихся во внешкольных воспитательных учреждениях - 1987) и др.

Известные люди прославлялись всеми возможными средствами: о них писали газеты, журналы, велись передачи, писали стихи, сочиняли песни, ставились памятники, назывались улицы и т.д. (neftçi Qurban, pambıqçı qız Cürəyya, pambıqçı-mexanizator Sevil Qızıyeva, ekskavatorçu Sarvan, çoban Qara və s.). Все это соответствовало духу и времени социализма и социалистического общества. А в 1985 году из-за неверной хозяйственной политики центральной власти под предлогом борьбы против алкоголизма в Азербайджане целенаправленно были уничтожены все виноградные плантации, следовательно, прекратили свое существование и винодельные заводы, что привело в определенной степени к повышению безработицы среди населения.

На этапе развитого социализма и формирования мнимого единого советского народа 60-80-е годы объектом исследования ученых-педагогов стало интернациональное воспитание: Талыбов Юсиф (Воспитание пролетарского интернационализма учащихся в Азербайджанских школах. - 1962), Гасанов И. (Воспитание у учащихся IX-X классов

пролетарского интернационализма и советского патриотизма - 1972), Гасымов Аяз (Изучение языков как фактор интернационального воспитания учащихся общеобразовательных школ - 1984), Мамедов Керим (Патриотическое и интернациональное воспитание учащихся старших классов. - 1980), Радзивилловская Людмила (Интернациональное воспитание учащихся начальных классов Азербайджанских школ. - 1982), Алиев Рашад (Роль физического воспитания в формировании у молодежи военно-патриотических и интернационалистических качеств (1937-1945-ые годы) - 1974) и др.

После достижения суверенитета исследования были ориентированы на патриотическое и военно-патриотическое воспитание: Мустафаева Жала (Использование метариалов народной педагогики в патриотическом воспитании учащихся - 1992), Мехтиев Али (Физическая подготовка и военно-патриотическое воспитание учащихся во внешкольных воспитательных учреждениях - 1997), Керимова Зульфия (Воспитание школьников в духе патриотизма на основе материалов краеведения - 2004), Мамедова Гасира (Возможности и пути использования азербайджанских мугамов в патриотическом воспитании учащихся - 2004) и др.

Литература:

1. Həşimov Ə.Ş. Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri. Bakı: Maarif, 1970, 156 s.
2. Mehrabov A.O. Səriştəli müəllim hazırlığının problemləri (monoqrafiya). Bakı, "Elm və təhsil", 2015, 288 s.
3. Misir Mərdanov. Azərbaycan təhsil tarixi (1920-1991-ci illər) II kitab. Bakı, 2009, 595 s.
4. Rüstəmov F.A. Azərbaycan pedaqogikaşünaslığı (Dərslik). Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 888 s.

E-mail: fidan141923@gmail.com

Рецензенты: *док.наук по пед., проф. Ф.А. Рустамов*

Redaksiyaya daxil olub: 06.12.2019

Вышеизложенное является ярким и обоснованным подтверждением положения о том, что педагогика как наука о воспитании, обучении и образовании подрастающих поколений в таких условиях подчиняется законам и закономерностям развития общества, ибо предмет ее (воспитание в широком смысле слова) является надстроечным явлением. А ученые-педагоги, следуют за этими объективными социальными событиями и переменами.

Таким образом, деятельность ученых-педагогов, учителей-воспитателей и статус хорошего учителя обуславливается потребностью и требованиями общественного и государственного устройства страны, конкретными и переходными этапами ее развития.

Актуальность проблемы. Обосновывается и раскрывается сущность обусловленности компетенции учителя развитием общества.

Новизна проблемы. С прогрессом общества, перехода его от одной качественной ступени к другой обогащаются и компетенции учителя.

Практическое значение проблемы. Содержащиеся в статье положения окажут теоретическую и практическую помощь молодым учителям и исследователям.

PSIXOLOGİYA, YAŞ FİZİOLOGİYASI VƏ İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ

UOT 376

Nailə Tofiq qızı Hüseynova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti

AÇIQ RİNOLALİYALI UŞAQLARIN ƏMƏLİYYATDAN SONRA DAMAQ-UDLAQ BAĞININ FƏALLAŞDIRILMASI ÜZRƏ LOQOPEDİK İŞİN STRUKTURU

Наиля Тофиг гызы Гусейнова
доктор философии по педагогике, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

СТРУКТУРА ЛОГОПЕДИЧЕСКОЙ РАБОТЫ ПО АКТИВИЗАЦИИ НЕБНО- ГЛОТОЧНОГО КОЛЬЦА ПОСЛЕОПЕРАЦИОННЫЙ ПЕРИОД У ДЕТЕЙ С ОТКРЫТОЙ РИНОЛАЛИЕЙ

NailaTofiq Huseynova
doctor of philosophy in pedagogy
Azerbaijan State Pedagogical University

STRUCTURE OF LOGOPEDIC WORK ON ACTIVATION OF THE PALPATION OF THE PALATE OF CHILDREN WITH OPEN RHINOLALIA

Xülasə: Açıq rinolaliyalı uşaqların damaq-udlaq bağının fəallaşdırılması mərhələsi korreksion-pedaqoji iş əməliyyatdan 15-20 sutka sonra başlanılır. Bu müddətdə uzunmüddətli susma rejiminə görə və qoruyucu tormozlanmaya görə nitq daha da pisləşir. Yumşaq damaq, demək olar ki, hərəkətsiz haldadır, hissiyyatı əskikdir, bəzi hərəkətlər isə ağrının yaranmasına səbəb olur. Nazalizasiya güclənir, buna görə də yumşaq damağın hərəkətililiyinin formalaşdırılması vacibdir. Plastik əməliyyatdan yarım il sonra yarıq prosesləri sona çatır. Bu da yumşaq damaq üçün olan məşğələlərin effektivliyini dönməz şəkildə azaldır. Buna görə də əməliyyatdan sonrakı ilk aylarda loqopedik məşğələlər müntəzəm şəkildə aparılmalıdır.

Açar sözlər: *açıq rinolaliya, damaq-udlaq bağı, nazalizasiya, loqopedik iş, vokal məşğələlər, yumşaq damağın fəallaşdırılması*

Резюме: Коррекционно-педагогическая работа по активизации небно-глоточного кольца при открытой ринолалии начинается на 15-20 сутки после операции. В этот период из-за длительного режима молчания речь ухудшается. Мягкое небо находится без движения, чувствительность ее слабеет, а некоторые движения являются причиной возникновения боли в артикуляционном аппарате. Формирования подвижности мягкого неба зависит от усиления назализации. Через шесть месяцев после пластической операции процесс зарращения расщелин завершается. Это уменьшает эффективность занятий по активизации мягкого неба, поэтому логопедические занятия по активизации небно-глоточного кольца должна начинаться в первые месяцы после операции и не прекращаться до полной активности неба.

Ключевые слова: *открытая ринолалия, небно-глоточное кольцо, назализация, логопедическая работа, вокальные занятия, активизация мягкого неба*

Summary: The activation phase of the palpation of the palate children with open rhinolalia begins about 15 to 20 days after surgery. During this time, the speech becomes even worse due to the long-term

silence and protective bracing. The soft palate is almost motionless, emotionally deficient, and some movements can cause pain. The cleansing is enhanced, which is why it is important to form a soft lip movement. After the plastic operation, the cleft process is complete. It permanently reduces the effectiveness of exercises for the soft palate. Therefore, in the first months after surgery, logopedic training should be conducted regularly.

Key words: *open rhinolalia, palpitations, nasalization, logopedic exercises, local exercises, soft palate activation*

Açıq rinolaliyalı uşaqların əməliyyatdan sonra damaq-udlaq bağının fəallaşdırılması mərhələsi korreksion-pedaqoji iş əməliyyatdan 15-20 sutka sonra başlanılır. Bu müddətdə uzunmüddətli susma rejiminə görə və qoruyucu tormozlanmaya görə nitq daha da pisləşir. Yumşaq damaq axıcı olub, demək olar ki, hərəkətsiz haldadır, hissiyatı əskikdir, bəzi hərəkətlər isə ağrının yaranmasına səbəb olur. Nazalizasiya güclənir, buna görə də yumşaq damağın hərəkətliliyinin formalaşdırılması vacibdir. Plastik əməliyyatdan yarım il sonra yarıq prosesləri sona çatır. Bu da yumşaq damaq üçün olan məşğələlərin effektivliyini dönməz şəkildə azaldır. Buna görə də əməliyyatdan sonrakı ilk aylarda logopedik məşğələlər müntəzəm şəkildə aparılmalıdır. Aşağıdakı məşğələ tövsiyə olunur:

Yumşaq damaq və udlaq əzələlərinin fəallaşdırılması.

-“a” və “e” səslərinin tələffüzü sakit, bir az uzadılmış, nisbi yüksəklik səsi ilə, eyni zamanda samitlərin fonasiyası ilə udma refleksi yaranır (uşaqlar qeyri-adi hərəkəti görən kimi anında onu yadda saxlayırlar və yenidən təkrar edirlər). Sərt hücumda tələffüz zamanı yumşaq damaq ani yüksəliş edir (yüksəlmələrin miqdarı adətən 1- dən 4-ə qədər olur). Buna görə də sait səslər növbəli şəkildə qida qəbulundan 1,5 saat sonra orta hesabla məşğələlər arası 30 dəqiqə tələffüz edilir, “a” və “e” səslərini 2 gün ərzində günə 5-6 dəfə olmaqla 2 kərə ard-arda təkrarlamaq, 3 gün ərzində hər gün 6-8 dəfə, 5 gün ərzində hər gün 6-8 dəfə olmaqla 3 kərə ard-arda təkrarlamaq, daha sonra ay ərzində isə gündə 8-10 dəfə olmaqla 3 kərə ard-arda təkrarlamaq. Sonra 10 gündə 6-8 dəfə, 10 gündə 4-6 dəfə, 4 ay ərzində 3 dəfə olmaqla təkrar olunur, lakin bütün bu müddət ərzində bir dəfəyə samit səsləri 3 kərə ard-arda təkrar edirlər.

-Saitlərin tələffüzü cüt, yanaşı baş verir. “ae-ea” (tələffüz zamanı damağın yuxarıya qalxdığı və onu getdikcə daha çox uzatdığı sa-

mit səsdən başlamaq lazımdır: “aaaae, eeeeea” daha sonra səslənmənin müddəti müqayisə edilir)

-*Vokal məşğələlər* - saitlərin ifası: əvvəldə “a və e” səsləri, 2-3 məşğələdən sonra “o” səsi, daha bir həftə sonra “i” səsi, son olaraq isə “u” səsi (gündəlik məşğələlər zamanı müddətlər qısalır). Vokal məşqlərini 3-4-cü məşğələdə yumşaq damağın ən az cüzi hərəkətliliyi təzahür edəndə başlamaq lazımdır. Onu uşaqlarla birinci oktavının üçlü diapazonunda və böyükklərlə, yəni yeməklərlə sait səslərin oxunuşu ilə məşq etdirirlər. Vokal məşğələlər damaq pərdəsini dartır, sürətli tormozlaşdırır və bütün udlaq-qırtlaq əzələlərini fəaliyyətə gətirir, uşağı ağzını daha geniş açmağa vadar edir, səs gücünü artırır.

-*Quru udqunma*: İ.S.Rubinovanın məlumatlarına əsasən əzələ yığılmasının intensivliyi udlaq tutumunun balacalaşması ilə genişlənir və ağız suyunun çoxsaylı udulması zamanı damaq-udlaq bağının müddəti də uzanır. Bu məşğələləri əməliyyatdan sonra 5- 6 ay müddətində, yarıq prosesi başa çatmamış yalnız yumşaq damaq yarıqlarının dartılması üçün istifadə edirlər. Bu uşaqların “yumşaq damağı gərilmək, qaldırmaq” ifadəsini hissiyyatla dərk etməsi və çoxsaylı məşqlərdən sonra onun hərəkətini hiss etmələri üçündür (Vansovskaya L.İ.). Məşğələ öz ağız suyunu əvvəl 2, sonra isə 3 dəfə ard-arda olmaqla gündə 5-6 kərə, digər məşğələlərin arasında təkrar etməkdən ibarətdir. Məşğələ zamanı dodaqlar bağlıdır, onları açmaq olmaz. Məşğələni yüngülləşdirmək üçün dilin kökünə maye damızdırmaq olar. Lakin bu ixtisarin intensivliyinin azalmasına səbəb olur.

■ *Əzələ hərəkətliliyinin artması üçün:*

-“hava ilə üfürülmüş şarın” (vansovskaya L.İ.), “isti kartofun” (Ermakova İ.İ) udulması hissiyyatının imitasiyası;

-"i, e, a, o, u, ı" saitlərinin tələffüzü ilə əsnəmə;

-əsnəmə ilə ağıza giriş - ağızdan çıxış (yumşaq damaq gərilməmişdir) (Vansovskaya L.İ.);

- "cod" maddələrlə boğazın yaxalanması (kisel, sellülozlu meyvə şirəsi).

Bu məşğələlər 8-9 yaşdan kiçik olan uşaqlar üçün effektiv hesab olunur.

Onları necə ay müddətində gündə 5-6 dəfə təkrarlamaq lazım gəlir. Bu, yığılmaq üçün kifayət edəcək, udlaq əzələlərinin həcmə sabit şəkildə böyüməsini əmələ gətirmək üçündür. Bağı belə növü nitqi yaxşılaşdırır və nazalizasiyası azaldır lakin səs adətən kar, boğuq tembrə malik olur, ona görə də onun tərbiyələnməsi az arzu olunandır (Ermakova İ.İ).

■ *Yumşaq damağın masajı*

Yarıqların hərəkəti yaralı nahiyyəyə qanın gəlməsinə təsir göstərir, bu da dərinin qidalanmasını yaxşılaşdırır. Baş barmağın yastıq nahiyyəsi ilə bütün səth boyu damağın sığallanması həyata keçirilir: alveollardan orta xətt ilə yumşaq damağın kənarı istiqamətində, daha sonra ondan sağa və sola doğru. Bu zaman barmaq yumşaq damağa toxunduğu an qusma refleksi yaranır, bunun nəticəsində udlaq həlqəsi qəfil olaraq daralır. Tədricən dil ağız boşluğunun dibinə hamar səth şəkildə çökür və qusma refleksi sönməyə başlayır.

Nitq motorikasının fəallaşdırılması

Artikulyasiya gimnastikası nitq aparatının müxtəlif orqanları üçün differensasiya edilmiş şəkildə aparılır (alt çənə, dodaqlar, dil). Hərəkətlər dəqiq şəkildə, güzgünün idarəsi səyləri olmadan və hər hansı bir ritmə əməl etmədən işlənir.

Alt çənə üçün məşğələlər

Damaq qövsləri nahiyyəsində kütləvi yarıqların olması ağızın açılmasını məhdudlaşdırır, bu da öz növbəsində artikulyasiyanı çətinləşdirərək nazalizasiyanı gücləndirir. Ağız uşağın üç barmaq ölçüsündə açılmayanadək məşq etmək lazımdır.

1. Ağız yarımçıq açıqdır - tam açıqdır – bağlıdır;

2. Ağız yarıaçıq olan zaman alt çənənin önə doğru hərəkəti;

3. Alt çənənin sağa-sola doğru ixtiyari hərəkətləri;

4. Çəynəmənin imitasiyası, bu zaman qırtlaq, udlaq, yumşaq damaq və dil əzələlərinin energetik ixtisarı baş verir;

5. Alt çənənin önə doğru uzanması, alt dişlərlə üst dodağın qaşınması və onun arxaya doğru hərəkəti üst dişlərlə alt dodağın qaşınması.

Alt çənənin və çəynəmə əzələlərinin boşalmasını əyani şəkildə göstərmək lazımdır. Bu zaman alt çənənin enməsi anında əli oynaq nahiyyəyə qoymaq lazımdır. "i, e, ı" sait səslərinin tələffüzü zamanı alt çənənin sürülmüş hərəkətləri səslərin daha açıq və aydın tələffüzü ilə nəticələnir (nitq zamanı ağız boşluğu nə qədər çox açılsa udlaq da bir o qədər daralar).

Dodaqlar üçün məşğələlər

1. Dodaq vibrasiyasının qoparılması ("pprrrr");

2. Alt və üst dodağın qalxıb-düşməsi (növbəli və eyni anda);

3. Dodaqların yana dartılması: "Dodaqların yana doğru dartılması qurbağaların xoşuna gəlir. Əylənirlər, gülürlər, yumru gözlə hər tərəfi süzürlər"(Plotnikovaya əsasən);

4. Alt dodağın üst dodağa yüngül şəkildə toxunuşu və boşalması;

5. İncə boruların dodaqlarda tutulması (məsələn, çupa-çups sourması);

6. Dodağa qəfil təzyiq ilə və dərhal sonra gələn onun rahatlanması və nəfəsvermə olan diş yaxalamanın imitasiyası;

7. Dodaqların kip bağlanması halında çənənin aşağı və yuxarı hərəkətləri.

Üst dodağın masajı

Yarıqvari dəyişmiş dodağı hər 5 iki əl yarığının 2-ci və 3-cü barmağın son falanqaları ilə burunun əsasında başlayaraq üst dodağın kənarına kimi masaj edirlər. Eləcə də yarığın yüngül dartılması ilə kənarlara doğru 2 dəqiqəlik sıqal, dartınma, ovuşdurma və vibrasiya aparılır.

Ağız kənarlarının dartılması zamanı tətbiq edilən metodika:

1. Şəhadət barmağının sümükləri ilə ağız kənarlarına basmaq;

2. Basdıqdan sonra barmaqları əks istiqamətdə 3 dəfə hərəkət etdirmək;

Üst dodağın üfüqi istiqamətdə dartılması zamanı metodika:

1. I barmağı yuxarıdan dodağın üzərinə, II barmağı üst dodağın altına qoymaq;

2. I barmaqla üst dodağı güclü yellətmək, II barmağı əks istiqamətdə hərəkət etdirmək;

3. Bu hərəkətləri əks istiqamətdə icra etmək.

4. Bu hərəkətlərin eynisini 1 sm məsafədə 2-3 dəfə barmaqların hərəkəti zamanı icra etmək;

5. Hərəkətləri ağız kənarları daxil olmaqla üst və alt dodaq dairəsində yerinə yetir-

məyə davam etmək, daha sonra isə barmaqları dəyişmək.

Üst dodağın dartılması zamanı aparılan metodika "Kupidonun yayı"

1. Qatlanmış vəziyyətdə olan II barmaq üst dodağın altında, I barmaq isə üst dodağın üstündə yerləşir;

2. Dodağı birinci barmağa doğru çevirmək;

3. Bu vəziyyətdə mövqeni 2 dəqiqə saxlamaq, daha sonra isə dodağın mərkəzinə doğru aşağıya dartmaq;

4. Hərəkətlərin eynisini kənarlara, mərkəzə, üst dodaq dairəsinə doğru 3 dəfə olmaq şərti ilə təkrar etmək (D.Bekmenə əsasən).

Dil üçün məşğələ

I mərhələdə aparılan məşğələlərə aşağıdakılar əlavə olunur:

1. Ağız geniş açılmış vəziyyətdə olarkən dil ucunun üst və alt dişlərə doğru yuxarı-aşağı qalxıb düşməsi, eləcə də dil ucunun ağızın sağ və sol kənarına, dodağın müxtəlif nahiyyələrinə, damağa, hər dişin ön və arxa tərəfinə toxundurulması;

2. Dilin yan tərəflərinin və yuxarı yan dişlərin kip saxlanması ilə dilin enli ön tərəfinin qatlanması, dilin ön hissəsinə üfurmə və vibrasiyanın çıxarılması (Dili istirahət etdirmək lazımdır, enli dili qoy, yanları isə qaldır. Beləliklə, nimçə alınır, o, yumru şəkildədir. Biz onu ağızın içərisinə aparırıq və onun yan tərəflərini dişlərimizə sıxırıq (Plotnikovaya əsasən);

3. Dilin qarmaq formasında ilk əvvəl səsiz şəkildə, daha sonra "o və i" səslərini tələffüz edərək sərt damaq üzrə dərinə sürüşməsi;

4. Kürəyində sovurma olan enli dilin ağızda uzun müddətli saxlanması;

5. Dişin çeynəmə səthi ilə dilin kənarlarının sıxılması, bu zaman dil eninə sərilmiş vəziyyətdə olur və onun mövqeyinə nəzarət edilməlidir (güzgü qabağında);

6. Dilin əzələlərinin reflektor boşalması ilə boyun əzələlərinin boşalması:

- başı önə, arxaya, sola doğru sallayırsan.

Təqdim olunan metodlardan əsas yerboşalma (dincəlmə) vərdişlərinin formalaşdırılmasına, dilin önə doğru düzləşdirilməsinə ayrılır, əməliyyatdan sonra bu spontan şəkildə baş vermir.

Nitq tənəffüsünün inkişafı

İ.İ.Yermakova iş prosesini "a, e, o" saitlərindən başlamağı təklif edir. Bu metodun əsaslandırılması haqqında məlumat birinci mərhələ-

də izah olunub. II mərhələdə o, döş registerində sait səslərin yumşaq nəfəsvermənin yenidən canlandırılmasını təklif edir. İlk öncə təcrid olunmuş şəkildə, daha sonra iki və üç cüt şəklində (ae, ao, ea, eo, aeo, aoe, eao, eoa və s.). Bütün səslər uzadılmış və bitişik şəkildə tələffüz edilir.

Samit səslərin korreksiyası, nazalizasiyanın azaldılması, nitq səsinin qoyuluşu

Kiçik məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün səslər və hecalar abstrakt şəkildə səslənir. Səs üzərində iş sistemi özünə aşağıdakıları daxil edir: təcrid edilmiş səslənmənin işlənməsi, daha sonra qapalı hecada, intervallı hecada, açıq hecada, samit birləşmələrində. Tələffüzün sürəti getdikcə artırılır, sözlərdə və birləşmələrdə vurğunun yeri dəyişdirilir. Nazalizasiyanın aradan götürülməsi qapalı hecaların təmiz tələffüzündən başlayır. Qapalı hecalarda hər iki səs aydın şəkildə eşidilir. Onların daha az bitişikliyi qeyd olunur, ona görə də onlar bu mövqedə daha çox seçilə bilirlər. Tələffüz yumşaq vurğuda həyata keçirilir. Bu zaman "səsin nəbzi" üsulundan istifadə edilir, bütün səsin önə doğru hərəkəti təmin edilir. Bu isə düzgün artikulyasiyaya və nazalizasiyalı nitqin aradan qaldırılmasına gətirib çıxardır. Bu zaman sait səslər "köməkçi səslər"ə çevrilir. Saxlanılmış və bir qədər dartılmış sait səs enerji sıçrayışını həyata keçirərək heca, səs və ifadələrin bütün səslənməsini ağız boşluğunun ön şöbələrinə "dartır".

MƏŞĞƏLƏ

1. "l və r" sonorları olan hecaların yumşaq başlanğıcda tələffüzü. Bu zaman "əllərin isinməsi", "özünü dinlə" "səsin nəbzi" üsullarından istifadə edilir: "il, el, al, öl, ül, ele, ulu, el-elü, al-al, ul-ul";

2. Son hissədə sonorlar olan fleksiya, hecalar, sözlərin tələffüzü "lil, ril, lir, rıl";

3. Səsyamsılamaların tələffüzü. Bu, iki yolla aparılır: birinci halda siz bunu uşaqla birgə, yaranmış şəraitə əsasən iki nəfəsalmada icra edirsiniz. İkinci halda isə uşağa müvafiq şəkillər göstərilir;

4. Cümlədə sait və sonor səslərin tələffüzü; Ana, topu al. Lalə, əlini ver.

5. Vurğulu sonluqlu sözlərin tələffüzü;

6. Sözlərin sonunda aksentli ifadələrin tələffüzü və s.

Nitq - eşitmə diferensiasiyaların inkişafı

Fonematik eşitmənin inkişafı uşağın qüsurlu səs tələffüzünü normaldan diferensiasiyasına istiqamətlənmişdir. Təlim prosesləri fonemlərin düzgün tələffüzü zamanı yeni hissiyyatın və artikulyasiyanın təhlilindən başlayır. Səs qüsurlarının düzəldilməsi üçün fonopedik məşğələlər (diapazonun genişləndirilməsi, səs gücünün artırılması).

Uşaqlar kinestetik cəhətdən hissetmə və eşitmə vasitəsi ilə düzgün fonasiyanı diferensiasiya etməyi bacaranda onlar diapazonun genişləndirilməsi, səs gücünün artırılması üzrə məşğələləri yerinə yetirə biləcəklər.

Yeni vərdişlərin tam olaraq avtomatlaşdırılması, qalıq rinolaliyanın götürülməsi.

Spontan nitqə yeni səslərin əlavə edilməsi. Qoyulmuş səslərin spontan nitqə daxil edilməsi uşaqların yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə həyata keçirilir. Balaca məktəbəqədər yaşlı uşaqlar səsləri canlı situativ şəraitdə bərkidirlər. Bu, loto, tapmacaların tapılması, cümləyə sözün əlavə edilməsi, çoxlu sayda oxşar əşya adları olan süjetli oyunlardır. Məşğələnin forması azad, ixtiyari quraşdırılmış və emosional cəhətdən rəngarəng cavabları nəzərdə tutur. Bu mərhələdə yanılmacları, şeirləri, atalar sözlərini yalnız artikulyasiyanın möhkəmləndirilməsi üçün istifadə etmək olar. Onlar canlı sərbəst nitqi yaxşılaşdırmağa kömək etmir.

Xırda motorika üzrə iş.

Bu mərhələnin məqsədi qrafik və görmə-motor vərdişləri, diqqəti, qavrayışı, məkanda bələdləşməni inkişaf etdirmək, hərəkəti funksiyaları korreksiya etmək, ritmik hərəkəti normallaşdırmaq, nitq inkişafını yaxşılaşdırmaqdır.

Məşğələlərin vacibliyinə daxildir: əl əzələlərinin möhkəmləndirilməsi; ekspressiv, həm də daxili nitqin inkişafına kömək edir; obrazlı və

məntiqi təfəkkürü fəallaşdırır; yazı təliminə keçid zamanı psixoloji gərginliyi aradan götürür.

Problemə aktuallığı. Anadangəlmə dodaq və damaq qüsurları geniş yayılmış mürəkkəb inkişaf qüsurlarına aiddir. Açıq rinolaliyalı uşaqların əməliyyatdan sonra damaq-udlaq bağının fəallaşdırılması mərhələsi korreksion-pedaqoji işə əməliyyatdan 15-20 sutka sonra başlanılır. Bu müddətdə uzunmüddətli susma rejiminə görə və qoruyucu tormozlanmaya görə nitq daha da pisləşir. Yumşaq damaq axıcı olub, demək olar ki, hərəkətsiz haldadır, hissiyyatı əksikdir, bəzi hərəkətlər isə ağrının yaranmasına səbəb olur.

Nazalizasiya güclənir, buna görə də yumşaq damağın hərəkətililiyinin formalaşdırılması vacibdir. Plastik əməliyyatdan yarım il sonra yarıq prosesləri sona çatır. Bu da yumşaq damaq üçün olan məşğələlərin effektivliyini dönməz şəkildə azaldır.

Problemə elmi yeniliyi. Plastik əməliyyatdan yarım il sonra yarıq prosesləri sona çatır. Bu da yumşaq damaq üçün olan məşğələlərin effektivliyini dönməz şəkildə azaldır. Buna görə də əməliyyatdan sonrakı ilk aylarda loqopedik məşğələlər müntəzəm şəkildə aparılmalıdır. Aşağıdakı məşğələ tövsiyə olunur: vokal məşğələlər - saitlərin ifası: əvvəldə "a və e" səsləri, 2-3 məşğələdən sonra "o" səsi, daha bir həftə sonra "i" səsi, son olaraq isə "u" səsi (gündəlik məşğələlər zamanı müddətlər qısalar). Vokal məşğələlərini 3-4-cü məşğələdə yumşaq damağın ən az cüzi hərəkətililiyi təzahür edəndə başlamaq lazımdır. Onu uşaqlarla birinci oktavanın üçlü diapazonunda və böyükklərlə, yeniyetmələrlə sait səslərin oxunuşu ilə məşq etdirirlər. Vokal məşğələlər damaq pərdəsini dartır, sürəti tormozlaşdırır və bütün udlaq-qırtlaq əzələlərini fəaliyyətə gətirir, uşağı ağızını daha geniş açmağa vadar edir, səs gücünü artırır.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Məqalədə işıqlanan məsələlərdən loqopedlər, ali məktəbin korreksiyaedici təlim ixtisasında təhsil alan tələbələr və magistrantlar, xüsusi təhsil sahəsində çalışan hər bir mütəxəssis öz iş fəaliyyətində rinolaliyalı uşaqların reabilitasiya müddətində istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. N.T. Hüseynova, T.H. Ağayeva. Loqopediya. Bakı, 2018.
2. Ипполитова А.Г. Открытая ринолалия: Учеб. пособие для студентов дефектол. фак. пед. ин-тов / Под ред. О.Н. Усановой. М.: Просвещение, 1983, 95 с.
3. Балакирева А.С. Логопедия. Ринолалия. М., 2012. 208 с.

E-mail: nailyahuseyn72@gmail.com
Rəyçilər: ped.ü.elm.dok. Ş.Q. Əliyeva
 ped.ü.fəl.dok., dos. S. R. Aslanova

Redaksiyaya daxil olub: 12.11.2019.

UOT159.9

Aygün Sülhiddin qızı Əzimova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

TƏLİM FƏALİYYƏTİNDƏ YENİYETMƏLƏRİN SUİSİDAL DAVRANIŞA MEYLLİYİN TƏZAHÜRLƏRİ

Айгюнь Сүлхиддин ызы Азимова
диссертант по программе доктора философии
Институт Образования Азербайджанской Республики

ПРОЯВЛЕНИЯ СКЛОННОСТИ К СУИЦИДАЛЬНОМУ ПОВЕДЕНИЮ У ПОДРОСТКОВ В УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Aygun Sulhiddin Azimova
doctorial student in the program of a Ph.D
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

THE APPEARANCE OF SUICIDAL BEHAVIOR AT TEENAGERS

Xülasə. Yeniyetmələrdə suicidal davranışın yaranması bir çox amillərlə yanaşı, təlim prosesində ortaya çıxan problemlərə də səbəb ola bilər. Məsuliyyət artıqlığı, təşvişin artması, əlavə yüklənmələr, təlim motivlərinin zəifləməsi və bu fonda depressiv əlamətlərin meydana gəlməsi dolayısı yolla suisidi yaradan amillərdəndir. Lakin bu amillər arasında korrelyasiya ikitərəfli deyil. Dərslərdən aşağı qiymət alan, pedaqoji kollektivlə və həmyaşıdları ilə münasibətləri korlanan hər bir yeniyetmə suisidə əl atmır. Ancaq suicidal davranış göstərən yeniyetmələrin 25%-də belə hallar olur. Təlim qiymətlərinin aşağı düşməsi, özünün potensialından istifadə edə bilməməsi, fəaliyyətin mürəkkəb komponentlərini adekvat başa düşməməsi və s. təlim fəaliyyətində yeniyetmə üçün problemlər yaradır. Bu faktlar nəzərə alınmalı və vaxtaşırı psixoloqlara müraciət edilməlidir.

Açar sözlər: *yeniyetmələr, təlim fəaliyyəti, suicidal davranış, depressiv vəziyyət, suisidə meyillilik*

Резюме. Проявление суицидального поведения у подростков наряду со многими факторами, могут стать причинами проблем, возникающих в процессе обучения. Чрезмерная ответственность, повышенная тревожность, дополнительные нагрузки, ослабление мотивов обучения и появление на этом фоне депрессивных признаков являются факторами, косвенно способствующими появлению суицида. Однако корреляция между этими факторами не двусторонняя.

Не каждый подросток, который получает низкие отметки, и у которого не очень хорошие отношения со сверстниками и педагогическим коллективом склонен к суициду. Такие ситуации наблюдаются лишь у 25% подростков, проявляющих суицидальное поведение. Снижение оценок, неспособность использовать свой потенциал, неадекватное понимание сложных компонентов деятельности и т. д. создают проблемы для подростка. Эти факты следует учитывать и периодически обращаться к психологам.

Ключевые слова: *подростки, учебная деятельность, суицидальное поведение, депрессивное состояние, склонность к суициду*

Summary. The emergence of suicidal behavior in adolescents, along with many factors, can be the causes of problems that arise in the learning process. Excessive responsibility, increased anxiety, additional workloads, weakening learning motives and the appearance of depressive symptoms against this background are factors that indirectly contribute to the occurrence of suicide. However, the correlation between these factors is not bilateral.

Not every teenager who gets low grades, and who does not have a very good relationship with peers and the teaching staff is prone to suicide. Such situations are observed only in 25% of adolescents exhibiting suicidal behavior. Reduced grades, inability to use their potential, inadequate understanding of the complex components of activity, etc. create problems for the adolescent. These facts should be taken into account and periodically consulted with psychologists.

Key words: *adolescents, educational activities, suicidal behavior, depression, suicidal tendency*

Məlumdur ki, son illərdə sosial-iqtisadi və texniki tərəqqinin sürətlənməsi psixi inkişafda da əsaslı dəyişilmələrlə müşahidə olunur. Nəzərə çarpan sosial-mədəni və iqtisadi dəyişikliklər bir tərəfdən pozitiv nəticələrə səbəb olsa da, yaratdığı özünəməxsus neqativ tendensiyalar da az deyildir.

Təlim prosesində informasiya axınının artması, integrasiya sayəsində pedaqoji prosesdə innovasiyaların güclənməsi şagirdlərin zamanın tələblərinə, məsuliyyətin artmasına, əlavə yüklənmələrə, təlim motivlərinin zəifləməsinə və bu fonda depressiv əlamətlərin artmasına gətirib çıxarır. Bununla yanaşı, KİV-də suicidal davranışın informasiya təminatı da burada ciddi amilə çevrilə bilər. Əlbəttə, bu faktlar cəmiyyətin inkişafından və dəyişilməsindən qaynaqlanan faktlardır. Amma bütün bunlar suicidal davranışın yaranması üçün yetərli amillər sayıla bilməz. Elə amillər var ki, onlar qeyd etdiyimiz faktların ortada olmadığı halda belə suicidal davranışı ortaya çıxarır. Bir sıra hallarda yeniyetmənin təlim qiymətlərinin aşağı düşməsi, özünün potensialından istifadə edə bilməməsi, fəaliyyətin mürəkkəb komponentlərini adekvat başa düşməməsi və s. təlim fəaliyyətində yeniyetmə üçün problemlər yaradır. Belə problemlər kəskin frustasiya və ya depressiya ilə müşahidə olunduqda suicidal meyillərin ortaya çıxması mümkündür.

Yeniyetmələrdə suicidal davranışın baş vermə tezliyində təlim fəaliyyətində əldə olunmuş uğursuzluqlar axıncı yerlərdən birini tutur. Belə ki, aparılmış tədqiqatlar [21; 22] göstərir ki, məhz yeniyetmələrlə baş verən suicidal hallardan yalnız 10 %-ində özünü öldürmə motivi həqiqi motiv kimi çıxış edir. Qalan 90% hallarda suicidal davranış yeniyetmələr üçün “köməyə çağırışdır” [9, s. 122]. Köməyə çağırış motivinin üstünlük təşkil etməsi əksər hallarda yeniyetmənin iştirak etdiyi fəaliyyətdən doğan uğursuzluqlarla bağlıdır. İstərsə şəxsi həyatda, istərsə də təlim fəaliyyətində ortaya çıxan problemlər yeniyetməni suicidal meyilləndirə bilər. Amma burada nisbət məsələsinə xüsusi diqqət

yetirmək lazımdır. Suisidal davranışın köməyə çağırış konsepsiyası [5; 8; 11; 18] bir çox tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Yeniyetmələrdə suicidal davranışın formalarından olan addiktiv davranışın tədqiqi göstərdi ki, əksər hallarda suicidal davranış özünəməxsus “köməyə çağırış”dır. Lakin bu o situasiyalarda mümkün olur ki, məsələn, xroniki stress hallarında, ailədə neqativ psixoloji iqlim, stress hallarından çıxmaq üçün yolların tapılmaması və ya axtarıl-maması və s. kimi hallarda suicidal davranış qısa müddətli möhkəmlənir, bir sıra problemlərin, o cümlədən şəxsi və ailə problemlərinin həlli variantı kimi çıxış edir [14, s. 5]. Bəs görəsən hansı hallarda təlim fəaliyyətində yeniyetmələrdə suicidal meyillilik özünü büruzə verir? Hansı cəhətlərə diqqət yetirmək tələb olunur?

Şübhəsiz, təlim fəaliyyətində yeniyetmənin özünü qeyri-adekvat aparması heç də onun təlimdən aşağı nəticələrə aldığına görə qiymətləndirilə bilməz. Bu həm təlim fəaliyyətindən, həm də şəxsi, ailə problemləri və s. kimi problemlərdən qaynaqlana bilər. Lakin yeniyetmə təlimdə özünün əvvəlki davranış formalarını göstərmirsə, o sürətlə dəyişirsə, bu zaman onun hərəkətləri şübhə doğurmalıdır. Başqa bir tərəfdən, suicidal davranışa meyillilik özünü o zaman büruzə verir ki, bu amillər integrasiya olunur və kompleks amil kimi çıxış edir.

Aparılmış tədqiqatlara [11; 22] əsasən demək olar ki, təlim fəaliyyətində özünü göstərən suicidal meyilliliyə aşağıdakı əlamətlər aiddir:

- inciklik, həssaslıq;
- emosional gərginliyə münasibətdə tolerantlığın azalması;
- aşağı özünüqiymətləndirmə;
- sosial əhatədən uzaqlaşmaq, atılmışlıq hissi;
- özünün bir şeyə yararlı olmaması hissi;
- fiziki gerilik, gərginlik yaradan situasiyalardan qaçma;
- çətin situasiyaların həll edilməsində passivlik göstərilməsi [11].

Göründüyü kimi, təlim prosesində belə halların özünü göstərməsi yeniyetmənin suicidal meyilliliyinin təzahürləridir və onun səbəbləri araşdırılmalıdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetmə müxtəlif problemlər içərisində daha çox üç problemi özünə dərd edir. Bunlara çətinliklərin dəfədiməzliyi, bədbəxtliklərin sonsuzluğu, tənhalığın və darıxdırıcılığın dözülməzliyi. Bu zaman o, üç problemlə mübarizə etməlidir: köməksizlik, gücsüzlük, ümitsizlik [6, s. 123].

Bütün bunlarla yanaşı, apardığımız sorğular göstərdi ki, təlim fəaliyyəti ilə bağlı çətinliklər özünü bir neçə psixoloji vəziyyətdə daha aydın ifadə edir. Onlar aşağıdakılardır:

- aqressivlik;
- düşmənçilik, davakarlıq;
- eqosentrizm.

Bu cəhətlər aydın şəkildə göstərir ki, yeniyetmələrdə belə hallar olduqda onların mütəxəssislə görüşü vacib və təxirəsalınmaz vəzifə olmalıdır. Ancaq belə hallar psixotik pozuntular zamanı da müşahidə oluna bilər. Onun səviyyəsi yüksəldikcə psixotizm artır və psixotik pozuntuların ortaya çıxması riski çoxalır.

Aparılmış tədqiqatlardan [20; 21; 22] görünür ki, yeniyetmələrdə böyüklərə nisbətən suicidal vəziyyət çox vaxt aydın ifadə olunmur. Başa çatmış suicidalərin tezliyi intiharla müqayisədə çox da böyük deyildir. Belə ki, yalnız suicidal təhrikərlərin və ya cəhdlərin 1 % -i ölümə nəticələnir. Lakin bununla belə tədqiqatlar [15; 18; 20; 21; 22] göstərir ki, hətta bir dəfə belə özünü öldürmək haqqında düşüncə yaranırsa, bu sonradan suicidalərin baş verməsinə yol açır. Ona görə də yeniyetmə yaşında göstəricilərin aşağı olmasına baxmayaraq, bu problemə münaibətdə ehtiyatlı olmaq gərəkdir.

Faktlar əsas verir deyək ki, yeniyetmələrdə suicidal davranışın baş vermə səbəblərindən biri də yeniyetmənin ölüm haqqında təsəvvürlərinin adekvat olmamasıdır. Eləcə də həmin məsələlərin təlim fəaliyyətində yetərincə müzakirə edilməməsidir.

Azərbaycan psixoloqu R.V. Cabbarov bu barədə yazır: "Əksər hallarda öz fərdiyyətini daha dərindən dərk edən intellektual baxımdan inkişaf etmiş yeniyetmələr ölüm haqda daha çox düşünürlər. Bu düşüncə onların fəaliyyət-

sizliyində, depressiv vəziyyətlərində və ümitsizlikdə özünü göstərir" [1, s. 127].

Bildiyimiz kimi, ölüm mövzusu fərdi şüurdan, mədəniyyət tarixindən heç vəchlə irəli gələ bilməz. Lakin ölüm haqqındakı təsəvvürlər, heç də hər bir yaş dövründə eyni məzmunla malik olmur. Uşaqlar erkən dövrlərdə ölümə maraqlanmağa başlayırlar. Uşaqlarda belə bir fikir formalaşır ki, hamı öləcək, onlar isə qalacaqdır. Cansız və canlı əşyaları fərqləndirməyə qədər uşaq ölümün yenidən qayıdacağı fikrində olmasına şərait yaradır. 3-5 yaşlı uşaqların çəkdiyi şəkillərin şərhindən belə qənaətə gəlmək olar ki, ölümü uşaqlar tərpənməzlik və hissiyatsızlıq kimi fiziki vəziyyətlərlə eyniləşdirirlər [18, s. 89]. Onlar ölümə bir növ ayrılıq kimi baxırlar. Kiçik yaşlı yeniyetmələrdə isə ölüm haqqında təsəvvürlər dəyişir: yeniyetmələr ölümü artıq təbii, universal, geri qayıtmaz hadisə kimi formulə edirlər. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, əksər uşaqlarda hətta yeniyetməlik yaş dövründə də ölüm haqqında təsəvvür dəyişməz qalır və yaxud bu fenomenin özlərindən kənar hadisə kimi səciyyələndirirlər [18, s. 89].

Böyük yeniyetməlik yaş dövrünə yaxınlaşdıqca isə ölüm mövzusu daha kəskin şəkildə yeniyetmənin "mənlilik şüurunda" və özünüdərkində səslənməyə başlayır. Ancaq hamıda eyni məzmunla təzahür etmir. Məsələn; bəzilərinə bu mövzu uşaqlıqdan gələn irasional, dərk olunmayan qorxu, başqalarında isə yeni intellektual problem kimi, bəzilərinə isə zaman problemi kimi özünü göstərir.

Yeniyetmələrlə aparılmış sorğularda onlar qoyulmuş suallara aşağıdakı kimi cavab vermişlər. "Mən nə zaman öldüyümü bilmək istəmirəm", "Mən bilmək istəyirəm ki, görəsən mən öldəndən sonra yenidən doğulacağammı?". Göründüyü kimi, bu cavablarda yeniyetməni ölüm deyil, ölümsüzlük məsələləri daha çox maraqlandırır. Bu məsələlər mahiyyət və məzmunca olduqca mürəkkəb xarakter daşıdığından yeniyetməni dilemma qarşısında qoyur. Vəziyyətdən çıxış üçün böyüklərə müraciət etməsi də onu lazımı biliklərlə silahlandırmır. Nəticə isə gözlənilməyindən də dramatik olur. Özünüdərkə son məqsəd deformasiyaya uğrayır. Bu isə yeniyetmənin şəxsiyyət kimi yetişməsinə maneçilik törədir.

Fiziki ölümsüzlüyə inam yeniyetmələrdə

heç də birdən-birə yox olmur. İrəlidə qeyd etdiyimiz kimi, bu, çox ağır və əzabverici prosesdir. Təbii ki, əksər hallarda yeniyetmələrdə bu prosesin necə getməsi və təzahürü müəllim və tərbiyəçiləri, eyni zamanda valideynləri düşündürür. Onlar öz təcrübəsindən çıxış edərək bu prosese təbii baxır və hesab edirlər ki, bu, müəyyən zaman intervalında öz-özünə həll olunub gedəcəkdir. Fikrimizcə, bu cür düşünmək yanlışdır. Çünki, yeniyetmələr ölüm mövzusu barədə lazımı informasiyaları böyük tələfəndən almaqla, onların özünüdərk etməsində ciddi yanlışlıqlar əmələ gələ bilər [1, s. 130].

A. Apterin [40] gəldiyi qənaətə görə, yeniyetmələrin populyasiyasında suicidal davranış üçün aşağıdakılar əhəmiyyətli rola malikdir:

- şizofreniya, depressiya, psixiaktiv preparatlardan istifadə;
- psixiaktiv maddələrin qəbulunun yüksək səviyyəsi, davranış pozuntuları və depressiyalar;
- affektiv pozuntular və həyəcan pozuntuları;
- affektiv pozuntular, şəxsiyyət pozuntuları, paranoid və şizoid pozuntular və disosiativ pozuntular [3, s. 195].

Təbii ki, belə pozuntuların diaqnostikasının aparılması və onların fəaliyyətində psixiatrın müdaxiləsi vacibdir. Lakin müəllimin təsnifatında aydın meyarların olmaması bu işi bir qədər çətinləşdirir. Məsələn, bütün şizofreniya və depressiya xəstələrinin suicidal davranışa meyilli olacağını necə müəyyənləşdirmək olar?

Yətinəcə faktlar var ki, bu məsələni inkar edir. Ancaq bir sıra tədqiqatlar A. Apterin nəticələrini təsdiqləyir.

Bəzi tədqiqatçıların [7; 12] gəldiyi nəticələrə görə suicidal hərəkətlərin yüksək faizi affektiv pozuntularla bağlıdır. Biz də həmin qənaəti əsas götürərək hesab edirik ki, affektiv və kognitiv pozuntular suicidal hərəkətlər üçün şərtidir. Çünki suicidal üçün niyyət düşüncədə yaranır və affektiv pozuntu onun həyata keçməsinə asanlaşdırır.

Tədqiqatlar [19; 22] göstərir ki, depressiv reaksiyaların səbəbləri bir çox hallarda fərdi sə-

ciyyə, digər hallarda isə qeyri-ordinar olaraq submədəni təsirlərdən və onun yeniyetməyə təsirdən qaynaqlanır. Yaşlılar üçün az əhəmiyyətli və ya başadüşülən olmasa da, yeniyetmələr üçün gərgin hallara reaksiyalar əhəmiyyətlidir, qıcıqlandırıcı reaksiyalar, ipulsiiv hallar onlar üçün suicidal hərəkətləri fəallaşdıran stimullardır [19].

Müasir dövrdə intiharla və onun həyata keçirilməsi formaları ilə bağlı internet verilişlərinin səhifələrində məlumatlar yetərincədir. Bu baxımdan internet özü də intihar cəhdlərini və ya riskini artırır bilər. Özünüöldürmə halları bir məktəbdə oxuyan və bir-birini yaxşı tanıyan yeniyetmə qruplarında daha tez-tez rast gəlinir. Özünüöldürənə yaxın olan yeniyetmə onun ölümündən çox ciddi şok yaşayır. Onlarda depressiya inkişaf edir və postravmatik stress pozuntusu yaranır [7, s. 82]. Bütün bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətdə nə baş verirsə, versin məktəb psixoloqu, valideynlər həssas yaş dövründə olan yeniyetmələrlə öz davranışlarını ehtiyatlı qurulmalıdır. Onlarda suicidal meyilliyini azacıq təzahürünü görə kimisi psixoloqlara və psixiatrlara müraciət olunmalıdır. Əks halda nəticə faciəvi olacaqdır. Xüsusi treninqlərdən və psixoloji konsultasiyalardan istifadə etməklə bu problemi aradan qaldırmaq olar.

Təbii ki, faktlar göstərir ki, əksər hallarda ortaya çıxan mənəvi boşluqlar, dərş prosesinin buraxılması, yeniyetməyə nəzarətin zəif olması və s. kimi hallar mürəkkəbləşən situasiyada özünə həll yolu tapa bilməyən yeniyetmə üçün suicidal həll yolu olur. Yeniyetmələrin asudə vaxtının düzgün təşkil edilməsi, onların fəaliyyətində boşluqların yaranmasına imkan verilməməsi bu işin korreksiyasında əhəmiyyətli vasitə ola bilər.

Yeniyetmələrdə suicidal təzahürü müxtəlif mərhələlərdə özünü göstərə bilər.

Suicidal davranışın təsnifatı (Alimova M.A.)

Cədvəl 1.

Suicidal mərhələlər	Yaşantı fenomenləri	Yaşantılar-davranış aktları
1. Suicidönu mərhələ. - Saniyələr çəkə bilər; - İllər çəkə bilər.	1. Gözləmə sindromu (burada suicidal niyyəti yoxdur) 2. Həyata dərk olunmuş marağın olmaması (depressiya)	Antivirtual yaşantılar (Həyatın mənasının olmaması yaşantısı)
	3. Dərk olunmuş ölüm istəyi	Daxili suicidal davranış

1. Suicidal mərhələ	- Suicidal fikirlər; - Suicidal niyyətlər; - Suicidal hazırlıq; - Suicidal hədələr; - Suicidal cəhdlər; - Baş tutmuş suicid.	Xarici suicidal davranış
2. Postsuicidal mərhələ	Qiymətləndirilir: • Suicidal münasibətə görə; • Zamana görə.	

M.A Alimova yazır ki, “Suicidal təzahürlərə suicidal fikirlər, eyhamlar, söyləmələr, niyyətlər və s. insanı həyatdan mərhum edən hər hansı hərəkətlərlə müşayiət olunmur”[5, s. 10]. Təbii ki, bir çox tədqiqatçıların dediyi kimi, suicidalin yaxınlaşmasını göstərən əsas cəhət suicidal dönmə mərhələnin olmasıdır. Bu mərhələ bir neçə saniyədən bir neçə ilə qədər çəkə bilər. O, hər şeydən əvvəl, yeniyetmələrdə və yaşlı insanlarda təzahür edir. Bu zaman suicidal tendensiyanın mövcudluğu çətin həyat situasiyaları ilə stimullaşdırılır.

Bu mərhələdə dəyərlərin itirilməsi və difrensasiya olunmamış fikirlər üstünlük təşkil edir: “Yaşamağa dəymir, yaşamaqdan yorulmuşam, bütün bunlar nə zaman qurtaracaq” və s. Ölüm haqqında dəqiq informasiya və obrazı olmayan yeniyetmə də yalnız həyatı inkar etmə mövcuddur və ən qorxulu məqamlardan biri budur. Əgər bu proses davam edərsə, suicid özünün ikinci mərhələsinə keçir və passiv suicidal niyyətlər müşayiət olunmağa başlayır.

Üçüncü mərhələdə, yəni suicidal dönmə mərhələnin bu hissəsində dərk olunmuş ölüm istəyi yaranır və əksər hallarda suicidal mərhələyə keçir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, bir çox hallarda bu, xroniki vəziyyətdə mövcud ola bilər ki, bu da suicidalin vaxtında aşkarlanmasına problem yaradır.

Təlim fəaliyyəti ilə yanaşı suicidal davranışın formalaşmasında məktəbdə olan münasibətləri də xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Sınıf yoldaşları ilə konfliktli vəziyyət, müəllimlərin tənqidinə məruz qalma yeniyetmənin hələ tam formalaşmamış psixikasını zədələyir və bu halda suicidal davranışa meyillilik artır.

Təlim problemləri yeniyetmələrin dezaadaptasiyasında mühüm rol oynamaqla yanaşı onların həmyaşıdları ilə təmasının itirilməsinə, qrup təzyiqi fenomeninə məruz qalmasına, eləcə də cəmiyyətdən təcrid olunmasına gətirib çıxara

bilər. Əksər hallarda təlimdə uğursuzluq motivasiyasının yaranması da belə problemlərin mövcudluğundan qaynaqlanır. Faktlar göstərir ki, öz potensialını qiymətləndirə bilməmək əksər hallarda özünə qapanmaya və vaxtaşırı frustrasiya hallarının ortaya çıxmasına zəmin yaradır. Təbii ki, yeniyetmələrin özünüqiymətləndirməsinin inkişafı məhz qrupun onlara verdiyi qiymətdən asılı olur. Bu isə əksər hallarda yeniyetmənin özü haqqında təsəvvürlərinə neqativ təsir göstərir.

Aparılmış tədqiqatlar [20;21] göstərir ki, “təlim problemləri” affektiv suicidalərdə 29 %, nümayişkar suicidalərdə 26%, həqiqi suicidalərdə isə 12 % civarında özünü göstərir. Bu amil nəzərə alınmalıdır.

Statistikadan görünür ki, hər il dünyada 200 000 yeniyetmə intihar edir, 4 milyona yaxın yeniyetmə buna cəhd edir. Bir neçə ildən bəri artan intihar meylini müşahidə edirik. ÜST statistikasına görə (2011) bəzi ölkələrdə, məsələn, Litva kimi ölkələrdə, Rusiyada Avropada ən az yetkinlik yaşına çatmayanların intiharına misal gətirən rəqəmlər nisbətən yüksəkdir [22].

Bütün bunları ümumiləşdirib belə qənaətə gəlmək olar ki, yeniyetməlik yaş dövründə gerçəkliyin adekvat qavranılmaması, o cümlədən orqanizmdə baş verən psixofizioloji proseslər, müxtəlif konfliktlər, təlim fəaliyyətindəki çətinliklər, müəllim-şagird münasibətlərinin adekvat olmaması və s. kimi amillər yeniyetmənin suicidal davranışa meyilliliyini artırır. Valideynlər və müəllimlər yeniyetmənin həssaslığını nəzərə alıb yeniyetmə üçün ciddi sayılacaq problemlərin həllində ehtiyatlı olmalı və vaxtaşırı onlarda suicidal davranışa meyilliliyin potensial imkanlarını qiymətləndirməlidirlər.

Müəllimlər və valideynlər nəzərə almalıdırlar ki, yetərincə koqnitiv və emosional inkişaf səviyyəsinə çatmamış yeniyetmələrin dünya, ölüm və yaşamaq haqqında fikirləri böyüklərdən

fərqlidir və onların əhəmiyyətsiz hesab etdiyi məqamlar yeniyetmə üçün dramatik yaşantı ola bilər. Bu faktlar nəzərə alınmalı və vaxtaşırı psixoloqlara müraciət edilməli və yeniyetmənin həyatı qurtarılmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, əgər uşaq və yeniyetmələrdə ailədaxili və ya şəx-

si problemlərə affektiv reaksiyalar yaranıbsa və o getdikcə patoloji səciyyə kəsb edirsə, stereotip təkrarlanmalarla müşayiət olunursa, belə vəziyyətlərdə yeniyetmələr istənilən problemə adət olunmuş reaksiya verirlər. Gələcəkdə belə onlar ilkin formalı reaksiyanın əsirinə çevrilirlər.

Ədəbiyyat:

1. Cabbarov R.V. Özünüdərkin psixologiyası. Bakı: Optimist, 2019, 240 s.
2. Hüseynova D. R. İntiharın psixologiyası, Bakı: Adiloğlu, 2012, 115 s.
3. İsmayılov N.V. Tibbi psixologiya. Bakı: Azərnaşr, 1991, 310 s.
4. Аптер А. Самоубийства и суицидальные попытки у молодежи. М.: Смысл, 2005, с. 192–208.
5. Алимova М.А. Суицидальное поведение подростков: диагностика, профилактика, коррекция. Барнаул, 2014, 100 с.
6. Вроно Е.М. Предотвращение самоубийства. Руководство для подростков. М., 2001, 200 с.
7. Кондрашенко В.Т. Девиантное поведение у подростков. Минск: АСТ, 2000, 230 с.
8. Крайг Г. Психология развития. СПб.: Питер, 2000, 467 с.
9. Казакова И. А. К проблеме суицидального поведения, склонности, формы и факторы в подростковом возрасте. Актуальные проблемы психологии личности: Сб. ст. по матер. IV междунар. науч.-практ. конф. № 4. Новосибирск: СибАК, 2010, с.134.
10. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Л.: Медицина, 1977, 220 с..
11. Мафсон Л., Моро Д. Подросток и депрессия. Межличностная психотерапия. М.: Эксмо. 2008, 320 с.
12. Нечипоренко В.В. Некоторые аспекты суицидального поведения у акцентуированных личностей в юношеском возрасте. Само разрушающее поведение у подростков. Сб. науч. трудов. Л., 1991, с. 36–40
13. Нечипоренко В.В., Шамрей В.К. Суицидология: вопросы клиники, диагностики и профилактики. СПб.: ВМедА, 2007.
14. Помро К., Делорм М., Дрюо Ж.-М., Тедо Ф.П. Суицидальное поведение в юношеском возрасте // Соц. и клин. Психиатрия, 1997, №3, с. 63–8
15. Попов Ю.В., Пичиков А.А. Особенности суицидального поведения у подростков (обзор литературы) // Обозрение психиатрии и медицинской психологии им. В.М. Бехтерева, 2011, № 4, с. 4-8
16. Паперно И. Самоубийство как культурный институт. М.: Новое литературное обозрение, 1999
17. Шнейдман Э. Душа самоубийцы. М.: Смысл. 2001.
18. Reyes JC et al. Polydrug use and attempted suicide among Hispanic adolescents in Puerto Rico. Arch Suicide Res 2011; 15 (2): 151–9.
19. Suicidal depressed vs non-suicidal depressed adolescents: differences in recent psychopathology. J.Csorba, S.Rozsa, J.Gadoros, A.Vetro.J Affect Dis 2003; 74 (3): 229–36.
20. belmapo.by/downloads/psihiatriy/2009/teorii_suic_povedenia.DOC
21. magazines.russ.ru/oz/2013/5/27r-pr.html
22. (https://my.clevelandclinic.org/health/articles/11352-recognizing-suicidal-behavior)

E-mail: aygun.azimova@mail.ru

Rəyçilər: *psixol.ü. elm.dok., dos.* R.V. Cabbarov
psixol.ü.fəls.dok. N.T. Rzayeva

Redaksiyaya daxil olub: 26.11.2019.

UOT159.9

Fatimə Əvəz qızı Bayramova
fəlsəfə proqramı üzrə doktorant,
Bakı Dövlət Universiteti

RƏHBƏRİN İDARƏETMƏ QƏRARLARINA LİDERLİK ÜSLUBUNUN TƏSİRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Фатима Аваз гызы Байрамова
докторант по программе доктора философии
Бакинский Государственный Университет

ЗНАЧИМОСТЬ ВЛИЯНИЯ СТИЛЕЙ РУКОВОДСТВА НА ПРОЦЕСС ПРИНЯТИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ

Fatima Avaz Bayramova
doctoral student in the program of a Ph.D
Baku State University

FEATURES OF INFLUENCE OF LEADERSHIP STYLE ON MANAGEMENT DECISIONS

Xülasə: Məqalədə gündəlik həyat və fəaliyyətimizdə qəbul etdiyimiz qərarların gələcək həyatımız üçün mühüm əhəmiyyətə malik olduğu vurğulanır. Qeyd olunur ki, hər birimiz doğru qərar qəbul edib, düzgün icra etmək niyyətindəyik. Lakin, qərarlarımızın formalaşib icra edilməsinə bir sıra amillər təsir göstərdiyi üçün çox zaman istədiklərimizə birbaşa nail ola bilmirik. Həmin təsiredici amillərdən biri də insanların hansı sosial mühitdə, kollektivdə fəaliyyət göstərməsi ilə bağlıdır. İdarəolunmanın əsas təsiredici qüvvəsi rəhbərlik üslubu ilə bir başa bağlıdır. Məhz rəhbərlik üslublarının idarəetmənin səmərəliliyinə təsirinin psixoloji cəhətlərini, o cümlədən onların fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin idarəetməyə təsirini aşkarlamaq üçün məqalədə nəzəri və təcrübi yollarla araşdırmalar aparılmışdır.

Açar sözlər: *İdarəetmə, rəhbərlik üslubları, fərdi – psixoloji xüsusiyyət, temperament tipləri, qərar qəbulu*

Резюме: В статье подчеркивается важность принятия решений в нашей повседневной жизни и деятельности. Отмечается, что каждый из нас должен принимать верное решение и соответствовать этому решению в исполнении. Однако процесс принятия эффективных управленческих решений подвергается влиянию разнородных факторов. И потому мы за короткое время часто не можем добиться желаемых результатов. Решающая влиятельная сила руководства связана со стилем управления. Основная цель исследования заключается в выявлении психологических особенностей воздействия стиля руководства на эффективность принятия управленческих решений. Гипотеза исследования построена на функциональной зависимости взаимовлияния и взаимосвязанности стиля руководителя и его индивидуально-психологических особенностей в процессе воздействия на повышение эффективности управления.

Ключевые слова: *управление, стиль руководства, индивидуальные психологические особенности, типы темперамента, принятие решений.*

Summary: The article emphasizes the importance of decision making in our daily life and activities. It is noted that each of us must make the right decision and comply with this decision in execution. However, the process of making effective management decisions is influenced by disparate factors. And therefore, in a short time, we often cannot achieve the desired results. The decisive influential power of leadership is related to management style. The main objective of the study is to identify the psychological characteristics of the

impact of style leadership on the effectiveness of management decision-making. The hypothesis of the study is based on the functional dependence of the mutual influence and interconnectedness of the manager's style and his individual psychological characteristics in the process of influencing management efficiency.

Keywords: management, leadership style, individual psychological characteristics, types of temperament, decision making.

Giriş: Rəhbərlik üslubu hər bir rəhbərə xas olan metodlar və fəndlər sistemidir. Rəhbərlik üslubu dedikdə qərarın işlənilib hazırlanması, qəbul edilməsi və onun icrasına nəzarətin həyata keçirilməsi formaları başa düşülür. Bunların köməyi ilə idarəetmə funksiyalarını reallaşdırılır. Konkret idarəetmə şəraitində kollektiv rəhbərlik üslubu bir sıra əsas amillərdən təşkil olunur. Mühüm amillərdən biri təşkilatda idarəetmənin xarakteri, onun təşkili və psixoloji xüsusiyyətləridir. Təşkilatda idarəetmənin xarakterinin təsiri yalnız birmənalı deyildir, həm də ziddiyyətli səciyyə daşıyır. O, eyni zamanda müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir. Bir tərəfdən, təşkilətmə və idarəetməni mürəkkəbləşdirir, digər tərəfdən isə, idarəetmə heyətinin və bütövlükdə bütün kollektivin fəallığını stimullaşdırır, ona nəzarət edir.

Rəhbərlik və tabeçilikdə olanlar arasında ki münasibətləri müxtəlif cür qruplaşdırmaq olar. Lakin bütün növ qruplaşmaların əsasını avtoritar, demokratik və liberal münasibətlər təşkil edir. Rəhbərlik üslublarına ətraflı nəzər yetirməzdən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, onlar bir-birindən əsasən vəzifələrin bölüşdürülməsi qaydasına, qərarların hazırlanması, qəbulu və yerinə yetirilməsinin təşkili metodlarına və onların fəaliyyətinə nəzarət formalarına görə fərqlənirlər. Rəhbərlik üslubu dedikdə, qərarın işlənilib hazırlanması, qəbul edilməsi və onun icrasına nəzarətin həyata keçirilməsi formaları başa düşülməlidir.

İlk dəfə rəhbərlik üslublarını K. Levin üç yerə bölmüşdür. K. Levindən sonra idarəetmə üslubu istiqamətində bir çox tədqiqatlar aparan mütəxəssislər (R.Lippit, A.V. Petrovski, S.İ. Seyidov və b.) üslubların sayını artırmışdılar. Onların fikrincə rəhbərlik yalnız bir üslubda kollektivi idarə etmir, ən azı iki üslub rəhbərdə özünü büruzə verməlidir. Lakin, hal – hazırda K. Levinin tədqiq etdiyi rəhbərlik üslubları qəbul olunmaqdadır. [3, 213]

Qərar qəbuluna təsir edən rəhbərlik üslublarını mahiyyətini aşağıdakı şəkildə şərh edə bilərik:

1. Avtoritar üslub. Avtoritar rejimdə kollektivi idarə edən rəhbər digərlərin məsləhətini

dinləsə də, sonda özü tək başına qərarlar qəbul edir. İş rejimində dəqiqliyi sevən avtoritar rəhbərlər məsləhətləşməni bir o qədər də sevmirlər, müzakirə yaranan situasiyalarda isə, öz qərarlarının icra olunmasının tərəfdarı olurlar. Nəticədə kollektivdə çalışan işçilərin işə qarşı maraqları azalır, çalışdıqları işdə məsuliyyətsizlik nümayiş etdirirlər, o cümlədən, psixoloji iqlim gərginləşir, hər kəs yalnız mexaniki olaraq verilən tapşırığı icra edirlər, kreativlik yox səviyyəsinə enir.

2. Demokratik üslub. Bu üslub altında idarə olunan kollektivin psixoloji abı – havası müsbət olur, yaranan bütün problemlər müzakirə yolu ilə həll olunur. Avtoritar rejimdən fərqli olaraq insanlar daim yenilik tərəfdarı olurlar, nəticədə səmərəli fəaliyyət nümayiş etdirilir. Həmçinin demokratik üslubda idarəetmə zamanı rəhbərin şəxsi keyfiyyətləri mühüm rol oynayır. Əks halda nizam – intizam qaydaları pozula bilər.

3. Liberal üslub. Liberal rəhbərlik üslubu bir növ konkret qaydalara əsaslanmır. Ciddi tələbkarlıq və intizama əməl olunması tələb edilmir. Liberal üslubun ciddi nizam – intizam tələb olunan müəssisələrdə deyil, yaradıcılıq fəaliyyəti dominant olan sahələrdə tətbiq olunması məqsəduyğun hesab edilir.

İnsanlar xaricdən informasiya qəbul etdikləri zaman müəyyən mənbələrə istinad edirlər. Araşdırmalar göstərir ki, ən çox təsiredici amillərdən biri avtoriteti yüksək olan insanlardır. İnsanların nəyə görə avtoritetlərin məsləhətlərini üstün tutmalarının səbəblərindən biri onların müəyyən sahədə peşəkar olmalarıdır. Aydın məsələdir ki, həqiqi biliyə malik olan, yüksək təhsil almış peşəkarlar problemin həll olunmasına müsbət təsir göstərəcəkdir. Hərçənd ki, bu cür rəşional metod hər zaman doğru qərar qəbul etməyimizə yardım etmir, bəzən saxta avtoritet statusu daşıyan insanların məsləhətlərini dinlədiyimiz zaman yanlış qərar qəbul edirik [5, 235].

Nəzəri tədqiqatlar nəticəsində aydın olur ki, avtoritar rejimdə idarə olunan kollektiv səmərəli nəticə vermir. Lakin, demokratik üslubda idarə olunan kollektivin fəaliyyətinin səmərəsi

yüksək dəyərləndirilir. Bundan əlavə, idarəedənin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinin müəyyənləşməsi də idarəetmə fəaliyyətinə təsir göstərir. Həmin təsiredici amillərdən biri insanın hansı temperament tipinə malik olmasıdır. Temperamenti yalnız şərti olaraq şəxsiyyətin komponentinə aid etmək olar. Çünki, temperament bir qayda olaraq anadangəlmədir və bioloji xüsusiyyətlərlə şərtlənir. Temperament xarakterlə sıx bağlıdır və yaşlı adamlarda onları fərqləndirmək xeyli çətindir. Həyatda hansısa “xalis” temperament tipinə nadir hallarda rast gəlinir. Adətən insanlarda temperament tiplərindən biri dominant mövqeyə malik olur, bununla bəhəm müxtəlif şəraitlərdə digər temperament tipinin əlamətləri də özünə yer alır. Təbii ki, təlim – tərbiyə işində, əmək fəaliyyətində həmin şəxsə olan əsas temperament tipinə üstünlük verilməlidir [2, 234].

Aydın məsələdir ki, idarəetmə qərarlarının qəbulunda rəhbərin rolu, kollektivə təsiri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rəhbərə qərar qəbulu prosesi zamanı bir çox psixoloji amillər təsir göstərir. Lakin idarəetmə qərarlarının səmərəliliyinə təsir edən faktorlar çoxşaxəlidir. Tədqiq etdiyimiz amil rəhbərin kollektivi hansı üslubda

idarə etdiyi və onun fərdi – psixoloji xüsusiyyətləri və onların qarşılıqlı əlaqəsidir.

Tədqiqatın obyekti: Tədqiqat Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutu (23 respondent), İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyi (12 respondent) və “Bakı Metropoliteni” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin (95 respondent) 130 şöbə müdirləri (60-ı qadın, 70-i kişi respondentləri) arasında aparılmışdır. Sığorta agentliyinin 12 şöbə müdirlərinin (6 qadın, 6 kişi) fəaliyyəti təhlil olunmuşdur.

Tədqiqatın predmeti: Rəhbərlik üslublarının idarəetmənin səmərəliliyinə təsirinin psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək.

Tədqiqatın əsas fərziyyəsi: İdarəetmənin səmərəliliyi rəhbərin idarəetmə üslubu ilə temperament tiplərinin qarşılıqlı təsiri və bağlılığından funksional asılılıqdadır.

Tədqiqatın məqsədi: Rəhbərin temperament tipi ilə rəhbərlik üslubları arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək

Tədqiqatın metodologiyası: Kurt Levinin “Qrup dinamikası” nəzəriyyəsi

Tədqiqatın metodu: H. Ayzenkin “Temperament tipi” və “Rəhbərlik üslubunun özünüqյemətləndirməsi” sorğularından istifadə edilmişdir

Cədvəl 1.

Demokratik rəhbərlik üslubu ilə temperament tiplərinin qarşılıqlı əlaqəsi.

Temperament tipləri	Yüksək	Orta	Aşağı
Sanqvinik	8,5%	2,8%	0
Fleqmatik	22,8%	8,5%	5,7%
Xolerik	0	2,8%	0
Melanxolik	2,8%	0	0
Sanqvinik - Fleqmatik	2,8%	0	0
Xolerik - Melanxolik	2,8%	0	0

Cədvəl 1-də kollektivi demokratik üslubla idarəedən rəhbərlərin fəaliyyətlərinin nəticələri onların temperament tipləri ilə əlaqələndirilmişdir. Kollektivinin fəaliyyəti yüksək səviyyədə olan rəhbərlərdən 22,8% fleqmatik, 8,5% sanqvinik, 2,8% melanxolik, 2,8% sanqvinik-fleqma-

tik, 2,8% xolerik – melanxolik temperament tiplərinə sahibdirlər. Orta səviyyədə idarəolunan kollektivlərdə rəhbərlərin 8,5% - i fleqmatik, 2,8% - i sanqvinik, 2,8% - i isə xolerik, aşağı səviyyədə idarəolunan kollektiv isə 2,8% fleqmatik temperament tipinə malik rəhbərlərdir.

Cədvəl 2.

Liberal rəhbərlik üslubu ilə temperament tiplərinin qarşılıqlı əlaqəsi

Temperament tipləri	Yüksək	Orta	Aşağı
Sanqvinik	0	0	0
Fleqmatik	0	2,8%	5,7%
Xolerik	0	2,8%	0
Melanxolik	0	0	0
Sanqvinik - Fleqmatik	0	2,8%	0
Xolerik - Melanxolik	0	2,8%	0

Cədvəl 2 – dən də göründüyü kimi, liberal üslubla idarəolunan kollektivlərdə yüksək nəticə alınmamışdır. Orta səviyyədə idarəolunan rəhbərlərin 2,8% - fleqmatik, 2,8% xolerik, 2,8%

sanqvinik – fleqmatik, 2,8% xolerik – melanxolik, aşağı səviyyədə qiymətləndirilən kollektiv rəhbərləri 5,7% fleqmatik temperament tipinə sahibdirlər.

Cədvəl 3.

Avtoritar rəhbərlik üslubu ilə temperament tiplərinin qarşılıqlı əlaqəsi

Temperament tipləri	Yüksək	Orta	Aşağı
Sanqvinik	0	0	0
Fleqmatik	0	2,8%	0
Xolerik	5,7%	8,5%	5,7%
Melanxolik	0	0	0
Sanqvinik - Fleqmatik	0	0	0
Xolerik - Melanxolik	2,8%	0	0

Cədvəl 3 – də kollektivi avtoritar üslubla idarəedən 8,5% - i xolerik, 2,8% - i xolerik – melanxolik temperament tipinə malik rəhbərlərin fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilmişdir. 2,8% sanqvinik, 8,5% fleqmatik temperamentinə malik rəhbərlər orta, 5,7% - xolerik temperamentlərinə xas rəhbərlərin fəaliyyəti aşağı dəyərləndirilmişdir.

Aparılan tədqiqatdan aydın olur ki, liberal və avtoritar rəhbərlik üslubları ilə idarə olunan kollektivlərin fəaliyyəti birmənalı səciyyə daşıyır. Lakin, fleqmatik temperament tipinə malik demokratik rəhbərlik üslubuna xas şöbə müdirlərinin idarə etdikləri kollektivin fəaliyyəti daha səmərəli şəkildə təşkil olunmuşdur.

Həm nəzəri, həm də praktik istiqamətdə aparılmış tədqiqatların nəticələrindən aydın olur ki, liberal rəhbərlik üslubunda idarə olunan kollektivin fəaliyyəti faydasızdır. Faydalı əmək fəaliyyəti sərgiləyən, iş rejiminə müsbət təsir

göstərən, onu faydalı nəticələrə sövq edən demokratik rəhbərlik üslubu düzgün qərarların qəbuluna, kollektivin səmərəli idarə olunmasına təsir göstərir. Eksperimentin nəticələri sübut edir ki, fəaliyyətin məhsuldarlığı kontekstində demokratik üslub və fleqmatik temperament tipinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində idarə olunan kollektiv xüsusilə səmərəlidir. Eksperimentdən sonra işçilər arasında aparılan sorğu nəticələrində də göründüyü kimi, böyük əksəriyyət demokratik rəhbərlik üslubunu yüksək dəyərləndirirlər.

Problemin aktuallığı. İdarəetmə psixologiyası bütün yaranan problemlərinin həlli və idarə olunması üçün psixoloji bilikləri müəyyən edən bir elmdir. Kadrların idarə olunması psixologiyası öz müstəsna xüsusiyyətlərinə malikdir. İdarəetmə psixologiyasının məqsədi istehsal məqsədinə malik olan və birgə işləyən bir komandada çalışan şəxslərin mütəşəkkil fəaliyyətidir. İdarəetmə psixologiyası müəyyən bir təşkilatın işçi heyətinin uyğunluq problemlərini həll edir.

Problemin yeniliyi. Bu məqalədə elmi müəyyən etmə cəhdi aşağıdakı sahələrdə aparılıb: idarəetmə prosesinin mahiyyətini başa düşmək; təşkilatın əsaslarını öyrənmək; müdirin məsuliyyət səviyyəsinin təyin edilməsi məsələsi; öz düşüncələrini ifadə etmək qabiliyyəti; təşkilat işçilərinin idarə olunmasında səlahiyyətlərin ifadəsi və istifadə olunması və s.

Problemin praktik əhəmiyyəti. İdarəetmə rəhbərinin fəaliyyətinin psixoloji təhlili müvafiq ko-

manda rəhbərliyinin iş fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün rəhbər düzgün qərarları qəbul etmək və təhlil etməyə bacarmalı, sonrakı idarəetmə qərarlarını düzgün qəbul etməlidir. İşçi qüvvəsinin həm normal, həm də gərgin şəraitdə fəaliyyət mexanizmlərinin öyrənilməsi düzgün qərar qəbul etməyə kömək edəcəkdir.

Ədəbiyyat:

Rzayev P., Rzayev Z. İdarəetmə prosesində rəhbərlə təbəçilikdə olanların qarşılıqlı münasibətlərinin etik-psixoloji xüsusiyyətləri. Bakı, 2014.

1. Əliyev R. Psixologiya. Bakı, 2008.
2. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIX Respublika elmi konfransının materialları”, II cild, Bakı, 2015.
3. Карданская Н. Л. Принятия управленческого решения. М., 1999.
4. Чалдини Р., Кенрик Д., Нейберг С. Психологический атлас поведения человека. Санкт – Петербург, 2008.
5. Frank Harrison E. The Managerial Decision Making Process: 3rd ed. – Boston: Houghton Mifflin, 1987.
6. Эффективность управленческих решений// <http://www.grandars.ru/>
7. Понятие управленческого решения // <http://managment-study.ru/>

E-mail: fatima90@live.ru

Rəyçilər: psixol.ü.fəls. dok., dos. **A.M. Mustafayev**
psixol.ü.fəls. dok., dos. **T.T. Babayeva**

Redaksiyaya daxil olub: 04.09.2019.

UOT 376

Elnarə Eynulla qızı Qurbanova
Milli Konservatoriya tərkibində İncəsənət Gimnaziyasının müəllimi

XÜSUSİ QAYĞIYA EHTİYACI OLAN UŞAQLARIN TƏLİMİNİ ZƏRURİ EDƏN SOSİAL-PEDAQOJİ AMİLLƏR

Эльнора Эйнулла гызы Гурбанова
учитель Художественной Гимназии при Национальной Консерватории

ВАЖНЫЕ СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ОБУЧЕНИЕ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

Elnara Einulla Gurbanova
the teacher of Gymnasium at the National Conservatory

SOCIO-PEDAGOGICAL FACTORS AFFECTING THE NECESSITY TO TEACH CHILDREN WITH SPECIAL INEEDS

Xülasə: Məqalədə inklüziv təhsilin tarixindən, mahiyyətindən və inkişaf problemlərindən bəhs edilir. Qeyd olunur ki, bütün uşaqlar psixi və fiziki cəhətdən sağlam doğulmurlar. Belə uşaqlar özünü dərk etməkdə çətinlik çəkir, özünə xidmət göstərməyi bacarmır, öz həyatını nizamlamaq üçün qaydaların, normaların, vər-diş və bacarıqların mənimsənilməsində yaşıdlarından geri qalırlar. Eyni zamanda, sağlam doğulmayan, yaxud sonradan hansısa amillərin təsiri ilə sağlamlığını itirmiş uşaqların psixi sahəsində özünəməxsus xüsusiyyətlər inkişaf edir.

Burada bildirilir ki, müxtəlif səviyyəli problemləri olan və inklüziv təhsilə cəlb edilmiş uşaqların təhsil mühitində də istər sadə fiziki tələbatlar, istərsə də mənəvi tələbatların ödənilməsində həmişə kiminsə yardı-mına ehtiyacları olur. Bu, uşaqların məktəb təhsili bəzən ömürlərinin sonuna qədər davam edir. Onların təh-sili və tərbiyəsi dünyada “inklüziv təhsil” anlayışı altında öyrənilir. Bu baxımdan, hesab edilir ki, respublika-nın təhsil sisteminə son onillikdə daxil olmuş, sürətlə inkişaf etməkdə olan inklüzivliklə bağlı aparılan tədqiqatlar olduqca aktualdır.

Həmçinin, göstərilir ki, inklüziv oriyentasiyalı adi məktəblər əlverişli mühit yaradaraq daha səmərəli vasitələrlə böyümədəki diskriminasiyanı aradan qaldırmalı, inklüziv cəmiyyət formalaşdırmalı, hər kəs üçün təhsili təmin etməlidir. Son nəticədə, təhsil sistemində rentabellik təmin olunmalıdır.

Açar sözlər: əlillik, xüsusi ehtiyacı olan uşaqlar, qədim yanaşmalar, müasir yanaşmalar, inklüzivlik, xüsusi təhsil, inklüziv təhsil

Резюме: В статье рассматривается история, сущность и проблемы инклюзивного образования. Отмечается, что не все дети рождаются психически и физически здоровыми. Дети с особыми потребностями, в отличие от своих здоровых сверстников испытывают затруднения в самообслуживании, не могут освоить нормы, правила поведения в социуме. В тоже время, дети с врожденными либо с приобретенными дефектами развития, имеют свои особенности психического развития. В статье говорится о том, что детям, привлеченным в инклюзивное образование, в процессе обучения необходима дополнительная помощь. Иногда обучение этих детей длится очень долго. Образование и обучение этих детей проходит в рамках концепции «инклюзивного образования». В связи с этим учитывая, что инклюзивное образование вошло в нашу систему образования относительно недавно, исследования в этой области являются очень актуальными. Дети с особыми образовательными потребностями нуждаются не только в особом отношении и поддержке, но также в развитии своих способностей и достижении успехов в школе. Инклюзивное (включающее) образование дает возможность всем учащимся в полном объеме участвовать в жизни коллектива детского сада, школы, института, в дошкольной и школьной жизни. Обладает ресурсами, направленными на стимулирование равноправия обучающихся и их участия во всех делах коллектива. Направлено на развитие у всех людей способ-

ностей, необходимых для общения. Инклюзивное образование — это более широкий процесс интеграции, подразумевающий доступность образования для всех и развитие общего образования в плане приспособления к различным нуждам всех детей.

Ключевые слова: инвалидность, дети с особыми потребностями, прошлые и современные подходы, инклюзивность, специальное образование, инклюзивное образование

Summary: The article refers to the history of inclusive education, its significance and problems of its development. It is noted that not all children are born mentally and physically healthy. Such children have difficulties with self-realization, they are unable to care for themselves, they are dependent on adults in matters of their life, in the use of skills and abilities, rules and norms of behavior. At the same time, in children who were born unhealthy or lost their health for some reason, the individual peculiarities are developed in their mental development.

It is noted that children with different kinds of problems involved in inclusive education, in the process of education always need someone's help to realize their own, both simple physical and complex moral needs. School education for such children sometimes lasts till the end of their lives. Their education and upbringing are studied in the concept of "inclusive education". From this point of view, it is believed that research on the exclusive education that has entered the educational system of our republic over the past ten years is very topical.

It is also noted that regular schools of inclusive orientation, having created favorable conditions, should get rid of discrimination cases and provide education for all.

Key words: disability, children with special needs, modern approaches, inclusive-ness, special education, inclusive education

Nitqin insanların həyatında mühüm rol oynaması hamıya məlumdur. İnsanlar nitqin köməyi ilə öz təəssüratlarını bildirməklə, bir-birini başa düşməklə yanaşı, arzu və hisslərini ifadə edirlər. Nitq insanların bir-birinə qarşılıqlı təsir göstər-mələri üçün bir vasitədir. Söz adamlarda inam yaradır, onları əməyə, qəhrəmanlığa çağırır, pis əməllərdən çəkindirir, sevindirir, güldürür və s. Sözün köməyi ilə uşaqlarda bu və ya digər psixi proseslər inkişaf edir, şəxsiyyətin xüsusiyyətləri formalaşır. Psixoloqlar, dilçilər, metodistlər və müəllimlər nitq inkişafı məsələsini bir neçə cür həll etməyə çalışırlar. Bəziləri uşaqların nitqinin inkişafını özbaşına gedən bir proses hesab edirlər. Onların fikrincə, uşağın şüuru müxtəlif təsəvvürlər və anlayışlarla zənginləşdikcə, onun həyat təcrübəsi genişləndikcə təlim-təربiyəsi də inkişaf edir. Məktəblərdə təlim-təربiyə üzrə xüsusi məşğələlərin təşkilinə ehtiyac vardır.

Sağlam həyatın mənası, əhəmiyyəti hələ qədim dövrlərdən insanları düşündürüb. Bu bərdə müxtəlif anlayışlar, izahlar, dini və elmi təlimlər, fəlsəfi sistemlər yaradılıb. Ağıllı, müdrik sayılan ayrı-ayrı insanlar sağlam həyatın mənası bərdə fikirlər irəli sürüblər, lakin bu mövzu necə başlanmışdısa, hələ də tam mahiyyəti açılmamış qalır. Çünki, bütün bu deyilənlər və yazılanlar sağlam həyat və sağlamlıq anlayışları ara-

sındakı fərqlərin izahında yetərli deyil. Məsələ bundadır ki, nəyin sağlamlıq, nəyin xəstəlik olması istər mütəxəssislərdə, istərsə də sadə insanlarda fərqli düşüncələr yaradır.

Yaşadığı ailənin, təhsil aldığı məktəbin psixoloji-pedaqoji mühitindən, valideyn nəzarətindən asılı olaraq hər bir insan şüurlu şəkildə özünün sağlam həyat tərzinin qaydalarını müəyyənləşdirir. İnsanın psixi və fiziki sağlamlıq vəziyyəti onun təbii imkanları ilə yanaşı, fəaliyyət və ünsiyyət prosesində yaranan sosial əlaqələri də şərtləndirir. Ancaq, təəssüf ki, hər kəs sağlam olmur. Bir çox insanlar müxtəlif dərəcəli əlilliyə, fiziki və psixi çatışmazlıqlara دچار olurlar. Buna, tarixən dilimizdə "əlillik" deyilib.

1. Əlillik insanın elə bir vəziyyətidir ki, bu zaman o, hər bir normal insanın yaxud sosial həyatın tələbatlarını fiziki və əqli qabiliyyətinin (anadangəlmə yaxud sonradan qazanılmış) çatışmazlığına görə tam və ya qismən müstəqil yerinə yetirə bilmir. İnsanın əlilliyi bütün tarixi dövrlərdə cəmiyyətin əsas problemlərindən biri olub. Ancaq müxtəlif dövrlərdə cəmiyyətin əlillərə münasibəti fərli idi. Nə qədər təəssüf doğursa da, bu münasibətdə laqeydliyin, gərginliyin, şiddətin, hətta, ota əsr inklüziasında lənətlənmələrinin belə şahidi oluruq.

2. Tarixi mənbələrdə bu mövzuda yazılmış xeyli əsərlər, çəkilmiş filmlər vardır. Həmin bə-

dii nümunələrdə əlillərin cəmiyyətdən təcrid edilməsinə, istismarına aid səhnələr geniş yer alır. Onlardan saraylarda “təlxək”, “kifirlərin şousu” yaxud allahlara qurban vermək üçün istifadə edirdilər. E.V. Subbotski bütün qədim xalqlar üçün ənənəvi olan münasibəti belə izah edir: “Qədim insanların gözündə uşaq tamamilə başqa varlıq olmuşdur. Qədim insan üçün təsir mərkəzi uşağın özü deyil, onun ruhu idi və ona təsir göstərmək lazım idi. Bu, fəvqəltəbii, sehirli vasitələrlə edilirdi” (1). E.V. Subbotski öz fikrində ona əsaslanır ki, həqiqətən dünya xalqlarının inkişaf tarixinə nəzər saldıqda dini-mifiki inanclarla bağlı icra olunan ayinlərdə uşaqlara qarşı amansız, qəddar münasibət nəzərdən yayınmır. “Bu ayinlər uşağı sehirləmək, güc vermək, qorxunc ruhlardan qorumaq üçün işgəncə verməkdən tutmuş, onların öldürülməsinə qədər, müxtəlif məzmununda olmuşdur. Məsələn, qədim Yunanıstanda spartalılar zəif, çəlimsiz doğulmuş uşaqları sıldırım qayadan atarmışlar” (2). Daha bir mənbədə göstərilir ki, “bu insanlara heyvan və insan, yaşlı və uşaq, həyat və ölüm arasında aralıq mövqedə duran varlıqlar kimi yanaşırdılar. Bir çox təlxəklər qısaövlü (liliput), qozbel, yaxud əlil olmuşlar. Hətta qədim dövrlərdə kifirlərin bazarı da mövcud idi” (3).

Bu münasibət xüsusilə əqli və fiziki cəhətdən qüsurlu uşaqlara göstərilirdi: “Ən qədim yaşayış məskənləri sayılan Şərqdə, o cümlədən, XIX əsr Avropasının empirik sosiologiyasında bu problemə xüsusi münasibət vardı. Bu yolla filosoflar, pedaqoqlar, sosioloqlar, psixoloqlar cəmiyyətdə sosial tarazlığa nail olmağa çalışırdılar” (4).

İnsan azadlığına dəyər verildiyi, insan şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşıldığı indiki dövrdə əlillərin belə istismarı qadağan edilmiş, əksinə, onlara diqqət və qayğı yaranmışdır. Bu münasibət gündən-günə daha humanist istiqamət almaqdadır.

Əslində, hər bir fərdin inkişafının psixofiziologiyası və psixogenetikası qanunauyğun formada qurulur. İnkişaf makro və mikrogenetik dəyişikliklərlə müşayiət olunur. A.V. Zaporozje-sə görə, həmin dəyişikliklər ontogenetik inkişafın özünühərəkət problemi ilə bağlıdır. A.V. Zaporozjes bildirir ki, psixi inkişafın hər bir mərhələsi özündən əvvəlkinə əvəz edir. Belə təkrarlanan əməliyyatlar xarici səbəblərdən daha çox daxili səbəblərlə şərtlənir (5).

Hazırda hər bir ölkədə inkişafın yayınması, ləngiməsi və pozulması ilə bağlı çoxsahəli tədqiqatlar aparılır və onların əhatə dairəsi getdikcə genişlənməkdədir. Bizim vəzifəmiz isə məhz ana-dangəlmə zədəli doğulmuş, yaxud inkişafın müxtəlif mərhələlərində hansısa hadisədən zədələnmiş, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların demografik amillərin təsirlərinə münasibətini öyrənmək, onların fəallaşdırılması yollarını axtarmaq, nəticələri müəyyənləşdirməkdir.

Araşdırmalardan məlum olub ki, başqalarının diqqət və qayğısına əqli və fizioloji ehtiyacı olan insanların özünəməxsus psixologiyası olur. Tədqiqatçılar (S. Ə.Qasımov, D.Ə. Dostuzadə, E.M. Kərimova N.T.Hüseynova, L.H.İmanova, Y.D. Akinina, M.P. Bondarenko, M.M. Kabanov, A.E. Liçko, V.M. Smirnova və b.) hesab edirlər ki, qüsurlu həyatın gedişində uşaqlarda ziddiyyətlər baş verir: “Mən niyə başqaları kimi deyiləm?”, “Mən bunu bacararammı?”, “Mən də başqaları kimi edə bilərəmmi?”. Belə vəziyyət böhranlı vəziyyət kimi qiymətləndirilir. Bəs böhranlı vəziyyət dedikdə nə başa düşülür?

Böhranlı vəziyyət bir neçə aspektdə izah oluna bilər. Məsələn, sosial baxımdan böhranlı vəziyyəti başqaları üçün böhran xarakteri daşıyan həyat situasiyaları yaradır. Sosioloji araşdırmalarda böhranlı vəziyyət (situasiya) anlayışı adı altında subyektin öz həyatının daxili istəklərinin reallaşması mümkün olmadığı zaman qarşılaşdığı çətinliklər başa düşülür. Böhranlı həyatı situasiyanın konkret işi və təsviri onun dörd tipi ilə müəyyən olunur: stress, frustrasiya, münaqişə və böhran.

Psixoloji baxımdan böhran insanın elə bir vəziyyətidir ki, o, öz istəklərini, motivlərini, dəyərlərini, həyatının mənasını realizə edə bilmir. Böhranlı vəziyyət o zaman yaranır ki, insan meydana çıxan ziddiyyətləri dərhal həll edə bilmir, öz həyatını mənasız hesab edərək bədbinliyə qapılır. “Məlum olduğu kimi, həyatın mənasını müəyyən etmək hər bir insan üçün zəruri olub, onun üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də problem nəticəsində müəyyən bədbinliyə qapılan insanı həyatın mənasını dərk edərək yaşamağın məqsədini, vəzifəsini müəyyənləşdirməyə inandırmaq lazımdır. V.Frankl Nisşedən nümunə gətirərək belə nəticə çıxarır - əgər insanın yaşamaq üçün əsası varsa, o, həyatın bütün çətinliyini dəf edə bilər” (4).

Psixi böhran fiziki sistemin pozulması zamanı da yaranır. Bu zaman insan başqalarını köməyi və qayğısına ehtiyac hiss edir. Deməli, xüsusi qayğıya ehtiyacı olmaq sağlamlığın əks vəziyyətidir. Belə vəziyyət xarici və daxili amillərin təsiri nəticəsində orqanizmin quruluşunun, yaxud funksiyalarının zədələnməsi ilə pozulan həyat olub fərdin mühitə uyğunlaşmasının tam və ya qismən azalması, həyat fəaliyyəti azadlığının məhdudlaşdırılması ilə səciyyələnir. Bu zaman onun başqalarının qayğısına ehtiyacının yaranması da qaçılmaz olur.

Əgər uşaq psixi və fiziki cəhətdən sağlam doğulubsa, özünü dərk edənə, özünə xidmət göstərməyi bacarana qədər öz həyatını nizamlamaq üçün qaydaların, normaların, vərdiş və bacarıqların mənimsənilməsində yaşlılardan asılı olaraq qalmırlar. Əksinə, sağlam doğulmayan, yaxud sonradan hansısa amillərin təsiri ilə sağlamlığını itirmiş uşaqlar onların yardımından asılı olurlar.

İstər sadə fiziki, istərsə də mənəvi tələbatların ödənilməsində həmişə kiminsə yardımına ehtiyacları olur. Bu, uşaqların məktəb təhsili, bəzən ömürlərinin sonuna qədər davam edir.

Təəssüf ki, hazırda dünyada, o cümlədən Azərbaycanda sağlamlıq imkanları olmayan xeyli sayda uşaq və yeniyetmələr vardır. Onların təhsili və tərbiyəsi dünyada "inklüziv təhsil" anlayışı altında öyrənilir. Bu baxımdan, hesab edirik ki, respublikanın təhsil sisteminə son onillikdə daxil olmuş, sürətlə inkişaf etməkdə olan inklüzivliklə bağlı aparılan tədqiqatlar olduqca aktualdır.

Hazırda inklüziv təhsildə uşaq və yeniyetmələrdə sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması onlarla aparılan pedaqoji işin əsas tərkib hissəsidir. Bununla bağlı onlarda özünümüdafiə sisteminin yaradılmasına xüsusi əhəmiyyət verilir. Inklüziv təhsilə cəlb edilmiş uşaq və yeniyetmələrdə sağlam həyat tərzinin yaradılması üzrə aparılan işlər aşağıdakı sahələri əhatə edir:

- orqanizmin quruluşuna, tələbatlarına müvafiq qidalanmaq;
- gün rejiminə düzgün əməl etmək;
- ətraf aləmin ekoloji təmizliyi;
- sosial mühitin neqativ təsirlərindən özünümüdafiə;
- informasiya ilə hədsiz yüklənməmək;

- fəaliyyətin hansısa sahəsinin, xüsusilə yaradıcı fəaliyyətin məhdudlaşdırılması nəticəsində yaranan mənəvi-psixoloji təsirlərdən müdafiə olunmaq və s.

Inklüziv təhsilin tarixi XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. A.Qezell, A.Kronfeld, L.S. Vıqotski və b. təhsil prosesində fiziki və əqli imkanları məhdud olan (olıqorfen) uşaqların psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənərək onlara xüsusi yanaşmanın tələb olması fikrini irəli sürdülər.

Dünyada inklüziv təhsilin yaradıcısı avstriya psixiatri K.Köniq hesab olunur (1902-1966). Onun ardınca Aberdina (Şotlandiya, 1940), R.Şteyner və b. bu sahədə mühüm işlər gördülər.

Inklüziv təhsil üzrə dünyada məşhur olan məktəblərin metodologiyasında Kephill pedaqogikası, Valfdorf pedaqogikası, Anropoloji pedaqogika, antroposofiya və digərləri durur. Məhz həmin metodologiyalar əsasında tədricən sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar üçün xüsusi məktəblər yaradıldı.

XX əsrin sonlarında, əvvəlcə Amerikada, Avropada, onun ardınca Rusiyada və MDB ölkələrində inklüzivliklə bağlı təhsildə yeni yanaşmalar meydana gəldi.

Azərbaycanda "İnklüziv təhsil layihəsi"-nin icrasına 2005-ci ildən start verilmişdir. Nazirlər Kabinetinin 3 fevral 2005-ci il tarixli, 20 nömrəli qərarına əsasən "Azərbaycan Respublikasında xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq imkanları məhdud) uşaqların təhsili"-nin təşkili üzrə inkişaf proqramı təsdiq edilmişdir.

Bunun ardınca Azərbaycan Respublikasının Təhsil Naziri M.Cabbarovun 18 mart 2015-ci il 311№-li, "İbtidai təhsil səviyyəsi üzrə inklüziv təhsilin tətbiqi" əmrinə əsasən Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və BMT-nin Uşaq Fondu (UNICEF) arasında 2014-cü il tarixində imzalanmış "2014-2015-ci illərə dair illik Fəaliyyət Planı" hazırlanmışdır.

Fəaliyyət Planında müvafiq olaraq əlilliyi olan sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların ümumi təhsil müəssisələrinə inklüziv təhsilə cəlb olunması üçün nəzərdə tutulan müvafiq əmrin icrası ilə bağlı olaraq "İbtidai təhsil səviyyəsi üzrə inklüziv təhsilin tətbiqi" layihəsinin icrasına başlanılmışdır.

Bu məqsədlə "Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi haqqında Əsasnamə"-nin 13.5-ci bəndi rəhbər tutulmaqla BMT-nin Uşaq Fondu

(UNİCEF) tərəfindən maliyyələşdirilən “İbtidai təhsil səviyyəsi üzrə inklüziv təhsilin tətbiqi” layihəsinin icrası ilə bağlı Təhsil Nazirliyinin Fəaliyyət Planı təsdiq edilmişdir. Nizami rayonu 220 nömrəli məktəb-lisey və Xətai rayonu 138 nömrəli orta məktəb layihə üzrə pilot müəssisə təyin edilmişdir. Bu Pilot müəssisələrdə loqopedik xidmət yaradılmışdır.

Bəs təhsildə inklüzivlik hansı mahiyyət kəsb edir, vəzifələri nədən ibarətdir?

Inklüziv təhsil (fr. Inclusif - özündə birləşdirən, lat. Include - birləşdirərək, birləşdirirəm, cəlb edirəm) - əlillərin müasir cəmiyyətdə sosisma birləşdirilməsinə imkan verən ümumi təhsil təcrübəsi haqqında anlayışdır.

Ümumi təhsildə yaranmış, anlamaya əsaslanan bu təcrübə ona dəlalət edir ki, müasir cəmiyyətdə əlillər sosisma qoşula və onun üzvü ola bilərlər. Eyni zamanda, inklüziv təhsil əliliyi olan uşaqların təhsilə girişini təmin etmiş olur. 1990-2000-ci illərdən başlayaraq ictimai rəyin dəyişməsi bu tiptən olan pedaqoji anlayışların, metodların, texnologiyaların yaranmasına gətirib çıxardı.

Hazırda biz əlil uşaqların təhsil almalarına imkan yaradan təhsil mühitini “inklüzivlik” anlayışı ilə səciyyələndiririk.

Inklüziv təhsil özünün metodologiyasını inkişaf etdirməkdə, yeni metodlar axtarır tapmaqdadır. İKT texnologiyalara, empirik vasitələrə, o cümlədən xalq yaradıcılığına əsaslanan həmin metodların əhatə dairəsi gündən-günə genişlənməkdədir.

Məhz bu imkanlar sayəsində artıq təhsildə inklüzivlik cəmiyyətin və təhsilin normasına çevrilməkdədir. Ona görə də inklüziv təhsilə cəlb olunmuş müxtəlif fiziki və əqli qüsurlu şagirdlərin ümumi təhsil mühitində sosiallaşması, həmçinin bu prosesə demoqrafik amillərin necə təsir göstərməsi aktual problemlərdən birinə çevrilmişdir (9).

1994-cü il iyun ayında bu sahədə Salaman deklarasiyası qəbul olundu. Onun prinsipləri siyasətdə, praktik fəaliyyətdə, təhsildə xüsusi tələbatları olan insanların vəziyyətinin nəzərə alınması dururdu (*Salamanca, İspaniya, 10 iyun, 1994, 14*):

- Hər bir uşaq unikal xüsusiyyətlərə, maraqlara, qabiliyyətlərə və təhsil tələbatlarına ma-

likdir. Hər bir uşağın təhsil almaq hüququ vardır və bunun üçün ona şərait yaradılmalıdır.

- Təhsil sistemi bu xüsusiyyətlərə və tələbatlara uyğun qurulmalı, müvafiq olaraq müxtəlif proqramlar hazırlanmalıdır.

- Təhsil sahəsində xüsusi tələbatları olanlar adi məktəblərdə təhsil ala bilməlidirlər. Adi məktəblər onlar üçün, hər şeydən əvvəl, bu tələbatlarını ödəməyə pedaqoji metodlar əsasında şərait yaratmalıdır.

Belə inklüziv oriyentasiyalı adi məktəblər əlverişli mühit yaradaraq daha səmərəli vasitələrlə böyümədəki diskriminasiyanı aradan qaldırmalı, inklüziv cəmiyyət formalaşdırmalı, hər kəs üçün təhsili təmin etməlidir.

Bundan başqa, əksər uşaqlar üçün real təhsil imkanı yaradaraq səmərəliliyi artırmalıdır, son nəticədə, təhsil sistemində rentabellik təmin olunmalıdır.

Inklüziv təhsil mühitinin öz tələbləri vardır. Ümumiyyətlə, biz bilir ki, təlim fəaliyyəti uşağın inkişaf səviyyəsini köklü şəkildə dəyişir. Axı o, əvvəllər öyrənirdi, böyükləri izləyirdi, təcrübə aparırdı.

Məktəb həyatı isə uşaqların cəmiyyətdə yerini əsaslı surətdə dəyişir. İndi o digər rolları həyata keçirir: şagird, məktəbli və məktəb kollektivinin üzvü olmaq. Bu rollar onun yalnız özü üçün deyil, həm də cəmiyyət üçün önəmlidir. Onun əmək sahələrinin birində göstərəcəyi fəaliyyəti, ilk növbədə sosiallaşması üçün əhəmiyyətliyədir.

Uşağın elmi bilikləri öyrənməsi özü ilə valideynləri və cəmiyyət arasında normal əlaqələrin qurulması, başqaları tərəfindən yararsız biri kimi deyil, ciddi və önəmli şəxs kimi qəbul olunması baxımından da əhəmiyyətliyədir. Digər tərəfdən, təhsil almaq üçün edilən cəhdlər bir-mənalı olaraq öz hərəkətinə, onun nəticələrinə məsuliyyəti artırır, sərbəstlik tələb edir. Ona görə də inklüziv təhsilə cəlb edilmiş şagirdin ilk dəfə daxil olacağı mühit - məktəb mühiti elə qurulmalı, elə təşkil olunmalıdır ki, uşaq bu mühitdə həm təlimlənsin, həm təhsillənsin, həm tərbiyələnsin, nəhayət, inkişaf etsin.

Məktəb mühiti, eləcə də şagirdin sosial dəyərlərində, münasibətlərində, yönəlmələrində əhəmiyyətli irəliləyişlərə təsir göstərmək gücündə olmalıdır. Hesab edirik ki, yaxın gələcəkdə

ölkəmizdə inklüziv təhsil mahiyyət baxımından məhz bu səviyyədə qurulacaqdır.

Problemın elmi yeniliyi. Məqalədə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təlimini məktəb mühiti, şagirdin sosial dəyərlərində, münasibətlərində,

yönəlmələrində əhəmiyyətli irəliləyişlərə təsir göstərmək gücündə olmalıdır.

Problemın praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə irəli sürülən təkliflər və nəticələr xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara fərdi yanaşmaqla, təlim-tərbiyə prosesində nəzərə alınır.

Ədəbiyyat:

1. Субботский Е.В. Ребенок открывает мир. М.: Просвещение, 1991, 235 с.
2. Bağirova L.Ş. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasının psixoloji xüsusiyyətlər: Psixol. elm. nam. dis. Bakı, BDU, 2005, 142 s.
3. Культура, экология, здоровье: новая концепция возрождение человечества. Волгоград: Перемена, 2005, 195 с.
4. Əsgərov L.İ. Əlil idmançılarda mənəvi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi üzrə işin imkan və yolları: Ped. elm. nam. dis... Bakı: ADPU, 2012, 140 с.
5. Запорожец А.С. Основные проблемы онтогенеза психики. 2 т. М.: Просвещение, 1989, 205 с.
6. Гезелл А. Педология раннего возраста Дошкольная психология: Хрестоматия по психологии / Сост. Г.А. Урунтаева. М.: Академия, 2000, с. 350-362
7. Кронфельд А. Современные проблемы учения о шизофрении // Труды института им. Ганнушкина. Вып. 1. М.: 1936, с. 7 - 56
8. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М.: Педагогика, 1991, 480 с.
9. <https://az.wikipedia.org>

E-mail: dilare.dostuzade@mail.ru

Rəyçilər: dos. D.Ə. Dostuzadə

Redaksiyaya daxil olub: 15.11.2019.

UOT 376

Günəl Ədalət qızı Allahverdiyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xüsusi təhsil kafedrasının müəllimi

GÖRMƏ QÜSURLU UŞAQLARIN PSIXİ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Гюнель Адалет гызы Аллахвердиева

преподаватель кафедры Специальное образование

Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ОСОБЕННОСТИ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЯМИ ЗРЕНИЯ

Gunel Adalat Allahverdiyeva

teacher of Special education department of Azerbaijan State Pedagogical University

FEATURES OF PSYCHIC DEVELOPMENT OF CHILDREN WITH VISUAL IMPAIRMENTS

Xülasə. Məqalədə görmə qüsurlu uşaqlar və onların psixi inkişaf xüsusiyyətlərinin nəzəri aspektləri öyrənilmişdir. Həmçinin görmə qüsurlu uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasında idrak proseslərinin rolu ətraflı araşdırılmışdır. Kor və zəif görən uşaqların psixi inkişaf xüsusiyyətlərinin özünəməxsusluğunun araşdırılması, birinci növbədə, onların potensial imkanlarının görənlərlə eyni olmasına istinad etməklə öyrənilməlidir. Belə ki, həm normal, həm də görmə qüsurlu uşaqlar təlim-təربiyə almaqla inkişaf edirlər. Lakin görmə qüsurlu uşaqların psixi inkişafının spesifik xüsusiyyətlərini müəyyən edən əsas amil görmənin pozulmasıdır. Buna görə də, insan həyatında görmə duyğusunun rolu böyükdür. Bu analizatorun normal fəaliyyəti uşaq psixikasının formalaşmasına və inkişafına təsiri danılmazdır.

Açar sözlər: *görmə analizatoru, kor və zəif görən uşaqlar, psixi inkişaf, idrak prosesləri, analizatorlar*

Резюме. В статье рассмотрены теоретические аспекты детей с нарушениями зрения и особенности их психического развития. Кроме того, была подробно исследована роль когнитивных процессов в формировании детей с нарушениями зрения. Отмечено, что исследование особенностей психического развития слепых и слабовидящих детей должно быть вначале рассмотрено с помощью идентификации лиц с потенциальными способностями. Как нормальные, так и слабовидящие дети развиваются в процессе обучения. Однако основным фактором, определяющим особенности психического развития детей с нарушением зрения, является недостаточность зрения. Поэтому зрения в жизни человека имеет большое значение. Влияние этого анализатора на формирование и развитие детской психологии неоспоримо.

Ключевые слова: *зрительный анализатор, слепые и слабовидящие дети, психическое развитие, познавательные процессы, анализаторы*

Summary. The article examined the theoretical aspects of children with visual impairments and their mental development characteristics. In addition, the role of cognitive processes in the shaping of children with visual impairments has been investigated in detail. Studying the peculiarities of the mental development features of blind and weak children should be studied by referring to the identities of those who have potential capabilities first. Both normal and vision-deficient children develop by training. However, the main factor determining the specific features of mental development of children with visual impairment is a violation of vision. Therefore, the sense of sight in human life is of great importance. The effect of this analyzer on the formation and development of child psychology is undeniable.

Key words: *vision analyzer, blind and visually impaired children, mental development, feed processes, analyzers*

İnsan dünyadakı ən çox məlumatı görmə yolu ilə qəbul edir. Obyektlər və hadisələr haqqında fikrin formalaşmasında görmə analizatoru həlledici rol oynayır. Görmə analizatorunun pozulması insanın şəxsiyyət kimi inkişafına və formalaşmasına mane olur.

İstər sağlam, istər də xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların inkişafında psixi proseslərin böyük rolu var. Sağlam və görmə qüsurlu uşaqların psixi inkişafında bir sıra oxşar xüsusiyyətlər var. Belə ki, həm normal, həm də kor uşaqlar təlim-tərbiyə almaqla inkişaf edirlər.

Qeyd edək ki, sağlam və görmə qüsurlu uşaqların psixi inkişafında oxşar cəhətlərin olmasına baxmayaraq, bir sıra fərqli cəhətlər də var. Bu fərqlilik ilk öncə kor uşağın sinir-psixi inkişafının özünəməxsus təşkili, əsasən də görmə analizatorunun olmaması və görmə funksiyasının pozulmasıdır.

Psixi proseslər sistemində *duyğular* çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edək ki, insan həyatında duyğuların rolu böyükdür. Duyğular vasitəsilə biz ətraf aləmin cisim və hadisələrinin səs və rəngləri, ölçüsü, temperaturu, iy və dadları və başqa xüsusiyyətləri, həmçinin orqanizmin daxilində gedən proseslər haqqında informasiyanı əldə edirik. Ətraf aləm haqqında ilk informasiyanı biz məhz duyğular vasitəsilə əldə edirik. Bu analizatorların fəaliyyətinin uşaq psixikasının formalaşması və inkişafında təsiri danılmazdır. Bilirik ki, biz duyğu və qavrayış vasitəsilə ətraf aləm haqqında müxtəlif biliklər əldə edirik.

Duyğuların müxtəlif növləri var. Bu duyğular arasında əsas yeri eşitmə və görmə duyğuları təşkil edir. Görmə duyğusu insanın ətraf aləmi dərk etməsində müstəsna rol oynayır. Biz ətraf aləm haqqında informasiyanın 80-90 faizini görmə duyğusu vasitəsilə qəbul edirik. İş əməliyyatlarının 80 faizdən çoxu görmə nəzarəti altında həyata keçirilir. Onlar insanın məkanda bələdləşməsinə təmin edir, hərəkətlərini tənzim etməyə imkan verir. Bu duyğu sayəsində biz cisimlərin forma və rəngini, ölçüsünü, həcmi, məsafəsini dərk edirik. Bu duyğu rənglərin və işığın inikasından ibarətdir. Görmənin itirilməsi ətraf aləm haqqında informasiyanın məhdudlaşdırılmasına səbəb olur.

Eşitmə duyğusu görmə qüsurlu uşaqların həyatında böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu duy-

ğu həm nitqə yiyələnmədə, həm də verbal ünsiyyətin qurulmasında çox vacib yerdədir. Görmənin pozulması kor və zəif görən uşaqlarda eşitmə duyğusunu fəallaşdırır. Eşitmə duyğuları səsin hündürlüyünü, gurluğunu və tembrini əks etdirir. İnsanların səsləri tembrinə görə bir-birindən fərqlənir. Bütün eşitmə duyğuları nitqi, musiqi səslərini və səs küylərini əks etdirir.

Kor insanlar məhz duyğular vasitəsilə obyektiv aləmin subyektiv obrazını formalaşdırı bilirlər. Buna görə də görmə qüsurlu insanların xarici aləmdəki predmet və obyektlərin dərk olunmasında eşitmə duyğusunun rolu böyükdür.

Duyğuların digər növü *toxunma duyğuları* (taktil, temperatur, hərəki) ətraf aləmdə olan əşyalar haqqında informasiya əldə etməyə kömək edir. Onun vasitəsilə əşyanın tam şəkildə təsviri yaranır. Kor uşaqlarda toxunma duyğuları digər duyğulara nisbətən fəal inkişaf edir. Məhz məktəbəqədər yaşlı kor uşaqlar ətraf aləmdən gələn informasiyaları eşitmə, taktil-vibrasiya və qoxubilmə duyğuları vasitəsilə qəbul edirlər. Bu duyğular vasitəsilə predmetlərin dərinliyini, bərkliyini, yumşaqlığını, kələ-kötürlüyünü, yaxud səthinin hamar olmasını və sair kimi xüsusiyyətləri əks etdirilir.

Görmə analizatoru tam fəaliyyətini itirdikdə taktil-vibrasiya hissiyatı itiləşir. Görmə qüsurlu uşaqlar hər hansı bir yeni əşyaya tox-unarkən bu zaman əllərindən tam şəkildə deyil, barmaq uclarından istifadə edirlər. Bu uşaqların qəbul etdiyi informasiya səthi və qeyri-dəqiq olur.

Hərəki duyğular isə bədənin, bədən hissələrinin vəziyyəti, hərəkətini, əzələlərin gərginlik dərəcəsini və nitq orqanlarının hərəkətini əks etdirir. Hərəki duyğular hərəkətin koordinasiyasına və düzgün yerləşə nəzarət edir. Bu duyğuların reseptorları oynaqalarda, əzələlərdə və vətərlərdə yerləşir. Hərəki duyğuların rolu əsasən görmə duyğusunun fəaliyyəti pozulduğu zaman üzə çıxır.

Hissi duyğular əşyanı daha tam qavramağa kömək edir. Görmə və hissi duyğular arasında həm birbaşa, həm də əks əlaqə vardır. Deməli, kor uşaqlar ətrafda olan əşyalara toxunmaqla həmin əşyaları tanıyır və ondan düzgün istifadə edirlər. Bu zaman hissi duyğuların inkişafı böyük rol oynayır.

İdrak proseslərindən biri də *qavrayışdır*. Qavrayış hazırkı anda orqanizmə bilavasitə təsir edən cisim və hadisələrin ayrı-ayrı xassələrinin

beyində bir tam halında inikasından ibarət olan psixi prosesdir. Qavrayış mürəkkəb bir prosesdir və onun müxtəlif növləri var.

Görmə qüsurlu uşaqlarda qavrayış normal həmyaşıdları ilə müqayisədə müəyyən özünə-məxsusluğu ilə seçilir. Bu özünəməxsusluq qavrayışda əks olunmanın tam olmamasında, qavrayış fəallığının aşağı olmasında, qavranılan materialın mənalandırılması və ümumiləşdirilməsində, qavrayış seçiciliyinin məhdudluğunda özünü göstərir.

Görmə qavrayışı göz vasitəsilə müəyyən cismin və ya hadisənin bütün əsas keyfiyyətləri ilə birlikdə beyində inikasından ibarətdir. Görmə qavrayışı sensor, hərəkət və nitq mexanizmlərinin fəaliyyətini özündə birləşdirir. Bu proses perseptiv hərəkətləri özündə birləşdirir və aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- Obyektin təyin olunması;
- Perseptiv obrazın formalaşması;
- Obyektin məlumat əlamətlərinin ayrılması və aşkarlanması.

Uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasında diqqət böyük əhəmiyyətə malikdir. Diqqət – insan şüurunun müəyyən bir obyekt üzərinə yönəlməsi və mərkəzləşməsindən ibarət psixi hadisədir.

Görmə qüsurlu uşaqlarda diqqət özünə-məxsus şəkildə inkişaf edir. Tiflopedaqogikada görmə qüsurlu uşaqlarda diqqətin inkişafına dair bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Tədqiqatlar nəticəsində məlum olub ki, görmə qüsurlu uşaqlarda normal həmyaşıdlarına nisbətən diqqət çatışmazlıqları özünü göstərir. Buna səbəb isə bu uşaqlarda ətraf aləm haqqında məlumatların az olması və ətraf aləmə olan marağın passiv olmasıdır. Həmçinin görmə duyğu və qavrayışın nətamamlığı diqqətin inkişafına şərait yaratmır, əksinə, onun inkişafını ləngidir. Bundan əlavə, görmə qüsurlu uşaqlarda diqqətin davamsızlığı, paylanması çətinliyi, keçirilməsinin ləngiməsi müşahidə olunur. Onlar bir əşya və ya iş üzərində öz diqqətlərini uzun müddət cəmləyə və ya hər hansı bir işlə uzun müddət məşğul ola bilmirlər, tapşırıqları yerinə yetirərkən diqqətləri tez-tez yayınır. Onlar öz diqqətlərini bir obyekt-dən digərinə çətinliklə keçirirlər.

Qeyd edək ki, zəif görən uşaqlarda diqqət normal görən həmyaşıdlarında olduğu kimi ümumi qanunauyğunluqlara görə inkişaf edir. Amma kor uşaqlarda diqqətin inkişafı özünə-

məxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, bu xüsusiyyətlərə bu uşaqlarda diqqətin bir qədər gec formalaşması, davamlı olmaması, az cəmlənməsi və bu uşaqların diqqətlərinin tez yorulması aiddir.

Tiflopsixologiyada çox az tədqiq olunan məsələlərdən biri də hafizə prosesləridir. Bəşəriyyətin əldə etdiyi təcrübəni toplamaq, onu hiş edib beyində yadda saxlamaq və lazım gəldikdə yada salıb ondan istifadə etməkdən ibarət olan psixi prosesə *hafizə* deyilir. Görmə qüsurlu uşaqlarda hafizənin inkişafı ilə bağlı A.İ.Zotova, M.İ. Zemtsova, V.A.Lonina, V.F.Moreva və b. bir sıra tədqiqatlar aparmışlar. Bu tədqiqatlar zamanı tədqiqatçıların fikirləri müxtəlif olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar görmə qüsurlu uşaqların hafizəsinin normal görənlərin hafizəsindən daha da üstün olmasını, digər tədqiqatçılar isə fərqləndiyini göstərirlər.

Kor və zəif görən uşaqların psixi inkişafında hafizə prosesləri - yadda saxlama, yadasalma və tanıma prosesləri özünəməxsus rol oynayır. Görmə qüsurlu uşaqlarda sözlərin, müəyyən materialların yadda saxlanılmasında da müəyyən çətinliklər özünü göstərir. Bu çətinliklər müəyyən amillərlə bağlıdır. Bu amillərə görmə qavrayışı və ətraf aləmdəki əşyalar, əşyalar arasındakı mənə əlaqəsi və münasibətlərin yadılması bacarığı, fəallıq, müstəqillik və s. aiddir. Qeyd edək ki, zəif görən uşaqlar kor uşaqlara nisbətən daha çox sözü yadda saxlaya bilirlər. Görmə qüsurlu uşaqlarda yaddasaxlamanın keyfiyyəti qavranılmış materialın çoxlu təkrar olunması və həmin materialın yada salınmasından asılıdır. Bu uşaqlar sözləri qruplaşdırmaqla da yadda saxlayırlar.

Görmə qüsurlu uşaqlar təlim prosesində qavranılmış sözlərin yadda saxlanması və yada salınmasında "eşitmə üsulundan" istifadə edirlər. Görmə qüsurlu uşaqlar orta siniflərdə bu üsuldan daha çox istifadə edirlər.

İdrak proseslərindən biri də təfəkkürdür. *Təfəkkür* cisim və hadisələr arasındakı qanunauyğun əlaqə və münasibətlərin ümumiləşmiş və vasitəli inikasından ibarət olan mürəkkəb idrak prosesidir.

Bilirik ki, təfəkkürün müxtəlif növləri var. Bunlara əyani-əməli təfəkkür, əyani-obrazlı təfəkkür, texniki təfəkkür, mücərrəd təfəkkür, bə-

dii təfəkkür, dialektik təfəkkür, məntiqi təfəkkür və s. aiddir.

Əyani-əmali təfəkkür 3 yaşına qədər olan uşaqlarda üstünlük təşkil edir. Təfəkkürün bu növü əşyalar üzərində praktik fəaliyyətlə bağlıdır. Görmə qüsurlu uşaqlarda görmənin pozulması nəticəsində ətraf aləmdə olan əşya və obyektlər haqqında təsəvvürlərin kasadlığı müşahidə olunur və bu da bu uşaqlarda əyani-əmali təfəkkürün formalaşması və inkişafını ləngidir.

Əyani-obrazlı təfəkkür isə obrazlı materiallara istinad edir. Bu zaman cisim və hadisələrin qavrayış və təsəvvür sürətləri təhlil edilir. Kiçik məktəb yaş dövründə əyani-obrazlı təfəkkür inkişaf edir. Görmə qüsurlu uşaqlarda əyani-obrazlı təfəkkürün inkişaf xüsusiyyətləri daha çox mürəkkəb məsələlərin həllində qeyd edilir. Görmə qüsurlu uşaqlarda əyani-obrazlı təfəkkürün inkişafı 7 - 8, 10 - 11 yaşlarda normal uşaqlardan daha sürətli, 12 - 14 yaşlarda isə təfəkkürün inkişafı ləng gedir.

Təfəkkürün digər növü sözlü-məntiqi təfəkkürdür. J.Piaje, M.Kanning, L.İ.Solntseva və başqa tədqiqatçılara görə görmə qüsurlu uşaqlarda bu təfəkkürün inkişafı normal uşaqlardan çox da fərqlənmir. Görmə qüsurlu uşaqlarda sözlü-məntiqi təfəkkürün inkişafında ünsiyyət və kommunikatativ texniki vasitələrdən istifadə edilməsi böyük rol oynayır.

Təxəyyül ali psixi funksiyalardan biri kimi diqqəti cəlb edir. *Təxəyyül* insanın qavrayış və hafizəsi ilə bağlı ilə təsəvvürlərin yenidən işlənməsi, yeni qaydada birləşdirilməsi əsasında yeni sürətlərin yaradılmasından ibarət olan psixi prosesdir. Təxəyyül yalnız insana məxsus psixi prosesdir.

İnsan təlim və əmək fəaliyyətində təkcə öz yaddaşına əsaslanmır. O, öz fəaliyyətinə yaradıcı şəkildə yanaşır, yaddaşında olan təsəvvürləri dəyişdirir, yeni qaydada birləşdirir, yeni surətlər yaradır və fəaliyyət göstərir. Yeninin yaradılması ilk əvvəl ideal şəkildə, fikirdə həyata keçirilir və sonra maddi, əməli şəkildə reallaşdırılır. İnsanın öz təsəvvürlərinin ideal şəkildə fikirdə birləşdirilməsi, dəyişdirilməsi və bu əsasda yeni surətlərin yaradılması təxəyyül prosesidir.

Bilirik ki, insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında *nitq* böyük rol oynayır. Görmə qüsurlu uşaqlarda nitqin inkişafı normal uşaqlarda

olduğu kimidir. Lakin bu uşaqlarda görmə analizatorunun pozulması onlarda nitqin inkişafında spesifik xüsusiyyətlərin yaranmasına səbəb olur.

Görmə qüsurlu uşaqlarda bir sıra nitq qüsurları özünü göstərir. Bu uşaqlarda həm şifahi, həm də yazılı nitq qüsurları müşahidə olunur. Şifahi nitq zamanı tələffüz nöqsanlarının olması aşkarlanır. Buna səbəb isə artikulyasiya aparatının bəzi qüsurları, onun sümük və əzələ quruluşundakı çatışmazlıqlar aiddir. Görmə qüsurlu uşaqlarda bəzi samitlərin (fısıltılı, fitli və sonor samitlərin) tələffüz pozulmaları müşahidə olunur. Bunun da əsas səbəbi dilaltı pərdənin qısa və yoğun olmasıdır. Dilaltı pərdənin qısa və yoğun olması dilin hərəkətini məhdudlaşdırır və səslərin tələffüzü pozulur. Bundan başqa dişlərin quruluşundakı və çənə quruluşundakı qüsurlar görmə qüsurlu uşaqlarda səs tələffüzünün yaranmasına mane olur.

Bu uşaqların söz ehtiyatı kifayət qədər kasaddır və sözlərin mənalərini tam anlama bilmirlər. Həmçinin görmə qüsurlu uşaqlarda yazılı nitq qüsurları da müşahidə olunur. Yazılı nitq qüsurlarının yaranma səbəbləri eşitmə analizatorunun fəaliyyətinin normal olmaması, görmə fəaliyyətindəki pozulmalar, artikulyasiya aparatının periferik şöbəsinin üzvlərinin quruluşundakı çatışmazlıqlar, fonematik təhlil və tərkib bacarığının inkişaf etməməsi və s. aiddir.

Deməli, görmə qüsuru insanın bütün psixikasına, eləcə də şəxsiyyətin inkişafına mənfi təsir göstərir. Görmə qüsurlu uşaqlar məktəbə qədər yaş dövründə normal uşaqlardan fərqləndiklərini başa düşməyə başlayır, yeniyetməlik dövründə öz fiziki çatışmazlıqlarını ağır narahatlıqla dərk edirlər.

Problemə aktuallığı. Görmə qüsurlu uşaqların müdafiəsi, onların təlim-tərbiyəsi, təhsili, cəmiyyətə adaptasiya və integrasiya prosesini düzgün təşkil etmək üçün psixi proseslərin necə inkişaf etdiyinə öyrənilməsi zəruri hesab edilir. Həmçinin görmə qüsurlu uşaqların psixi proseslərin inkişaf xüsusiyyətlərini araşdırmaq aktuallıq kəsb edir

Problemə elmi yeniliyi. Məqalədə qeyd olunan tövsiyələri nəzərə almaqla görmə qüsurlu uşaqların təlim-tərbiyə fəaliyyətini yüksək səviyyədə təmin etmək olar.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Görmə qüsurlu uşaqlarla çalışan tərbiyəçilər, müəllimlər və valideynlər üçün faydalı olacağını düşünürəm.

Ədəbiyyat:

1. Hüseynova N.T. İntellektual inkişafı ləngiyən uşaqların pedaqogikası. Bakı, 2017.
2. Ağayeva T.H. Görmə funksiyalarının pozulması və onun psixokorreksiyası. Bakı, 2017.
3. Hüseynova N.T., Rüstəmov L.H. Xüsusi pedaqogika. Bakı, 2006.
4. Məmmədov A.U. . Psixologiya. Bakı, 2012.
5. Açıq cəmiyyət İnstitutu. Uşaq inkişaf metodikası. Bakı, 2009.
6. Dostuzadə D.Ə., Quliyeva İ. Tiflopedaqogika. Bakı, 2016.
7. Məmmədova M. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla psixokorreksiya işinin təşkili: Metodik vəsait. Bakı, 2016.

Email: allahverdi.gunel@bk.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok.,dos:* **T.H.Ağayeva**
ped.ü.fəls.dok.,dos. **S.R. Aslanova**

Redaksiyaya daxil olub:18.10.2019.

UOT 371

Pərvin Zakir qızı Əliyeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

YENİYETMƏLƏRDƏ MİLLİ XARAKTERİN FORMALAŞDIRILMASINDA KİV-in ROLU

Парвин Закир гызы Алиева
докторант по программе доктора философии
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

РОЛЬ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА У ПОДРОСТКОВ

Parvin Zakir Aliyeva
doctoral student in the program of a Ph.D
Azerbaijan State Pedagogical University

THE ROLE OF THE MEDIA IN SHAPING THE NATIONAL CHARACTER OF ADOLESCENTS

Xülasə: Yeniyetmələrin psixi inkişafına, milli xarakterinin formalaşmasına, təfəkkür tərzinə təsir edən amillərdən biri də kompüter və internetdir. Bu gün qloballaşan cəmiyyəti kütləvi informasiya vasitələri olmadan – telefonlar, sosial şəbəkələr, internet və s. olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Bu vasitələr hər bir yeniyetmənin həyatında mənfi və müsbət mənada müstəsna əhəmiyyətə malik olub, onu hər yerdə əhatə edir. Kommunikasiya vasitələri sayəsində insanlar istənilən informasiyanı əldə edə bilər, virtual aləmdə çoxlu dostlar, tanışlar qazanaraq ünsiyyət dairəsini genişləndirir və s. bu kimi üstünlüklərdən faydalana bilər. Lakin etiraf etməliyik ki, dövlət televiziyası müstəqil olmaqla, digər özəl televiziya kanallarında uşaq və yeniyetmələrdə milli etnik hisslərin, milli xarakterin formalaşdırılmasına aid maarifləndirici materiallar qənaətbəxş deyil.

Açar sözləri : *yeniyetmə, şəxsiyyət, xarakter, internet, virtual ünsiyyət, milli dəyərlər, əxlaqi dəyərlər*

Резюме: Одним из факторов, влияющих на умственное развитие молодежи, формирование их национального характера и их образа мышления является компьютер и Интернет. Сегодня глобализированное общество без средств массовой информации - телефоны, социальные сети, Интернет и т. д. невозможно представить. Эти средства имеют исключительное значение в жизни каждого подростка и являются положительными и позитивными, и он охватывает всюду. Благодаря средствам коммуникации люди могут получать любую информацию, иметь много друзей в виртуальном мире, расширять сферу коммуникации и т. д. Однако мы должны признать, что современное телевидение является независимым, а в других общественных телевизионных каналах недостаточно информации о формировании национальных этнических чувствах и национальных особенностях у детей и подростков.

Ключевые слова: *подросток, личность, характер, интернет, виртуальное общение, национальные ценности, моральные ценности*

Summary: One of the factors influencing the mental development of youngsters, the formation of their national character, and their way of thinking is computer and the Internet. Today, a globalized society without mass media - phones, social networks, the Internet, etc. it is impossible to imagine without it. These tools are all it has an exceptional value in a negative and positive sense in the life of a teenager, and it covers it everywhere. Thanks to communication means people can get any information, gain many friends in the virtual world, expand contacts and more. can benefit from such advantages. But we have to admit that the state television is independent, and in other private television channels, educating materials about national ethnic feelings and national character in children and adolescents are not satisfactory.

Key words: *teenager, identity, character, internet, virtual communication, national values, moral values*

Tarixə qısaca olsa da nəzər salsaq görərik ki, uşaq və yeniyetmələrin, gənclərin milli xarakterinin formalaşdırılmasında qəzet və jurnalların, kitabların, radionun və televizorun böyük rolu olmuşdur.

Kütləvi informasiya vasitələrinin köməyi ilə insanlar qısa bir zaman müddətində dünyada baş verənlər haqqında məlumat ala bilirlər. Düzgün istiqamət götürmüş informasiya vasitələri milli mentalitetin, əxlaqi normaların, adət və ənənələrin qorunub saxlanılmasına və bunların yeniyetmələrdə inkişaf edib formalaşmasına təsir göstərir. Xüsusilə, yeniyetmə qız və oğlanlarımızın bu ağır, mürəkkəb zaman kəsiyində düzgün tərbiyə olunmasında kütləvi informasiya vasitələri böyük qüvvəyə malikdir. Informasiya cəmiyyətinin inkişafı, internetin insan həyatına sürətlə daxil olması özünün müsbət cəhətləri ilə yanaşı, bir sıra mənfi məqamları ilə də diqqəti cəlb edir. Yeniyetmələrin psixi inkişafına, milli xarakterinə, təfəkkür tərzinə təsir edən amillərdən biri də kompüter və internetdir. Amerika psixoloqu S.C. Xarrisin maraqlı bir deyimi var: "Qorxulu orası deyil ki, vaxt gələcək, kompüter insan kimi fikirləşəcək. Qorxulu olan odur ki, vaxt gələcək, insanlar kompüter kimi düşünəcək". İnternet və televiziyanın təsiri ilə uşaq, yeniyetmə və gənclər yalnız real aləmdən uzaq düşürlər, həm də onlarda sosial normalara laqeydlik, əsəbilik, aqressiya, deviant davranış halları özünü göstərir. İnternet vasitəsilə yeniyetmələrə pornoqrafiyasından tutmuş insan alverinə qədər sövq edənləri də var. Bunların nəticəsi olaraq şəxsiyyətin formalaşmasında yeni istiqamətlər təzahür edir. Nəticədə yeniyetmə və gənclərdə özünümüdafiə kompleksi yaranır. Bu da yaşlılarla münasibətdə gərginlik formasında meydana çıxır. Deməli, təhsil sistemində internetin təsiri aktual problemə çevrilməkdədir. İnsanın yaratdığı və böyük nailiyyəti hesab olunan bu kəşflər tədricən böyük bir problemə çevrilir. İnsan öz yaratdığını idarə etməkdə çətinlik çəkir. Kütləvi informasiya internet şəbəkələri vasitəsi ilə çoxlu mənfi məlumatlar gəlir. Yeniyetmələri bu yad ünsürlərdən qorumaq bu gün valideynlərin, müəllimlərin və bütün ictimaiyyətin vəzifəsidir. Yeniyetmələrin xarakterində milli təəssübkeşlik, qayğıkeşlik, vətənə, onun bütün atributlarına sevgi ilə kök salmalıdır. Harada, hansı ölkədə olursa olsun xarakterindəki millilik

həmişə onun yol yoldaşı olsun. Çünki xarakter əlamətinə çevrilmiş hər hansı bir xüsusiyyət öz təsir qüvvəsini göstərir. Milli məənəviyyatını, kimliyini, kökünü, etnik xüsusiyyətlərini qoruya bilməyən bir xalqın millət kimi formalaşması qeyri mümkündür. Məhz buna görə də, yeniyetmələrin tərbiyəsində ən mühüm faktor milli xarakter xüsusiyyətlərin inkişaf etdirilməsidir.

Yeniyetmələrdə milli xarakter formalaşdırmaq, onlarda Vətənə, xalqa, ailəyə, məktəbə, özünə, hərəkət və davranışlarına nəzarət etməyə bu gün daha çox ehtiyac var. Yeniyetmələrdə milli kökə, milli şüura, əxlaqa, etnik milli şüura bağlılığın formalaşdırılması müasir şəraitdə millətin, məktəbin, ictimaiyyətin, pedaqoq və psixoloqların birinci vətəndaşlıq vəzifəsi olmalıdır. Qlobal şəbəkə istifadəçilərinə virtual məkanla bilavasitə bağlı olan bir sıra maraqlar, məqsədlər, tələbatlar, psixoloji və sosial fəallıq formaları üzə çıxır. Müasir texnologiyalar çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən üstünlüklərlə yanaşı, neqativ təzahürlər də yaradır. Belə bir şəraitdə insanlarda İnternetlə davranış problemləri meydana çıxır. O cümlədən insanlarda televiziya, mobil telefon, kompüter, İnternet aludəçiliyi yaranır, onlar bu elektron vasitələrdən asılı vəziyyətə düşürlər. Əslində, informasiya asılılığı problemi kompüterin, İnternetin meydana gəlməsindən əvvəl də müşahidə olunub. Sadəcə olaraq, İnternetin inkişafı və insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə geniş tətbiqi, İnternetin cəmiyyət həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilməsi bu problemin daha qabarıq şəkil almasına və kütləviləşməsinə səbəb oldu.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bəşəriyyət qlobal informasiya cəmiyyətinə yenidən qədəm qoyur, İnternetin rolu artmaqda davam edir. Deməli, belə bir şəraitdə İnternet asılılığı probleminin aktuallığı get-gedə daha da artacaqdır [10, s. 1]. İnternet sahifəsində yeniyetmələr suisid istiqamətli materiallar, narkotik maddələrin hazırlanması və istifadəsi ilə bağlı, eləcə də normadan kənar leksika ilə ifadə olunan materiallarla üzləşir ki, bunlar da yeniyetmələrin xarakterinin düzgün istiqamətdə formalaşmasına maneçilik törədir. İnternetdə saatlarla vaxt keçirmək tədricən yeniyetmələri asılı vəziyyətə salır. O, dərslərinə yaxşı hazırlaşa bilmir, yeməyini vaxtında yemir, real ünsiyyətdən daha çox virtual ünsiyyətə üstünlük verir ki, bu da zaman keçdikcə

ciddi psixoloji və əsəb xəstəliklərinə gətirib çıxarır. İnternetin imkanları artdıqca ondan yalnız təkcə faydalı məqsədlər üçün deyil, cinayət əməllərini həyata keçirmək üçün istifadə edənlərin də sayı artır. Müəyyən İnternet saytlarında çoxlu vaxt keçirən yeniyyətmələr cinayətkarların maraq dairəsinə düşürlər. Uşaq psixologiyasına yaxşı bələd olan həmin məkrli insanlar onları müxtəlif cəlbədicə vasitələrlə ələ almağa çalışır, şirnikləşdirici vədlər verirlər. Həmin vədlərinin reallaşdırılmasının isə yalnız valideynlərin bundan xəbər tutmayacağı halda mümkün olacağını uşaqlara inandırmağa çalışırlar. Yeniyyətmələrə qarşı törədilən cinayətlər xüsusilə bugünkü gündə ciddi narahatlıq doğurur. Cinayətkarlar çatlarda, forumlarda, sosial şəbəkələrdə qeydiyyatdan keçərək yeniyyətmələrlə kontakt yaradırlar. Mehribanlılığı, diqqətliyi və qayğısı ilə yeniyyətmələrin diqqətini özlərinə cəlb etməyə çalışırlar. Onlar yeniyyətmələrin problemlərini dinləyir və dərdlərinə şərik olurlar. Lakin tədrisən söhbətləri başqa istiqamətə yönəldərək yeniyyətmələri saxlayan mənəvi qadağaları zəiflətməyə çalışırlar. Sosial şəbəkələr yeniyyətmələrin şəxsiyyətinin formalaşmasına mənfi təsir edir. Burada əksər hallarda yeniyyətmələr həmyaşıdları ilə, qızlarla tanış olur, bəzən də bu tanışlıq söyüşlə, təhqirlə, cinayətkarlıq halları ilə başa çatır. Müşahidələr göstərir ki, bu cür yeniyyətmələrdə vətənpərvərlik hissləri zəif, milli mənəvi dəyərlər isə tam məimsənilməmiş olur. Araşdırmalar göstərir ki, dünyada internetdən istifadə edən istifadəçilərin 50 faizi 8-15 yaşlı uşaqlardır. Onların hər 5 nəfərindən biri cinayətkarların qurbanına çevrilir.

Bu günümüzdə insanlar demək olar ki, bütün informasiyaları mətbuatdan alırlar. Yaxşı və pis nə varsa kütləvi informasiya vasitələri (radio, televiziya, qəzet, jurnal, internet şəbəkələri və s.) ilə insanların beyninə, gündəlik həyat şəraitinə, məişətinə ötürülür. Biz istəsək də, istəməsək də yeniyyətmələrimizi bu informasiyalardan tamamilə təcrid edə bilmərik. Kütləvi informasiya vasitələri (radio, televiziya, qəzet, jurnal, kitab, internet şəbəkələri və s.) yeniyyətmə və gənclərdə, bütövlükdə şəxsiyyətin formalaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə Avropa ölkələrindən axıb gələn informasiyaların bu baxımdan həm müsbət, həm də çoxlu mənfi təsirləri olur. Bu baxımdan da Azərbaycan

canda fəaliyyət göstərən kütləvi informasiya vasitələrində yeniyyətmə və gənclərdə vətənpərvərlik, dünyagörüşü, əqidə, ədalət hissləri toxumunu səpməyə yönələn materiallara daha çox üstünlük verilərsə yaxşı olar.

Hal-hazırda yeniyyətmələr arasında intihar hallarının çoxalmasının da səbəbi sosial media və KİV-də intihar hallarının geniş şəkildə nümayişdir. Məsələn, İraqın prezidenti olmuş Səddam Hüseynin edam olunması dünyanın müxtəlif ölkələrində, o cümlədən Azərbaycan nə qədər yeniyyətmə oğlanların intihar etməsinə səbəb oldu. Çünki KİV və sosial media bu xəbəri daha da dramatikləşdirdi. Məhz buna görə də, intihar hallarının səbəbləri ətraflı şəkildə tədqiq edilib öyrənildikdən sonra izləyicilərə nümayiş olunmalıdır ki, bu cür intihar halları çoxalmasın.

Hal-hazırda dövrdə sosial media və KİV – in təsirindən qaçmaq mümkün deyil. Televiziya, internet, sosial şəbəkələr, qəzet və jurnallar yalnız informasiya ötürmələr, həmçinin onlar müxtəlif situasiyalarda davranışın kompleks ünsiyyət modelini, yəni ailə və işdə münasibəti təqdim edirlər [5, s. 3].

Milli adət-ənənələrimizin, milli dəyərlərimizin qorunmasında, Azərbaycan dilinin, mədəniyyətinin, ölkəmizlə bağlı tarixi həqiqətlərin yayılmasında, yeniyyətmələrdə milli xarakter əlamətlərinin formalaşmasında KİV mühüm rol oynayır. Müqayisəyəgəlməz dərəcədə böyük mənəvi, sosial-psixoloji təsir gücünə malik olan kütləvi informasiya vasitələri bu gün yeniyyətmələrin dünyasına bütünlüklə daxil olmuşdur. KİV bütünlüklə yeniyyətmələrin həyatına siraət etmiş, asılılıq halı almışdır. Belə olan təqdirdə yeniyyətmə və gənclərin nəinki gündəlik yaşamına, hətta şəxsiyyət kimi inkişafına, davranışına, qərarlarına, şüuruna, xarakterinə birbaşa təsir edir. KİV düzgünlüyü, mənəvi saflığı, vətənpərvərliyi, qəhrəmanlığı, zəhmətkeşliyi, alın tərini, halal qazancı, vicdanı, insafı, ləyaqəti, şərəfi, namusu, qeyrəti, sədaqəti, demokratiyanı və insan hüquqlarına hörməti təbliğ etməkdənsə, daha çox məlumat bloklarında cəmiyyətdə aqressiya, zorakılıq, xəyanət, əxlaqsızlıq, oğruluq, fırıldaqçılıq, intihar, cinayət motivləri ilə zəngin olan məlumatlar paylaşırlar.

Yeniyyətmələrin milli xarakter tərbiyəsinin həyata keçirilməsində KİV-in üzərinə mənəvi məsuliyyət düşür. Əgər yeniyyətmə cəmiyyətdə nüfuz-

lu insanların, ziyalıların, sənətçilərin, xəbər, veriliş aparıcılarının söhbətində, davranışında, həyat tərzində, ünsiyyətində nöqsanlar görülsə, bunlar onlar üçün yanlış etalon olacaqdır. Çünki onlar əsasən, tanınmış insanların görünüşünü, davranışını təqlid edərək onlara bənzəməyə çalışır, onların həyatını yaşamaq istəyirlər.

Bu gün qloballaşan cəmiyyəti kütləvi informasiya vasitələri olmadan – telefonlar, sosial şəbəkələr, internet və s. olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Bu vasitələr hər bir şəxsin həyatında müstəsna əhəmiyyətə malik olub, onu hər yerdə əhatə edir. Kommunikasiya vasitələri sayəsində insanlar istənilən informasiyanı vaxta qənaət edərək əldə edə bilər, virtual aləmdə çoxlu dostlar, tanışlar qazanaraq ünsiyyət dairəsini genişləndirə və s. bu kimi üstünlüklərdən faydalanırlar. Kütləvi informasiya vasitələri yeniyetmələrin şəxsiyyətinin formalaşmasına, onların milli ruhda böyüməsinə təsir göstərən amillərdən biridir. Apardığımız araşdırmalar nəticəsində deyə bilərik ki, yeniyetmələrin sosial şəbəkələrdən fəal istifadə etməsi hər zaman onların inkişafına mənfi təsir göstərmir. Belə ki, yeniyetmələrin internetdən boş vaxtlarında və səmərəli istifadə etmələri onların özünə inam və özünə hörmət hisslərini formalaşdırır. Lakin bu hal məqsədsiz və zamansız olduqda yeniyetmənin psixoloji vəziyyətinə mənfi təsir edir. Onların xarakterində özünə, ailəyə, yoldaşlarına qarşı laqeydlilik yaradır. Bəzən onları aqressivləşdirir, arxayınlaşdırır.

Milli adət-ənənələrimizin, milli dəyərlərimizin qorunmasında, Azərbaycan dilinin, mədəniyyətinin, ölkəmizlə bağlı tarixi həqiqətlərin yayılmasında, yeniyetmələrdə milli xarakter əlamətlərinin formalaşmasında KİV mühüm rol oynayır. Müqayisəyəgəlməz dərəcədə böyük mədəni, sosial-psixoloji təsir gücünə malik olan kütləvi informasiya vasitələri bu gün yeniyetmələrin dünyasına bütünlüklə daxil olmuşdur. KİV bütünlüklə yeniyetmələrin həyatına siraət etmiş, asılılıq halı almışdır. Belə olan təqdirdə yeniyetmə və gənclərin nəinki gündəlik yaşamına, hətta şəxsiyyət kimi inkişafına, davranışına, qərarlarına, şüuruna, xarakterinə birbaşa təsir edir. KİV düzgünlüyü, mədəni saflığı, vətənpərvərliyi, qəhrəmanlığı, zəhmətkeşliyi, alın tərini, halal qazancı, vicdanı, insafı, ləyaqəti, şərəfi, namusu, qeyrəti, sədaqəti, demokratiyanı və insan hüquq-

larına hörməti təbliğ etməkdənsə, daha çox məlumat bloklarında cəmiyyətdə aqressiya, zorakılıq, xəyanət, əxlaqsızlıq, oğruluq, fırıldaqçılıq, intihar, cinayət motivləri ilə zəngin olan məlumatlar paylaşılır.

KİV-də əks olunan materiallarda yeniyetmələrin əxlaq normalarına zərbə vuracaq, təhlükə altına salacaq bayağı informasiyalar olmamalıdır. Xüsusilə, məşhurların dəbdəbəli, füsunkar həyatı, ulduz, qəhvə falı və s. mövzuları əhatə edən yazılardan daha çox bu gün yeniyetmələrin mədəni-əxlaqi zəmində inkişafına təsir edəcək məqalələrə böyük ehtiyacı var. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, mətbuatda ucuz sensasiyaya, qalmaqallara, reklam və antireklama xidmət edən, milli mentalitetimizə, dəyərlərimizə uyğun gəlməyən yazılara da rast gəlirik, bu yazılar yeniyetmələrin milli xarakterinə açıq-aşkar zərbə vuran mənbə kimi qiymətləndirilir. Milli psixologiyamıza qətiyyənlə uyuşmayan, verilişlər, incəsənət ulduzlarının şəxsi həyatında baş vermiş əhəmiyyətsiz hadisələr, söhbətlər, abırsız şəkillər, fotosessiyalar, fraqmentlər medianı zəbt etmişdir. Bəzi mətbuat orqanları milli kimliyimizdən, mədəni dəyərlərimizdən, kökümüzə uzaq düşmüşdür. Məşhur ingilis qəzetçisi Lord Biverbrukun bir zamanlar dediyi kimi, “Mən qəzeti təbliğat aparmaq üçün nəşr edirəm, başqa məqsədlər üçün yox”.

Kütləvi informasiya vasitələri bu gün bütövlükdə ayrı bir dünyadır və bu dünya öz sosial-psixoloji təsiri, mahiyyəti ilə əvəzəedilməz və müqayisəyəgəlməz dərəcədə böyük təsir gücünə malikdir. Kütləvi informasiya vasitələrində gədən materiallarda xalqımızın əxlaq normaları gözlənilməli, bayağı xarakter daşımamalıdır. Biz elə bir zamanda yaşayırıq ki, yeniyetmələrimizin mədəni, əxlaqi zəmində yazılmış məqalələrə böyük ehtiyacı var. Bu gün kütləvi informasiya vasitələri yeniyetmələrimizin milli dəyərlər zəminində tərbiyə olunmasında güclü vasitədir. Lakin çox təəssüflə qeyd etməliyik ki, bu gün elə mətbuat nümunələri vardır ki, ucuz sensasiyaya xatirinə çox vaxt milli mentalitetimizə uyğun olmayan yazılarla çıxış edir, yeniyetmələrin formalaşmaqda olan xarakterinə açıq-aşkar böyük zərbələr vurur. Mədəni dəyərlərimizə zidd olan saytlara blok qoyulmalı və yeniyetmələrimizin dəyərlər sisteminə müsbət təsir edən, onları cəlb edən elmi, tərbiyəvi, müsbət əxlaqi dəyərlər for-

malaşdıran televiziya-radio verilişləri hazırlanmalı, qəzet və jurnallar buraxılmalıdır.

Problemin aktuallığı: Yeniyetmələrdə milli xarakterin formalaşdırılmasında KİV-in psixoloji təsirinin müəyyənləşdirilməsi və düzgün istiqamətləndirilməsi müasir dövr üçün aktuallıq kəsb edir.

Problemin yeniliyi. Məqalədə yeniyetmələrdə milli xarakterin formalaşdırılmasına KİV-in psixoloji təsiri ətraflı şəkildə şərh olunmuşdur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar eləcə də praktik psixoloqlar istifadə edə bilərlər.

Məqalə “ Yaş və pedaqoji psixologiya” kafedrasının 27 iyun 2018-ci il tarixli iclasında (protokol № 19) müzakirə edilmiş və çapı məsləhət görülmüşdür.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev Ş.S. Uşaqların mədəni davranış və adətlərinin tərbiyəsi, Bakı, 1966.
2. Bayramov Ə. Şəxsiyyətin inkişafının etnopsixoloji məsələləri, Bakı, 1985.
3. Əliyev R. Etnopsixologiya, qloballaşma və millilik, Bakı, 2007.
4. Baxşəliyev Ə.T. “Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinin sosial-psixoloji mahiyyəti”. Bakı, 2011.
5. Əliyev R. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları. Bakı, 2000.
6. Əzimli Q. Yaş və pedaqoji psixologiyanın müasir problemləri. Bakı: Nurlan, 2008.
7. Hacızadə H. İnformasiya mənbələrinə sərbəst giriş. Məşvərət bülleteni. Bakı, 2001, № 6
8. Məhərrəmov M. “Məktəblilərin xarakterini tərbiyə etmək haqqında”. Bakı, 1967.
9. Vəzirov N. Əsərləri, I cild. Bakı: Azərnəşr, 1953.
10. İnternet asılılığı və onunla mübarizə məsələləri. Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş., İnformasiya cəmiyyəti problemləri, № 2(6), 2012.

E-mail: pervin.eliyeva.1990@gmail.com

Rəyçi: psixol.ü.elm.dok.,prof. **Ə.T. Baxşəliyev**

Redaksiyaya daxil olub: 04.12.2019

UOT 376

Zeynab Camal qızı Məmmədova
*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı*

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD ŞƏXSLƏRİN TƏHSİLİNƏ DÖVLƏT QAYĞISI

Зейнаб Джамал гызы Мамедова
*диссертант по программе доктора философии
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета*

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ЗАБОТА ОБ ОБРАЗОВАНИИ ЛИЦ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ

Zeynab Jamal Mammadova
*doctoral student in the program of a Ph.D
Azerbaijan State Pedagogical University*

STATE CARE FOR EDUCATION OF PERSONS WITH DISABILITIES

Xülasə. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlarla aparılan təlim-tərbiyə işlərinin təşkilinə dövlət qayğısının tarixinə xronoloji ardıcılıqla nəzər salsaq onun geniş bir əhatə dairəsinə malik olduğunu görürük. Onların təlim-tərbiyə işlərinin təşkilinə dövlət qayğısının əhatə dairəsi geniş tarixə malikdir.

Açar sözlər: inklüziv təhsil, təlim-tərbiyə işləri, sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili, təhsil strategiyası, integrasiya

Резюме. Взглянув на организацию учебно-воспитательной работы с детьми с ограниченными возможностями здоровья в хронологической последовательности, мы увидим, что она имеет широкий охват. Организация их учебно-воспитательной работы и государственная забота имеет широкую историю.

Ключевые слова: инклюзивное образование, учебно-воспитательная работа, образование лиц с ограниченными возможностями здоровья, стратегия образования, интеграция

Summary. Looking at the organization of educational work with children with disabilities in chronological order, we will see that it has a wide scope. The coverage of their educational work by the state has a wide trajectory

Key words: inclusive education, educational work, education of persons with limited health, education strategy, integration

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların ümumi təhsil müəssisələrində sağlam uşaqlarla birgə təhsil alması, fiziki və əqli cəhətdən qüsurlu olan uşaqların öz potensial imkanlarına inam hissinin formalaşdırılması üçün imkanlar yaradır. Bu cür təhsil sistemi uşaqlarda özünə inamı artırır və digər normal uşaqlarla bərabər-hüquqlu olmasını təmin edir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təsili –inklüziv təhsil ümumi təhsilin inkişafı prosesidir. təhsilin bütün uşaqların müxtəlif ehtiyaclarının ödənilməsi baxımından hamı üçün əlçatan olmasını nəzərdə

tutur və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların da təhsil almasını təmin edir. inklüziv təhsil xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların yalnız təhsil hüquqlarını dəstəkləməklə bitmir. Bu tip təhsil fiziki cəhətdən qüsurlu uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyasını, müstəqil şəkildə qərar vermə imkanlarını, hüquqlarını anlatmaq məqsədi daşıyır.

Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda təhsil növləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir: xüsusi təhsil, evdə təhsil, integrativ təhsil və inklüziv təhsil.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlarla aparılan təlim-tərbiyə işlərinin təşkilinə dövlət qayğısının tarixinə xronoloji ardıcılıqla nəzər salsaq onun geniş bir əhatə dairəsinə malik olduğunu görürük.

Hələ 1932-ci ildə “xüsusi tələbli uşaqların təlim-tərbiyəsi psixologiya bölməsi nəzdində defektologiya sahəsi” kimi fəaliyyət göstərdi. Bu məqsədlə “Əqli cəhətdən geri qalan kar, kor və lal uşaqlar üçün xüsusi məktəblərdə təlim-tərbiyə işinin yaxşılaşdırılmasına dair praktik tədbirlər” haqqında əmr imzalanmışdır. Karlar üçün 1, korlar üçün 1, əqli cəhətdən zəif olanlar üçün 2 internat məktəb açılmışdır.

1934-cü ildə sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar üçün “Çətin uşaq bölməsi”, “Yardımcı məktəblər”, “Xüsusi məktəblər” fəaliyyət göstərməyə başladı.

1937-ci ildə Xalq Maarifi komissarlığının 204 sayılı əmrinə əsasən “Xüsusi məktəblərin şagirdlərinin əmək hazırlığı” na əsasən xüsusi məktəblərdə peşə-əmək məktəblərinin yaranması təlim tərbiyə, xüsusilə də əmək tərbiyəsinə kar və kor uşaqlar cəlb olunmuşdur.

1949-cu ildə Bakı şəhərində 3 xüsusi məktəb fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Kar və kor uşaqlar üçün 1, fiziki və əqli cəhətdən geri qalan uşaqlar üçün 2 internat məktəb açılmışdı. Bu məktəblərdə təhsil, gündəlik yeməklər, yataqla təminat, müəllim, tərbiyəçi və texniki işçilər və s. şəxslər dövlət tərəfindən təmin edilmişdilər.

1958-ci ildə 6-7 yaşlı uşaqların tərkibinin öyrənilməsi məqsədilə “Yaş psixologiyası və pedaqoji psixologiya laboratoriyası” yaradıldı.

1961-1963-cü illərdə internat məktəblər şəbəkəsi yaradıldı. Bu illərdə sonradan karlaşmış, əqli cəhətdən geri qalan, əqli və fiziki cəhətdən geri qalan uşaqlar üçün internat məktəblər şəbəkəsi genişləndirildi.

2001-ci ildə “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında” qanun imzalandı. Qanunun 12-ci maddəsinin tələblərinə əsasən, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların ümumi təhsil müəssisələrində təhsil almalarını təmin etmək üçün “İntegrasiya təlimli təhsil müəssisələrində təhsilin təşkili qaydaları” təsdiq olunmuşdur. Qanunda inklüziv təhsilin təşkili məsələləri öz əksini tapmamışdır.

2002-ci ildə ardıcıl olaraq AR Nazirlər Kabineti xüsusi təhsilə dair bir neçə qərarlar qə-

bul etmişdi: 29 aprel 72 nömrəli qərara əsasən “Sağlamlıq İmkanları Məhdud şəxslərin peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinə qəbul qaydalarının təsdiq edilməsi” haqqında, 29 aprel 74 nömrəli qərara əsasən “Psixoloji-tibbi-pedaqoji komissiya barədə Əsasnamənin təsdiq edilməsi” haqqında, 10 may 77 nömrəli qərara əsasən “Evde təhsil almaq hüququ verən xəstəliklərin siyahısını və evdə təhsilin təşkili qaydalarının təsdiq edilməsi” barədə, 29 may 87 nömrəli qərara əsasən “İntegrasiya təlimli təhsil müəssisələrində təhsilin təşkili qaydaları”, 88 nömrəli qərara əsasən isə “Stasionar şəraitində təhsilin təşkili qaydalarının təsdiq edilməsi” barədə qərarlar təsdiq edilmişdir.

2005-ci ildə Azərbaycan Respublikası xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsilinin təşkili üzrə İnkişaf Proqramı (2005 - 2009)” imzalanmışdır. Proqram çərçivəsində Təhsil Nazirliyi və UNİCEF tərəfindən 2005-ci ildən etibarən Azərbaycanda birgə inklüziv təhsil layihələri həyata keçirilməyə başlanmışdır. 2008-ci ildə Azərbaycan Respublikası “Əlillərin hüquqları haqqında Konvensiya”sı təsdiq edildi. Burada məqsəd “Bütün əlil insanların insan hüquqları və əsas azadlıqlarına tam, bərabər imkanlarla yararlanmalarına təkan vermək, onları müdafiə və təmin etmək, habelə onların ləyaqətinə hörmətlə yanaşılmasını dəstəkləməkdir”. Hazırda əlilliyi olan şəxslərin hüquqi statusu AR Konstitusiyası və “Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə müəyyən edilir.

2009-cu ildə “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu imzalandı. Dövlət hər bir vətəndaşın təhsil alması üçün müvafiq şəraitin yaradılmasına təminat verir və təhsilin hər hansı pilləsindən, səviyyəsindən və formasından məhrum edilməsinə yol vermir. Cinsindən, irqindən, dilindən, dinindən, siyasi əqidəsindən, milliyyətindən, iqtisadi və sosial vəziyyətindən, mənşəyindən, sağlamlıq imkanlarından asılı olmayaraq hər bir vətəndaşa təhsil almaq imkanı yaradılmasına və ayrı-seçkiliyə yol verilməməsinə təminat verir.

2013-cü il 24 oktyabrda “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət

Strategiyası” təsdiq edildi. Strategiyanın hədəflərindən birində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsil təminatı aşağıdakı kimi nəzərdə tutulmuşdur:

1.2.4. xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün inkişaf və inklüziv təlim proqramlarının hazırlanması;

2.5. xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların həyata və təhsil mühitinə integrasiyasını təmin edən inklüziv təlim metodologiyasının yaradılması:

2.5.1. xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsili və sosial adaptasiyası üçün imkanların təmin edilməsi məqsədi ilə optimal inklüziv təhsil modellərinin tətbiq edilməsi;

2.5.2. məktəbəqədər və ümumi təhsil müəssisələri təhsil verənlərinin inklüziv təhsili üzrə məqsədli əlavə təhsilinin təmin edilməsi.

2017-ci ildə “2018–2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında SIM şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Dövlət Proqramı 6 bölmədən ibarətdir: giriş, proqramın məqsədi, əsas vəzifələri, gözlənilən nəticələr, maliyyələşdirilmə mənbələri, dövlət proqramının həyata keçirilməsi üzrə tədbirlər planı. Dövlət Proqramının məqsədi sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsil hüququnu təhsilin bütün pillələri üzrə digər şəxslərlə bərabər səviyyədə təmin etməkdən və onların təhsili üçün maneəsiz təhsil mühiti yaratmaqdan ibarətdir.

Azərbaycanda sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların inkişafı aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

I mərhələ - Diskriminasiya (sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar ümumiyyətlə təhsildən kənarda qalır);

II mərhələ - Seqreqasiya (sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar ya xüsusi məktəblərdə oxuyur, ya da evdə təhsilə cəlb olunur);

III mərhələ - İnteqrasiya (sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar ümumtəhsil məktəblərində tipik uşaqlarla birlikdə, lakin ayrı siniflərdə xüsusi proqram əsasında oxuyur);

IV mərhələ - Inklüziya (sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar ümumtəhsil müəssisələrində tipik uşaqlarla eyni siniflərdə təhsil alır);

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların ümumtəhsil məktəblərində təhsili bir çox ölkələrin, eləcə də Azərbaycanın cəlb olunduğu inklüziv təhsil sisteminin qanunauyğun inkişaf mərhələsi - demokratikləşmə, ədalətli rəftar və fərdi yanaşma prinsipini özündə ehtiva edir. Inklüziv təhsilin məqsədlərindən biri şagirdlərə akademik biliklər verməklə yanaşı, onların sosial həyata integrasiyasında və adaptasiyasında hər bir şagirdin nümunə olacağını nəzərə almaqdır. Eyni zamanda məktəbin daxili nizam intizam qaydalarının tərtibində şagirdlərin müxtəlifliyini, fərdi xüsusiyyətlərini və ehtiyaclarının nəzərə alaraq onların təhsilinin təmin edilməsi istiqamətində fəaliyyətlərinin qurulmasıdır. Bu baxımdan inklüziv təhsildə çalışan pedaqoji heyətin məqsədləri də fərqli olur.

Azərbaycanın bir sıra orta ümumtəhsil məktəbləri və məktəbəqədər təhsil müəssisələrində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların inklüziv təhsili 2004-2005-ci tədris ilindən başlayaraq həyata keçirilir. Inklüziv təhsil nəinki uşaqların inkişaf xüsusiyyətlərini, eyni zamanda insan hüquqları prinsiplərini də dəstəkləyir. 1992-ci ildə insan hüquqları konvensiyasını imzalamış respublikamızda hər bir uşağın təhsilə hüquqları qorunur (“Korreksion pedaqogikanın müasir məsələləri” ARTPI-Bakı -2012). Bəllidir ki, artıq xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsil tələbatlarının ödənilməsi və müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi işini dövlət öz üzərinə götürmüşdür. Əqli və fiziki durumundan asılı olmayaraq hər bir uşaq təhsilə cəlb edilməli və onların təhsil ehtiyaclarının ödənməsi üçün təhsil müəssisəsində hər cür imkanlar yaradılmalıdır.

Problemin aktuallığı. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların ümumi təhsil müəssisələrində sağlam uşaqlarla birgə təhsil almasının, fiziki və əqli cəhətdən qüsurlu olan uşaqların öz potensial imkanlarına inam hissəsinin formalaşdırılması üçün imkanların yaradılmasına dövlət qayğısının araşdırılması aktuallıq kəsb edir.

Problemin yeniliyi. Məqalədə qeyd olunan məsələləri nəzərə almaqla inklüziv təhsilə cəlb edilmiş xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsilini təmin etmək olar.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Inklüziv təhsil sahəsində çalışan müəllimlər və bu sahəni araşdıran tədqiqatçılar üçün faydalı olacağını düşünürəm.

Ədəbiyyat:

1. Korreksion pedaqogikanın müasir məsələləri. Bakı, 2012.
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il, 24 oktyabr tarixli 13 nömrəli Sərəncamı. "Azərbaycan müəllimi" qəz., 2013, 25 oktyabr
3. Inklüziv təhsil: Məktəbəqədər təhsil pilləsi üçün metodik vəsait. Bakı, 2013.
4. Hüseynova N.T. Inklüziv təhsil. Bakı, 2014.
5. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış" İnkişaf Konsepsiyası
6. Özel egetime Gereksinimi olan öğrenciler ve "Özel egetim". Editör: İbrahim H.Diken. 2019. Pegmen Akademi.

E-mail: zeynab-isa@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok., dos. N. T. Hüseynova*
ped.ü.fəls.dok., dos. T. H. Ağayeva

Redaksiyaya daxil olub: 03.12.2019

UOT159.9

Raziya Elxanovna Quliyeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ YARADICI TƏXƏYYÜLÜN İNKİŞAFININ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Разия Эльхановна Кулиева
докторант по программе доктора философии
Институт Образования Азербайджанской Республики

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ В РАЗВИТИИ ТВОРЧЕСКОГО ВОООБРАЖЕНИЯ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Raziya Elkhanovna Guliyeva
doctoral student in the program of a Ph.D
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

CHARACTERISTIC FEATURES IN THE DEVELOPMENT OF CREATIVE IMAGINATION AT YOUNGER SCHOOLCHILDREN

Xülasə: Məqalədə kiçikyaşlı məktəblilərin yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onlarda təxəyyülün inkişaf xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Göstərilmişdir ki, yaradıcı şagird şəxsiyyətinin formalaşmasının əsas mərhələləri onun təxəyyülünün inkişaf mərhələləri ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Təxəyyül məktəblinin idrak proseslərində nə qədər çox iştirak edərsə, onun öyrənməsi daha aktiv və tədris fəaliyyəti bir o qədər yaradıcı olacaqdır. Bu da öz növbəsində yaradıcı şəxsiyyəti formalaşdırır.

Açar sözlər: təxəyyül, yaradıcı təxəyyül, kiçik məktəbli yaş dövrü, təlim prosesi, idrak prosesi

Резюме: В статье исследуются возрастные особенности развития воображения у младших школьников. Основные этапы формирования творческой личности школьника неразрывно связаны с развитием его воображения. Чем больше воображение учащегося будет включено в процессы познания, тем активнее и творческим будет его обучение. Это в свою очередь будет способствовать формированию творческой личности.

Ключевые слова: воображение, творческое воображение, младший школьный возраст, учебный процесс, познавательный процесс

Summary: The article considers the age features of the development of imagination among younger schoolchildren. The main stages of the formation of the student's creative personality are inextricably linked with the development of his imagination. The more the student's imagination is included in the cognitive processes, the more active and creative his learning will be. This will contribute to the formation of a creative personality.

Key words: imagination, creative imagination, primary school age, educational process, cognitive process

Bir çox amillərə görə təxəyyülün formalaşması şəxsiyyətin yaş və fərdi xüsusiyyətlərindən, əqli inkişaf səviyyəsindən və təlim-tərbiyə prosesinin səmərəliliyindən asılıdır.

Kiçikyaşlı məktəblinin şəxsiyyətinin formalaşmasının əsas mərhələləri onun təxəyyülü-

nün inkişafı ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Məşhur psixoloq L.Vıqotski uşaq yaşlarında təfəkkür, hafizə və təxəyyülün sıx əlaqədə olması nəticəsində, bu üçlüyün birinin inkişaf etməsi ilə digərlərinin inkişafına təsiri haqqında fikirlərin əsasını qoymuşdur [6].

L.Viqotskiyə görə, uşaq təxəyyülünün erkən yaşlardan aktiv inkişaf etməsinə baxmayaraq o, böyüklərlə müqayisədə daha zəif olur. Lakin uşağın həyatında daha çox yer tutur. Bunları nəzərə alaraq uşaqlarda təxəyyülün inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirək. Uşağın inkişaf prosesində onun təxəyyülü də inkişaf edir. Fransalı psixoloq T.Ribo insanda təxəyyülün inkişafının əsasən üç mərhələsini ayırd etmişdir:

1. uşaqlıq və yeniyetməlik dövrü - xülya, oyun, nağıl və müxtəlif məzmunlu ideyaların hakim mövqedə olması;

2. gənclik dövrü – xəyalların fəaliyyətlərdə gerçəkləşdirilməsi cəhdləri və konstruktiv mühakimələr yürüdülməsi mərhələsi;

3. yetkinlik dövrü - təxəyyülün ağıla, intellektə, tabe olunduğu mərhələ [10].

1 yaş 6 aylığa qədər uşaqlarda heç bir təxəyyül əlaməti özünü göstərmir, bu, onlarda kifayət qədər məlumatın olmamasından irəli gəlir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda emosional təxəyyül planı, onların özünün və başqa şəxslərin hərəkətlərinin nəticələrini adekvat şəkildə qabaqcadan düşünməyi bacardığı dövrdən formalaşır [4].

Təxəyyülün ilk təzahürləri 2.5-3 yaş dövrünə təsadüf edir. Uşaq bu yaşda, oyun oynayarkən təxəyyülündə canlandırıdığı vəziyyətdə hərəkət etməyə başlayır. Təxəyyül inkişafının ilk mərhələsi obrazın hərəkətlə əşyaviləşdirilməsi prosesi ilə bağlıdır (təxəyyül, əşyavilik və qavrayışın formalaşdırılması mərhələlərində meydana gəlir və öz funksiyalarını yerinə yetirməyə başlayır – o, uşağa yalnız hərəkətin ümumi mənasını başa düşməyə deyil, həm də nəticənin digər insanlar tərəfindən qiymətləndirilməsini qəbul etməyə imkan verir). Uşaq bu proses vasitəsilə obrazları idarə etməyi, onları dəyişdirmək, dəqiqləşdirmək və təkmilləşdirməyi, bunun nəticəsində də öz təxəyyülünü nizamlamağı öyrənir.

Üç yaşına qədər uşaqlarda təxəyyül digər psixi proseslərin tərkibində olur, onun təməli bu proseslərdə qoyulur. Üç yaşında təxəyyülün sözlü formalarının inkişafı başlayır və demək olar ki, təxəyyül müstəqil prosesə çevrilir [5]. Digər bir yanaşmaya görə də, insanın yaradıcılıq qabiliyyətləri, adətən erkən yaşlarda özünü büruzə verir. Onun ən intensiv inkişaf dövrü, bir qayda olaraq 2-5 yaş aralığına təsadüf edir. Demək olar ki, bu yaşlarda gələcək şəxsiyyətin

özü qoyulur və qabiliyyətlərin ilkin şərtləri özünü göstərməyə başlayır [1; 49].

Uşaq ətraf mühitlə tanış olduqdan sonra, obyektlərin təhlil və tərkibinin ən mürəkkəb proseslərini, onların daxili münasibətləri və komponentlərini müəyyən edir. Eyni zamanda onlarda eksperimentlərin keçirilməsi, predmetin vəziyyətinin dəyişməsi üçün mümkün üsulların sınaqmasını özündə ehtiva edən istiqamətləndirici-tədqiqat xüsusiyyətləri və yaradıcı potensial inkişaf edir. Lakin o, hələ də təxəyyül vasitəsi ilə planlaşdırmaq, qarşıdakı hərəkətlərin planını əvvəlcədən əqli planda qurmaq iqtidarında deyil. Bu qabiliyyət uşaqlarda yalnız dörd-beş yaşında formalaşır.

V.Ştern və D.Dyum tərəfindən irəli sürülən fərziyyə psixologiyada uzun müddət öz mövqeyini qorumuşdur. Bu fərziyyəyə görə təxəyyül uşağa xas olan xüsusiyyətdir, o uşaq yaşlarında daha məhsuldardır, böyüdükcə tədricən rəşional komponentlərlə əvəz olunur və intellektə tabe olmaqla yox olub gedir.

Lakin L.S.Viqotski təxəyyül problemini yaş aspektində təhlil edərək, bu cür mövqelərin əsassızlığını göstərir. O, iddia edir ki, bütün təxəyyül obrazları necə qəribə olursa olsun, onlar real həyatda qazanılan təəvvür və təəssürlərə əsaslanır. Ona görə də uşağın təcrübəsi yetkin insanın təcrübəsindən daha az, intellekti daha elementar və sadədir, yəni uşağın təxəyyülünün daha zəngin olduğunu söyləmək çətindir. Sadəcə, bəzən uşaqlar kifayət qədər təcrübəyə malik olduqda, həyatda qarşılaşdıqlarını özünəməxsus şəkildə izah edir və bu izahlar çox vaxt gözlənilməz və orijinal görünür.

Yuxarıda qeyd edilənlər uşaqlarda təxəyyülün böyüklərlə müqayisədə daha “yoxsul” olduğunu fikirləşməyə əsas versə də, bununla yanaşı, indiki dövrdə belə uşaqların təxəyyülünün böyüklərə nisbətən daha zəngin olduğu vurğulayan fikirlər vardır. Məsələn, Höte deyirdi: “Uşaqlar hər şeydən hər şeyi də bilər” [8].

Bir məsələ mübahisəsiz qəbul edilir ki, təxəyyül, istənilən digər psixi proseslər kimi, insanın ontogenezində müəyyən inkişaf yolu keçir. O.M.Dyaçenko özünün araşdırmasında göstərmişdir ki, uşaq təxəyyülü öz inkişafında digər psixi proseslərin tabe olduğu qanunlara tabe olur. O, təxəyyülün iki komponentə malik olduğunu müəyyən etmişdir: məsələnin həllinin

ümumi ideyasının yaranması və bu ideyanın həyata keçirilməsinin planının tərtib edilməsi (V.V.Davidov "ümumi ideyanı" həyata keçirilməsini tələb edən fikir adlandırır).

Kiçik məktəbli yaş dövründə (6-10 yaş) aparıcı fəaliyyəti öyrənmə fəaliyyətinin formalaşması prosesi təşkil edir. Bu öyrənmə prosesin gedişində kiçikyaşlı məktəblilər elmi biliklərlə yanaşı, insanlığın həyat təcrübəsini də mənimsəyir və öz hərəkət, davranışlarına daha şüurlu şəkildə nəzarət etməyə başlayırlar. Bununla yanaşı, onlarda fəaliyyət motivlərinin şaxələnməmiş sistemi formalaşır. Uşaq məşğul olduğu hər hansı bir işin məqsədini özü üçün şüurlu şəkildə yaradır. Uşaqlar məqsədyönlü şəkildə öz davranışlarını idarə edə bilir, bu zaman yalnız ani istəkləri deyil, həm də niyyətləri, uzunmüddətli perspektivləri nəzərə almağa başlayırlar. Uşağın aktiv sosial münasibətlərə daxil olması, fəaliyyət subyektinə çevrilməsi ilə əlaqədar onda idrak motivləri formalaşır.

Kiçik məktəbli yaş dövründə uşaqlar öz imkan və bacarıqlarını daha aydın şəkildə dərk etməyə başlayırlar. Uşaqda inkişaf etmiş qabiliyyətlər çox vaxt təlim prosesində aşkarlanır və bu qabiliyyətlər idrak proseslərindən nitq, diqqət, hafizə, təfəkkür, təxəyyülün inkişafı ilə bağlıdır. Bu bağlılıq uşaqda nailiyyətə yönəlik motivlərdən mümkün qədər çox istifadə etməsinə səbəb olur, belə ki, bu, sonradan şəxsiyyətin müxtəlif qabiliyyətlərinin inkişaf etməsinə gətirib çıxarır. Sözlü-məntiqi təfəkkürün formalaşması, nəzəri biliklərin mənimsənilməsi hərəkətlərin və refleksiyanın daxili planının yaranmasına gətirib çıxarır. L.F.Berifainin fikrincə, uşağın təlim şərtlərinə asan uyğunlaşması üçün, onlarda təxəyyül aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır:

- təxəyyülün köməyi ilə əşyaları yenidən qurulma prinsiplərini canlandırma bilmək qabiliyyətinə;

- tamı hissələrindən əvvəl görmə bacarığına, yəni istənilən obyektin tam obrazının yadılması qabiliyyətinə;

- məhsuldar təxəyyülü üçün səciyyəvi olan, ilkin məqsədlərdən kənarlaşma və yeni məqsədlərin qoyulması meylinə;

- təxəyyülün mühüm xüsusiyyəti olan, əşya ilə xəyali eksperimentin aparılması, obyektin yeni kontekstlərə daxil edilməsi və bununla

yanaşı müvafiq fəaliyyətə uyğun üsul və ya prinsipləri tapmaq qabiliyyətinə [10].

Təlim fəaliyyəti çərçivəsində bu yaş üçün səciyyəvi xarakter daşıyan iki əsas psixi prosesin ixtiyari tənzimlənməsi imkanı və hərəkətlərin daxili planının qurulmasıdır. V.V.Davidovun fikrincə, refleksiya - müasir psixologiyada kiçik məktəbli yaşında psixoloji yeniyaranmadır. Bu yeniyaranma, bir tərəfdən, nəzəri təfəkkürün komponenti kimi, digər tərəfdən isə, tədris fəaliyyətinin nəticəsi və göstəriciləri kimi qiymətləndirilir. Kiçik məktəbli yaşında refleksiyanın məzmunu xüsusən uşağın fəaliyyətinin nəticəsini təhlil etmək qabiliyyəti ilə bağlıdır. Əgər əvvəlki inkişaf dövrlərinin yeni elementlərini, məsələn, təxəyyül və nitqi refleksiya ilə müqayisə etsək, bu zaman onların arasında əhəmiyyətli fərqlərin olduğunu asanlıqla görmək mümkündür.

Amerikalı alimlərin eksperimentləri ilə müəyyən edilmişdir ki, şagirdlərin yaradıcılığının inkişaf etməsi üçün senzitiv dövr (bu və ya digər keyfiyyətlərin inkişaf etməsi üçün şərtlərin ən münasib olduğu dövr) 6-12 yaş aralığındadır.

Y.A.Ponomareya təsdiq edir ki yaradıcı inkişaf 12 yaşda öz zirvəsinə çatır [11]. İ.S.Konun fərziyyəsinə görə, yaş böhranı yaradıcı qabiliyyətlərinin öz zirvəsinə çatması üçün əlverişli zəmin yaradır.

Qeyd edək ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda təxəyyülün inkişafı, əsasən, aşağıdakı komponentlərdən asılıdır: ətraf mühit, keçmiş təcrübə və situasiyaya yönəlik daxili mövqe və s. Kiçik məktəbli yaşında uşağın təxəyyülündə həmin bu komponentləri asanlıqla müşahidə edilir, lakin onların qarşılıqlı əlaqəsinin xarakteri, zaman keçdikcə, dəyişir - keçmiş təcrübə uşağın situasiyaya yönəlik daxili mövqeyindən asılı olur. Daxili mövqenin özü isə situativ vəziyyətdən kənarlaşmağa başlayır. Kiçikyaşlı məktəblinin şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinə dair qeyd edək ki, bu yaşda tədris fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün lazımi şərtlər yaradıldığı zaman uşaqlar refleksiya ilə öyrənilən materialın əsaslarına yiyələnmə bilər [7].

Müasir tədqiqatçılar göstərmişlər ki, təxəyyülün inkişafının ən yüksək səviyyəsi 8-11 yaşda müşahidə olunur, bu isə kiçik məktəbli yaş dövrüdür. Deməli, məhz ibtidai məktəbdə təxəyyül inkişaf etdirilməsinə daha çox vaxt və diqqət ayırmaq lazımdır.

Hazırda şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə dair məsələlər təlimin nəzəri və praktik sahəsində böyük aktuallıq kəsb edir. Belə ki, son zamanlar aparılan tədqiqatlar şagirdlərdə həm ənənəvi təlim mühitində, həm də qeyri-standart vəziyyətdə əvvəlkindən daha çox mənimsəmə imkanlarının olduğunu müəyyən etmişdir.

Altı-yeddi yaşında yaradıcı təxəyyülün inkişafı uşaqlarda o səviyyəyə çatır ki, onlardan bir çoxu özlərini xəyal etdikləri bir dünyada görmək və orada yaşaya bilmək qabiliyyətinə malik olur. Böyük məktəbəqədər və kiçik məktəbli yaş dövrü uşaqlarda yaradıcı təxəyyülün, xülyaların inkişaf etdirilməsi üçün ən əlverişli, senzitiv yaş dövrləri kimi səciyyələndirilir. Uşaqların söhbətləri və oynadığı oyunlar, onların təxəyyülünün gücünü, fantaziyaların coşqunluğunu əks etdirir. Onların hekayələrində, söhbətlərində reallıq və xülyalar çox vaxt qarışdırılır və təxəyyül obrazları hiss və emosiyalar vasitəsi ilə tam real təəssüratlar kimi yaşana bilər. Onların təəssüratları o qədər güclü olur ki, uşaqlar bu barədə danışmaq ehtiyacı duyurlar. Yəni yaradıcı təxəyyül, uşağın böyüyən və asanlıqla təsirlənən, hələ zəif müdafiə olunan şəxsiyyətini həddən artıq ağır təəssüratlardan və emosional travmalardan qoruyaraq, özünün idrakı-intellektual funksiyasından başqa müdafiə rolunu da oynayır. Uşaq, yaradıcı təxəyyülün idrakı funksiyaları hesabına ətraf mühiti daha yaxşı tanıyır, onun qarşısında duran məsələləri daha asan və səmərəli şəkildə həll edir.

Bundan başqa, kiçik məktəbli yaşında uşaqlarda bərpəedici təxəyyül aktiv şəkildə inkişaf edir. Kifayət qədər inkişaf etmiş təxəyyül olmadan, təlim prosesi uğurla davam edə bilməz. Uşaq bədii ədəbiyyat əsərini oxuyarkən, müəllifin nədən bəhs etdiyini təəvvür edir. Təbiətşünaslığı öyrənərkən o, özünün təxəyyülündə ona tanış olmayan təbiət mənzərəsini yaradır. Tarix üzrə hekayələri dinləyərkən, o, keçmiş və gələcəyin insanları və hadisələri təxəyyülündə canlandırır. Kiçik məktəbli yaşında uşaqların bədii, əqli və mənəvi tərbiyə edilməsi vasitələri ilə həyata keçirilən bədii fəaliyyət, oyun, əmək və tədris elementləri təxəyyülün inkişaf etdirilməsində böyük rol oynayır [9].

Təxəyyül məktəblinin idrak proseslərində nə qədər çox iştirak edərsə, onun öyrənməsi

daha aktiv və tədris fəaliyyəti bir o qədər yaradıcı olacaqdır. Əgər biz tədris fəaliyyətinin yaradıcı olmasını istəyiriksə, bu zaman aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır. Təxəyyül tərəfindən yaradılmış hər bir obraz, əsasən, real həyatdan götürülmüş və insanın əvvəlki təcrübəsində olan elementlərdən qurulur. Ona görə də insanın təcrübəsi nə qədər zəngin olarsa, onun təxəyyülü bir o qədər də çox materiala malik olur. Uşaqların təxəyyülünün bu xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Yalnız şagirdin materialı necə dərk etdiyini deyil, həm də bu materialın onun təxəyyülündə necə öz əksini tapdığını bilmək vacibdir.

Böyük məktəbəqədər və kiçik məktəbli yaş dövrü təxəyyül funksiyasının aktivləşməsi ilə xarakterizə olunur. İlk olaraq bərpəedici təxəyyül (daha erkən yaşda nağıl obrazlarını təsəvvür etməyə imkan verir), daha sonra yaradıcı təxəyyül (bunun hesabına yeni obraz yaradılır) inkişaf edir. Bu dövr - xülyaların yaranmasının ən həssas dövrüdür. Kiçikyaşlı məktəblilər fəaliyyətlərinin böyük hissəsini təxəyyülün köməyi ilə həyata keçirirlər. Onların oyunları – fantaziyanın coşqun fəaliyyətinin bəhrəsidir. Xüsusən yaradıcı fəaliyyətlə çox böyük maraqla məşğul olurlar. Uşaqlar təlim prosesində mücərrəd materialı dərk etmək və analogiyaları müəyyən etmək zərurəti ilə qarşılaşdıqları zaman, ümumi həyat təcrübəsi azlığından çətinlik çəkirlər bu zaman təxəyyülün fərdi xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır:

–insanın təxəyyül obrazlarını yaratmasının asanlıq və çətinlik dərəcəsi;

–öz-özünə yaranan obrazın xüsusiyyəti: problemin orijinal həll yolu;

–şəxsi yönüm – obrazların yaradılması, hansı sahədə daha yaxşı, sürətlə baş verir;

Uşaq real dünya ilə müqayisədə xəyali aləmində daha uzun müddət vaxt keçirir. Lakin, uşağın maraqları daha sadə və onun mühitlə əlaqələri yetkin insanların davranışlarında qeydə alınan mürəkkəblik, incəlik və müxtəlifliyə malik deyil, bütün bunlar təxəyyülün fəaliyyətini müəyyən edən mühüm amillərdir.

Beləliklə, uşaqlarda yaradıcı təxəyyülün aşağıdakı mərhələlərini ayırmaq olar:

–Hazırlıq mərhələsi (yaratmaq üçün motivasiya, lazımi insanlarla görüş və s.)

–İdeyanın yaradılması (uşaq təsviri fəaliyyətə eskizlər, rəsmlər yaradır, təsviri materiallar seçir).

–İdeyanın həyata keçirilməsi (konkret əsərin yaradılması və işin başa çatdırılması).

–Nəticənin “təməşəçiyə” təqdim edilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, sonuncu mərhələ gələcək fəaliyyətə stimül və motivasiya baxımından uşaqlar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bu qeyd edilənlər təlimin təşkili, məzmunu və strategiyaları ilə bağlı məsələlərdə nəzərə alınarsa, kiçikyaşlı məktəblilərin təxəyyülünün səmərəli şəkildə inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradılmış olar.

Problemnin aktuallığı. Beynəlxalq iqtisadiyyat forumunun tərtib etdiyi, bəşəriyyətin inkişafı ilə bağlı gələcəkdə insanlardan tələb olunan bacarıqlar siyahısında kreativlik və onunla bağlı yaradıcılıq qabiliyyəti daima ön yerlərdən birində durur. Bu səbəbdən kiçikyaşlı məktəblilərin yaradıcı təxəyyülünün inkişaf problemi, psixoloq və pedaqoqlarımızın

diqqət mərkəzindədir. Hər bir sahədə inkişafın sürətlə getdiyi və yeni ideyalara ehtiyacın artdığı bir dövrdə şagirdlərin təxəyyülünün inkişaf etdirilməsi və bu sahədə yeni tədqiqatların aparılması zəruridir. Bu baxımdan, kiçikyaşlı məktəblilərin yaradıcı təxəyyülünün inkişafının səciyyəvi xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi olduqca aktual məsələdir.

Problemnin yeniliyi. Məqalədə kiçikyaşlı məktəblilərin yaradıcı şəxsiyyət kimi formalaşmasında onların yaş və fərdi inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, təxəyyüllərinin mərhələli inkişafının zərurəti əsaslandırılmışdır. Bu məqsədlə, kiçikyaşlı məktəblilərin təxəyyülünün inkişafı onların ümumi yaş və fərdi inkişaf xüsusiyyətləri aspektində tədqiq edilmişdir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali məktəblərdə psixologiya fənnini tədris edən müəllimlər, bu sahədə tədqiqat aparan gənc tədqiqatçılar, praktik psixoloqlar, müəllimlər və uşaqlarının inkişafına xüsusi diqqət yetirən valideynlər faydalana bilər.

Ədəbiyyat:

1. Bəylərov E.B. Uşaqlarda istedadın müəyyənəşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi. İstedadın işçi konsepsiyası. Bakı: Təhsil, 2008. 224 s.
2. Əlizadə Ə. Ə. Şagirdlərdə təxəyyülün inkişafı və tərbiyə edilməsi. Bakı: Maarif, 1965, 128 s.
3. Əlizadə Ə. Ə. Təxəyyül Psixoloji etüdlər. Bakı: Azərənəşr, 2006, 166 s.
4. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. Изд-во ЛГУ, 1965, 123 с.
5. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. СПб. [и др.]: Питер, 2008, 398 с.
6. Виготский Л.С. Воображение и его развитие в детском возрасте. Собр. соч. В 6-ти т. Т. 2.
7. Виготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте: Психологический очерк. Книга для учителя. 3-е изд. — М.: Просвещение, 1991. — 93 с.
8. Гете И.В. - Об искусстве. М.: Искусство, 1975.- 623 с.
9. Гордин А.Ю. Формирование отношений педагогов и учащихся в советской школе. М.: Педагогика, 1977. – 149 с.
10. Давыдов В.В. Генезис и развитие личности в детском возрасте // Вопросы психологии, 1992, № 1, с. 22-33.
11. Пономарев Я. А. Психология творчества издательство. М.: Наука, 1976, 303 с.
12. РибоТ.А. Опыт исследования творческого воображения. СПб.,1901, 232 с.

E-mail: guliyeva.raziya@mail.ru

Rəyçilər: *psixol.ü.elm.dok. E.B.Bəylərov*
psixol.ü.fəls.dok. İ.H. Sultanova

Redaksiyaya daxil olub: 09.12.2019

UOT159.9

Bahar Elxan qızı Bəylərova-Ələkbərova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu

YENİYETMƏLƏRİN TƏLİM MOTİVASİYASINA MUSIQİNİN TƏSİRİ

Бахар Эльхан гызы Бейлерова-Алекперова
диссертант по программе доктора философии
Институт Образования Азербайджанской Республики

ВЛИЯНИЕ МУЗЫКИ НА МОТИВАЦИЮ ОБУЧЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

Bahar Elxan Baylarova-Alakbarova
doctoral student in the program of a Ph.D
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

THE INFLUENCE OF MUSIC ON THE MOTIVATION FOR TEACHING TEENAGERS

Xülasə: Yeniyyətlərin milli-mənəvi dəyər əsasında şəxsiyyət kimi inkişafına, psixi inkişafına, xarakterinin formalaşmasına, təfəkkür tərzinə, təlimə olan motivasiyasına, motivasiyanın xarici amildən daxili amilə çevilməsinə təsir göstərən ən əsas və ciddi amillərdən biri də musiqidir. Eyni zamanda, musiqi inkişafını tamamlamaq mərhələsində olan yeniyyətə beynində silinməz izlər qoyur. Musiqi - yeniyyətə beynində həyatı boyu onu müşayiət edəcək əsas hisslərin sxemini formalaşdıran mədəniyyət kodudur. Yeniyyətə yaş dövründə musiqi ilə sıx bağlılıq təlim motivasiyalarına və nəticələrinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Açar sözlər: *psixologiya, musiqi, beyin, təhsil, yeniyyətə, çətin tərbiyə olunan uşaq*

Резюме: Музыка является одним из основных и наиболее влиятельных факторов в становлении подростков как национально-нравственных ценностей, умственного развития, развития характера, мышления, учебной мотивации, мотивации от внешнего фактора к внутреннему фактору. В то же время музыка находится в процессе завершения своего развития, оставляя длительный след в мозге. Музыка - это культурный код, который формирует схему основных эмоций, которые будут следовать в мозгу вашего подростка на протяжении всей его жизни. Музыка подросткового возраста влияет на мотивацию обучения и результаты обучения.

Ключевые слова: *психология, музыка, мозг, воспитание, образование, подросток, трудный ребенок*

Summary: Music is one of the main and most influential factors in the formation of adolescents as national-moral values, mental development, character development, thinking, learning motivation, motivation from external factor to internal factor. At the same time, music is in the process of completing its development, leaving a lasting imprint on the brain. Music is a cultural code that forms the scheme of basic emotions that will follow in the brain of a teenager throughout his or her lifetime. Adolescent age-related music interferes with learning motivations and learning outcomes.

Key words: *psychology, music, brain, upbringing, education, teenager, a difficult child*

Yeniyyətə yaş dövrü 11-12 yaşdan 14-15 yaşadək olan müddəti əhatə etsə də, müxtəlif səbəblərdən bəzən tez və ya gec başlayıb və başa çata bilər. Bu dövr özünün praktik əhəmiyyəti, pedaqoji çətinlikləri və uşaq şəxsiyyətinin dinamikasında baş verən psixoloji tərəddüdləri ilə diqqəti cəlb edir.

İnsanların doğulduğu andan etibarən daim hərəkətli olması, istədiyini dərhal etmək istəməsi, hissləri ilə hərəkət etməsi və "anı yaşamaq" kimi bir çox davranışlar, beynin arxadan önə doğru inkişafı ilə əlaqədardır. İnsanda fizioloji olaraq ən son alın korteksi (prefrontal korteks) inkişaf edir və onun formalaşması 20 yaşa qədər

davam edir. Yeniyetmələrdə hisslərə, hərəkətlərə təsir və nəzarət edən alın bölgəsi tam inkişaf etmədiyi üçün münasibətlərdə aqressivlik, davakarlıq və tənqidilik müşayiət olunur. Bu çılğın və emosional davranışlar zamanla təmkinli, müvazinətli və nəzarətli davranışlarla əvəz edilir. El arasında “davranışlardakı yetkinləşmə” ifadəsindəki formalaşmanın yekunlaşmasını göstərir. Yeniyetməlik dövrünü çox müəlliflər “keçid dövrü”, “çətin dövr”, hətta “böhran dövrü” belə adlandırırlar.

Biogenetik universalizmin baniləri sayılan amerikalı psixoloq Stenli Koll və Avstriya psixiatri Ziqmund Freyde görə yeniyetməlik yaşı, ilk növbədə, bioloji amillərlə, o cümlədən cinsi yetişkənliklə şərtlənir. Passiv pedaqogika tərəfdarı olan Stenli Koll belə hesab edirdi ki, yeniyetmənin şəxsiyyətində mövcud olan nəyisə dəyişmək, onu yenidən tərbiyə etmək məqsədyönlü deyil və tamamilə faydasızdır. Onun fikrincə, təbiətin verdiyini dəyişmək olmaz. Biogenetik amillərə üstünlük verən, biogenetik nəzəriyyənin təməlini təşkil edən bu nəzəriyyə ilk dəfə A.S.Makarenkonun çətin tərbiyə olunan yeniyetmələr üzərində apardığı tədqiqatlarla təsbit olundu.

Amerikalı etnoqrafı Marqaret Mid insan şəxsiyyətinin formalaşmasına mühitin və ictimai tarixi şəraitin təsirini müəyyənləşdirmək məqsədilə Saoma adasında yaşayan yeniyetmələr üzərində tədqiqat apararaq müəyyən etmişdir ki, yeniyetməlik dövrünün böhranı heç də bioloji amillərlə deyil, sosioloji amillərlə şərtlənir. Antropoloq Ruf Bendikt uşaqlıqdan yeniyetməlik dövrünə keçidin iki tipini göstərir:

1) fasiləsiz keçid

2) uşaqlıq dövründə öyrəndikləri ilə böyük rolunu həyata keçirmək üçün lazım olan davranış tərzləri və təsəvvürləri arasında uyğunsuzluğun, uçurumun olduğu keçid.

Yeniyetmənin həmyaşıdları və yaşlılarla ünsiyyəti, habelə məktəbdənkənar fəaliyyət növləri sahəsində əməli təcrübəsi xeyli genişlənmiş olur. Bu zaman yeniyetmənin aktual tələbləri onun həyat təcrübəsi və malik olduğu müstəqillik imkanı ilə uyğunluq təşkil etmir. Həyat tərzini imkanlarına müvafiq olmayan şəkildə qurmağa can atır. Hərəkətlərində və münasibətlərində daha çox müstəqillik və sərbəstlik tələb edir. Yaşlılarla münasibətdə yeni mövqe tutmaq, öz

yaşlıları ilə ünsiyyətdə müəyyən yeniliklər yaratmağa meyil göstərir. Yeniyetməlik dövrü eyni zamanda təlimin bu və ya digər növünə yiyələnmək üçün zəruri olan senzitivlik, həssaslıq və yüksək qavrama qabiliyyəti kimi keyfiyyətlərlə diqqəti cəlb edir. Yeniyetmə bu dövrdə təlim fəaliyyətinin bütün növlərini dərk etməyə, dərs zamanı müstəqil iş formalarını həyata keçirməyə hazır və qabil olur. Özünəməxsus xüsusiyyətlər dəyişkənliklə yanaşı, mütəmadi inkişaf və formalaşma mərhələsini keçir. Bu isə istər erkən istərsə də sonrakı yeniyetməlik yaş dövründə təlim və tərbiyəni müxtəlif üsul və vasitələrlə həyata keçirməyi tələb edir.

Təsədüfi deyil ki, insanın musiqi ilə sıx bağlılığı da məhz yeniyetməlik dövründə olur. Musiqinin ana bətnində formalaşmaqda olan dölə və doğulandan sonrakı bütün yaş dövrlərində uşağa təsiri tədqiqatlar vasitəsilə təsdiqini tapmışdır. Deməli, musiqi həyatımıza ana bətnində olduğumuz dövrdən daxil olunur. 10 yaşdan başlayaraq isə davranış sxemlərinin təşəkkül etmə prosesi başlayır. Bu dövrdə “qəlbə yatan” musiqi axtarışı ilə musiqiyə seçici münasibət başlayır. İngiltərədə Keele Universitetinin əməkdaşı Alexandra Lamontun yaxın zamanlarda apardığı tədqiqatın nəticəsinə görə ana bətnində ətraf mühiti amniyotik maye olan döl musiqini eşidir və uşaqlar doğulduqlarından bir il sonra belə, ana bətnində “eşitdikləri” musiqini tanıyır və ona emosional münasibət göstərir. Dölün eşitmə sistemi, hamiləliyin 20-ci həftəsindən sonra tam işlək vəziyyətə düşür. Tədqiqat zamanı anaların hamiləliklərinin son üç ayı boyunca körpələrinə tək bir musiqi əsərini təkrar-təkrar dinlədilib. Uşağın 5 yaşına qədərki dövrdə də qalıcı hafizəsinin olması fikrini tədqiqat nəticəsi sübut edib. Məsələn ondadır ki, beynin hələ inkişaf etməmiş, beynin funksional uyğunlaşması tamamlanmamış, sinir əlaqələri hələ formalaşma mərhələsində ikən hafizənin uşaq dünyaya gəlməmişdən əvvəl də fəaliyyət göstərməsi faktı kifayət qədər təəccüblü və paradoksaldır.

Uşaqların musiqi seçimləri - 14 yaşa qədər dinlənən musiqi qəlibləri zəminində, hissi əlaqələrin də təsiriylə, sağlam formada formalaşmağa başlayır. Bu dövrdən sonra dinlənən bütün musiqi əsərləri bu qəliblərə görə dəyərləndirilərək “bəyənilən” və ya “bəyənilməyən” olaraq sinifləndirilir. Tədqiqatçılar yeniyetməlik dövrü

nü, musiqi seçimləri üçün dönüş nöqtəsi olaraq qeyd edirlər. Musiqiyə olan maraq yeniyetməlik çağında öz zirvəsinə çatır və sonrakı maraq, meylləri şərtləndirir.

10 – 11 yaş aralığında bu yaşa qədər musiqiyə maraq göstərməyən uşaqlar belə, musiqi ilə yaxın olmağa, ona maraq göstərməyə başlayırlar. Dinlənilərkən yetkin insanlarda nostalji hisslər yaşadan və “bizim musiqimiz” kimi adlandırılaraq qəbul edilən musiqilər məhz bu yeniyetməlik dövrümüzdə dinlədiyimiz musiqilərdir.

Məlumdur ki, əsasən yaşlılarda müşahidə olunan alzeymır xəstəliyinin ilk əlamətlərindən biri hafizənin bu və ya digər şəkildə itirilməsidir. Xəstəlik irəlilədikcə, hafizə itkisi artır və ağırlaşır. Ancaq bu zaman yaşlı insanların çoxu, 14 yaşlarında dinlədikləri mahnının necə ifa edildiyini xatırlaya bilirlər. Müzikofili (hər hansısa xəstəlikdən, beyində baş verən dəyişiklikdən sonra musiqiyə yaranan həvəs - ifa etmək, dinləmək, bəstələmək istəyinin yaranması), Musiqi hallüsinasiyalarında (ətrafda musiqi səslənmədiyi halda insanın musiqi əsərini eşitməsi, musiqi əsərinin beynin içində səslənməsi) da nəticə bu qəbildən olan təzahürlərdəndir. Kar insanlarda belə musiqi hallüsinasiyaları baş verə bilər və onlar da beyinlərində adətən uşaqlıq və yeniyetməlik çağlarında dinlədikləri musiqiləri eşidirlər. Nə üçün məhz 14 yaş? Yeniyetməliyimizə aid mahnıları xatırlamağımızın bir səbəbi də o illərin özümüzü kəşf etmə dövrümüz olmasıdır. Bu dövr emosional bağımızdan da kifayət qədər zəngindir. Biz əsasən emosional, ifrat duyğulu xatirələri xatırlamağa da çox meyilli oluruq. Çünki, amigdamamız və sinir daşıyıcılarımız birlikdə hərəkət edərək bu xatirələri “vacib” olaraq işarələyir. Bir digər səbəb isə nevroloji yetkinləşmə və budamadır; “musiqili beyin”in əlaqələri, yetkin insanların səviyyəsində bir yekuna 14 yaşlarında yaxınlaşır.

Yeniyetməlik yaş dövründə dinlənilən musiqilərin yeniyetmənin hisslərinin tərbiyəsinə, onların təlim motivasiyalarına da təsiri təəffüzsizdən tədqiq edilmişdir. Tədqiqatda müəyyən edilmişdir ki, qeyri-peşəkar musiqi nümunələri beynin tam formalaşması prosesində pozuntulara səbəb olur. Əgər bir insanın bütün mənalarda sevgi hissləri, özünüdərk prosesi, formalaşmaqda olan iradəsi, xəyalları “bayağı” musiqilərlə müşayiət edilirsə, bu formalaşmaqda

olan beyində müvafiq “sxemlər” formalaşdıracaqdır. Deməli, həyatının sonrakı dövrlərində həmin insan bu sxemlərə uyğun duyğular yaşayacaq, qərarlar verəcəkdir. Əslində, biz bir cəmiyyət olaraq, yeniyetmələrin və gənclərimizin tərbiyə sistemində bu nümunələrin acı nəticələri ilə qarşılaşırıq.

Son zamanlarda ən çox eşitdiyimiz ifadələrdən biri də “çətin tərbiyə olunan uşaq (ÇTOU)”dır. ÇTOU-ın ən çətin və idarə olunmaz dövrü yeniyetməlik yaş dövründə yaşanır. Belə şagirdləri təlim nəticəsini aşağı saldıqları üçün məktəbdən uzaqlaşdırmağa çalışırlar. Bəzi hallarda, təhsillərini davam etdirməyi təmin etmək üçün çıxış yolu kimi, onları müəyyən məktəblərlə “yığırlar”. Adları cinayət hadisələrində hallanan bəzi şagirdlər davranış səbəbləri araşdırılmadan və terapiya edilmədən cəzaçəkmə müəssisələrinə göndərilir.

ÇTOU – hərəkətli, tərs, bir fəaliyyətdən digərinə keçiddə çətinlik çəkən, fiziki olaraq həssas, əsəb krizləri keçirən, impulsiv və diqqəti dağınıq olan uşaqlardır. Əslində, ÇTOU-ın heç bir emosional pozuntusu, ruhi xəstəliyi, beyin zədəsi yoxdur. Ətrafdakı insanlar, valideynlər, qohumlar, müəllimlər “uşaqda nəşə anormallıq var” münasibəti ilə məsələyə yanaşırlar. Hazırkı dövrdə bu “diaqnoz”a olduqca tez-tez rast gəlinir. Burada əsas məqam “çətin” anlayışı ilə “anormal” anlayışını fərqləndirmək lazımdır. ÇTOU ilə evdə, məktəbdə, ətraf mühitdə davranmaq çətin, amma mümkünsüz deyil. ÇTOU-a peşəkar yanaşma olarsa, o, pozitiv, həvəsli və hətta yaradıcı xüsusiyyətə malik istedadlı şəxsiyyətə çevrilə bilər.

ÇTOU-ın - şagirdlərin evdə döyülməsi, cəmiyyətdə “tərbiyəsiz” damğası ilə “nişanlanmaları”, məktəbdən çıxardılması, məktəblərin onları “bir-birinin üstünə atması” halları artıq dövrümüzün acı gerçəkliyinə çevrilməkdədir. Bu zəmində cəmiyyətimiz daxili potensialları hələ kəşf olunmamış neçə-neçə övladlarını itirmiş olur. Məsələn, Maykrosovt şirkətinin prezidenti Bill Geytsin bioqrafiyasından nümunə göstərə bilərik. B.Geyts yazır ki: “Blanche Caffiere mənim həyatımı dəyişdi. Məktəbdən qovulduğum vaxtlarda o məni fəaliyyətlərə cəlb edib, tapşırıqlar verdi”. O, bu yazını və müəlliminin şəklini rəsmi Facebook səhifəsində paylaşmışdır. Əslində müəllimin şagirdlərinə

münasibəti onların uğurunu şərtləndirən əsas amillərdən biridir. Şagird nailiyyətinin müəllimin gözləntilərindən asılılığını göstərən tədqiqat nəticələri olduqca maraqlıdır:

1. Prof. John Hattie-nin 250 milyon şagirdi əhatə edən 800 meta-təhlildən apardığı tədqiqatı göstərir ki, müəllimin şagirdə dair uğur gözləntisi şagirdin nailiyyətinə birinci dərəcədə təsir edir. 2015-ci ilin nəticələrinə görə bir uşağın uğurunu təyin edən 195 amil içərisində ən təsirlisi “müəllimin uşağa dair nəaliyyət təxmini”dir.

2. Bill-Melinda Gates fondu 45 milyon dollarlıq dəyəri olan bir araşdırma aparıb. Onun məqsədi, şagirdlərin akademik nailiyyətinə ən çox təsir göstərən amilin müəyyən edilməsi idi. Nəticələrin emalı göstərmişdir ki, nailiyyətə köklənən və şagirdlərindən daha yüksək nəaliyyət gözləntisi olan müəllimlərin təhsil verdiyi uşaqlar daha uğurlu olur.

3. 1964-cü ildə psixoloq Robert Rosenthal və dostları tərəfindən «müəllim gözləntisinin şagird nailiyyətinə təsiri»ni ölçən tədqiqat aparılmışlar. Nəticə göstərmişdir ki, müəllimlərin müvəffəqiyyət qazanacağını gözlədikləri şagirdlər həqiqətən də müvəffəqiyyət əldə edirlər.

Musiqinin ÇTOU-da təlim motivasiyası yaratması prosesi, onların məktəb-sınıf mühitinə uyğunlaşmasına təsiri kimi məsələlər də tərəfimizdən tədqiq edilmişdir. Qeyd etmək istərdik ki, “çətin tərbiyə olunan uşaq” sözünü istifadə etmək tədqiqata cəlb olunan şagirdlərə qarşı haqsızlıqdır. Çünki, tədqiqatımızda iştirak edən yüzlərlə yeniyyətmanın eksperiment dərslərində

bir dəfə də olsun “çətin tərbiyə olunan” tərəfləri müşahidə olunmamışdır. Ən əsas amillərdən biri də bu uşaqların ünsiyyətdə olduqları insanlar ilə duyğu bağlarının daha tez yaranmasıdır. Belə uşaqların həyatlarında, heç olmasa, bir nəfərin olması belə onların həyatlarını əhəmiyyətli şəkildə müsbət tərəfə dəyişə bilər.

Gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə, əsl şəxsiyyət kimi formalaşmasına, hərtərəfli və ahəngdar inkişafına hər zamankından daha artıq fikir verilməli və bu işdə mümkün olan bütün vasitələrdən səmərəli istifadə etməliyik. Bu, hər zaman ailələrin, cəmiyyətin və təlim-tərbiyə ocaqlarının qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri olmalıdır.

Problemnin aktuallığı. Hər bir cəmiyyətdə tərbiyə və təlim həmin cəmiyyətin başlıca vəzifələrindən birini təşkil edir. Yeniyyətlik yaş dövrü kimi böhran yaş dövrünün elmi dünyagörüşünə, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik olan, ahəngdar inkişaf etmiş, ictimai cəhətdən fəal olan, mənəvi zənginliyi, əxlaqi saflığı və fiziki kamilliyi özündə birləşdirən şəxsiyyət kimi tərbiyə olunması, formalaşdırılması, ən vacib, təxirəsalınmaz bir vəzifə kimi qarşıda durur.

Problemnin yeniliyi. Təlim prosesində şagirdin təlim motivasiyasına və şəxsiyyət kimi formalaşmasına musiqinin psixofizioloji təsiri.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Təlim prosesində şagirdin təlim motivasiyasına, akademik nailiyyətinə müəllim gözləntisinin və musiqinin psixoloji təsirinə nəzərə alınması təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, həm də şagird nailiyyətlərinin yüksəlməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Alfred Adler. Eğitimi zor çocukların psikolojisi. Kariyer Developer, İstanbul, 2000.
2. Bahar Eriş, Mümin Sekman. Çocuklar nasıl başarır.. ALFA, 2017.
3. David Eagleman. İncognito.. Temmuz, 2019.
4. E. Bəylərov, B. Bəylərova-Ələkbərova. Musiqi və cəmiyyət // Azərbaycan məktəbi, 2017, № 3
5. Oliver Sacks “Müzikofili”. YKY 2014.
6. <https://www.posta.com.tr/yazarlar/serra-ababay/zor-cocuklar-1273163>
7. <https://www.adapsikoloji.com/tr/m/cocuk-ergen-danismanligi/zor-cocuk.html>

E-mail: beylerova.b@hotmail.com

Rəyçi: psixol.ü.elm.dok., prof. E.İ. Şəfiyeva

Redaksiyaya daxil olub: 05.12.2019

UOT: 159.9:37.015.3

Nərmin İlham qızı Abdullayeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

MÜƏLLİMİN PSIXODİDAKTİK QABİLİYYƏTİNİN İNKİŞAF ETMƏMƏSİNİN KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİM ÇƏTİNLİKLƏRİNİN YARANMASINA TƏSİRİ

Нармин Ильхам гызы Абдуллаева
диссертант по программе доктора философии
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ВЛИЯНИЕ НЕ РАЗВИТЫХ ПСИХОДИДАКТИЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧИТЕЛЯ НА ВОЗНИКНОВЕНИЕ ТРУДНОСТЕЙ В ОБУЧЕНИИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Narmin İlham Abdullayeva
doctoral student in the program of a Ph.D
Azerbaijan State Pedagogical University

THE EFFECT OF THE DEVELOPMENT OF TEACHER'S PSYCHODIDACTIC ABILITY ON THE FORMATION OF TRAINING DIFFICULTIES OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN

Xülasə: Kiçikyaşlı məktəblilərin öyrənmə fəaliyyəti ilə müəllimin tədris fəaliyyəti arasındakı asılılıq düz başa düşülsə təlimdə mövcud olan çətinliklər də başa düşülər. İbtidai sinif müəllimləri təlim çətinliklərinin səbəbləri, əlamətləri, qarşısının alınması və aradan qaldırılmasının psixopedaqoji üsulları, təlimin individual və differensial yollarının seçilməsi haqda məlumatlara sahib olmalıdırlar. Müəllim öyrətməyin, tədrisin psixodidaktik üsullarına yiyələnməlidir.

Açar sözlər: *kiçikyaşlı məktəbli, təlim fəaliyyəti, təlim çətinliyi, müəllimin psixodidaktik qabiliyyəti, psixopedaqoji təsir*

Резюме: Если связь между учебной деятельностью детей младшего школьного возраста и педагогической деятельностью учителя воспринимается правильно, то трудности в обучении также верно воспринимаются. Учителя начальных классов должны обладать знаниями о причинах, характеристиках трудностей в обучении, психо-педагогических методах борьбы с ними и их устранения, а также о выборе индивидуальных и различных способов обучения. В то же время учителя должны иметь психо-педагогические методы обучения.

Ключевые слова: *школьник младшего возраста, учебная деятельность, трудности в обучении, психодидактическая способность учителя, психо-педагогический эффект*

Summary: If the connection between the educational activities of primary school children and the pedagogical activities of a teacher is perceived correctly, then difficulties in learning are also correctly perceived. Primary school teachers should have knowledge of the causes, characteristics of learning difficulties, psycho-pedagogical methods of dealing with them and their elimination, as well as the choice of individual and different ways of learning. At the same time, teachers should have psycho-pedagogical teaching methods.

Key words: *primary school children, training activity, training difficulties, teacher's psychodidactic ability, psychopedagogical effect*

Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinə də çətinliklərin mövcud olması təhsilin ən aktual problemlərindəndir. Bu problemin müəllimin pedaqoji fəaliyyət ilə əlaqəsinin öyrənilməsinə ciddi ehtiyac vardır. Tədqiqat kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətində qarşılaşdıqları çətinliklərin müəllimin pedaqoji fəaliyyəti ilə, xüsusilə, psixodidaktik qabiliyyəti ilə əlaqəsinin müəyyənəndirilməsinə istiqamətlənib. Tədqiqat zamanı kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyəti ilə bağlı çətinliklərinin bir qisminin müəllimin didaktik fəaliyyətindən irəli gəldiyi müəyyən olunmuşdur. Artıq dövrümüzdə təlim uğurları ilə bağlı gözləntilər dəyişmişdir. Bu o deməkdir ki, kiçikyaşlı məktəblilərin təkcə bilikləri kifayət etmir, eyni zamanda, biliklərini nümayiş etdirməkləri və ən əsası biliklərini bacarıqlı bir şəkildə təcürbəyə tətbiq etməkləri ciddi cəhddə tələb olunur.

Kiçikyaşlı məktəblilərin təlimindəki çətinliklər təkcə kiçikyaşlı məktəblinin, yoxsa müəllimlərin və öyrətmə vasitələrinin problemidir? Təlim çətinliyi nə vaxt problem olaraq özünü göstərməyə başlayır? Cəsarətlə deyə bilərik ki, öyrənmə, dərkətmə, mənimsəmə çətinlikləri meydana çıxanda. Kiçikyaşlı məktəblinin dərkətmə fəaliyyətinin əsasında onun bütöv daxili imkanları, psixi prosesləri dayanır və psixi proseslərinin inkişaf xüsusiyyətləri onun dərkətmə fəaliyyətinin səviyyəsini müəyyən edir. Mənimsəmənin səmərəliliyi aşağıdakı göstəricilərdən asılıdır:

1. Müəllimin istiqamətverici fəaliyyətinin tamlığından;
2. Mənimsənilən məzmunu əhatə edən materialın məntiqi və psixoloji rəngarəngliyindən;
3. Tədris prosesinin idarə edilmə səviyyəsindən.

Tədris ilini zəif nəticələrlə başa vuran kifayət qədər çox şagirdlərimiz var, müəllimlərin çoxu onların təlim çətinliyi problemindən xəbərsizdirlər, yaxud kömək etməyi bacarmırlar, yaxud da vaxtında kömək etmirlər. Kiçikyaşlı məktəblinin öyrənmə çətinliklərinin mənbəyini həmçinin müəllimin təlim (didaktik) qabiliyyətində axtarmalıyıq.

Kiçikyaşlı məktəblilərə təlim fəaliyyətinə də qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmağa kömək etmək üçün onların çətinliklərinin psixoloji və pedaqoji səbəblərinin ayrı-ayrılıqda öyrə-

nilməsi kifayət etmir və bu məsələlərin qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsi problemin həlli baxımından daha əhəmiyyətlidir. Əslində hər bir məktəbliyə hər şeyi öyrətməyin mümkünliyünü müdafiə edən didaktika elmi də bir daha sübut edir ki, kiçikyaşlı məktəbli əgər təlimdə çətinlik çəkirsə, öyrənmə bilmirsə, deməli, onu öyrədən müəllim öyrətməyin müvafiq üsulundan istifadə etməyib. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər məktəblinin dərkətmə üsulu fərqlidir və buna uyğun olaraq müəllim tədris üsulunu müəyyənləşdirməlidir. Bu isə onlardan öyrənenlərə fərdi və differensial yanaşmanın psixoloji əsaslarına bələd olmağı tələb edir. Müəllimlərin psixoloji bilikləri, bacarıqları qənaətbəxş səviyyədə olmalıdır və məktəb psixoloqu ilə əlaqəli işləməyə istekli olmalıdırlar.

Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim çətinliklərinin izahını vermək üçün müəllimin didaktik fəaliyyətinin psixoloji təhlilinə ehtiyac yaranır. Müəllimin pedaqoji ustalığını artırmaq məqsədilə didaktik qabiliyyətinin psixoloji ölçülərlə inkişaf etdirilməsi günümüzün əsas tələbidir. Kiçikyaşlı məktəblilərin idrak proseslərinin inkişaf etdirilməsinə nə qədər çox dəstək olunarsa, onlar təlimdə bir o qədər çox uğur qazanarlar. Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim çətinlikləri öyrənmənin, yadda saxlamağın, mənimsəmənin səmərəli yollarını bilmədiklərindən, təlim motivlərinin və idrak maraqlarının zəifliyindən, düzgün psixopedaqoji təsir üsullarının istifadə edilməməsindən və s. bir çox psixoloji səbəblərdən qaynaqlanır. Ona görə də müəllimlər onların idrak proseslərini fəallaşdırmaq, stimullaşdırmaq, tərbiyə və inkişaf etdirməyin üsul və vasitələrini bilməlidirlər.

Kişi və qadınların rəhbərlik, ünsiyyət, tərbiyə, üslublarındakı fərqli cəhətlər hamımıza məlumdur və bu fərqlər onların pedaqoji fəaliyyətinə də təsirsiz ötüşmür. Statistika göstərir ki, ölkəmizdə ibtidai sinif müəllimlərinin böyük əksəriyyəti qadın müəllimlərdən ibarətdir. Və bir qadın olaraq onların malik olduqları bir sıra fərqli cəhətlər də öz növbəsində kiçikyaşlı məktəblilərin təlim çətinliklərinin formalaşmasına təsir edir. Bildiyimiz kimi qadınlarda (qızlarda) subyektiv, kişilərdə (oğlanlarda) obyektiv təhlil üstün olur. Qadın tənqidi fikrinin xüsusiyyətlərindən irəli gələn "meta təhlil" onun daha tələbkar olmasına, fəaliyyətində şifahi şərhə daha çox üstünlük verməsinə gətirib çıxarır. Həmçinin pe-

daqoji fəaliyyət və ünsiyyətinin həyata keçirilməsinə onların emosional münasibətləri güclü təsir edir. Təcrübələr göstərir ki, bu sahədə işləyən kişi müəllimlərin siniflərində təhsil alan şagirdlərin məntiqi-riyazi təfəkkür göstəriciləri yüksək olur, problemi həll etmə şəkli, fikirləri daha konkret olur. Gördüyümüz kimi, müəllimlərin cinsi mənsubiyyətləri belə onların tədris fəaliyyətinə birbaşa təsir edir.

Kiçik məktəb yaş dövründə müəllimin psixopedaqoji qabiliyyətinin inkişafsızlığı kiçikyaşlı məktəblilərin təlim çətinliklərinin yaranmasına 4 il ərzində davamlı olaraq təsir göstərir. Müəllimlər öz tədris fəaliyyətindən doğan çətinliklərin qarşısını almaq, aradan qaldırmaq iqtidarındadırlar. İbtidai sinif müəllimlərinin kiçikyaşlı məktəblilərin təlim çətinliklərinin bir qisminin onların psixodidaktik qabiliyyətinin yetərinə formalaşmamasından irəli gəlməsi, xüsusilə, öz tədris fəaliyyətindən doğan çətinliklər, onların aradan qaldırılması yolları haqqında kifayət qədər məlumatlara malik olmaması da bu problemi bir qədər qəlizləşdirir və həll edilməsini çətinləşdirir.

Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətində müşahidə olunan çətinliklərlə müəllimin psixodidaktik qabiliyyəti arasında müəyyən asılılıq mövcuddur. Onların təlim (öyrənmə) çətinliklərinin bir qismi ibtidai sinif müəllimlərinin psixodidaktik qabiliyyətinin yetərinə inkişaf etməməsindən qaynaqlanır. Müəllimin psixodidaktik funksiyasının lazımi şəkildə yerinə yetirilməməsindən irəli gələn öyrənmə ilə bağlı çətinliklərin aradan qaldırılması müəllimin tədris və öyrətməyin daha təsirli və müvafiq psixodidaktik üsullarından istifadəsini şərtləndirir.

Kiçikyaşlı məktəblilərin öyrənmə fəaliyyəti ilə müəllimin tədris fəaliyyəti arasındakı asılılıq düz başa düşülsə təlimdə mövcud olan çətinliklər də başa düşülər. İbtidai sinif müəllimləri təlim çətinliklərinin səbəbləri, əlamətləri, qarşısının alınması və aradan qaldırılmasının psixopedaqoji üsulları, təlimin individual və differensial yollarının seçilməsi haqda məlumatlara sahib olmalıdırlar. Müəllim öyrətməyin, tədrisin psixodidaktik üsullarına yiyələnməlidir. Xüsusilə, Müasir Təhsil Konsepsiyasının xarakteri, əsas psixoloji standartlar olan təfəkkür və təxəyyül proseslərinin inkişaf etdirilməsi zərurəti də tələb edir ki, təlim psixodidaktik üsullara əsaslansın.

Müəllimin psixodidaktik qabiliyyətinə daxilir: zəruri informasiyaları psixoloji üsullarla mənimsətmək, öyrədə bilmək, öz şərhini onların idrak, yaş, bilik səviyyəsinə uyğunlaşdırmaqla bilmək, aydın, anlaşıqlı şəkildə informasiyanı təqdim və izah etmək, tədris fənlərinin hər birinə qarşı maraq yaratmaq, mühakimələrin irəli sürülməsinə və onların fəal şəkildə iştirakına şərait yaratmaq, nitqini emosional tərzdə qurmaq. Emosional-ifadəli şərh etməklə materialın onların psixikasına, hisslərinə, ağına, düşüncəsinə daha tez daxil olmasına nail olmaq mümkündür. Psixoloji tədqiqatlar da deməyə əsas verir ki, emosional məzmunlu informasiyalar daha yaxşı qavranılır, dərk edilir, yadda saxlanılır və geri çağırılır. Müəllimin nitqinin ifadəli olması (yerli-yerində mimik və pantomik vasitələrdən istifadə) onların daha maraqla, həvəslə, yorulmadan dərstdə iştirakını təmin edir.

Müəllimin psixodidaktik qabiliyyətinin lazımlı olan səviyyədə inkişaf etməməsi onların öyrənmə və mənimsəməsinin səmərəsini endirir. Kiçikyaşlı məktəblilərin öyrənmə bacarıqlarının (sərbəst, yaxud istiqamətli öyrənmə) formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi müəllimin didaktik qabiliyyətindən bilavasitə asılıdır. Öyrənməyə açıq, istəklili kiçikyaşlı məktəbli psixikası formalaşdırmaq istəyiriksə, müəllimlər mənimsətdikləri biliklərin əhəmiyyətini, təcrübədə tətbiq yerini, əldə edilmə şəklini, onları öyrənmə bacarığını formalaşdırmalıdır.

Müşahidələr göstərir ki, kiçikyaşlı məktəblilərin təlim çətinliklərinin aradan qaldırılması və qarşısının alınması məqsədilə psixoloji biliklərdən yetərinə istifadə olunmur. Müəllim öz tədris üsulunu müəyyənləşdirmək məqsədilə ilk öncə bu suala cavab axtarmalıdır: kiçikyaşlı məktəblinin dərk etmə tərzini necədir? Onun dərk etmə tərzinə uyğun olaraq tədris və motivasiya üsulunu seçməlidir. Kiçikyaşlı məktəblilərin dərk etmə üsullarına uyğun olmayan tədris üsulunun seçilməsi onların təlim fəaliyyətində müşahidə olunan çətinliklərin əsas mənbəyidir. Müəllimlər öz tədris fəaliyyətini həyata keçirərkən onların müxtəlif dərk etmə üsullarına malik olmasını nəzərə almayaraq bütün sinfi eyni üsulla öyrətməyə çalışırlar. Öyrənənlərin dərk etmə üsulu fərqlidirsə, müəllimin təlim (didaktik) üsulu nə üçün eynidir? Kiçikyaşlı məktəblilərin fərqli fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri onların təli-

minə özünəməxsus didaktik yanaşma tələb edir. Tədrisin onların dərk etmə üsuluna və psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğun təşkili müəllimin psixodidaktik qabiliyyətinin əsas göstəricisidir. Bu qabiliyyəti özündə inkişaf etdirən müəllimlər didaktik fəaliyyətini daha uğurlu qurmağa, kiçikyaşlı məktəblilərin təlimlə bağlı çətinliklərinin qarşısını almağa və aradan qaldırmağa nail olurlar.

“Psixoloji biliyin məktəb praktikasındakı tətbiqini çətinləşdirən digər səbəb müəllimlərin bir qisminə psixologiyadan bilavasitə istifadə edə bilməmək, psixologiyanın tətbiqi imkanlarını və əməli əhəmiyyətini görə bilməmək zəminində bu elmə yaranmış laqeyd, birtərəfli münasibətlə bağlıdır. Həmin müəllimlər belə hesab edirlər ki, “yaxşı dərslər” demək üçün yalnız müvafiq fənnin tədrisi metodikasını bilmək kifayətdir” [9, s. 36].

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, təlim prosesinin səmərəli və keyfiyyətli təşkili müəllimin pedaqoji fəaliyyətə psixoloji hazırlığından birbaşa asılıdır. Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim çətinliklərinin aradan qaldırılmasında müəllimin psixodidaktik qabiliyyətinin rolu böyükdür. Müəllim psixodidaktik cəhətdən öz işini qiymətləndirməyi, pedaqoji nəzəriyyə ilə psixoloji biliklərini integrasiya etməyi bacarmalı, pedaqoji fəaliyyət və ünsiyyət, həmçinin psixopedaqoji təsir metodikasını təhlil etməlidir.

Daxili səbəblərdən törənən, xarici səbəblərlə şərtlənən psixoloji çətinlikləri aradan qaldırmaq məqsədilə onların təlim fəaliyyətini səmərəli etmək üçün onların fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək, dəqiqləşdirmək, uyğun psixoloji təsir vasitələrini tapmaq zəruridir.

Düzgün olmayan pedaqoji təsirin təşkili xüsusiyyətlərinə aiddir: yeni təhsil proqramları ilə işləyə bilməmək, fəal təlim üsullarına üstünlük verməmək, şagirdlərin cins, yaş, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinə bələd olmamaq, onlara şəxsiyyət kimi yanaşmamaq, psixi funksiyaların səviyyəsini, malik olduğu psixi və fiziki potensiallarını düzgün qiymətləndirə bilməmək, şəxsi və əqli keyfiyyətlərini, mənimsəmə imkanlarını nəzərə almamaq, onları təlimə yetərinə motivləşdirə bilməmək (fənlərin tədris xüsusiyyətlərindən irəli gələrək fənlərə maraqsızlıq müşahidə olunur), antipatiya və simpatiya hallarına yol vermək, onların əqli keyfiyyətlərini və psixoloji

xüsusiyyətlərini tədqiq edən üsullara yiyələnməmək və s.

Müəllimin əsas funksiyalarından biri pedaqoji müşahidəçilik qabiliyyətinə malik olmasıdır. Bu qabiliyyət təlimdə çətinlik çəkən kiçikyaşlı məktəblilərin vaxtında təyin edilməsinə və inkişafı izləməyə imkan verir. Pedaqoji müşahidəçilik qabiliyyəti əsasında müəllim kiçikyaşlı məktəblilərdə müşahidə olunan razılıq, narazılıq, uğursuzluq, həyəcan, qətiyyətlilik, qətiyyətsizlik, çətinliklə qarşılaşdıqda geri çəkilmək, gözlənilməz çətinliklərin dəf edilməsinə psixoloji hazır olmamaq, emosional konflikt vəziyyəti və s. kimi emosional halları təyin edə bilər. Müəllim təlim prosesində müdaxilə tələb olunan konkret anları özü üçün müəyyənləşdirməyi bacarmalıdır. Pedaqoji müşahidə vasitəsiylə onların intensiv işlədiyi, yaxud yayındığı, çətinlik çəkdiyi anları qeyd etməlidir. Materialın izahı zamanı informasiya mübadiləsinə həyata keçirməklə, zəruri əks-əlaqə yaratmaqla informasiyanın necə mənimsənildiyini onların zahiri görünüşü əsasında təyin etməyə imkan yaranır.

Müəllim qnostik bacarığı sayəsində onların tədris materialını mənimsəmə, dərk etmə imkanlarını, dərk etmədə və mənimsəmədəki çətinliklərinin səbəblərini bilir, tədris prosesini təhlil edərək kiçikyaşlı məktəblilərin idrak fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini nəzərə alır.

“Məktəblinin təlimi ilə psixoloji inkişaf proseslərini uzlaşdırmaq lazımdır. İnkişaf-təlim prosesi ilə təmin olunur və “yaxın inkişaf zonası” yaradır. Müəllim məktəblinin təşəkkül tapmış psixi keyfiyyətlərinə, yəni “aktual zonası” ilə yanaşı, həm də təlimdə inkişaf edəcək səviyyəsinə, başqa sözlə, “yaxın inkişaf zonasına” istinad etməlidir. Bu zaman məktəblinin təlim məqsədləri və motivləri, fəaliyyəti və fəaliyyət vasitələri nəzərə alınmalıdır” [10, s. 377].

“Edə bilərəm” dedikdə minlərlə sinir hüceyrəsi həmin işin yerinə yetirilməsinə mərkəzləşir. Bu psixofizioloji fakt özü bir daha sübut edir ki, əsas məsələ öyrənmək istəyindən, tələbatından, xüsusilə idrak maraqlarının formalaşdırılmasından ibarətdir. Təlimin kiçikyaşlı məktəblilər üçün tələbata çevrilməsi, təlim motivlərinin üstünlüyü müəllimin didaktik qabiliyyətinin yüksək səviyyəsindən xəbər verir. İbtidai sinifdə tədris fənlərinin hər birinin yerli-yerində tədrisi onlarda geniş və möhkəm təlim maraqla-

rının yaranmasına təkan verir. Təəssüflər olsun ki, məktəb təcrübəsində dar və zəif təlim maraqlarına sahib olan məktəblilərimiz daha çoxdur və bu fakt müəllimin didaktik fəaliyyətinin həyata keçirilməsində yol verilən nöqsanlarla və əsassız olaraq tədris fənlərini əsas və qeyri-əsas olaraq mənalandırmaları ilə izah olunmalıdır. Bu kimi hallar onların həm öz tədris fəaliyyətlərində, həm də kiçikyaşlı məktəblilərin öyrənmə fəaliyyətində gərginlik vəziyyəti yaradır.

Təəssüflər olsun ki, məktəb təcrübəsində hələ də ənənəvi təlim üsulları ilə dərs keçən müəllimlər qalmaqdadır. Bir çox siniflərdə müasir dərs, müasir təlim üsullarından istifadə olunmur. Öyrənenlərin fəallaşdırılması, təlimə motivasiyası təmin olunmur. Bir qisim müəllimlər Müasir Təhsil Konsepsiyasının prinsiplərinə uyğun olmayan şəkildə təlim prosesini təşkil etmələrinə baxmayaraq, kiçikyaşlı məktəblilərin təlim müvəffəqiyyətinin yoxlanılmasını və qiymətləndirilməsini müasir üsulla həyata keçirirlər, bu fakt onların işindəki ziddiyyətlərin əsas göstəricisidir. Bildiyimiz kimi, təlimin sonunda əldə ediləcək nəticələr əvvəlcədən standartlar şəklində müəyyənləşdirilmişdir və həmin məzmun standartlarının dərsdə yetərincə reallaşdırılmaması nəticəsində onlara nail olmaq da çətinləşir. Bəzən də belə bir fikir yaradırlar ki, sanki məktəbliləri testə hazırlayırlar, başqa sözlə, “testə düşməsi ehtimal olunan hissələri” daha yaxşı mənimsətməyə səy göstərirlər. Nəticədə proqramda nəzərdə tutulmuş təhsil məzmunu onlara tam mənimsədilmir. Bu gün müəllimlərin ən böyük problemlərindən biri Müasir Təhsil Konsepsiyası ilə işləyə bilməməkdir. Ənənəvi və müasir təlimin inteqrasiyası ilə həyata keçirilən, yaxud tamamilə ənənəvi tədris müşahidə olunur. Cəsarətlə deyə bilərik ki, Müasir Konsepsiya ilə təlimi təşkil edən müəllimlər faiz etibarilə azdır. Müasir dərs deyəndə bir qisim müəllimlərin səhv ümumiləşdirməsi nəticəsində nədənsə qrupla keçirilən dərs başa düşülür. Qrupla dərs keçmək hələ müasir dərs demək deyildir və müasir dərs yalnız qrup işini dəstəkləmir. İş formaları olan fərdi, cüt, qrup, kollektiv işlərin təşkil edilməsinə imkan verən kifayət qədər fəal təlim üsulları vardır. Ən böyük problemlərindən biri də qrupların tərkibinin əsasən eyni şagirdlərdən ibarət olmasıdır, bu da onların sosial-psixoloji adaptasiyasında bir sıra çətinlikləri bərabərin-

də gətirir. Bir məsələni xüsusilə qeyd etmək istərdik ki, irəli sürdüyümüz faktlar əksəriyyəti əhatə etmir, ancaq bir hissəsini əhatə edir. Bu halların təzahürlərinə azından hər bir məktəbin bir neçə sinifdə rast gəlmək mümkündür.

Müəllimlər öz işini adekvat qiymətləndirməyi bacarsalar öz üzərlərində işləməyin zəruriliyini dərk etmiş olarlar. Hər bir müəllim dərs dediyi sinfin güclü və zəif tərəflərinə bələd olub tədris fəaliyyətində həmin göstəriciləri nəzərə almalıdır.

Müəllimin psixodidaktik qabiliyyətinin kafi dərəcədə olmamasından irəli gələn öyrənmə sahəsindəki çətinliklər kiçikyaşlı məktəblinin təlim fəaliyyətinə, təlim nəticələrinə ciddi şəkildə mənfi təsir edir. Müəllimlər kiçikyaşlı məktəblilərin təlim çətinliklərinin səbəbləri, xüsusilə, öz didaktik fəaliyyətindən irəli gələn çətinliklər haqda bilməli və onların qarşısını almaq üçün uyğun üsullara yiyələnməlidirlər.

Uğurlu tədris fəaliyyəti tədrisin psixoloji əsaslarına bələd olmağı tələb edir. Uşağı hərtərəfli tərbiyə etmək üçün onu hərtərəfli öyrənməyin yollarını mənimsəməyin zəruriliyi bu gün də öz aktuallığını qoruyur. Müəllim öyrənenlərin müxtəlif dərkətmə üsullarına sahib olduqlarının nəzərə alaraq öz tədris fəaliyyətində həmin üsullara əsaslanan öyrətmədən istifadə etməli, tədris prosesini həmin üsullar əsasında qurmalıdır.

Kiçikyaşlı məktəblilərin təliminin təşkili baxımından müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətində bir sıra psixoloji nöqsanlar özünü göstərir. Həmin nöqsanlara onların fiziki, psixi gücünün, qabiliyyət və daxili imkanlarının düzgün qiymətləndirilməməsini, təhsilləndirici vəzifə ilə yanaşı tərbiyələndirici, inkişafetdirici vəzifələrin yerinə yetirilməməsi, onların təlim çətinliklərinin psixoloji xüsusiyyətlərini və dəf edilməsi yollarını bilməməyi aid etmək olar.

İbtidai sinif müəllimlərinə aşağıda qeyd etdiyimiz psixodidaktik təsir üsullarından istifadə etməyi tövsiyə edirik:

- Məktəb psixoloqu ilə qarşılıqlı şəkildə işləmək;
- Dərsi psixoloji baxımdan planlaşdırmaq;
- Dərsin izahını verərkən seçilmiş metodikanın sinfin imkanlarına uyğunluğunu nəzərə almaq;
- Psixoloji baxımdan təlim üçün əlverişli psixoloji iqlim formalaşdırmaq;
- Onlara şəxsiyyət kimi yanaşmaq;

-Onların cins, yaş, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini, bilik səviyyəsini nəzərə almaq;

-Psixoloji akselerasiya və reterdant uşaqlar haqqında məlumat toplamaq, onlara müvafiq yanaşma üsulu seçmək;

-Kiçikyaşlı məktəblilərin fərdi xarakteristikalarını tərtib etməyi bacarmaq;

-Onların idrak maraqlarını nəzərə almaq;

Problemlə təlim situasiyalarından istifadə etmək;

-Qiymətləndirmədə obyektiv olmaq və əsasən sözlü qiymətləndirmədən istifadə etmək;

-Onların aktiv idrak fəaliyyətinə nail olmaq üçün onları fəallaşdırmağa kömək edən fəal iş formaları və üsullarından, texniki vasitələrdən istifadə;

-Fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya imkanlarından yerli-yerində istifadə etmək;

-Dərsin sonunda növbəti dərs haqqında məlumat verməklə onların təfəkkürünü növbəti problemə aktivləşdirmək, motivləşdirmək;

-Onlara bilik, bacarıq, vərdişlərin formalaşdırılmasının, öyrənməyin, mənimsəməyin, yadda saxlamağın psixoloji üsullarını öyrətmək.

Problemin aktuallığı. Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim çətinlikləri ilə müəllimin psixodidaktik qabiliyyəti arasındakı əlaqənin müəyyənəşdirilməsi təhsilin ən aktual problemlərindəndir.

Problemin yeniliyi. Müəllimin psixodidaktik qabiliyyətinin lazımı səviyyədə inkişaf etməməsi onların təlim çətinliklərinin yaranmasına təsir edən psixopedaqoji amil kimi təhlil olunmuşdur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə ibtidai sinif müəllimləri, məktəb psixoloqları, gənc tədqiqatçılar, doktorant və dissertantlar, eləcə də ibtidai sinif müəllimliyi, Pedaqoji psixologiya, Təhsildə sosial-psixoloji xidmət ixtisası üzrə bakalavr və magistratura pilləsində təhsil alan tələblər üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Əfəndiyeva Ü.A. Müəllim şəxsiyyətinin psixologiyası: Metodik vəsait. Bakı, 2014, 120 s.
2. Əliyev B., Əliyeva K., Cabbarov R. Pedaqoji psixologiya: Dərslik. Bakı: Təhsil, 2011, 256 s.
3. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Pedaqoji psixologiya: Dərslik. Bakı, 2010, 600 s.
4. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Pedaqoji psixologiya. II kitab. Bakı: ADPU, 2010, 288 s.
5. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogikaya giriş. Bakı, 2008, 480 s.
6. İlyasov M., Nəzərov M. Didaktika: Dərs vəsaiti. Bakı, 2015, 113 s.
7. İlyasov M.İ. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Monoqrafiya. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 208 s.
8. Mahmudova R.M. Təhsilin psixodidaktik problemləri (Tarixi müqayisəli təhlil): Monoqrafiya. Bakı, 2018.
9. Ə.Ə. Əlizadə. Müəllimlərin psixologiya sahəsində hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi. // Azərbaycan məktəbi, 1980, №10, s. 31-38
10. Rüstəmov F.A., Dadaşova T.Y. Ali məktəb pedaqogikası: Magistratura pilləsi üçün dərslik. Bakı: Nurlan, 2007, 568 s.
11. Ü. Şəfiyev Təhsil tarixi və fəlsəfəsinə panoram baxış. Təhsili yeni düşüncə psixodidaktik müstəvisində təqdim edən monoqrafiya. "Azərbaycan müəllimi" qəz., 2018, 16 mart
12. Öğr. Gör. Hasan Can Oktaylar Eğitim bilimleri. Öğrenme psikolojisi 2. Yargı yayınevi, 2015, 280 s.

E-mail: nermin.abdullayeva.1991@inbox.ru

Rəyçilər: psixol.ü.elm.dok., prof. **Ə.T. Baxşəliyev**,
psixol.ü.fəls.dok., dos. **N.T. Rzayeva**

Redaksiyaya daxil olub: 02.12.2019

MƏKTƏBƏQƏDƏR VƏ İBTİDAİ TƏHSİL

UOT 372.3/.4

Könül Elxan qızı Nəsibova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN SOSIAL İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Кёнул Эльхан гызы Насибова
преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА СОЦИАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Konul Elkhan Nasibova
teacher of Azerbaijan State Pedagogical University

FACTORS AFFECTING SOCIAL DEVELOPMENT OF PRE-SCHOOLED CHILDREN

Xülasə. Məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial inkişaf xüsusiyyətlərini təhlili verilmişdir. Uşağın sosiallaşmasına təsir edən bir sıra amillər vardır. Onlardan ən vacibi ailədir. Sosial inkişaf məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda ailəsinə və aid olduğu cəmiyyətə qarşı hörmət hissinin, əmək və yaradıcılığın müxtəlif növlərinə pozitiv münasibətin formalaşdırılmasına istiqamətlənmişdir. Oyun uşağın sosiallaşma formalarından ən aparıcı təsir gücünə malikdir.

Açar sözlər: *məktəbəqədər təhsil, sosial inkişaf, məktəbəqədər yaşlı uşaqlar*

Резюме. В статье дается обзор особенностей социального развития дошкольников. Существует ряд факторов, которые влияют на социализацию ребенка. Самым важным из них является семья. Социальное развитие направлено на формирование позитивного отношения к дошкольникам по отношению к их семьям и обществу, к которому они принадлежат, а также к различным формам работы и творчества. Игра играет жизненно важную роль в формах социализации ребенка.

Ключевые слова: *дошкольное образование, социальное развитие, дошкольники*

Summary: The article provides an overview of the social development characteristics of preschool children. There are a number of factors that influence the socialization of a child. The most important of them is family. Social development is aimed at creating a positive attitude towards preschool children and their families and the society they belong to, and a positive attitude towards different forms of work and creativity.

Key words: *preschool education, social development, preschool children*

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial inkişaf - ictimai münasibətlər sisteminə daxil olması üçün zəruri olan sosial-mədəni təcrübənin inkişaf etdirilməsi prosesidir.

Uşaqların sosial inkişafı pedaqogikanın mühüm problemlərindən biridir. Belə ki, uşağın sosial ətrafında tərbiyə, xeyirxahlıq, nitq mədəniyyət qıtlığının müşahidə olunduğu bir zamanda onun aktuallığı daha da artır. Müasir sosiomədəni şəraitdəki ziddiyyətlər də məktəbəqədər yaşlı uşağın formalaşmasına təsir edən amillərdəndir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial inkişaf xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

- məktəbəqədər yaşlı uşaqlar ətraf aləmdə, cəmiyyətdə və ailədə baş verən dəyişikliklərə baxmayaraq oyun oynamağı sevirlər;

- uşaqların sosial inkişafı ilə bərabər intellektual inkişafında da dəyişikliklər baş verir, onlar daha məlumatlı, hər şeyə maraqla yanaşırlar, müasir texnikadan sərbəst şəkildə istifadə edirlər.

lər bu da uşaq bağçası və evdəki şəraiti daha da zənginləşdirir;

- uşaqların əxlaqi davranışında və ünsiyyətində dəyişikliklər müşahidə olunur.

Uşağın sosiallaşmasına təsir edən bir sıra amillər vardır. Onlardan ən vacibi ailədir. Lakin bəzi ailələrin uşağın rahat sosiallaşması üçün şərait yaratmağı bacarmaması və ya buna hazır olmaması bu prosesi ləngitmişdir.

Bütün bu aktualılıqları nəzərə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin tərbiyə-təlim proqramında sosial inkişaf məsələlərinin həllinə daha çox diqqət yetirilməlidir. Aparılmış tədqiqatlara əsasən qeyd edə bilərik ki, istər Məktəbəqədər təhsil Qanununda, istərsə də Məktəbəqədər təhsilin kurikulum sənədlərində sosial inkişaf məsələsi ön planda durur.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial inkişafı cəmiyyətdə qəbul olunan norma və dəyərlərin, o cümlədən mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlərin mənimsənilməsinə, uşağın böyüklər və yaşıdları ilə münasibətlərinin inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənmişdir. Bu prosesdə uşağın hərəkətlərinin sərbəst, məqsədyönlü və özünütənzimləmə xarakterində formalaşdırılmasına, sosial və emosional intellektin, yaşıdları ilə müştərək fəaliyyətə hazırlığın inkişafına şərait yaranır.

Sosial inkişaf məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda ailəsinə və aid olduğu cəmiyyətə qarşı hörmət hissəsinin, əmək və yaradıcılığın müxtəlif növlərinə pozitiv münasibətin formalaşdırılmasına istiqamətlənmişdir. Qeyd olunan bütün bu keyfiyyətlər insan həyatı üçün vacib sayılır. Bu da problemin aktuallığını daha da artırmış olur.

Belə ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial inkişafının istiqamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

Birinci istiqamət, mənəvi və əxlaqi dəyərlər kimi verilə bilər. Bura aşağıdakıları aid etmək olar:

- uşaqlarda Vətəninə, ətraf mühitə, milli bayram və ənənələrinə sevgi və hörmət hissi aşıllamaq;

- uşaqlarda müxtəlif mədəniyyətlərə qarşı hörmət və maraq aşılayaraq, onlarla bizim dəyərlərimiz arasında fərq və oxşarlıqlara diqqət yetirmək;

- uşaqlarda ətrafdakı insanların, valideynlərin, yaşlıların, əlilliyi olan şəxslərin hüquq və şərəfinə hörmət hissi aşıllamaq;

- uşaqlarda yaxşılıq və pislik haqqında təsəvvür formalaşdırmaq;

- uşaqlarda humanistik hissini inkişaf etdirmək;

- uşaqlarda öz ölkəsinin vətəndaşı mövqeyini formalaşdırmaq;

- uşaqlarda oyunun mahiyyətini, nağıl personajları və qəhrəmanları arasındakı emosional münasibətlərin təsir gücü haqqında məlumat vermək.

İkinci istiqamət, uşağın böyüklər və yaşıdları ilə qarşılıqlı münasibətləri və ünsiyyətini inkişaf etdirilməsidir. Buraya:

- uşaqların emosional durumuna müsbət təsir edən qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasını təmin etmək;

- uşaqlarda xeyirxahlıq, etibarlılıq, emosional rahatlıq, anlayış, hər kəsə müsbət münasibət ab-havasını yaratmaq;

- hər bir uşağın tələbatlarını təmin etmək;

- uşaqlarda neqativ davranışın qarşısını almaq, hər bir uşaq üçün yaşıdları tərəfindən fiziki təhlükəsizliyi təmin etmək;

- uşaqlarda böyüklər və uşaqların müsbət və mənfi hərəkətləri haqqında təsəvvür və ona qarşı münasibət formalaşdırmaq.

Sosial inkişafın üçüncü istiqaməti, sosial və emosional intellektin inkişaf etdirilməsidir. Buraya çətin həyatı situasiyaya düşən, yardıma ehtiyacı olan, ağrı, həyəcan, qorxu, kədər hiss edən, aclıq və məhrumiyyət çəkən insanlara qarşı anlayışlı münasibət yaratmağı aid etmək olar.

Dördüncü istiqamət, yaşıdları ilə müştərək fəaliyyətə hazırlığın formalaşdırılmasıdır. Buraya aşağıdakılar aiddir:

- uşaqlarda yaşıdları arasında sosial-dəyərlili, xeyirxah və bərabər hüquqlu qarşılıqlı münasibətlərin yaranmasına səbəb olmaq;

- uşaqlarda roldaxili qarşılıqlı münasibətlərə və qarşılıqlı hərəkətlərə riayət olunmaqla, oyunun qaydalarına uyğun hərəkət etmək bacarığını möhkəmləndirmək.

Beşinci istiqamət uşaqda öz ailəsinə və aid olduğu cəmiyyətə qarşı hörmət hissəsinin formalaşdırılmasıdır:

- uşaqlar arasında inamlı münasibət yaratmağa çalışmaq, uşaqların imkanlarını nəzərə almaq, heç bir uşağın özünü digərlərindən aşağı səviyyədə olduğunu düşünməsinə imkan verməmək;

- uşaqlara mürəkkəb və anlaşılmayan tapşırıqlar verməmək, ünsiyyət zamanı uşağın gözləri səviyyəsində olmaq, onun azadlığını minimal dərəcədə məhdudlaşdırmaq;

- gün ərzində qrupun işlərini planlaşdırarkən uşaqların maraq və ehtiyaclarını nəzərə almaq.

Altıncı istiqamət uşaqlarda sərbəstliyin, məqsədyönlülüyün və hərəkətlərində özünütənzimləmənin formalaşdırılmasıdır:

- uşaqların istirahətlərinin təşkilində sərbəstliyi artırmaq;

- hadisələr və təbiət halları arasında səbəb-nəticə asılılığının qurulması yolunu vermək bacarığını formalaşdırmaq.

Yeddinci istiqamət uşaqlarda əmək və yaradıcılığın müxtəlif növlərinə qarşı müsbət münasibətin formalaşdırılmasıdır.

Səkkizinci istiqamət uşaqlarda məişətdə, təbiətdə təhlükəsiz davranışın əsaslarının formalaşdırılmasıdır. Buraya:

- uşaqlara təhlükəsizliyin əsaslarını aşılamaq;

- uşaqlarda ehtiyatlılıq hissini formalaşdırmaq, iti əşyalarla iş zamanı ehtiyatlı davranış, oyun və məşğələlər zamanı gözlərini zədələrdən qorumaq bacarığını inkişaf etdirmək;

- uşaqlarda görmə qabiliyyətinin korlanmaması üçün yaxşı işıqlandırmanın vacibliyini izah etmək;

- uşaqlara tanış olmayan heyvanlarla qarşılaşdıqda ehtiyatlılığa riayət etməyi öyrətmək;

- uşaqlara dərman preparatlarının qəbulunun, odla oynamağın təhlükəli ola biləcəyi haqqında, zəhərli bitkilərin xüsusiyyətləri haqqında xəbərdarlıq etmək;

- uşaqların təhlükəli situasiyalar haqqında təsəvvürlərini dərinləşdirmək və onları bu situasiyalar zamanı davranış üsulları ilə tanış etmək;

- uşaqlarda yol hərəkəti qaydalarına riayət olunması vərdisləri aşılamaq daxildir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial inkişaf sahəsinin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı fəaliyyət növlərindən istifadə olunur:

• Tədqiqatçı fəaliyyəti - uşağa öz düşüncələrinin təsdiqini və ya inkarını sərbəst şəkildə tapmağa imkan verir.

• Təsviri fəaliyyət - uşağa iş və fantaziyanın köməyi ilə böyüklər aləminə daxil olmağa, onu qavramağa və orada iştirak etməyə imkan verir.

• Əşyavi fəaliyyət - müəyyən müddət ərzində uşağın maraqlarını təmin edir, ətraf aləmdə istiqamətlənməyə kömək edir.

• Müşahidə - uşağın təcrübəsini zənginləşdirir, maraqlarının inkişaf etməsini stimullaşdırır, sosial hissləri yaradır və möhkəmlədir.

• Ünsiyyətçilik - böyük və uşağı birləşdirir, uşağın böyüklə emosional yaxınlıq etmək, onun köməyi və qiymətinə olan müxtəlif tələbatlarını təmin edir.

• Proyekt fəaliyyəti - uşağın sərbəst fəaliyyətini aktivləşdirir, müxtəlif fəaliyyət növlərinin birləşməsi və integrasiyasını təmin edir.

• Tikmə - yaradıcı təxəyyülü, öz davranışını idarəetmə mexanizmlərini formalaşdırmağa imkan verir.

Beləliklə, hər bir fəaliyyət növünün məktəbəqədər yaşlı uşağın sosial inkişafında öz rolu vardır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial inkişafı müxtəlif sosial rolların mənimsənilməsi məqsədi ilə uşaqlarda oyun fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsini tələb edir.

Oyun uşağın sosiallaşma formalarından ən aparıcı təsir gücünə malikdir. Bildiyimiz kimi, oyun uşaqların yaradıcı fəaliyyətə cəlb olunmasının, onların aktivliyinin stimullaşdırılmasının xüsusi metodudur. Məktəbəqədər yaşlı uşağın davranış formalarını modelləşdirən, sosial münasibətlərini inkişaf etdirən oyundur. Oyun uşaqlara böyüklər aləmini canlandırmağa və rol alaraq sosial həyatda iştirak etməyə imkan verir. Uşaqlar münasibətləri həll etməyi, emosiyalarını ifadə etməyi və ətrafdakı insanlarla adekvat münasibət qurmağı oyun vasitəsilə öyrənirlər.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların ən çox oynadığı oyun növü süjetli oyunlardır. Süjetli oyun uşaqlardan hər hansı bir rola daxil olaraq, onu canlandırmağı tələb edir. Uşaqlar bu zaman bəzi real həyatı canlandırdıqları üçün sevərək oynayırlar. Uşaqlar süjetli oyunlar zamanı sosial münasibətlərin canlandırılması, cəmiyyətdəki proseslərdə iştirakını oynayaraq öyrənirlər. Buna görə də süjetli-rollu oyunların idarə olunmasına xüsusi tələblər verilir:

- tərbiyəçi uşaqlarla birlikdə oynamalıdır;

- hər bir yaş mərhələsində oyun elə qurulur ki, uşaqlar oyunun yeni, daha mürəkkəb qurulma formasını "kəşf etsinlər";

- oyun tərbiyəvi məzmununa malik olmalıdır;

- oyun zamanı seçilən tərəfdaşlar uğurlu olmalıdır;

- hər bir yaş mərhələsində oyun bacarıqlarının formalaşdırılması zamanı uşaqları həm oyun hərəkətlərinin həyata keçirilməsinə, həm də bu hərəkətlərin partnyoruna izah edilməsinə yönləndirmək lazımdır.

Bildiyimiz kimi, uşağı oyundan məhrum etmək, onu əsas inkişaf mənbəyindən məhrum etmək deməkdir. Oyun - bütün zamanlarda və bütün millətlərdə mühüm yeri olan yeganə uşaq fəaliyyəti növüdür.

Ədəbiyyat:

1. Əliyeva Ş.Q. Məktəbəqədər təhsildə təlim və tərbiyənin metodikası. Bakı, 2016.
2. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. Bakı: Çarşıoğlu, 2005.
3. Kənd uşaq bağçasında ailə ilə birgə iş. Bakı: ETPEİ, 1985.
4. Kərimov Y.S. İslam dəyərləri işığında. Bakı: Nasir, 1999.
5. Uşaq bağçalarında tərbiyə işinin təşkili. Bakı, 1970.

Problemin aktuallığı: məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial inkişaf məsələləri həm dövlət sənədlərinin əsas tələbi kimi, həm də uşağın hərtərəfli inkişafı üçün vacib şərtlərdən sayılır.

Problemin elmi yeniliyi: məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial inkişafına təsir edən amillər araşdırılaraq təsnif edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti: məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial inkişafına təsir edən müxtəlif məzmunlu oyunlardan istifadə yollarının əhəmiyyəti göstərilmişdir.

E-mail: qurbanovaz@bk.ru

Rəyçi: *ped.ü.fəls.dok.* V.S. Əliyeva
ped.ü.fəls.dok N.R. Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 24.10.2019.

UOT 372.3/.4

Ruqiyyə Məmməd qızı Babaşova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialının müəllimi

OXU TƏLİMİ, SƏSLİ VƏ SƏSSİZ OXU

Ругия Мамед гызы Бабашова,
преподаватель Шамахинского филиала Азербайджанского
Государственного Педагогического Университета

ОБУЧЕНИЕ ЧТЕНИЮ, ЧТЕНИЕ ВСЛУХ И ПРО СЕБЯ

Rugiya Mammad Babashova
Shamakhi branch of Azerbaijan State Pedagogical University

TEACHING READING, READING ALWAYS AND ABOUT YOURSELF

Xülasə: İbtidai siniflərdə oxu dərslərinin optimal təşkili müəllimin yaradıcı fəaliyyətindən, bacarığın-
dan asılıdır. Oxu dərslərinin rəngarəng təşkil olunması şagirdlərdə səsli və səssiz oxuma bacarıq və vərdişlə-
rinin yaradılması oxu təlimində başlıca vəzifələrdəndir. Kiçik yaşlı məktəblilərdə oxuya marağı, sevgini ya-
ratmaq, oxu materiallarından istifadə etməklə onlarda estetik hisslərin tərbiyə edilməsi, söz bazasının zəngin-
ləşdirilməsi, məntiqi düşüncənin inkişaf etdirilməsi, yazılı və şifahi nitq qabiliyyətlərinin formalaşması ibti-
dai məktəbin qarşısında ən mühüm vəzifələrdəndir

Açar sözlər: *oxu təlimi, səsli və səssiz oxu, maraq, öyrədici oxu, ibtidai məktəb*

Резюме: Оптимальная организация уроков чтения в начальной школе зависит от творческой ак-
тивности учителя. Красочное оформление уроков чтения является одной из основных задач обучения
чтению и развитию у учащихся навыков читать вслух и про себя. Основная задача начальной школы
– научить школьников младшего возраста читать, привить им любовь к чтению, развивать эстетиче-
ские чувства с помощью материалов для чтения, обогащать словарный запас, развивать логическое
мышление, формировать письменные и устные навыки.

Ключевые слова: *обучение чтению, чтение вслух и про себя, интерес, обучающее чтение, начальная школа*

Summary: Optimal organization of reading lessons in primary school depends on the creative activity
of the teacher. The colorful design of reading lessons is one of the main tasks of reading instruction in
developing students' voice and silent reading skills and habits. The primary task of elementary school is to
teach young children to read, to create love, to develop aesthetic feelings through reading materials, to enrich
their vocabulary, to develop logical thinking, to develop written and oral skills.

Key words: *reading instruction, reading aloud and reading, interest, teaching, elementary school*

Uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasında
ibtidai məktəbdə oxu təliminin rolu böyükdür.
Uşaqlarda estetik və vətənpərvərlik hisslərinin,
müstəqil və şüurlu dərkətmə qabiliyyətinin ,
uşaqda biliyə və oxuya marağın, mütəşəkkillik,
intizamlılıq və s. kimi keyfiyyətlərin formalaş-
masında oxu materiallarından istifadə mühüm sə-
mərə verir. İbtidai məktəbin qarşısında belə oxu-
cu yetişdirmək üçün aşağıdakı vəzifələr durur:

• Kiçik yaşlı məktəblilərdə oxuya marağı
gücləndirmək, oxu dairəsini genişləndirmək

• Oxu materiallarından istifadə etməklə
şagirdlərdə vətəndaşlıq hisslərini və oxuya fəal
münasibəti inkişaf etdirmək

• Bütün şagirdlərdə oxu vərdişi formalaş-
dırmaq

• Bədii və elmi-kütləvi mətnlərin oxunma-
sı və şüurlu dərkətmənin təmin edilməsi

• Kitabla işləməyi öyrətmək
İbtidai sinif şagirdlərində şüurlu oxu vərdiş-
ləri, mədəni oxu, dinləmə, danışma, müxtəlif

mövzularda mətnləri oxumaq vərdişlərinin formalaşdırılması qarşıda bir məqsəd kimi durmalıdır. Oxu prosesinin düzgün təşkili oxucudan əmək və yaradıcılıq tələb edir. Oxu materialları ilə tanış olan oxucu qəhrəmanlara fəal münasibət göstərir, onları qiymətləndirir, təsəvvüründə onları canlandırır, onları hiss edir, sanki hadisələrin içindədir.

Oxu materialları şagirdlərin intellektual inkişafını təmin edən informasiya olmaqla onların maddi aləm haqqındakı biliklərini genişləndirir. Oxunun şüurlu mənimsənilməsi üzrə işlər məktəblilərin əqlinin, məntiqi təfəkkürünün, nitqinin, digər psixi proseslərinin, bir sözlə ümumi inkişafını təmin edir.

Oxu prosesi xüsusi bilik, bacarıq və vərdişlər tələb edir, belə ki, oxucu fəaliyyəti yaranır ki, onunla birlikdə oxucuda əmək və yaradıcılıq vərdişləri, həyat təcrübəsi yaranır. Oxu təlimi tərbiyəedici və inkişafetdirici funksiyaya malikdir. Oxu təlimi şagirdə həyata, insanlara, Vətənə münasibəti formalaşdırır, onun əxlaqi-estetik idealını, hisslərini saflaşdırır, onun yaradıcı təxəyyülünü inkişaf etdirir.

İbtidai təhsilini başa vurmuş şagird düzgün, şüurlu, ifadəli, yeni mətni bütöv sözlərlə səsli (dəqiqədə 70-90 söz) və səssiz (səsli oxuda olduğundan 50 söz artıq) olmaqla oxumağı bacarmalıdır. Görkəmli rus psixoloqu professor T.Q.Yeqorovun fikrincə səsli-ifadəli və sürətli-şüurlu oxuya yiyələnmə oxunun növbəti pillələrində inkişafı təmin edir.

İbtidai təhsil müddətində oxu üzrə bacarıqların formalaşması tədricən baş verir. Oxu prosesi uzun bir inkişaf yolu keçir. İlk olaraq uşaqlar dilin qrafik sistemini öyrənirlər, sonra saitlərə əsaslanaraq səsli oxumağı öyrənirlər, daha sonra sözləri oxumağı öyrənirlər.

Bundan başqa cümlənin oxunması ilə bütöv mətnin oxunması arasında böyük fərq var, ona görə ki, bu yeni özünəməxsus xüsusiyyətləri olan oxu formasıdır, hansı ki, uşaq onunla tanış olmalıdır. Oxunun məqsəd və motivi dəyişir, ona görə də uşaqların oxusu elə keyfiyyətlərdə olmalıdır ki, sonrakı mərhələlərdə problemlər yaranmasın.

Qeyd etdik ki, oxunun məqsəd və motivi dəyişir və oxunun xarakteri də onun məqsədinə görə dəyişir. Öyrədici, müşahidəçi, axtarıcı və tanışlıq oxusu müxtəlif keyfiyyətlər xarakterizə edir. Faktiki olaraq oxu texnikasına ibtidai siniflərdə yiyələnilər.

Oxunun məqsədi və motivi uşağın həyatı dəyişdiyindən oxunun məzmunu məqsəddən asılı olaraq öz xarakterini dəyişməlidir. Öyrədici oxuya şagirdlər ibtidai sinifdə yiyələnilər.

Öyrədici oxu şagirdlərdən 100% müəyyən texniki bacarıq və informasiyanı (başla düşmək) dərk etməyi tələb edir. İbtidai sinif şagirdlərinə öyrədici və səssiz oxu haqqında məlumat verilməlidir ki, oxunan material həm dərk edilərək oxunsun və sonradan materialı tamliqlə öyrənsin. Oxunun bu növü məzmunun dərk edilməsini 70% təmin edir. Əlbəttə, oxunun digər növlərindən də praktikada istifadə olunur. Səsli oxuda dinləyiciyə görə-sözlər bütöv, fasiləsiz, düzgün, normal templə və kifayət qədər ifadəli olmalıdır. Öyrədici səssiz oxu "gözlə" oxuma xarici nitqdən istifadə olmadan həyata keçirilir. Pıçıltı ilə və ya dodaqları tərpədən oxuma səssiz oxu deyildir. Çünki, səssiz oxunun tempi səsli oxunun tempini keçmirsə bu səssiz oxu sayılmır və ya hələ səssiz oxu düzgün formalaşmayıb.

Səssiz oxunun mərhələlərlə öyrədilməsinə də başlamaq lazımdır. Şagirdlər "Əlifba" kitabından oxumağa başlayarkən "sözlər" və "cümlələr" seçilərək şagirdlərə tapşırıq verilməlidir ki, "gözlər" ilə oxusunlar. İstər səssiz, istərsə də səsli oxuda sürətli oxuya önəm verilməlidir. Oxunun sürətinə gəldikdə isə müəyyən ölçü var. Minimum sürət dəqiqədə 50-60 sözdür. Ümumən ibtidai siniflərdə bu 70-90 arasında olur.

İbtidai siniflərdə, şagirdlər oxunu diqqətli, aramlı qavrayırlar. Öyrədici oxu şagirddən lazımı səviyyədə oxu bacarığı və məlumatların dərk edilməsini tələb edir. İbtidai sinif şagirdlərində tanışlıq oxusu haqqında təsəvvür yaratmaq lazımdır, yəni, "özün üçün" oxu, əsas materialı qavramaq və sonradan daha ətraflı öyrənmək baxımından faydalıdır. Bu növ oxu mətnin məzmununun tam dərk edilməsini təmin etmir. Əsas diqqəti səssiz oxuya yönəltmək lazımdır. Müasir tələblər baxımından səssiz oxu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu əsasən sosial şəraitin dəyişməsi, informasiyanın həcmi və informasiyanın qəbul edilməsi vəziyyətindən asılıdır.

Səsli oxu prosesi daha mürəkkəbdir, nəinki, səssiz oxu, belə ki, səsli oxu dinləyiciyə xidmət edir, səssiz oxu isə oxuyana. Müasir təhsil hər iki oxu formasına yenidən nəzər yetirməyi tələb edir. Hər iki oxu forması psixofizioloji baxımdan özünəməxsus öyrətmə üsulları tələb edir. "Səsli" oxu daha mürəkkəb mexanizmlə təmin olunur, nəinki, "səssiz" oxu.

Məktəb təlimində səsli oxu şagirdin nitqinin formalaşmasına, lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə xidmət edir. Səsli oxu şagirdin görmə yaddaşını eşitmə, nitq hərəkəti aparatını, eləcə də informasiyanı qəbul edərək zehni çalışdırır, inkişaf etdirir.

Səssiz oxuda psixoloji mexanizmi sadələşdir, informasiyanın emalı prosesi oxucuda qalır və burada ötürücü proses yoxdur. Səssiz oxuda nitq hərəkəti və eşitmə aparatı iştirak etməsə də, görmə aparatı daha fəal işləməyə başlayır, görmə vasitəsilə informasiya beyinə ötürülür, dərk edilir, yadda saxlanılır. Görmə qavrayışının tempi iki dəfə artır. İbtidai məktəbi bitirən şagirdlər məlumdur ki, səssiz oxuda sürət və şüurlu dərk etmə səsli oxuda olduğundan (20-40 söz) daha artıqdır, hətta bu sürət dəqiqədə 200-250 sözə çatır.

Səssiz oxu texnikasına yiyələnməklə oxu təliminin problemlərini həll etmək olarmı? Əlbəttə ki, belə deyil. Səssiz oxu təlimində səsli oxu ilə paralel öyrədilir, hər iki oxu formasına aid olan bacarıq və vərdişlər şagirdlərə mənimsədilməlidir.

Hər iki formada oxu bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün müəllim öz işində müəyyən tapşırıqları yerinə yetirməsi olduqca səmərəlidir.

Tapşırıqların məqsədi: oxu bacarıqlarını formalaşdırmaq.

1. Düzgün tələffüzü inkişaf etdirən çalışmalar;

2. Söz və sözün hissələrinin düzgün tələffüzünə diqqəti önə çəkən çalışmalar;

3. Operativ oxu və yaddaşın inkişafına yönələn çalışmalar;

4. Dəqiq, düzgün və sürətli səsli və səssiz oxu vərdişlərini formalaşdırın, məzmununda növbəti fikrin təxmin edilməsi bacarığını inkişaf etdirən çalışmalar;

Ədəbiyyat:

1. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2003.
2. Rəhimov A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2003.
3. Abdullayev A. İbtidai məktəblərdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası. Bakı, 1982.
4. Bəliyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1988.
5. N.Cəfərova İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2016.
6. Kərimov Y.Ş. Savad təlimi. Bakı, 1972.
7. Kərimov Y.Ş. İbtidai təlim: problemlər, vəzifələr. Bakı, 2000.
8. Ağayev Ə.Ə. Təlim prosesi, ənənə və müasirlik. Bakı: Adiloğlu, 2006.

Yaxşı olar ki, şagirdlərə oxu dərsinə başlamazdan əvvəl oyun xarakterli məşqlər etdirilsin. Məqsəd tənəffüzü tənzimləmək və tələffüzü dəqiqləşdirməkdir.

1. Burundan nəfəs alınır, ağızdan verilir.

2. Nəfəs alırıq, saxlayırıq və nəfəsi veririk.

3. Nəfəs alırıq və aldığımız nəfəsi hissə-hissə veririk.

Məqsəd düzgün oxu bacarığının formalaşdırılmasıdır. Bu bacarığın formalaşması üçün müəyyən hazırlıq məşqləri və çalışmalardan istifadə zəruridir. Bu işlərin reallaşmasında ağırlıq mərkəzi müəllimin üzərinə düşür. Müasir təlimin başlıca vəzifələrindən biri öyrənməyi öyrətməkdir, yəni şagirdləri bilikləri müstəqil əldə etməyə yiyələndirmək, biliklərdən çox biliklərin əldə edilməsi yollarını öyrətməkdir.

Problemin aktuallığı. İnformasiya Texnologiyalarının sürətlə inkişafı və həyatımızda onlardan istifadə insanları, o cümlədən uşaqları kitab oxumaqdan bir qədər uzaqlaşdırmışdır. Kitaba, oxumağa marağı, sevgini gücləndirmək işinə ibtidai siniflərdən başlamaq lazımdır. Oxu təlimi zamanı oxu vərdişlərinin formalaşdırılması ibtidai məktəbin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir. Bu məsələ cəmiyyət üçün hər zaman aktualdır.

Problemin yeniliyi. Məqalədə oxu təlimi prosesində yaranan problemlər, onların paradan qaldırılması yolları göstərilmişdir. Burada oxunun növləri səsli və səssiz oxu vərdişlərinin formalaşdırılmasında təlim əhəmiyyətli məsələlər qeyd olunmuşdur. Hər iki oxu forması müasir tələblər baxımından yeni, özünəməxsus öyrətmə üsulları tələb edir. Oxu təlimində düzgün oxu bacarığının formalaşdırılmasında əsas ağırlıq mərkəzi müəllimin üzərinə düşür.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Oxu materiallarının tədrisində düzgün oxuma bacarıq və vərdişlərinə yiyələnməsində ibtidai sinif müəllimlərinə kömək edəcək tövsiyələr verilmişdir.

E-mail: tebietpedaqoji@gmail.com

Rəyçi: ped.ü.fəls.dok., dos. A.X. Hacıyev

Redaksiyaya daxil olub: 02.12.2019

UOT 372.3/.4

Tahirə Talib qızı Ağayeva

Bakı şəhəri Nəsimi rayonu Samir Hacıyev adına 5 nömrəli tam orta məktəbin müəllimi

İBTİDAİ SİNİF ŞAĞIRDLƏRİNİN NİTQ QABİLİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA TAPŞIRIQLARIN ROLU

Taxira Tалиб гызы Агаева,

учитель

общеобразовательной школы № 5 имени Самира Гаджиева Насиминского района гор. Баку

РОЛЬ ЗАДАНИЙ В РАЗВИТИИ РЕЧЕВЫХ НАВЫКОВ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Tahira Talib Aghayeva

teacher of

secondary school number 5 named after Samir Hajiyev of the Nasimi region of the Baku city

THE ROLE OF TASKS IN THE DEVELOPMENT OF SPEECH SKILLS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Xülasə: Təcrübə göstərir ki, nitqin bütün növlərinin inkişafı üçün müasir texnologiyalar müvafiq psixoloji mexanizmlərin quruluşu və formalaşması ilə əlaqələndirilməlidir. Yaxın əlaqələrini nəzərə alaraq nitq fəaliyyətinin bütün növlərinə bərabər diqqət yetirmək lazımdır. Şagirdlərdə nitq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün müxtəlif oyunlardan istifadə etmək zəruridir.

Açar sözlər: *ibtidai sinif, didaktik oyun, nitq, lüğət, şagird, əməkdaşlıq, ünsiyyət, atalar sözləri, tələffüz*

Резюме: Опыт показывает, что современные технологии развития всех видов речи должны быть связаны с разработкой и формированием соответствующих психологических механизмов. Необходимо уделять пристальное внимание всем видам речевой деятельности с учетом их тесных связей. Для учеников важно использовать разные игры для развития своих разговорных навыков.

Ключевые слова: *начальный класс, дидактическая игра, речь, лексика, студент, сотрудничество, общение, пословицы, произношение*

Summary: Experience shows that modern technologies for the development of all types of speech should be linked to the design and formation of appropriate psychological mechanisms. It is necessary to pay close attention to all types of speech activities, taking into account their close connections. It is important for students to use different games to develop their speaking skills.

Key words: *elementary class, didactic game, speech, vocabulary, student, collaboration, communication, proverbs, pronunciation*

Şagirdlərdə nitq mədəniyyətinin, ünsiyyət-qurma və əməkdaşlıq kimi sosial bacarıqların formalaşdırılması müasir təhsilin problemlərindəndir.

Şagirdlərin nitq qabiliyyətini inkişafı üçün aşağıdakı tələbləri əsas götürmək lazımdır: düzgünlük, aydınlıq, saflıq, dəqiqlik, ifadəlilik, zənginlik. Nitqin inkişafı ilə bağlı işdə aşağıdakı sahələr fərqləndirilir:

- nitqin tələffüzü;
- lüğət işi (lüğətin zənginləşdirilməsi, saf-laşdırılması və aktivləşdirilməsi);
- nitqin inkişafı baxımından cümlə və ifadələr üzərində işləmə;
- ardıcıl nitqin inkişafı (kompozisiyalar, ekspozisiya, əsər şəkillərə görə);
- nitqin zənginliyi;

- nitq mədəniyyəti.

Hər dəfə yeni birinci sinfə qəbul olunan şagirdlərin nitqində nələrin düzəldülməsi məsələlərini müəyyənləşməsinə ehtiyac yaranır. Əsasən şagirdlərdə aşağıdakı problemlər ortaya çıxır: səs mədəniyyətinin tərbiyəsi, sözlərdə vurğunun düzgün qoyulması, ünsiyyətin təkmilləşdirilməsi, lüğətlə işləmə məsələləri.

Şagirdlərin nitq fəaliyyətinin inkişafı üçün dərstdə və dərstdənkənar vaxtlarda müxtəlif vasitələrdən istifadə etmək olar.

- Yeni sözlərin tətbiqi və onların leksik mənasının tapılması;

- Atalar sözləri və kəlamlar, cəlbedici sözlər və ifadələr, qafiyələr, şeirlərdən istifadə;

- dialoqun təşkili;

- didaktik oyunlar;

Şagirdlərin nitqinin inkişafı ilə əlaqədar işlər məktəbdə olduqları ilk gündən başlamalıdır. İlk gündən sadə oyunlardan başlayır və tədricən daha çətinləşir. İnanıram ki, ibtidai məktəbdə inkişaf etdirilən bacarıqlar yuxarı siniflərdə şagirdlərin nitqinin uğurlu inkişafı üçün əsasdır.

Söz ehtiyatının genişlənməsi bir insanın həyatı boyu həyata keçirilir, lakin söz ehtiyatının zənginləşdirilməsinə ehtiyac xüsusilə 1-4-cü siniflərdə kəskin olur. Şagirdlərin lüğətini aktivləşdirmək üçün bir sıra müxtəlif məşqlərdən istifadə edə bilərsiniz, o cümlədən şagirdləri yeni sözləri ilə tanış etmək və anlaşılmaz sözlərin mənasını tapmaq; bir kontekstdə sözlərin müşahidəsi və artıq bilinən sözlərin yeni mənalılarının təfsiri; sinonim və antonimlərin seçilməsi və s.

Sözlərlə işləyərkən bir obyekt nümayiş etdirmək, təsvirlər göstərmək, hərəkətlər göstərmək, verilən sözlərlə cümlə qurmaq kimi üsullardan istifadə edirəm; təfsir yolu ilə bir sözün mənasını açmaq; sözlərin kökünün seçimi; tapmacalar; eyni mənşəli kökdən mənalı müxtəlif olan sözlər qurmaq və s.

Şagirdlərin nitq qabiliyyətlərinin inkişafında didaktik oyunların da böyük rolu vardır. Sadəcə, bu zaman müəllim düzgün oyunu seçməyi və oyunun qaydaları ilə şagirdləri tanış etməlidir. Bir neçə oyun təqdim etmək istərdim:

1. Oyun "Müsahibə". Əvvəlcə uşaqları yeni sözlərlə tanış edin.

Müsahibə - radio, televiziya və ya qəzetdə ötürülməsi üçün nəzərdə tutulmuş bir söhbət.

Əvvəlcə bir şagird müxbir seçilir. Müxbir sual verən şagirdədir.

Şagirdlərə mikrofona cəsarətlə danışmağı öyrətməliyik. Bunu etmək üçün uşaqlardan mikrofona bir şey söyləmək üçün növbəyə durmalarını xahiş edin, Sonra rollar uşaqlar arasında paylanır. Mümkün mövzular müzakirə olunur. Məsələn, burada "Sağlam qidalanma", "Ekologiya", "Plastik qablardan istifadənin zərərli tərəfləri" kimi mövzular qoyula bilər.

2. Oyun "Şəkillər-tapmacalar."

Bir şagird seçilir, qalanları stullarda oturur, onlar təxmin etməlidirlər. Müəllimdə müxtəlif əşyaların təsvir olunduğu kiçik şəkillərdən ibarət böyük bir qutu var. Seçilmiş şagird müəllimə yaxınlaşır və şəkillərdən birini götürür. Şekli digər uşaqlara göstərmədən, üzünə rənglənmiş cismi təsvir edir. Uşaqlar öz versiyalarını təklif edirlər. Növbəti dəfə düzgün cavabı birinci tapan şagird qutudan digər şekli götürüb təsvir edir.

3. Oyun "Cümlə qur"

Müəllim sinfi iki qrupa ayırır. Müəllim əvvəlcə birinci yarımqrupda oturan şagirdlərə obyektlərin təsvir olunduğu 2 kart təqdim edir. Bu qrup 1 dəqiqə ərzində göstərilən iki obyekt-dən istifadə edərək cümlə qurmalıdır. Verilən vaxt ərzində birinci yarımqrup cümlə qura bilməyə, şəkil ikinci yarımqrupa göstərilir. Onlara da vaxt verilir. Qurulan hər bir cümlə qrupa bir xal gətirir. Sonda qalib qrup mükafatlandırılır.

4. Oyun "Hecalar"

Bir və çoxhecalı sözlərin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı müxtəlif oyun xarakterli tapşırıqlar vermək olar. Məsələn, "E" hərfini keçdikdən sonra, möhkəmlətmək məqsədilə lövhədə cədvəl şəkilində belə bir tapşırıq vermək olar.

Sözləri cədvəlin müvafiq xanalarına yazın:

Eynək, dekabr, kreslo, yel, elan, şeir, elektrik, elm, yeşik, karate, pendir, etibar, yem, beş, meşə.

Bir hecalı	İki hecalı	3 hecalı

Bu tapşırıq oyun formasında belə aparıla bilər. Hər siraya cədvəlin bir sütununu doldur-

mağı tapşımaq olar. Şagirdlər oturduqları sıraya görə sözləri sütunlara bir bir yazı bilərlər.

Hansı sütun tez dolursa və söz qalmırsa həmin sıra qalib hesab oluna bilər.

5. Oyun “Atalar sözləri”

Sabit ifadələrin mənasını dərk etmədən bir dilin sirlərini, zənginliyini və ifadəliliyini bilmək olmaz. Atalar sözlərinin mənbələri müxtəlifdir. Bəziləri insanın ictimai və təbiət hadisələrini müşahidə etməsi nəticəsində yaranmışdır, digərləri gerçək tarixi hadisələrlə, bəziləri mifologiyadan, nağıllardan, ədəbi əsərlərdən qaynaqlanır. Bu ifadələrin özəlliyi ondadır ki, nitqimizdə onlar daimi, sanki əbədi dondurulmuş formada – işlədilir. Bir qayda olaraq, onların dəyişməmiş söz sırası var, bunlara yeni bir komponent daxil edə bilmərik. Bu oyunu mövzuya uyğun atalar sözlərinin tapılması kimi aparmaq olar. Məsələn, zəhmət mövzusunda bir mətn öyrən-

dikdən sonra şagirdlərə bununla bağlı atalar sözlərinin deyilməsi tapşırıla bilər. Kim daha çox atalar sözləri deyə bilsə qalib elan olunur.

Problemnin aktuallığı. Ünsiyyət, emosional ifadə və digər insanlara təsir göstərmək funksiyalarını yerinə yetirən nitqdır. Yaxşı inkişaf etmiş nitq müasir cəmiyyətdə aktiv insan fəaliyyətinin ən vacib vasitələrindən biridir və şagird üçün məktəbdə uğurlu öyrənmə vasitəsidir.

Problemnin elmi yeniliyi. Bir uşağın nitq fəaliyyətinin inkişafı kortəbii bir proses deyil, müəyyən bir pedaqoji rəhbərliyi tələb edir. Nitq inkişafı işlərinin əksər hissəsi müxtəlif dərslərdə və məktəbdənkənar tədbirlərdə uğurla həyata keçirilə bilər.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Dərslərdə müxtəlif oyunlardan istifadə etməklə öyrənmək, şagirdlərin öyrənmə motivasiyasını artırır, dərsi daha maraqlı edir.

Ədəbiyyat:

- 1.. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. “Azərbaycan müəllimi” qəz., 2013, 25 oktyabr
2. A.S.Makarenko. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı: “Azərbaycan məktəbi” jurnalının nəşri, 1950, s. 376
3. Жукова И.В. Дидактические игры на уроках английского языка // Первое сентября. Английский язык, 2006, № 7, с. 40
5. Коптелова И.Е. Игры со словами // Иностранные языки в школе, 2003, № 1, с. 54-56
6. Карпова А. А. İbtidai məktəbdəki dərslərdə şagirdlərin nitqinin inkişafı // Təhsil və tərbiyə, 2016, № 5, s. 133-138.
7. URL <https://moluch.ru/th/4/archive/48/1699/>

E-mail: agayeva.tahire@hotmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.fəl.dok* A.Ş. Bəkirova
ped.ü.fəl.dok Ə.A. Gərayev

Redaksiyaya daxil olub: 25.11.2019

UOT 372.3/.4

*Nərminə Əliağa qızı Qaragözova,
Bakı şəhəri 18 nömrəli məktəbin ibtidai sinif müəllimi, Əməkdar müəllim*

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ DİDAKTİK OYUNLAR ŞAGİRLƏRİN TƏFƏKKÜRÜNÜ INKİŞAF ETDİRİR

*Нармина Алиага гызы Гарагёзова,
учитель начального класса школы № 18 гор. Баку, заслуженный учитель*

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ИГРЫ СПОСОБСТВУЮТ РАЗВИТИЮ МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

*Narmina Garagozova Aliaga,
primary school teacher No. 18 of Baku city, honored teacher*

DIDACTIC GAMES FACILITATE THE DEVELOPMENT OF THINKING OF STUDENTS IN INITIAL CLASSES

Xülasə: Didaktik oyunlar uşaqlarda nitqin inkişafı, nitq qüsurlarının aradan qaldırılması prosesində əsaslı rol oynayır. Müasir təlim şagirdin maraq və tələbatlarına, bilik səviyyəsinə, imkan və qabiliyyətinə uyğun təşkil olunmalı, dərstdə müxtəlif xarakterli oyunlar aparmaqla idrak prosesini, təfəkkürü fəallaşdırılmalıdır. Müəllimin bələdçi, istiqamətləndirici rolu, düzgün qurulmuş şagird-müəllim, şagird-şagird münasibətləri təhsilalanın özünə inamını artırır, onu fəallaşdırır.

Açar sözlər: didaktik oyunlar, tapmaca, idrak, təfəkkür, motivasiya, dünyagörüşü, münasibət, əməkdaşlıq

Резюме: Дидактические игры играют важную роль в развитии речи и устранении дефектов речи у детей. Современное обучение должно быть организовано в соответствии с интересами и потребностями ученика, уровнем знаний, возможностями и способностями, и должно стимулировать познавательный процесс, играя в разные игры на уроке. Направляющая, руководящая роль учителя, устоявшиеся отношения ученик-учитель и ученик-ученик укрепляют уверенность ученика в себе и активизируют его.

Ключевые слова: дидактические игры, головоломки, познание, мышление, мотивация, кругозор, отношение, сотрудничество

Summary: Didactic games play an important role in the development of speech and the elimination of speech defects in children. Modern training should be organized according to the interests and needs of the student, the level of knowledge, opportunities and abilities, and should stimulate the cognitive process by playing different games in the lesson. The teacher's guiding, guiding role, a well-established student-teacher and student-student relationship enhances the student's self-confidence and activates it.

Keywords: didactic games, puzzles, cognition, thinking, motivation, horizons, attitude, cooperation.

Oyun texnologiyası tədris prosesinin müəyyən bir hissəsini əhatə edən və ümumi bir süjet, xarakter ilə birləşdirilmiş vahid bir dərşşəklində qurulur. Ardıcıl olaraq müqayisə etmək, obyektlərin əsas, xarakterik xüsusiyyətlərini vurğulamaq qabiliyyətini formalaşdıran oyunlar və məşqlər daxildir. Müəyyən meyarlara uyğun

olaraq obyektləri ümumiləşdirmək üçün oyunlar, ibtidai məktəb şagirdlərinin həqiqi hadisələri uydurma olanlardan ayırmaq bacarığını inkişaf etdirdiyi oyun qrupları, özünü idarə etmə bacarığını, reaksiya sürətini, fonemik eşitmə, ixtiraçılıq və s. bacarıqlarını inkişaf etdirən oyunlar vardır. Eyni zamanda, oyun süjeti təlimin əsas

məzmununa paralel olaraq inkişaf edir, tədris prosesinin aktivləşməsinə, bir sıra təhsil elementlərinin mənimsənilməsinə kömək edir. Fərqli oyunlardan və elementlərdən oyun texnologiyalarının tərtib edilməsi hər ibtidai sinif müəlliminin vəzifələrindən biridir.

Dərslərimdə istifadə etdiyim bir necə oyun barədə nümunələr göstərmək istədim.

I. "Poçtalyon" oyunu. Oyunun məqsədi şagirdlərin söz ehtiyatlarının artırmaq, lüğətlə

?	?	?	?	?	?
bitki	ağac	dalğa	kitab	bulka	qəfə
cığır	yelləncək	qum	dəftər	şirə	heyvan

Tapşırıq: 1. Qruplar müəyyənləşdirməlidirlər ki, onları hara dəvət edirlər.

2. Tapdıqları sözlərə görə cümlələr qurmalıdırlar.

II. "Kriptoqraflar" oyunu. Oyunun məqsədi səslərin avtomatlaşdırılması, fonetik qavrayışın inkişafı, analiz və sintez bacarıqlarının formalaşdırılması, sözün mənasının başa düşülməsi - səs və hərflərin fərqləndirici funksiyası, şagirdlərin söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi, məntiqi təfəkkürün inkişafı.

Oyun cütlərlə aparılır. Cütdə olan şagirdin biri kriptoqraf (sözləri deyən), digəri isə tapan rolundadır. Sözləri tapan şagird yalnız sözləri təxmin etməyəcək, həm də hər qrupda olan artıq sözü seçəcəkdir.

Məsələn:

1. aboqşb, şqaiq, əçəgnl, nəgz, çbıqa (boş-qab, qaşıq, çəngəl, zəng, bıçaq)

2. əlal, üqılqzl, tıbyəçoasğı, arçin, rgnə-iz (lalə, qızılgül, çobanyastığı, çinar, nərgiz)

3. petlan, duluz, gənüş, ya, ayışğ (planet, ulduz, günəş, ay, yağış)

Tapmaca oyunlar kiçikyaşlı şagirdlərin ən çox sevdiyi oyundur. Öyrəndikləri hərflərə və ya rəqəmlərə uyğun tapmacalar şagirdlərdə idraki fəallıq yaradır. Məsələn, aşağıdakı tapmacalardan istifadə etmək olar:

1. Bir təndirim var iki çörək tutur

4. Hər budağın otuz yarpağı.

(Açması : Qoz)

(Açması : İl, aylar, günlər, gecə, gündüz)

2. Babam oturub al çuxada,

5. O nədi ki, evə girməz,

Kim soyundursa gözü çıxar.

Sədaqəti eldə gəzər.

işləmək bacarıqlarını genişləndirmək, fonetik eşitmələrini inkişaf etdirmək və disqrafiyanın qarşısını almaq.

İşin gedişi: Şagirdlər içindən bir "poçtalyon" seçilir. Digər uşaqlar 4-5 nəfərlik qruplara bölünür. "Poçtalyon" qruplara "dəvətnamələr" paylayır. Qruplar müəyyənləşdirməlidirlər ki, onları hara dəvət edirlər.

(Açması: Soğan) (Açması: İt)

3. Ağzı birdi, dili mindi,

6. Ayağı yoxdur qaçır,

Gah belə deyir, gah elə.

Qanadı yoxdur uçur.

(Açması: Qələm)

(Açması: Külək)

7. Yarpağı var, ağac deyil,

8. Bazarda satılmaz

Tikilir, paltar deyil

Tərəzidə çəkilməz

Danışır adam deyil

Baldan şirindir

(Açması: Kitab)

Amma yeyilməz

Tapmacanın əsas əlaməti, şifrələnməsini tələb edən mürəkkəb bir təsvirdir (tap və sübut et). Bu təsvir qısa və tez-tez sual şəklində çərçivəyə salınır və ya onunla bitir. Tapmacaların əsas xüsusiyyəti məntiqi bir işdir. Məntiqi tapşırıqların qurulması üsulları fərqlidir, lakin hamısı şagirdlərin zehni fəaliyyətini aktivləşdirir. Uşaqlar pəzll oyunlarını sevir. Müqayisə etmək, xatırlamaq, düşünmək, təxmin etmək zehni əməyi fəallaşdırır. Tapmacaların həlli şagirdlərdə təhlil, ümumiləşdirmə, düşünmə, nəticə çıxarmaq bacarığını inkişaf etdirir.

Müəyyən dərslərdə motivasiya zamanı da serlərdən və tapmacalardan istifadə edilir. Bu çox zaman rəqəmlər öyrədilərkən şagirdlərə xoş təsir bağışlayır. Məsələn,

“1” rəqəmi	“2” rəqəmi	“3” rəqəmi
Asan bir sual verim, İnan, yoxdur beləsi. Üçdən iki çıxanda Söylə, qalır neçəsi?	Hansı qoçaq tez deyər, Söyləyin ay uşaqlar? Xor-xor yatan pişiyin, Neçə xumar gözü var?	Kvadrat dörd bucaq, Dairə bütün olar. Üçbucağın bəs onda, De, neçə bucağı var?
“4” rəqəmi	“5” rəqəmi	“6” rəqəmi
Dünyanın dörd tərəfi, Damın dörd dayağı var. Ən böyük, nəhəng filin De, neçə ayağı var?	Eşitdim, öyrənmisən İndi daha saymağı, Adamın bir əlində Neçə olur barmağı?	Cavabını kim verər, Belə asan sualın; Dörd ayağı, qulağı Neçə edər ulağın?

Problemnin aktuallığı. Didaktik oyunlar şagirdlərin dünyagörüşünün genişlənməsinə, onların dərk etmə qabiliyyətlərinin artmasına, qazanılmış bilikləri təcrübədə tətbiq etmə bacarığını, həyatı bacarıqlarının formalaşmasına zəmin yaradır.

Problemnin elmi yeniliyi. Oyun prosesində şagirdlər özləri də hiss etmədən müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirir, tədqiqatçı rolunda çıxış edirlər. Müqayisə edir, müxtəlif hərəkətləri yerinə yetirir, şifahi hesablamlar aparır, məsələ-misal həll edirlər.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Oyunlardan istifadə etməklə öyrətmək və oynayaaraq öyrənmək o qədər də sadə məsələ deyil, amma dərs prosesi ilə əyləncəni birləşdirərək hər bir dərstdə bayram əhval-ruhiyyəsi yaratmaqla onun unikallığını artırmaq olar.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. “Azərbaycan müəllimi” qəz., 2013, 25 oktyabr
2. A.S. Makarenko. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. “Azərbaycan məktəbi” jurnalının nəşri. Bakı, 1950, s. 376
3. Горкин А.П. (гл. ред.). Российская педагогическая энциклопедия. М.: Научное издательство “Большая Российская энциклопедия”, 1993, с. 501.
4. Коптелова И.Е. Игры со словами // Иностранные языки в школе, 2003, № 1, с. 54-56
5. Коротаева Е. В. Хочу, могу, умею! Обучение, погружение в общение: Учеб. пособие. М.: КСП, 1997.

E-mail: narmina—1957@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəl.dok., dos. A.M. Bəkirova*
ped.ü.fəl.dok Ə.A. Gərayev

Redaksiyaya daxil olub: 02.12.2019

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 372.851

Novruz İsa oğlu Musayev
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan Tibb Universiteti

Aypara İbrahim qızı Həsənova
fizika-riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, laboratoriya müdiri
Azərbaycan Tibb Universiteti

RİYAZİ TƏDQİQAT ÜSULLARININ TİBBİ DİAQNOSTİKA VƏ TİBBİ PROFİLAKTİKADA ROLU

Новруз Иса оглы Мусаев
доктор наук по педагогике, профессор
Азербайджанский Медицинский Университет

Айпара Ибрагим гызы Гасанова
доктор философии по физико-математическим наукам, заведующий лабораторией
Азербайджанский Медицинский Университет

РОЛЬ МЕТОДОВ МАТЕМАТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ В МЕДИЦИНСКОЙ ДИАГНОСТИКЕ И ПРОФИЛАКТИКЕ

Novruz Isa Musaev
doctor of science in pedagogy, professor
Azerbaijan Medical University

Aypara İbrahim Hasanova
doctor of philosophy in physical and mathematical sciences,, head of laboratory
Azerbaijan Medical University

THE ROLE OF MATHEMATIC RESEARCH METHODS IN MEDICAL DIAGNOSTICS AND PREVENTION

Xülasə. Məqalə diferensial tənliklərin tibbi diaqnostika və profilaktikada tətbiqinə həsr edilmişdir. Göstərilmişdir ki, ultrasəs dalğaları su mühitində yayılaraq, mühitin təmliğini parçalayır və xırda su qabarcıqlarını əmələ gətirir. Tək hüceyrəli orqanizmlər (bakteriyalar, yosunlar, eritrositlər) yüksək təzyiq altında olan həmin boşluqlara düşərək ionlaşır, dissosiyaya uğrayır və məhv olur. Təqdim edilmiş məqalə hüceyrələrin ultrasəsin təsiri altında məhv olmasının riyazi modelinə həsr edilmiş və müəyyən etmişdir ki, hüceyrələr ekponensial qanunauyğunluğa müvafiq məhv olur.

Açar sözlər: *model, ultrasəs, orqanizm, hüceyrə, tənlik, asılılıq*

Резюме. Статья посвящена роли дифференциальных уравнение в медицинской диагностике и профилактике. Статья показывает, что ультразвуковые волны, распространяясь в водной среде, расщепляют целостность среды и образует мелкие пузырьки. Простейшие – одноклеточные организмы (бактерии, водоросли, дрожжи, эритроциты) попадая в полости, образовавшиеся под высоким давлением ионизируются, диссоциируются и погибают. Представленная статья посвящена математической модели гибели клетки в среде действия ультразвука и выявляет, что в ультразвуковой среде клетки погибают в соответствии с экспоненциальной закономерностью.

Ключевые слова: *модель, ультразвук, организм, клетка, уравнение, зависимость*

Summary. The article is dedicated to the role of differential equations in medical diagnostics and prevention. The article shows that ultrasound waves while spreading out in liquid medium, disturb the integrity of the medium, creates microbubbles. Protozoa – are the unicellular organisms (bacteria, algae, yeast, erythrocytes) get ionised, while entering those cavities, get disassociated and die. The proposed article is dedicated to the studying the cell destruction in the field of ultrasound by means of mathematic modeling and it was determined that cells under ultrasound get destroyed with exponential consistency.

Key words: model, ultrasound, organism, cell, equation, dependence

Riyazi tədqiqat üsulları fiziki-kimyəvi, əc-zaçılıq və tibbi-bioloji məzmunlu məsələlərin həllində xüsusi yer tutur. Onlardan istifadə etməklə tədqiqatçı, proses və hadisələri xarakterizə edən dəyişən kəmiyyətlər arasında əlaqə yaradır, onların həlli üçün hazır üsul əldə etmiş olur. Bunun üçün istənilən sahənin mütəxəssisi öz problemini differensial tənlik dilində ifadə etməli və bununla da öz probleminin keyfiyyət xarakterli xüsusiyyətlərini həll etmək üçün əlinə hazır tədqiqat üsulu almış olur. Differensial tənliklər fizika, kimya, biologiya, tibb, farmasiya, kibernetika, sosiologiya və sair sahələrdə geniş istifadə olunur.

Müxtəlif bilik sahələrində real sistem və prosesləri tədqiq etmək üçün modelləşdirmədən istifadə edilir. Canlı orqanizmlərdəki müxtəliflik o dərəcədə böyükdür (genişdir) ki, bu dərəcədə mürəkkəb sistem haqda tam və dəqiq məlumat almaq mümkün deyil. Ona görə də tədqiqatçı müalicə, diaqnostika, farmasiya haqda yeni tədqiqat üsulu tətbiq etdikdə modelləşdirmə üsulundan istifadə edir, yəni, bəzi obyektlər (proseslər, hadisələr) çox mürəkkəb olduqları üçün onları model ilə, yəni, əsl obyektə oxşar olan, (ancaq bilərəkdən sadələşdirilmiş) obyektə əvəz edir. Praktiki olaraq, biofizika kursunun hər bir mövzusunda müxtəlif modellərə baxılır. Məsələn, hüceyrənin sitoplazmatik membranının maye-mozaika modeli, təsir potensialının formalaşdırılması modeli (Xodjkin-Xakslı modeli), əzələ təqəllüsünü təsvir edərkən qəbul olunmuş sürüşən saplar (tellər) modeli, qan sisteminin modeli (Frank modeli) və bir çox başqa modellər.

Model - tədqiq olunan obyektin sadələşmiş forması olmaqla bərabər, həm quruluşuna, həm də daxili və xarici əlaqələrinin mürəkkəbliyinə görə tədqiqatçıyı maraqlandıran əsas xüsusiyyətləri özündə saxlamalıdır. İdeyaya görə həm nəzəri, həm də təcrübi tədqiqat üsullarının hamısı əslində modelləşdirmə üsuluna əsaslanmalıdır. Tibbdə, əsas etibarilə ilə həndəsi, bioloji, fiziki

(fiziki-kimyəvi) və riyazi modelləşdirmədən istifadə edilir.

Riyazi modelləşdirmə, fiziki-kimyəvi, əc-zaçılıq və tibbi-bioloji məzmunlu məsələlərin həllində çox vacib rol oynayır. Məsələn, bəzi bakteriyaların çoxalması qanunauyğunluğu, hüceyrənin zamandan asılı olaraq böyüməsi, səs fonunda virusların, göbələklərin məhv olması qanunauyğunluğunu və s. aydınlaşdırmaq üçün riyazi modelləşdirmədən istifadə edilir. Riyazi model ya təcrübi materiallar əsasında, ya da, hər hansı hadisə haqqında mövcud olan hipotezlər və məlum qanunlar əsasında tərtib edilir. Nəzəri modelləşdirmə, sonradan təcrübi yoxlanışla öz təsdiqini tapmalıdır. Bu zaman nəzəri modelləşdirmə o zaman böyük əhəmiyyətə malik olur ki, həmin prosesin təcrübi yolla öyrənilməsi mümkün olmasın, yəni, o bioloji prosesin təcrübədə qoyuluşu (öyrənilməsi) mümkünsüz olsun, ya da kifayət qədər ağır olsun. Tərtib edilmiş riyazi modeldən istifadə edərək, müxtəlif proses və hadisələri xarakterizə edən kəmiyyətlər arasında əlaqə yaradılır, problemin gedişi mexanizmi müəyyənləşdirilir, problemin həllində əsaslı rol oynayan parametrlər müəyyənləşdirilir.

Riyazi model vasitəsilə istənilən məsələnin həllini üç mərhələyə bölmək olar:

- 1) Məsələnin həllini riyazi dilə keçirmək;
- 2) Məsələnin həlli;
- 3) Nəticənin qiymətləndirilməsi.

Məsələnin birinci hissəsi adətən, differensial tənliklərdən istifadə edib problemin riyazi modelinin tərtib edilməsindən ibarət olur və bu mərhələ məsələnin ən çətin hissəsi hesab edilir. Belə ki, lazımı sahələrdə riyazi modelin tərtib edilməsi üçün elə bir ümumi mexanizm (qayda) yoxdur. Vəzifə ancaq həmin sahədə konkret qarşıya qoyulan məqsədlər üçün yerinə yetirilir. Göstərilən tədqiqat üsulundan istifadə edərək müxtəlif problemlərin həllini araşdırmaq olar. Beləliklə, demək olar ki, model real obyektə tədqiqatın məqsədi ilə razılaşdırır: bir tərəfdən obyekti sadələşdirərək tədqiqat aparmağa imkan ya-

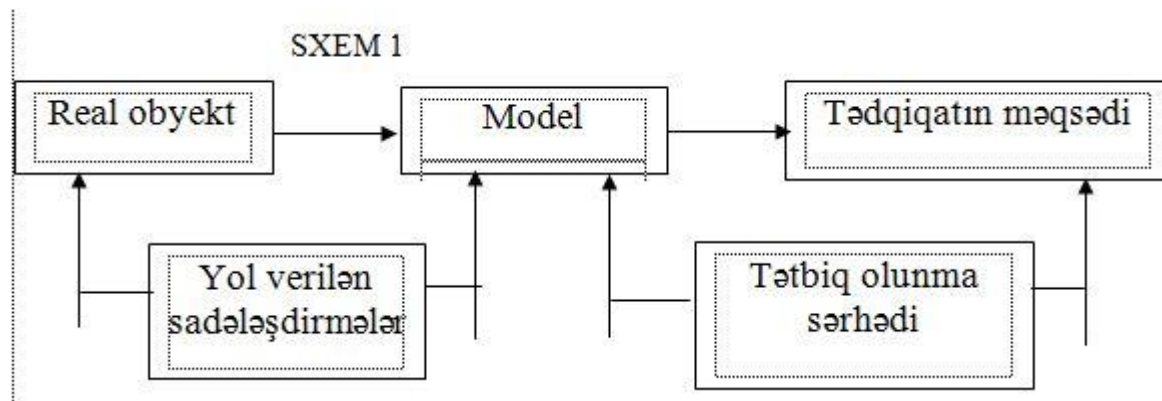
radır, ancaq digər tərəfdən tədqiqatçıyı maraqlandıran başlıca parametrləri özündə saxlayır.

Model aşağıdakı əsas tələblərə cavab verməlidir:

1. Adekvatlıq - modelin obyektə uyğunluğu, yəni model tələb olunan dəqiqliklə öyrənilən hadisənin qanunauyğunluğunu əks etdirməlidir.

2. Modelin tətbiq olunma sərhədi müəyyən edilməlidir. Yəni, tətbiq edilən modelin öyrənilən obyektə adekvatlığının sərhədi müəyyən edilməlidir, belə ki, istənilən model tədqiq olunan obyektin tam tədqiqini əks etdirə bilməz.

Modelləşdirmənin ümumi gedişini sxem 1-dəki kimi göstərmək olar.

Beləliklə, model real obyektin sadələşdirilmiş formasını tədqiqatın məqsədi ilə razılaşdırır: bir tərəfdən obyekti sadələşdirir, digər tərəfdən tədqiqatçıyı maraqlandıran əsas göstəriciləri özündə saxlayır. Modelləşdirmənin əsasını maddi aləmin və materiyanın atributlarının vahidliyi və tamlığı təşkil edir. Bir sıra hallarda fiziki nöqtəyi-nəzərdən müxtəlif olan modellər üçün eyni differensial tənlik alınır. Belə ki, məsələn, eyni diferensial tənliklər həm mexaniki, həm də elektrik rəqslərini təsvir edir. Belə xüsusiyyət, riyazi modelləşdirmədə analogiyalardan istifadə etməyə imkan verir.

Riyazi modelləşdirmə tibbin müxtəlif sahələrində: tibbi profilaktikada, müayinə işlərində, dezinfeksiya tədbirlərində, mikrobioloji araşdırmalarda və s. çox önəmli rol oynayır. Bil-diyimiz kimi, dalğa mühitdə yayılarkən özü ilə enerji daşıyır. Bu enerjinin intensivliyi $\dot{I} = ((\rho A^2 \omega^2)/2)v$ düsturu ilə təyin edilir. Göründüyü kimi, dalğanın intensivliyi dairəvi tezliyin kvadratı ilə düz mütənəsbidir. Deməli, hətta nisbətən kiçik amplitudlarda belə, kifayət qədər yüksək intensivliyə malik dalğa almaq olar. Bundan başqa, yayılan dalğavari prosesdə iştirak edən hissəciyin təcili

$$a = d^2\theta/dt^2 = -A\omega_0^2 \cos(\omega_0 t + \varphi_0)$$

(1)

düsturu ilə təyin olunur. Göründüyü kimi, dalğavari prosesdə rəqs edən hissəciyin təcili çox böyük qiymətə bərabər ola bilər. Bu da hə-

min hissəciyə təsir edən qüvvənin kifayət qədər böyük olduğunu və dalğanın təsirinə məruz qaldığını göstərir. Nəticədə, maye mühit daxilindəki bərk hissəciklər xırdalanaraq toz halına düşür. Bu prosedən istifadə etməklə vərəm, bronxial astma, yuxarı nəfəs yollarının katarı kimi xəstəliklərdə geniş istifadə olunan müxtəlif dərman maddələrinin aerosolları hazırlanır və istifadə edilir.

Mexaniki dalğalar, o cümlədən, ultrasəs dalğaları, maye mühitdə yayılarkən onun əmələ gətirdiyi sıxlaşma və seyrəkləşmə mayenin bütövlüyünün qırılmasına (parçalanmasına) səbəb olub, mikroqaz qabarcıqları - *kavitasiyalar* əmələ gətirir (seyrəkləşmə fazasında). Kavitasiyalar az yaşayır (çox dayanmır) və tez qapanır. Bu zaman bu kiçik həcmdə (qabarcıqlarda) kifayət qədər böyük enerji ayrılır, hissəciklərin böyük təcilli (10^6 m/san^2) rəqsi hərəkəti yaranır, maddənin qızması, həm də molekulların ionizasiya və dissosiasiyası baş verir. Eyni zamanda, həmin kavitasiyalara (qabarcıqlara) daxil olan viruslar, mikroblar, köbəkəklər məhv olurlar ki, bu proseslərdən profilaktika (dezinfeksiya) məqsədi üçün istifadə edilir.

Ultrasəsin təsiri ilə baş verən fiziki proseslər, bioloji obyektlərdə aşağıdakı əsas effektləri törədir:

- Hüceyrə və mikrohüceyrə elementləri səviyyəsində mikrotitrəmə yaradır;
- Biomakromolekulu parçalayır (dağıdır);

- Bioloji membranın quruluşunun dəyişməsinə (yenidən qurulmasına) və zədələnməsinə səbəb olur, onun nüfuz etdirmə qabiliyyətini dəyişdirir;

- İstilik təsiri göstərir;

- Hüceyrəni və mikroorqanizmləri dağıdır (parçalayır).

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq ultrasəs fonunda (ultrasəsin təsir sahəsində hüceyrələrin məhv olma qanunauyğunluğunu araşdıraraq.

Səs fonunda (səsin təsir sahəsində) hüceyrənin parçalanma (məhv olma) qanunu. Ultrasəs dalğalarının təsir sahəsində kavitasiyaların əmələ gəlməsi, mayenin bütövlüyünün pozulması, suspensiya maddələrinin qırılaraq (parçalanaraq) toz halına düşməsi nəticəsində, sıxlığı mayenin sıxlığı ilə müqayisədə çox az olan kiçik hava qabarcıqları əmələ gəlir. Bəsirlər, yəni, bir hüceyrəli canlılar (bakteriyalar, yosunlar, mayalar, eritrositlər) intensiv səs fonunda həmin boşluqlara daxil olmaqla parçalanma (məhv olma) bilər. Müxtəlif formada olan bioloji hüceyrələrin nisbi parçalanma (məhv olma) sürəti, çox geniş tezlik diapazonunda sabit qalır. Bu sürət müxtəlif formalı hüceyrələrin nisbi kövrəkliyini xarakterizə edə bilər. Bunu miqdarı ifadə etmək üçün, hüceyrələrin sabit ultrasəs fonunda (təsir sahəsində) parçalanma sürətini təyin edək. Parçalanma sürətinin qiymətini, heç olmasa 1% parçalanmamış hüceyrə qalana kimi olan qiymətində, aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$dN/dt = -RN \quad (2)$$

harada ki, N -hüceyrənin konsentrasiyası; t -zaman; R -sabitdir. (2) bərabərliyində dəyişənləri ayıraq və alınan bərabərliyi inteqrallayaq:

$$\frac{dN}{N} = -Rdt; \quad \int \frac{dN}{N} = \int -Rdt; \quad \ln$$

$$|N| = -Rt + \ln |C|;$$

$$\ln|N| = \ln e^{-Rt} + \ln|C|; \quad N = Ce^{-Rt}.$$

C sabitini $t=0$ şərtindən tapmaq olar: $t=0$ olduqda, $N = N_0 = C$ olar və onda $C = N_0$ alırıq. Onda $N=N_0e^{-Rt}$, yəni sabit ultrasəs fonunda (səsin təsir sahəsində) hüceyrənin parçalanması (məhv olması) eksponensial qanunla baş verir.

Güclü intensivliyə malik ultrasəs dalğaları mayelərdə yayılarkən əmələ gələn qabarcıqlar (kavitasiyalar) əvvəlcə mikroskopik ölçüdə olur, sonra yavaş-yavaş böyüyür. Belə boşluqlara maye buxarları, yaxud mayədə həll olunan qazlar daxil olur və bu boşluqda təzyiq bir neçə min atmosferə qədər yüksəlir. Maye daxilində olan mikroorqanizmlər həmin boşluqlara daxil olmaqla orada məhv olurlar.

Problemin aktuallığı. Dəqiq elmlərin tibbi təhsilə gətirilməsi, tibbi tədqiqat üsullarında və tibbi ixtisas fənləri ilə inteqrasiyası müasir dövrün aktual problemlərindən biridir.

Problemin elmi yeniliyi. Riyaziyyatın müxtəlif sahələrinin, xüsusilə riyazi modelləşmənin tibbin müxtəlif sahələrinə tətbiqi aktual problem olmaqla bərabər, həm də elmi yenilikdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Riyazi modelləşmənin tibbi profilaktikada, mikrobiologiyada, sanitariya sahələrində və s. tətbiqinin böyük praktik əhəmiyyəti var.

Ədəbiyyat:

1. Musayev N. İ.Fiziki modelləşdirmə, onun tibbi və bioloji fizika və fiziologiyanın tədrisində rolu // Odlar yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji xəbərləri, 2008, № 26, s. 113-119
2. Лобоцкая Н.Л., Морозов Ю.В., Дунаев А.А.. Высшая математика. Минск:Высшая школа, 1987.
3. Федорова В. Н., Фаустов Е.В. Медицинская и биологическая физика. М.: Геотар-медиа, 2010.
4. Антонов В.Ф., Черныш А.М., Пасечник В.И., Вознесенский С.А., Козлова Е.К. Биофизика. М.: Владос, 2006.

E-mail: drmusayev@gmail.com

Rəyçi: *biol.ü.fəls. dok.* Q.M. Əliyev

Redaksiyaya daxil olub: 12.11.2019.

UOT 372.851

Xəyalə Yusif qızı Çaltikova

Bakı şəhəri Eldar Əliyev adına 93 nömrəli məktəbin riyaziyyat müəllimi

RİYAZİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ DİDAKTİK OYUNLARIN QAYDALARI VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Хаяла Юсиф гызы Чалтикова

учитель математики школы № 93 имени Эльдара Алиева гор. Баку

ПРАВИЛА И ЗНАЧЕНИЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

Khayala Yusuf Chaltikova

mathematics teacher at school number 93 named after Eldar Aliyev of Baku city

RULES AND IMPORTANCE OF DIDACTIC GAMES IN MATH LESSONS

Xülasə: Didaktik oyunlar uşaqlarda nitqin inkişafı, nitq qüsurlarının aradan qaldırılması prosesində əsaslı rol oynayır. Müasir təlim şagirdin maraq və tələbatlarına, bilik səviyyəsinə, imkan və qabiliyyətinə uyğun təşkil olunmalı, dərstdə müxtəlif xarakterli oyunlar aparmaqla idrak prosesini, təfəkkürü fəallaşdırılmalıdır. Müəllimin bələdçi, istiqamətləndirici rolu, düzgün qurulmuş şagird-müəllim, şagird-şagird münasibətləri təhsilalanın özünə inamını artırır, onu fəallaşdırır.

Açar sözlər: riyaziyyat, didaktik oyunlar, fəallaşma, idrak, bələdçi, təfəkkür, bilik, bacarıq

Резюме: Дидактические игры играют важную роль в развитии речи и устранении дефектов речи у детей. Современное обучение должно быть организовано в соответствии с интересами и потребностями ученика, уровнем знаний, возможностями и способностями, и должно стимулировать познавательный процесс, играя в разные игры на уроке. Направляющая, руководящая роль учителя, устоявшиеся отношения ученик-учитель и ученик-ученик укрепляют уверенность ученика в себе и активизируют его.

Ключевые слова: математика, дидактические игры, активация, познание, руководство, мышление, знания, навыки.

Summary: Didactic games play an important role in the development of speech and the elimination of speech defects in children. Modern training should be organized in accordance with the interests and needs of the student, the level of knowledge, capabilities and abilities, and should stimulate the cognitive process by playing different games in the lesson. The guiding, leading role of the teacher, the established student-teacher and student-student relationships strengthen the student's self-confidence and activate him.

Keywords: math, didactic games, activation, cognition, guidance, thinking, knowledge, skills

Hər bir oyun müəyyən spesifik vəzifələrin həllinə kömək edir: nə qədər bilik vermək, hansı bacarıqlar formalaşdırmaq, beyinin hansı funksiyalarını (diqqət, yaddaş, düşünmə, nitq) inkişaf etdirmək, şəxsiyyət xüsusiyyətlərini formalaşdırmaq və s.

Dərslərdə didaktik oyunlardan istifadə edərkən müəyyən qaydalara əməl etmək vacibdir. Əvvəlcə oyunun qaydaları sadə, dəqiq tərtib olunmalı və təklif olunan materialın riyazi məzmunu şagirdlər tərəfindən başa düşülməlidir.

Əks təqdirdə, oyun marağa səbəb olmayacaq və rəsmi olaraq keçiriləcəkdir.

Oyun kifayət qədər zehni fəaliyyət üçün əlverişli olmalıdır, əks halda pedaqoji məqsədlərin yerinə yetirilməsinə kömək etməyəcək, riyazi sayıqlığı və diqqəti inkişaf etdirməyəcəkdir.

Oyun zamanı istifadə olunan didaktik material şagirdin maraq dairəsi, yaş və anlaq səviyyəsinə uyğun olmalıdır, əks halda bu şagirdə maraqlı olmayacaqdır.

Komanda yarışları ilə əlaqəli bir oyun keçirərkən, onun nəticələrini bütün şagirdlər və ya seçilmiş şəxslər tərəfindən nəzarət təmin edilməlidir. Nəticələrin hecablanması açıq, aydın və ədalətli olmalıdır.

Əgər bir dərstdə bir neçə oyun keçirmək nəzərdə tutulubsa, sadədən mürəkkəbə prinsipi nə əməl olunmalıdır.

Riyaziyyat fənni üzrə oyunlar keçirərkən onların xarakteri müəyyən ölçüdə olmalıdır. Hər dərstdə oyunlardan istifadə etmək məqsədəuyğun deyil.

Oyun zamanı şagirdlər riyazi ağılla düşüncəli, nitqləri düzgün, aydın, qısa olmalıdır. Nəticəni əldə etmək üçün oyunu bir dərstdə başa çatdırmaq lazımdır. Yalnız belə olarsa, oyun müsbət təsir göstərəcəkdir.

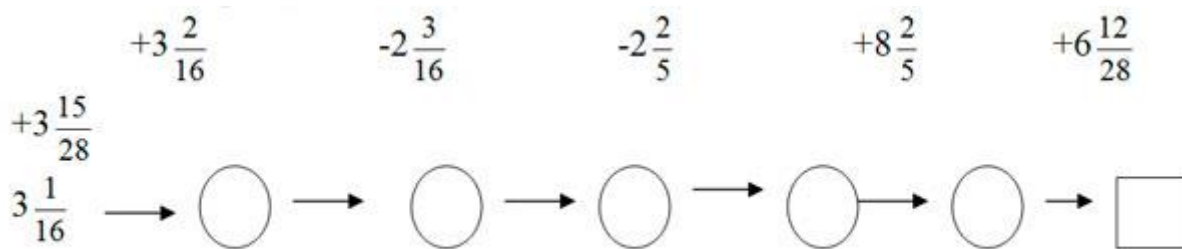
Didaktik oyunlar və oyun elementlərindən istifadə edərkən:

1. Dərstdəki digər fəaliyyətlər sistemində didaktikanın yerini müəyyənləşdirmək;

2. Təbiətdə fərqli olan riyazi materialın öyrənilməsinin müxtəlif mərhələlərində onlardan istifadənin məqsədəuyğunluğunu qiymətləndirmək;

3. Dərsin didaktik məqsədi və şagirdlərin hazırlıq səviyyəsi nəzərə alınmaqla didaktik oyunların aparılması üçün metodologiya hazırlamaq;

4. Oyun fəaliyyətinin məzmununa qoyulan tələblərin məqsədəuyğunluğunu öyrənmə inkişafının ideyaları fonunda qiymətləndirmək kimi məsələləri göz önündə saxlamaq lazımdır.

2. "Üçüncü artıqdır"

Komandalara növbə ilə müxtəlif obyektlərin adları göstərilir. Onlardan ikisinin ümumi cəhəti var, üçüncünün fərqlidir. Məsələn:

- Hektar, sahə, metr;
- Yard, ton, sentner;
- Konus, kvadrat, dairə;
- Üçbucaq, düzbucaqlı, kvadrat;

Didaktik oyunlar fəal təlim formaları ilə bir sistemdə istifadəsi nəticədə aşağıdakı vəzifələrin həllinə səbəb olmalıdır:

- müəllim şagirdlərə elmin müasir inkişaf səviyyəsinə uyğun biliklər verməlidir;

- şagirdləri bilikləri əldə etməyi öyrədilməlidir;

Didaktik oyunların təşkili üçün müəyyən tələblər olmalıdır:

- oyun şagirdlərin sərbəst yaradıcılığına və müstəqil fəaliyyətinə əsaslanmalıdır;

- oyun müəyyən bir yaş üçün əlçatan olmalıdır;

- oyunun hədəfi əldə edilə bilən və dizayn rəngarəng, müxtəlif olmalıdır;

- oyunun zəruri bir elementi onun emosionallığıdır. Oyun xoş bir cavab, şən əhval-ruhiyyə, məmnuniyyətə səbəb olmalıdır;

- komandalar və ya fərdi iştirakçılar arasında rəqabət elementinin olmalıdır;

Didaktik oyunların və oyun elementlərinin təşkilində müəllimin də müəyyən rolu vardır:

- şagirdlərin yaradıcılıq təfəkkürünü inkişaf etdirmək;

- müəllim nəzarəti və rəhbərliyi şagirdlərin təşəbbüsü və müstəqilliyini boğmamalıdır;

- oyun zamanı müəllim bələdçi və istiqamətverici olmalıdır.

Riyaziyyat fənnindən istifadə edilən bir neçə didaktik oyunlardan misallara baxaq.

1. "Riyaziyyat estafeti."

Şagirdlər növbə ilə bir-birinə tapşırıq yazılmış vərəqi ötürərək onu yerinə yetirirlər.

- Düz xətt, segment, bucaq;

3. "Səhvini tap." (şifahi)

Dərs başlamazdan əvvəl müəllim yazı lövhəsinə nümunələr yazır və ya kompüterdən istifadə edərək lövhəyə proyeksiya edilə bilər. Şagirdlər səhvi tapıb, səhvi düzəldən qaydanı deməlidirlər. Məsələn:

a) $0,134 \cdot 1000 = 13,4$ a) $3,2 \cdot 100 = 0,032$

- б) $16,12 : 4 = 4,3$ б) $27,18 : 3 = 9,6$
 в) $1,06 + 0,4 = 1,1$ в) $2,7 + 0,03 = 2,73$
 г) $5,72 - 0,2 = 5,7$ г) $3,61 - 0,1 = 3,6$
 д) $16,5 : 0,1 = 1,65$ д) $5 : 100 = 500$
 4. "Sehrli kvadratlər"

A) Kvadratlardakı ədədləri elə yazın ki, istənilən şaquli, üfüqi xətdə ədədlərin cəmi 0-dir.

-3	5	
7		
		3

B) Ədədləri kvadratın hücrələrində elə yazın ki, istənilən diaqonal, şaquli, üfüqi tərəfdəki məhsul müsbət sayə bərabər olsun. -1; -2; -3; -4; 5; -6; -7; 8; -9

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. "Azərbaycan müəllimi" qəz., 2013, 25 oktyabr
2. A.S.Makarenko. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. "Azərbaycan məktəbi" jurnalının nəşri, 1950, s.376
3. Горкин А.П. (гл. ред.). Российская педагогическая энциклопедия. М.: Научное издательство "Большая Российская энциклопедия", 1993.. s.501
4. Жукова И.В. Дидактические игры на уроках английского языка // Первое сентября. Английский язык, 2006, № 7, с. 40
5. Коптелова И.Е. Игры со словами // Иностранные языки в школе, 2003, № 1, с. 54-56
6. Коротаева Е. В. Хочу, могу, умею! Обучение, погружение в общение: Учеб. пособие. М.: КСП, 1997.
7. Пиаже Ж. Вопросы психологии. М.: Педагогика, 1988, 400 с.

E-mail: xayala93@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.fəl.dok. A.M. Bəkirova
 ped.ü.fəl.dok. Ə.A. Gərayev

Redaksiyaya daxil olub: 26.11.2019

UOT 372.851.4

Əlişah Əzizxan oğlu Eyyubov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialının müəllimi

HƏNDƏSƏ MƏSƏLƏLƏRİNİN TƏSNİFİ VƏ HƏLLİ METODİKASI

Алишah Азизхан оглы Эйюбов
преподаватель
Шамахинского филиала Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

МЕТОДИКА РЕШЕНИЯ И КЛАССИФИКАЦИЯ ГЕОМЕТРИЧЕСКИХ ЗАДАЧ

Alishah Azizkhan Eyyubov
Shamakhi branch of Azerbaijan State Pedagogical University

CHARACTERISTICS AND SOLUTION METHODOLOGY

Xülasə. Həndəsə məsələlərinin həllinin təsnifatı dörd bölmə üzrə araşdırıla bilər: hesablama aparmaqla həll metodu, isbat etməklə həlli, qurma üsulu ilə həlli qaydası və həndəsə məsələlərinin şifahi həlli metodu.

Hesablama tələb edən üsulda verilən düstur və qaydalara əsaslanırıq. Qurma metodunda qurmanın (müstəvidə və ya fəzada) alqoritmini tətbiq edirik. İsbat tələb edən məsələlərdə şagirdlərin isbata aid bilik və bacarıqlarını inkişaf etdiririk. Şifahi həll metodunda onların məsələni tez və məntiqli şəkildə yerinə yetirməyi öyrədirik. Təsnifatın bütün mərhələlərində fəza təsəvvürləri inkişaf edir, məntiqi təfəkkür artır.

Açar sözlər: müstəvi, düz xətt, fəza, təsnifat, metod

Резюме: Классификация решения геометрических задач может быть изучена в четырех разделах: метод решения путем вычисления, метод решения путем доказательств, метод решения методом построения и метод устного решения геометрических задач.

Мы опираемся на формулу и правила, приведенные в методе, который требует вычислений. В методе построения мы применяем алгоритм установки (на плоскости или в пространстве). В задачах, требующих доказательств, мы развиваем знания и навыки учащихся. С помощью метода устного решения мы учим их, как быстро и логично решить задачу. На всех этапах классификации развивается пространственное воображение, усиливается логическое мышление.

Ключевые слова: плоскость, прямая линия, пространственный, классификация, метод

Summary: The classification of the solution of geometric problems can be studied in four sections: the solution method by calculation, the solution method by evidence, the method of solution by the method of construction and the method of oral solution of geometric problems.

We rely on the formula and rules given in a method that requires computation. In the construction method, we use the installation algorithm (on a plane or in space). In tasks requiring evidence, we develop the knowledge and skills of students. Using the oral solution method, we teach them how to quickly and logically solve a problem. At all stages of classification, spatial imagination develops, logical thinking intensifies.

Key words: flatness, straight line, space, classification, method

Həndəsənin öyrənilməsində, fiqurların xas olduqları xassələr sisteməlik şəkildə öyrənilməlidir. Hər bir həndəsə məsələ nəzəri bilikləri daha dərinədən öyrənməyə, şüurlu şəkildə mənimsənilməsinə kömək edir. Həmçinin bu, bilik və bacarıqları təcrübəyə tətbiq etdirmək vərdiş-

lərini artırır. Şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişafında cəbrə aid məsələlərlə yanaşı, həndəsə məsələlərinin də böyük rolu vardır. Lakin şagirdlərin fəza təsəvvürlərinin inkişafı və formalaşması üçün həndəsə məsələləri çox vacibdir. Bu, demək olar ki, həndəsə məsələlərinin üzəri-

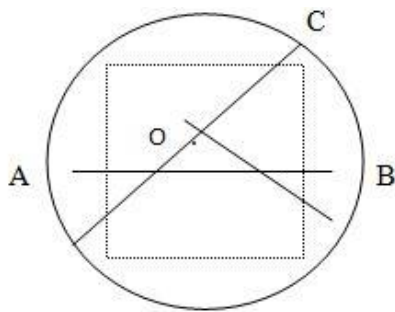
nə düşür. Hər bir məsələnin ümumi məqsədi olmalıdır. Bundan əlavə, xüsusi konkret bir məqsədi olmalıdır ki, bu da həndəsə məsələlərində aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Həndəsə dərində yeni keçilmiş teorem və təkliflərin şagirdlər tərəfindən yaxşı başa düşülmə-düşülmədiyini yoxlamaq məqsədi ilə verilən məsələlər. Belə məsələlər hər bir mövzu keçirildikdən sonra verilir. Məsəl üçün, düz xətt və çevrənin qarşılıqlı vəziyyətinə aid mövzuda, düz xətlə çevrənin öyrəndikdən sonra şagirdlərə belə bir məsələ vermək olar.

Məsələ: Hər hansı radiuslu çevrənin xaricində onu kəsməyən parça çəkin. Parçanın orta və uç nöqtələri ilə çevrənin mərkəzini birləşdirin. Alınmış parçaların uzunluqlarını ölçün və nəticəni müqayisə edin.

2. Sonradan öyrəniləcək teorem və təkliflərin öyrənilməsinə hazırlıq məqsədilə şagirdlərə verilən məsələ. Məsəl üçün, növbəti dərində çevrə daxilində çəkilmiş daxili və mərkəzi bucaqlar, onlar arasındakı münasibətləri təyin etmək məqsədilə bucaqların ölçülməsi qaydalarını şagirdlərə öyrətmək. Sonra eyni qövsə söykənən mərkəzi və daxilə çəkilmiş bucaqların ölçülməsi haqqında teorem öyrəniləcəksə, şagirdlərə belə bir məsələ vermək olar.

Məsələ: AB qövsünün qiyməti 80° olarsa, $\angle BAC$ və $\angle BOC$ bucaqlarının dərəcə qiymətini tapın.

Şəkil:1

3. Bu tip məsələləri həll etdikdən sonra mövzuya aid teoremlərin isbatını sinifdə şagirdlərə vermək olar. Bu daha faydalıdır ki, evdə şagirdlərin qarşısına çıxan suallar sinifdə araşdırılır, hər bir xüsusi hallar ümumiləşdirilir. Hər hansı bir məsələnin həllini yerinə yetirmək məqsədi ilə şagirdlərə məsələlər verilə bilər.

Məsələ: Verilən bucağa və ya verilən parçaya bərabər bucağın və ya parçanın qurulmasını pərgar və xətkəşin köməyi ilə yerinə yetirin.

Belə məsələlərin həlli şagirdlərdə sonradan həll edəcəkləri bəzi məsələlərə imkan yaradır. Belə ki, verilən bucağına və iki tərəfinə üçbucağın qurulması bir qədər sadələşir.

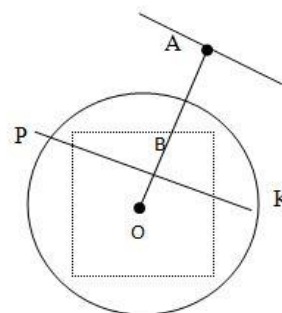
4. Şagirdlərə əvvəlcədən keçilən bir çox materialların təkrar olunmasına kömək məqsədi ilə məsələ verilə bilər. Belə verilən məsələlərin həllinə hazırlıq olaraq əvvəlcədən elə məsələləri də həll etdirmək lazımdır ki, sonrakı məsələlərdə şagird yeri gəldikcə istifadə edə bilsin. Həmçinin bəzi nəzəri materialları da təkrar etdirmək lazımdır.

Məsələ: Perimetri verilmiş üçbucağın hər hansı tərəfinə çəkilmiş orta xəttin ayırdığı üçbucağın perimetrini tapın.

5. Keçirilmiş bəzi mövzuların təkrar olunmasına kömək etmək məqsədilə şagirdlərə verilən məsələ: Məsəl üçün düz xətt çevrənin qarşılıqlı vəziyyəti, düz xəttə çevrə kəşmir, düz xəttə çevrənin bir ortaq nöqtəsi var, düz xətt çevrəni kəsir və s. təkrar etmək məqsədi ilə belə bir məsələ verilə bilər.

Məsələ:

$AB = 3,2 \text{ mm}$, $PK = 13,2 \text{ mm}$ olarsa, AO parçasını tapın.

Şəkil:2

6. Həndəsi biliklərin istehsalata, praktikaya tətbiqini göstərmək məqsədi ilə məsələ verilə bilər. Bu tipli məsələlərin məzmunu yer səthində aparılan ölçmə işlərinə, istehsalata, kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə və s. aid olmalıdır. Praktika tətbiq olunan belə məsələlərin seçilməsində müəllim aşağıdakılara diqqət yetirməlidir.

1) Həndəsi biliklərin praktikaya tətbiqini göstərən məsələlərin praktika ilə əlaqəsi real olmalıdır.

2) Məsələ şagirdlərin bilik və sinif səviyyəsinə uyğun olmalıdır.

3) Həmin məsələ riyazi məzmunla malik olmaqla, müasir tələblərə cavab verməlidir.

Onu da qeyd edək ki, praktika məzmunlu məsələlər içərisində göstərdiyimiz tələblərə cavab verən məsələlər müasir dərsləklərdə lazımı qədər verilmişdir. Hər bir dərsləkdə həndəsə bölmələrində belə məsələlər hissə-hissə, hər mövzuya aid ayrılıqda nəzəri və praktik tapşırıq kimi verilmişdir. Belə məsələyə baxaq:

Məsələ: Uzunluğu 6 m olan nərdivan evin damına çıxmaq üçün söykənmişdir. Nərdivan yerlə 30° -li bucaq altında olarsa, divarın hündürlüyünü tapın.

4. Şagirdlərin mövzunu neçə mənimsədiklərini müəyyən etmək məqsədi ilə verilən məsələ.

Belə məsələlər həmişə şagirdlərin biliyini yoxlamaq məqsədi ilə verilir. Ona görə də müəllim yazılı yoxlama işi aparmalıdır. Ona görə də mövzu tam əhatə olunmaqla məsələlər verilməlidir. Göstərdiyimiz bu məqsədləri müəllim nəzərə almaqla, şagirdləri müntəzəm surətdə məşğul etməlidir. Verilən belə məsələlərin hər birində bu tələblər nəzərə alınmalıdır. O da məlumdur ki, həndəsə məsələləri üç növə bölünür:

- 1) Hesablama məsələləri;
- 2) İsbata aid məsələlər;
- 3) Qurma məsələləri.

Bu bölgü bir o qədər də dəqiq olmaya bilər, ona görə ki, bəzi məsələlərin həllində bəzən isbat və hesablama mərhələləri bir yerdə yerinə yetirilə bilər. Buna baxmayaraq, bu cür bölgü həndəsə məsələlərinin həllini daha çox asanlaşdırır. Şagirdlərin məsələ həlli bacarığını və vərdişlərini formalaşdırır. Fəza təsəvvürlərinin və məntiqi təfəkkürlərin inkişaf etdirir.

İndi hesablama məsələləri və onların həlli haqqında bəzi məsələlərə baxaq: Qeyd edək ki, hesablama məsələsi dedikdə verilən elementlərə görə hansı fiqura aid olan məchul kəmiyyətlərin hesablama yolu ilə tapılması nəzərdə tutulur. Belə məsələlər üç qrupa bölünür:

1. Hər hansı bir təklif verilir və onun tətbiqi ilə həll olunan məsələ;

2. Verilən təklifə əsasən cəbri tənlik qurmaqla həll olunan məsələ;

3. Müxtəlif təkliflərin verilməsi ilə həll olunan məsələlər.

Əvvəlcə birinci təklifə aid olan məsələyə baxaq:

Məsələ: Perimetri 58 sm , tərəflərindən biri o birindən 10 sm böyük olan paraleloqramın tərəflərini tapın. Belə məsələlərdə şagirdin məntiqi mühakiməsi çox inkişaf etmir. Sadəcə olaraq, bölmənin və bölməyə aid teoremlər və təkliflərin nə dərəcədə düşünülmüş olub-olmadığını yoxlamaq olur. Lakin elə məsələlər də tərtib etmək olar ki, onun həlli məlum teoremlər və təkliflərə aid mühakimələr tələb etsin.

Məsələ: Tərəflərinin uzunluqları nisbəti $2:3:5:7$ və perimetri 51 sm olan dördbucaqlının tərəflərini tapın.

Bu tip məsələlər şagirdlərin həndəsəyə aid bilik və bacarıqlarını zənginləşdirir, lakin ən böyük əhəmiyyəti ondadır ki, cəbr və həndəsə arasında sıx əlaqə yaradır.

Üçüncü qrup məsələlərdə isə şagirdlərin fəza təsəvvürünün məntiqi mühakimə aparmaq bucağı formalaşır, həndəsəyə aid bilikləri daha da dərinləşir.

Məsələ: Bərabərtərəfli üçbucağın və təpələri bu üçbucağın tərəflərinin orta nöqtələri olan üçbucağın xaricinə çəkilmiş çevrələrin radiusları nisbətini tapın.

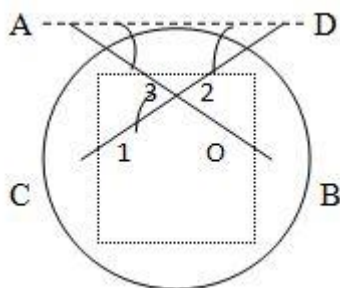
Üçüncü qrup məsələləri seçərkən çətinlik dərəcəsini nəzərə almaq lazımdır. Bəzən də şagirdlərə elə sadə məsələlər vermək lazımdır ki, çətin məsələlərin tərkibində belə sadə məsələlərin həlli əvvəlcədən məlum olsun. Beləliklə, belə məsələlərin həllində çətinlik dərəcəsinin artmasına xüsusi fikir verilməlidir. Həndəsə məsələlərinin həllində əsas məqsədlərdən biri də planın tərtib edilməsidir. Hesab məsələlərinin həllində çox vacib məsələ ondan ibarət olur ki, hazırlanmış plan axıra qədər yerinə yetirilməlidir. Əgər məsələnin həllinin bir neçə üsulu varsa, bütün üsullardan istifadə olunmaqla məsələ həll olunmalıdır. Lakin ən səmərəlisini və maraqlısını seçmək lazımdır. Qeyd edək ki, bu zaman müəllim bir qədər səbirli olmalıdır. Məsələnin həlli yollarını şagirdlərə tez çatdırmamalıdır. Baxmayaraq ki, bu, vaxt itkisinə səbəb ola bilər. Ancaq bu zaman vaxt itmir, şagirdlər həndəsəni dərinlən öyrənir, mühakimə aparmağa vaxt qazanır, hesablama aparmaq bacarıqları artır, sonralar vaxta qənaət etməyə kömək edir.

Vaxt itirməmək və şagirdləri çox yormamaq üçün analitik metodun yazılışının hamısını yazmamaq olar. Məsələn o vaxt həll etmiş hesab edə bilərik ki, dəqiq mühakimə aparılmış olsun, məsələyə aid çertyoj düz və səliqəli çəkilmiş olsun. Aşağıdakı məsələyə baxaq:

Məsələ: Oturacaqları **10sm və 26 sm** olan bərabəryanlı trapesiyanın diaqonalı yan tərəfə perpendikulyardır. Trapesiyanın iti bucağının tangensini tapın.

İsbata aid məsələlər haqqında məsələ təyin edərkən elə teoremlər var ki, onların isbatı proqramda verilməyib. Bu teorem və təklifləri isbat məsələləri kimi şagirdlərə vermək olar. Bu zaman şagirdlərin məntiqi təfəkkürü, fəza təsəvvürləri inkişaf edir, bilik dairəsi genişlənir, elmə marağı artır. Belə isbat məsələləri şüurlu yerinə yetirilirsə, teorem və təkliflərin əzbərlənməsinə heç bir ehtiyac olmur. İsbata aid məsələlərin həllində işi bir qədər asanlaşdırmaq məqsədi ilə məsələni sözlə demək əvəzinə şəkillər vasitəsi ilə də verə bilərik. Bunu əvvəlcədən hazırlanmış plakatlarla da etmək olar. Belə məsələyə baxaq.

Məsələ: Çevrə daxilində **AB və CD** diametrləridir. İsbat edin ki, $\angle 1 = \frac{\angle AOC - \angle DOB}{2}$ olur.

Şəkil 3

Şagirdlərə kömək etmək məqsədilə **AD** vətərini çəkək $\angle 2$ və $\angle 3$ bucaqlarını göstərmək kifayətdir.

Belə məsələlərin həllində şagirdlər aşağıdakı cəhətləri nəzərə almalıdırlar:

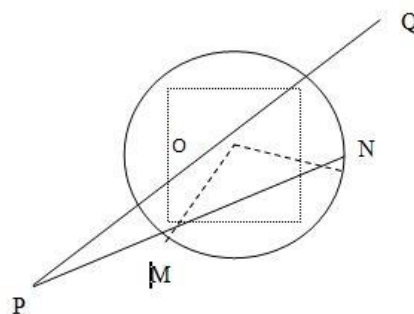
1. Məsələni həll etməzdən əvvəl öyrənilmiş teorem və təriflərin şərt və hökmlərini yaxşı düşünməlidirlər.

2. Belə məsələlərə bənzər məsələlərin həllini də bacarmalıdırlar.

3. Hesablama məsələlərində olduğu kimi isbat məsələlərində də analiz metodundan yaxşı istifadə etməyi bacarmalıdırlar.

4. Şagirdlər isbata aid məsələdə əksini fərzetmə və analogi qayda ilə yerinə yetirmə metodlarından istifadə etməyi bacarmalıdırlar. Nümunə üçün belə bir məsələ verək.

Məsələ: Çevrənin **MN** vətəri çəkilmişdir. **NP – MO** qədər uzadılmışdır. **PQ** kəsəni ilə **MO** radiusu çəkilmişdir. $\angle P = \frac{1}{3} \angle MOQ$ olduğunu isbat edin.

Şəkil: 4

Qurma məsələlərin həlli və həndəsə məsələlərinin şifahi həlli haqqında ətraflı məlumat vermək olar. Lakin bunları qısa şəkildə verir. Belə ki, həndəsə qurma məsələləri verilən elementlərə görə verilmiş fiqurun qurulmasını tələb edən məsələlərdir. Belə məsələlər şagirdlərin fəza təsəvvürlərini, məntiqi təfəkkürlərini geniş surətdə inkişaf etdirir. Şagirdin çertyoj alətləri ilə işləmək vərdişlərini artırır. Nəzəri və təcrübi bilikləri bir-birilə əlaqələndirir. Aşağı siniflərdə (V sinifdən başlayaraq) şagirdlər vurmanı xətkəş, günyə, pərgar, transpotir vasitəsilə yerinə yetirirlər. Belə ki, xətkəşlə hər hansı parçaya bərabər parçanı qurmaq pərgarla çəkmək, günyə ilə bucaq çəkmək və s. işləri yerinə yetirirlər. Yuxarı siniflərdə isə bu işləri yalnız pərgar və xətkəşlə yerinə yetirməyi, sadə həndəsi qurmaları bacarırlar. Həndəsi qurma məsələləri asan olduğu qədər həm də çətindir. Onun yerinə yetirmə mərhələlərinin hamısını birdən şagirdlərə vermək olmaz. Müəyyən ardıcılıqla yerinə yetirilməlidir. Həmçinin hər bir mərhələyə şagirdlər hazır olmalıdırlar. Yeni mərhələni əvvəlki mərhələləri möhkəm mənimsədikdən sonra yerinə yetirməlidirlər.

Qeyd edək ki, şifahi çalışmalar cəbrin tədrisində olduğu kimi, həndəsədə də mümkündür. Şifahi həndəsə məsələlərinin həlli şagirdlərin fəza təsəvvürlərini inkişaf etdirir. Həndəsə mə-

sələlərinin şifahi həlli iki şəkildə yerinə yetirilə bilər:

1. Məsələyə aid şəkillər çəkmədən, şərtləri yazmadan, məsələ oxunur və həlli yolu axtarılır. Belə məsələlər, əsasən, fiqurlara aid olur. Şagirdlər fiqurları təsəvvürlərində canlandırırlar.

2. Məsələnin həllinə aid qeydlər yazılır, uyğun şəkillər çəkilir, məsələnin şifahi həlli tələb olunur. Bu göstəricilər elə olmalıdır ki, şagirdlər məsələni aydın başa düşə bilsinlər.

Ədəbiyyat:

1. B.Ağayev, Ə.İbrahimov və b. Səkkizillik məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. I hissə. Bakı: Maarif, 1972.
2. Ağayev B və b. Riyaziyyat məsələləri (həlli ilə). Bakı: Maarif, 1967.
3. R.Şükürov, F.Cəbrayilov. Həndəsə məsələləri. Bakı: Müəllim, 2009.
4. Riyaziyyat dərsləri, 9,11-ci siniflər, 2018.

Problemin elmi yeniliyi. Həndəsə məsələlərinin təsnifatı aşağı siniflərdən başlayaraq verilən məsələnin öyrənilməsinin ardıcılığını müəyyən edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Həndəsə məsələlərinin təsnifatı şagirdlərdə məsələlərə yanaşma qaydalarını öyrədir.

Problemin aktuallığı. Şagirdlərdə həndəsə məsələlərinin həlli təsnifatı məsələlərə yanaşmağı öyrədir, həlli yollarını axtarmağa kömək edir.

E-mail: alishah_eyyubov@yahoo.com

Rəyçilər: p.ü.f.d. M.T. Rzayev
p.ü.f.d. F.F. Mustafayev

Redaksiyaya daxil olub: 28.11.2019.

UOT 372.851

Arzu Faiq qızı Əliyeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

KOLLECLƏRDƏ RİYAZİYYAT TƏLİMİNDƏ İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA TEKNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN YERİ VƏ ROLU

Арзу Фаиг ызы Алиева
докторант по программе доктора философии
Института Образования Азербайджанской Республики

РОЛЬ И МЕСТО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИКТ В ПРЕПОДАВАНИИ МАТЕМАТИКИ В КОЛЛЕДЖАХ

Arzu Faig Aliyeva
doctoral student in the program of a Ph.D
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

THE ROLE AND PLACE OF THE USE OF INFORMATION COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN TEACHING MATHEMATICS IN COLLEGES

Xülasə: Məqalədə kolleclərdə riyaziyyat kursunun tədrisində İKT-dən istifadənin yeri və rolu açıqlanmışdır. Həm də riyaziyyatın nəzəri və praktik istiqamətlərdə tədrisində İKT-dən istifadənin formalaşdırılması göstərilmişdir. Kolleclərdə riyaziyyatın təlimində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə zamanı meydana çıxan çətinliklər, ziddiyyətlər göstərilmişdir və onların aradan qaldırılması araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *motivasiya, informasiya, tətbiq, modelləşmə, məntiq, təfəkkür, yenilik, modernləşmə*

Резюме: В статье описывается место и роль ИКТ в преподавании курса математики в колледжах. Показано использование ИКТ в преподавании как теоретических, так и практических аспектов математики. Были выявлены проблемы и противоречия, возникшие при использовании информационно-коммуникационных технологий, при обучении математики в колледжах и исследовано их устранение.

Ключевые слова: *мотивация, информация, использование, моделирование, логика, мышление, инновация, модернизация*

Summary: The article describes the place and role of ICT in teaching mathematics in colleges. The use of ICT in teaching both theoretical and practical aspects of mathematics has been shown. The problems and contradictions that have arisen in the use of information and communication technologies in the teaching of mathematics in colleges have been demonstrated and their elimination investigated.

Key words: *motivation, information, application, modeling, logic, thinking, innovation, modernization*

XX əsrin son onilliyində cəmiyyət qarşısına qoyulan problemlərdən biri də sosial-iqtisadi məsələlərin tələb etdiyi yeni tip cəmiyyətin qurulmasıdır. Müasir zamanda cəmiyyətin həyat şəraitinin dəyişməsi və yeniləşməsi təhsil konsepsiyasının yeniləşməsini, müasirləşdirilməsini və təkmilləşdirilməsini qarşıya qoyur. Yeni tip cəmiyyətin qurulmasında əsas rol oynayan situasiya təhsil, elm və innovasiyalara əsaslanmaqdır.

Hazırda tələbələrin bilik səviyyəsi aşağı səviyyədədir və müasir tələblərə cavab vermir. Buna görə də təlimin nəticələrinin yüksəldilməsi və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətlərindən biri də təhsildə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tətbiqidir. Əgər təlimdə İKT-nin tətbiqi müasir tələblərə uyğun deyilsə, onda mütəxəssis hazırlığında təhsilalanların səviyyəsi müasir elmi nailiyyətləri özündə əks etdirə bilməz. Təhsilin bütün pil-

lələrində informasiya texnologiyalarından istifadə öyrənənlərin keyfiyyətli təhsil almalarında rol oynayır, təlimin yaxşılaşdırılmasını, dərinləşməsinə, zənginləşməsinə, motivasiyasını yüksəldir və elm, təhsil innovasiyalarının inkişafına şərait yaradır.

İKT-dən istifadə müəllimin işinin əsası olmalıdır, çünki bu prosesdə öyrədənlə öyrənən arasında təlimin motivasiyası yüksəlmiş olur və öyrənənlərin fənnə marağı daha da artır. İKT müəllimin rolunu azaltmır, əksinə, ondan istifadə tələbələrin daha keyfiyyətli bilik, bacarıq və vərdislərə malik olmasına səbəb olur. Buna görə də tədris prosesində İKT-dən istifadə olunduqda öyrənənlərə nəyi və necə öyrətməyi düzgün formada tətbiq etmək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yeni interaktiv metodlardan istifadə etmək, İKT-nin lazımi yerlərdə tətbiqi təlimin nəticələrinin yüksəlməsinə və təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına geniş imkan yaradır. İnteraktiv təlim metodlarından və İKT-nin imkanlarından düşünülmüş şəkildə, geniş istifadə etdikdə öyrədənlə öyrənən arasında qarşılıqlı əlaqələr yaranır və öyrənənlərin daha fəal olmalarına şərait yaradır.

Kolleclərdə tələbələrin keyfiyyətli bilik və bacarıqlara malik olması, İKT bacarıqlarının müasir tələblərə uyğun inkişaf etdirilməsi öz həllini tapmaqdadır. Müşahidələr göstərir ki, tədris prosesində İKT vasitələrindən istifadə bu prosesin sadələşdiyini və tələbələrin təfəkkürünə müsbət təsir göstərərək yaxşı nəticə verir. Təhsil sistemində aparılan yeniliklər və modernləşmələr öz müsbət nəticələrini həmişə əks etdirir, lakin həm də çatışmazlıqlarla qarşılaşmalı oluruq, çünki elm və təhsilin bütün istiqamətlərində texnologiyalar sürətlə inkişaf edir. Bu prosesdə İKT-dən istifadə şəraiti yaradıldıqda meydana çıxan bütün çətinliklər aradan qaldırılır.

Təhsilin bütün pillələrində İKT-nin tətbiqinin rolu İKT-dən əvvəlki dövrlərlə müqayisədə çox böyükdür. Hazırda fənlərin tədrisi onun nailiyyətlərindən çox geri qalır, buna baxmayaraq son 15-20 ildə kompüterlərdən istifadə elmlər arasındakı əlaqələrdə əhəmiyyət kəsb edərək təhsilin ayrılmaz hissəsinə çevrildiyini əks etdirir. Deməli, təhsil müəssisələrində informasiya-kommunikasiya texnologiyaları olmadan uğurları görmək mümkün deyil, çünki kompüterdən istifadə öyrənənlərin daha çox və geniş məlu-

matlar almasında rol oynayır. İKT-dən istifadə öyrədənlə öyrənən arasında elektron vasitəçi rolunu oynayır. İKT-nin təhsil sisteminə tətbiqi öyrədənlə öyrənənlərin qarşısına müasir tələblərə uyğun problemlər qoyur və müəllimlərin tədris prosesinə münasibətlərinin yeniləşməsinə və modernləşməsinə reallığa çevirir. Bu halda tədris prosesi öz formasını dəyişir və dərs prosesi-nin yeniləşməsi və modernləşməsinin yeni mərhələyə qalxmasını zəruri edir.

Aydındır ki, riyaziyyatın mühazirə və praktik məşğələlərində bir sıra məsələ və misalların həlli böyük hesablama işlərinin aparılmasına gəlir. Bu halda kompüter (Matematika) güclü kömək edir. Bu proses isə təbiət elmlərinin və texnologiyanın dəyişən iqtisadiyyatda və işçi məkanında oynadığı yeganə yol deyil.

Kolleclərdə riyaziyyatın tədrisində İKT-nin tətbiqi yollarının və fənlərarası əlaqələrdə İKT-dən istifadə təlimin nəticələrinin yüksəldilməsində və təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşmasında rol oynayır. Lazımi mövzuların sisteməti olaraq kompüterlərdən istifadə olunması və istifadə yolları düzgün araşdırıldıqda və tətbiq olunduqda tələbələrin riyaziyyat fənninə marağı artır. Təhsilin bütün pillələrində olduğu kimi kolleclərdə də İKT-nin tətbiqi ilə riyaziyyat kursunun yeniləşməsi və modernləşməsi təlimin məzmununun, forma və metodlarının dəyişilməsi zərurətini qarşıya qoyur.

Riyaziyyat üzrə Dövlət Təhsil Standartında bir sıra boşluqlar vardır, yəni ümumtəhsil məktəb proqramı ilə kolleclərin tədris proqramında varislik tam şəkildə həllini tapmayıb və riyaziyyatın İKT-nin tətbiqi ilə tədrisi tam elmi şəkllə düşməmişdir. Tələbələrin aldığı biliklər elə formada olmalıdır ki, gündəlik texnologiyanın inkişafına davam gətirsin, yəni onlar texnologiyanın inkişafına uyğun olaraq özlərini dəyişdirə bilsinlər. Aktual problemlərdən biri də odur ki, tələbələr həm iqtisadiyyat, xalq təsərrüfatı və s. sahələrinə ixtisasçı mütəxəssis kimi yetişməsi ilə bərabər, həm də ali məktəbə hazırlaşsınlar. Kolleclərdə riyaziyyatın İKT-nin tətbiqi ilə nəzəri və praktik istiqamətlərdə tədrisinin təkmilləşdirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Müasir kompüterlərdən istifadə edərək tələbələrin təfəkkürünün, təxəyyülünün və idrakının formalaşmasında riyaziyyatın misilsiz rolu vardır.

İndiki dövrdə kolleclərdə riyaziyyatın tədrisinin İKT ilə tətbiqi tələbələrdə keyfiyyətli bilik və bacarıqlarla yanaşı, həm də onların riyazi modelləşmə və proqramlaşdırma təminatını bilməsi biliklərinin genişlənməsində və dərinləşməsində rol oynayır.

İKT-nin tətbiqi ilə riyaziyyat kursunun tədrisində yeni təlim metodlarından istifadə keyfiyyətli təhsilin əldə olunmasına səbəb olur. Kolleclərdə tələbələrin peşəkarlıq səviştəsinin yüksək səviyyədə olması üçün yeni informasiya texnologiyalarının rolu və yeri əvəzsizdir. Buna görə də qeyd edək ki, kompüterlərin tətbiqi ilə riyaziyyatın yeni forma və metodlarla tədrisi tam şəkildə öz həllini tapmayıb. Bir sıra kolleclərdə elektron kitabxanalar yaradılsa da onlar vahid şəbəkə şəklində birləşmədiyindən həmin kitabxanaların imkanlarından ancaq öz tələbələri yararlanırlar. Qarşıda duran əsas problemlərdən biri də İKT-nin tətbiqi ilə riyazi təhsilin təkmilləşdirilməsi, savadsızlığın aradan qaldırılması, milli kadrların hazırlanması, elm və təhsil sahəsində vahid kompüter şəbəkələrinin inkişaf etdirilməsidir.

Kolleclərdə İKT-nin tətbiqi ilə riyaziyyatın elmi-metodiki sisteminin yaradılması müəhazirə və praktik məşğələlərdə tələbələrin dərin, möhkəm, şüurlu və zəngin biliyə malik olmasında rol oynayır. Bu halda keyfiyyətli bilik əldə olmasında rol oynayan istiqamətlərdən biri də maddi-texniki bazanın müasir tələblərə uyğun qurulmasıdır. Tələbələrdə məntiqi təfəkkürün inkişafı, riyazi məntiq və diskret riyaziyyata malik olmaq, diferensial və integral hesabının və s. müasir kompüterlərdə ixtisaslaşmış məsələlərinin həllində həyata keçirilməsi təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına səbəb olur. Bu nəzəriyyələrdə təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsində dərslik, dərs vəsaitləri, metodik vəsaitlər və s. böyük rol oynayır.

Hazırda kolleclərdə riyaziyyat kursu üzrə tədris planı və tədris proqramlarında yeniləşmələr və müasirləşmələr baş vermişdir. Bu istiqamətdə İKT-nin tətbiqi ilə proqramın yerinə yetirilməsi həm də tələbələrin fasiləsiz təhsili üçün zəmin yaradır. İKT-nin tətbiqi ilə riyaziyyatın tədrisi tələbələrin əldə etdikləri bilik və bacarıqları möhkəmləndirir və təlimin səmərəliliyi daha yüksək səviyyədə özünü göstərir. Riyaziyyatın bir sıra bölmələrini, məsələn, ardıcılıq, funksi-

yanın limiti, funksiyanın kəsilməzliyi, funksiyanın törəməsi və diferensialı və s. bilmədən onun sonrakı nəzəriyyələrinin İKT-nin tətbiqi ilə öyrənilməsi mümkün deyil.

Bütün sferalarda texnologiyanın sürətlə inkişafı riyaziyyatın tədrisinin də müasir tələblərə uyğun yeniləşməsinə və müasirləşməsinə qarşıya qoyur. İKT-nin tətbiqi ilə riyaziyyatın tədrisində bir sıra riyazi forma və metodlardan istifadə təlimin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Deməli, tələbələrin müasir tələblərə uyğun hazırlığı yeni informasiya texnologiyalarının ixtisaslaşmış riyazi məsələlərinin həllində malik olduqları bilik və bacarıqlar özünü əks etməlidir. Əsas elementar funksiyalar və onların qrafiki, birdəyişənli funksiyanın törəməsi və s. kimya, fizika, coğrafiya və s. fənlərinin bir sıra bölmələrinin mənimsənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu formada düzgün qurulan prosesin modeli tələbələrin peşə hazırlığında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dövrdə təhsilin hər bir pilləsinə uyğun riyaziyyat nə üçün öyrənilir kimi sual qarşıya qoyulur və kimə, nəyə, necə öyrətmək kimi sualların araşdırılması və həlli özünü əks etdirir. Mühüm məsələlərdən biri də riyaziyyatın tədrisinin İKT ilə tətbiqində interaktiv və fəal təlim metodlarından istifadə etməkdir, çünki qarşılıqlı məqsədyönlü fəaliyyət nəticəyönlü olaraq özünü əks etdirir. Deyilənlərdən aydındır ki, İKT-nin tətbiqi ilə riyaziyyatın tədrisi metodikasının hazırlanması vacib məsələlərdən biridir. Riyaziyyatın tədrisində yeni təlim texnologiyalarından və İKT-dən istifadə fənlər arasında integrasiyanın təmin olunmasında və riyaziyyatın nəzəri və praktiki istiqamətlərdə tədrisinin təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Riyaziyyat kursu müxtəlif nəzəriyyələrə (bölmələrə) malikdir və elə nəzəriyyələr var ki, bunların təlimində kompüterlərdən istifadə zəruri deyil. İKT-nin tətbiqi ilə riyaziyyatın tədrisi yeni tədris metodikasına qarşı qoyulur, bu isə qarşıya çıxan çətinlikləri, yaranan ziddiyyətləri aradan qaldırır. Bütün sferalarda olduğu kimi, təhsil sistemində də texnologiyalar sürətlə inkişaf edir, buna görə də İKT-nin tətbiqi həmişə yeniləşməlidir.

İKT-nin tətbiqi ilə riyaziyyatın tədrisi elə aparılmalıdır ki, fənlərarası əlaqələrdə ümumtəhsil məktəb riyaziyyatı ilə kolleclərdə riyaziyyat kursu əsasında varislik prinsipi saxlanılsın,

bu situasiya həm də tələbələrdə təfəkkürün inkişafına imkan yaradır. İKT-nin tətbiqi ilə riyaziyyatın tədrisində müəllimlərin elmi-metodik hazırlığı sistemləşir, dərinləşir və möhkəmlənir. Riyaziyyatın tədrisində tələbələrin bilik, bacarıq və vərdislərinin yüksəlməsi və artması onların hərtərəfli dünyagörüşünə malik olması və şəxsiyyətli bir insan kimi yetişməsində rol oynayır.

Kolleclərdə riyaziyyat kursunun diferensial və integral hesabının bölmələrinin nəzəri və praktik istiqamətlərdə tədrisində tələbələrin bilik və bacarıqlarının dərinləşməsində, möhkəmləndirilməsində yeni metod və formaların axtarılması qarşıda duran əsas məsələlərdən biridir. Kolleclərdə riyaziyyat kursunun tədrisinin yeniləşməsi və modernləşməsi təlim və təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşmasında rol oynayan əsas aspektlərdən biridir.

Riyaziyyat kursunun tədrisi prosesində əsas isbat metodların, analogiyaların, kontrmismalların və s. təlimində İKT-dən istifadə tələbələrin təfəkkür inkişafının və riyazi mədəniyyətinin formalaşmasında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. Bu anlayışların tədrisində İKT-nin tətbiqi fənlərarası əlaqələrin reallaşmasında və in-

kişaf etdirilməsində də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Riyaziyyatın nəzəri və praktik istiqamətlərdə tədrisində İKT-nin tətbiqi tələbələrin İKT-nin tələblərinə uyğun biliklərin mahiyyətini dərk etmək, mülahizə yürütmək, alqoritmləşdirmə və proqramlaşdırma vərdislərinə yiyələnmək mədəniyyətindən ibarətdir. Riyaziyyat kursunun tədrisində riyazi məntiqi, alqoritmləşdirmə və proqramlaşdırmanı, təfəkkürün inkişaf etdirilməsində tətbiqi məsələlərin kompüterlərlə həll metodlarını bilmək və əldə olunan bilikləri genişləndirmək bacarığının formalaşması əhəmiyyət kəsb edir və mühüm rol oynayır.

Problemin aktuallığı. Kolleclərdə tələbələrin riyaziyyat kursunun tədrisində İKT-dən istifadədə əldə etdiyi biliklərin daha da dərinləşməsi və möhkəmlənməsi tələb olunur.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə kolleclərdə riyaziyyatın tədrisində İKT-dən düzgün istifadə öz əksini tapmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə kolleclərdə riyaziyyatın tədrisində İKT-dən istifadənin yeri və rolu göstərilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Берулава М.Н. Интеграция содержания образования. М.: Совершенство, 1998, 192 с.
2. М.С. Mahmudov. Riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2006, 273 s.
3. М.С. Mahmudov. Dünyada təhsil sistemləri. Bakı: Mütərcim, 2014, 480 s.

E-mail: a.aliyeva@bk.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. A.S.Adgözəlov*
ped.ü.elm.dok., prof. M.İ.İlyasov

Redaksiyaya daxil olub: 20.11.2019.

ƏDƏBİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 372.882

Xatirə Süleyman qızı Xəlilova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ ƏDƏBİYYATIN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ ŞAĞİRD LƏRİN DÜŞÜNMƏ BACARIĞININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Хатирә Сулейман гызы Халилова,
докторант по программе доктора философии
Институт Образования Азербайджанской Республики

РАЗВИТИЕ МЫСЛИТЕЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Khatira Suleyman Khalilova
doctoral student of PhD program
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

DEVELOPMENT OF STUDENTS' THINKING ABILITY IN THE PROCESS OF TEACHING LITERATURE IN SECONDARY SCHOOLS

Xülasə: Dünyanı dəyişmək və inkişaf etdirmək gücü yalnız düşünən insana – bacarıqlı və yaradıcı insana məxsusdur. Bizi müşayiət edən, qarşılaşdığımız bütün çətinliklərdən çıxış yolunu tapmaqda kömək edən məhz bacarıqlarımızdır. Dünyanı qavramaq, onda baş verən prosesləri dərk etmək üçün, bu hadisələrə öz təsirini göstərmək üçün, yaxud həyatda öz layiqli yerini tutmaq üçün bizə müasir biliklərə yiyələnən səriştəli insanlar lazımdır. Bu səriştələrin başında isə bizim baxışımıza görə “düşünmək bacarığı” dayanır. Şagirdini düşündürməyi bacaran müəllim böyük ideyalar yaratmağa, yeniliklər kəşf etməyə ruhlandırır. Aşağı siniflərdən bu vərdişlər inkişaf etdirilməlidir. Sadəliklərimizin hər biri insan düşüncəsinin məhsuludur. Vəcib olanı isə düşünməyi öyrənməyimizdir.

Açar sözlər: *düşünmək bacarığı, təxəyyül məktəbi, innovasiya, dəyər, səriştə*

Резюме: Способность изменить и развивать мир принадлежит только мыслящему человеку – способному и творческому. Именно наши навыки, помогают нам найти решение всем нашим проблемам, с которыми мы сталкиваемся, и которые нас сопровождают. Нам нужны компетентные люди, овладевающие современными знаниями для того, чтобы понять мир, быть в курсе всех событий, осознать, что происходит в жизни, повлиять на нее или занять в нем достойное место. На наш взгляд во главе этих компетенций находится наша «мыслительная способность». Учитель, который способен вызвать у ученике мыслительный процесс, вдохновляет его на создание ценных идей, и способствует большим открытиям. Эти навыки должны развиваться с младших классов. Все перечисленное является продуктом человеческого мышления. А главным является научиться думать.

Ключевые слова: *мыслительная способность, школа воображения, инновация, ценность, компетентность.*

Summary: The power to change and develop the world belongs only to a thinking person - a capable and creative person. These are our skills that help us find solutions to all our problems we meet in our life. We need competent people who master modern knowledge in order to understand the world, be aware of all events, realize what is happening in life, influence it or take a worthy place in that. To our mind at the head of these competencies is our “ability to think”. A teacher who is able to cause a student’s thought process, inspires him to create valuable ideas, and contributes to great discoveries. These skills should be developed from elementary classes. All of the above is a product of human thinking. And the main thing is to learn to think.

Keywords: *ability to think, school of imagination, innovation, value, competence*

İlk vaxtlarda “ağıllı insan”- homo sapiens anlamı yarandı. Bu insan nisbətən inkişaf etmiş beynə, mücərrəd düşünmə və nitq qabiliyyətinə sahib idi. Bu qabiliyyətləri insana dünyadakı digər canlılardan fərqli olaraq nələrsə dəyişməsi üçün imkan yaratmışdır. Özünün digər canlılardan fərqli olduğunu anlaması, ağıla, zəkaya və düşüncəyə malik olması insanın qarşısında böyük imkanlar açmışdır. Beləliklə, insan öz düşüncəsinin gücünə ətrafında bir çox şeyləri dəyişdirmişdir. Zamanla homo sapiens inkişaf edərək homo habilis-ə (bacarıqlı insan) çevrildi. O isə öz növbəsində zamanla homo pictor-un (yaradıcı insan) yaranmasını labüd etdi.

Dünyanı dəyişmək və inkişaf etdirmək gücü yalnız düşünən insana –bacarıqlı və yaradıcı insana məxsusdur. Məhz belə insanların ortaya çıxması üçün müasir məktəbin üzərinə kifayət qədər yük düşür. Düşünə bilən insanı yetişdirmək o qədər də asan iş deyil. Həm də həlli mümkün olmayan bir məsələ deyil.

“Fikirləşmə” fenomenini həmişə görkəmli mütəfəkkirlər köklü psixoloji ölçülərlə dəyərləndirmişlər. T. Edison deyirdi: “Sivilisasiyanın başlıca məqsədi insana (şagirdə) fikirləşməyi öyrətməkdir” (3, s. 27).

Bəs belə olan halda biz bu insanı - XXI əsr insanını yetişdirmək üçün hansı addımları atmalıyıq?

Bacarıqlı insan yetişdirmək günümüzün ən aktual öhdəliyidir. Etiraf etmək lazımdır ki, məktəb illərində əldə etdiyimiz dərin nəzəri biliklər sonrakı həyatımız boyu bizim bircə dəfə də karımıza gəlmir. Bizi müşayiət edən, qarşılaşdığımız bütün çətinliklərdən çıxış yolunu tapmaqda kömək edən məhz bacarıqlarımızdır. Razıyam ki, bacarıqlar da biliklərin fonunda yaranır, inkişaf edir, möhkəmlənir. Bu günki təhsil sistemimizdə köklü islahatlar aparılsa da, səriştəyəyönlü təhsil proqramları hazırlansa da etiraf edək ki, bu məsələ hələlik öz həlini tapmaqda çətinlik çəkir. Bu gün bizə elə vətəndaşlar lazımdır ki, onlar əldə etdikləri informasiyanı emal edə bilsinlər, həyatın axarında ondan istifadə edə bilsinlər, daha səmərəli yolu müəyyən etməyi bacarsınlar, hər bir dövr üçün ehtiyacları qarşılaya bilsinlər.

Dünyanı qavramaq, onda baş verən prosesləri dərk etmək üçün , bu hadisələrə öz təsirini göstərmək üçün, yaxud həyatda öz layiqli yerini

tutmaq üçün bizə müasir biliklərə yiyələnən səriştəli insanlar lazımdır. Bu səriştələrin başında isə bizim baxışımıza görə “düşünmək bacarığı” dayanır. Və bu o qədər də asan formalaşan bacarıq olmadığına görə insanların çoxu mühakimə etməyi seçir. “Düşünən” insan nə işlə məşğul olursa olsun, nəticədə öz fərqliliyini ortaya qoymuş olur. Özünü həmişə tələbolunan etməyi bacarır. Daim aktual qalmaq üçün isə dayanmadan fəaliyyət göstərmək, davamlı öz üzərində işləmək, ətrafda baş verən yeniliklərə açıq olmaq, baş verənləri düşünüb təhlil etmək, müəyyən analizlər etmək və nəticədə öz cəmiyyətimizə sintez edərək dəyər qazandırmaq lazımdır. Əldə etdiyi məlumatı yalnız bir istiqamətə deyil, interaktiv olaraq digər sahələrə də tətbiq etmək bacarığı formalaşdırılmalıdır.

Ümumən təhsilin məzmunu öyrənənin fəaliyyətində özünü bürüzə verir, onda bacarıqların formalaşmasını təmin edir, fərdin şəxsi fəaliyyətinin alqoritmini tərtib etmək bacarığı inkişaf edir. Ümumtəhsil fənlərinin içərisində ədəbiyyat fənni də bu bacarıqların inkişafına öz təsirini göstərir. Fənn kurikulumu hazırlanarkən bu məsələlərə diqqət yetirilmiş, bilik və bacarıqların hərtərəfli əks olunması təmin olunmuşdur. Məzmun standartları müəyyənləşdirilərkən şagirdlərin idraki, informativ-kommunikativ fəaliyyət göstərməsi, onlarda düşünmə, emosional və hərəkəti bacarıqların formalaşdırılması əsas götürülmüşdür (1, s.5).

Hər gün dəyişən, yenilənən dünyamızda bacarıqlar da olduğu yerdə qalmır. Dünənün bacarığı bu gün bizə kömək eləmir - bəziləri yararsız olur, bəzilərinə isə yeniləmək lazım gəlir. Əgər 10-15 il bundan öncə makinada sürətli yazmaq, üzənköçürmə yazısı ehtiyacı var idisə bu gün bu bacarıq köhnəlmiş, öz yerini kompüter texnologiyasına vermişdir.

Müasir dövrümüzdə uşaqların yersiz yüklənməsinin şahidi oluruq. Bu yüklənmə isə onların ətraf mühitə olan marağının dəyişməsinə səbəb olur. Günümüzün şagirdini müstəqil düşünməyə və dərk etməyə hazırlamalıyıq. Onların lazımsız informasiyalarla yüklənməsi həm də onların zamansız yorulmasına, hər bir şeydən usanmasına gətirib çıxarır. Ümumən müşahidəmiz göstərir ki, uşaqlar onlara hazır verilən məlumatı öyrənməyə, yadda saxlamağa, tətbiq etməyə çətinlik çəkir. Öyrənmə prosesində şagird aktiv olmayıbsa verilən məlumatın qalıcılıq

müddəti də az olur. Həmin məlumatı sonrakı həyatında tətbiq etməsi demək olar ki, mümkün olmur. Harada şagird aktivdirsə, informasiyanı özü əldə edib, yaxud onun əldə olunmasında birbaşa iştirak edib, bu onun sevincinə səbəb olur, növbəti kəşflərə yol açır.

Deməli, əsas nəticə necə öyrətməyimizdən asılıdır. Bütün bunları həyata keçirmək üçün standart dərslər modellərindən uzaqlaşmaq, yeni üsullar tapmaq gərəkdir. Doğrudur ki, bu günün şagirdini maraqlandırmaq da çətinidir. Bütün virtual aləm onların əlində olduğu üçün diqqəti dərslə yönəltmək və istədiklərimizi öyrədə bilmək üçün müəllimdən əlavə bacarıqlar tələb olunur.

Ədəbiyyat dərslərinin qurulması üçün müəllimlərə bəzi təkliflərimiz var: muzey-dərs, film-dərs, ekskursiya-dərs, müəlliflə görüş, təqdimat-dərs, debat-dərs, müxtəlif tanınmış simaların dərslə dəvət edilməsi, teatr-dərs, müzakirə-dərs, müxtəlif janrlarda əsərlərin yazılmasını təmin etmək kimi vasitələr həm şagirdlərin dünyagörüşünü artıraraq onların sosiallaşmasına təsir edir, həm onların düşüncə tərzinin formalaşmasına həm də onların yaddaşında silinməz izlər buraxmasına səbəb olur. Bu fəaliyyət zamanı şagirdlər aktiv olduqlarına görə düşünməyə başlayırlar, belə dərslər modelləri onları həddindən artıq maraqlandırır, həvəs oyadır.

Yeni sərəşlərin inkişafına müsbət təsir edir. Belə dərslər modellərini biz sınaqdan keçirmişik, kifayət qədər müsbət nəticələr əldə etmişik. Üstündən illər keçməsinə baxmayaraq şagirdlər bu dərslər müddətində öyrəndiklərini unutmur. Bütün proseslərin nəticəsi olaraq şagirdlərdə vətənpərvərlik, böyüklərə hörmət, özündən kiçiklərə qayğı, elmə-biliyə həvəs, dostluq, əməksevərlik, özünə və başqalarına hörmət kimi mənəvi keyfiyyətlər inkişaf edir. Adını çəkdiyimiz dəyərlərin heç biri birdən-birə formalaşmır. Bunun üçün bütün yaş dövrlərində müntəzəm iş aparılmalıdır. Kiçik yaşlarından şagirdlər bu dəyərlərə yiyələnərsə yetkinlik yaşında verilən təhsil onların sağlam cəmiyyətin qurulmasında iştirakını təmin etmiş olar.

Belə qənaətə gəlik ki, uşaqlarla iş kiçik yaşlarından müştəkkil qurulmalı, daim nəzarətdə saxlanılmalı, onların hərtərəfli inkişafının təmin olunması üçün kompleks işlər aparılmalıdır. Təbii ki, şəxsiyyətin formalaşması yolunda ədəbiyyat fənninin öz çəkisi vardır. Sadaladığımız

dəyərlərin formalaşmasında ədəbiyyat fənni sistemli iş aparır. Qeyd edək ki, bütün bunlara yalnız məktəbin verdiyi təlim və tərbiyə ilə nail olmaq çətinidir, bəlkə mümkünsüzdür. Ailədə təməli qoyulan bu dəyərlər müntəzəm izlənilməli və doğru istiqamətə yönəldilməlidir. Ədəbiyyat dərslərində şair və yazıçılarımızın əsərləri vasitəsilə bir çox keyfiyyətlər ötürülür. Dərsləklərdə verilən tapşırıqlardan müəllimin necə istifadə etməsi ən vacib məqamdır. Bu tapşırıqları elə formada qurmaq lazımdır ki, şagirdləri düşünməyə sövq etsin. Ən vacib məqam isə şagirdlərə öyrənməli, yaxud yerinə yetirməli olduğu tapşırığın həyatı əhəmiyyətini dərk etdirməkdir. Bu zaman öyrənmə öz - özünə baş verəcəkdir. Şagird sevərək öyrənərsə yerinə yetirəcəkdir. Ədəbiyyatımızı sevdirmək, xalqımızın sahib olduğu dəyərləri şagirdlərimizə izah etmək, qorunmalı və gələcək nəsillərə ötürməli olduğumuz mental xüsusiyyətlərimizi doğru-düzgün anlatmaq öyrənmə rahat olacaqdır və arzuolunan effekti verəcəkdir. Dərslə gələn hər bir şagird öz üzərinə düşən öhdəlikləri anlamalı özü daim axtarışda olmalıdır. Bu gün şagirdlərimizin çoxu sosial şəbəkələrdə aktivdir. Bəs görəsən, onlar vətən, millət adına bir iş görürmü? Azərbaycan haqqında paylaşılmış hansısa təhrif olunmuş məlumata doğru və səlis münasibət bildirərək, həqiqəti söyləməyi bacarırmı? Yaxud, Azərbaycan adına hansısa layihəni həyata keçirməyə can atırmı? Ən əsası görəsən, bu haqda düşünən neçə şagirdimiz var? - Əgər nəticə aşağıdırsa deməli, burda bizim birbaşa günahımız vardır, biz öz işimizi layiqincə yerinə yetirə bilməmişik. İnformasiyadan düzgün istifadə etmək, onu lazımı tərəfə yönəltmək də bir bacarıqdır. Müəllimlər bu asan olmayan bacarığın formalaşdırılması üçün kifayət qədər həm də integrativ formada çalışmalıdırlar. Təcrübəli və bu günün bacarıqlı müəllimi dərslərində internet resurslarından sız istifadə etməklə dərslərini müasir dövrlə əlaqələndirir, şagirdlərini həyata hazırlayır, müxtəlif layihələr hazırlayaraq şagirdlərin bilik və bacarıqlarını müxtəlif formada ortaya çıxarmasına nail olur, düşüncələrinə şərait yaradaraq tənqidi fikrini inkişaf etdirir. Yenə də gəldiyimiz qənaət budur ki, ən əsası düşünməyi bacarmıqdır. "Düşünə" bilsək istənilən dövrün tələbatlarına cavab verə bilərik.

Müasir dövrün insanı vaxt azlığından şikayət edir. Bu da məsafədən təhsili labüd edir. İnternet texnologiyasından istifadənin yeni mərhələsinə keçid formalaşmaqdadır. Dünənə kimi biz bu təhsil formasını qəbul etmədiksə bu gün distant təhsil reallığımızdır. Nəticənin də heç də aşağı olmadığı məlumdur. Vaxtın azlığından şikayət olunan dövrümüzdə distant təhsil eyni zamanda bir neçə məktəbdə təhsil almağı reallaşdırır.

Doğrudur, evə çoxlu tapşırıq verməyin tərfədarı deyilik. Bu bir yandan şagirdi yükləyirsə bir tərəfdən də evə ümid olma altşüurunu formalaşdırır. Fikrimizcə sinifdə mənimsənilən yeni məlumat haqda evə yalnız araşdırma, əlavə məlumat axtarma, düşündürücü, yaradıcı yazılar vermək daha uğurlu olar. Əsas məqsədimiz yeni material haqda evdə də düşünməni təmin etmək olmalıdır. Şagird öyrəndiyini müxtəlif situasiyalarda tətbiq edə bilmirsə zəhmətimiz hədəf olmuşdur.

Dərs prosesində İKT-dən istifadə mənimsənilmənin keyfiyyətini yüksəldir. Kiçik yaşlı məktəblilər hərəkətli öyrənməni xüsusilə sevirlər. Bütün bunlar müəllimi daim düşünməyə, yeni yollar axtarmağa sövq edir. Şagirdini düşündürməyi bacaran müəllim əsl müəllimdir. Ən kiçik məlumatı belə özü öyrənən şagirdin sevincinin həddi-hüdudu olmur. Kiçik uğurlar isə şagirdləri böyük ideyalar yaratmağa, yeniliklər kəşf etməyə ruhlandırır. Aşağı siniflərdən bu vərdişlər inkişaf etdirilməlidir. Sadaladıqlarımızın hər biri insan düşüncəsinin məhsuludur. Vəcib olanı isə düşünməyi öyrənməyimizdir. Yeni fənn kurikulumlarının əsasında məhz bacarıqlara əsaslanan təhsil dayanır. Şagirdlərin toxunaraq öyrənməsi, edərək öyrənməsi, görərək öyrənməsi, təcrübədən keçirərək tətbiq etməsi aktualdır. Şagirdlərimizə bunları aşılamaq üçün əvvəlcə özümüzü dəyişməliyik. Bu gün ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində köhnə tədris

sistemi fəaliyyət göstərsə, tələbələrə müxtəlif laboratoriyalarda işləmək imkanı verilmirsə, onlar təcrübə zamanı qeyri-aktiv olursa bizim yeni tədris üsullarından danışmağımız yersizdir. Əvvəlcə Bacarıqlı müəllim formalaşmalıdır. Bacarıqlı müəllim ən zəif təchizatlı sinifdə, ən maraqsız şagirdi belə öyrətməyi bacaracaqdır.

Hazırda tətbiq olunan kurikulumların əsas məqsədi təhsil pilləsinin sonunda konkret bilik və bacarıqlara malik vətəndaş yetişdirməkdir. Əsas və alt standartları nəzərdən keçirdikdə müşahidə edirik ki, hər təlim ili üçün nəzərdə tutulan biliklər bacarıqların formalaşmasını təmin etməlidir. Bəs görəsən, neçə şagird bu bilik və bacarıqlara yiyələnərək növbəti sinfə adlayır? Proses zəncirvari olduğuna görə hər sinifdə neçə-neçə şagird "itirilir". Təbii ki, hər bir şeyi şagirdə öyrətmək mümkünsüzdür. Bilikləri əldə etməyin yollarını öyrətmək, elmi dünyagörüşünü formalaşdırmaq ən vacibidir. Müasir dünya ilə qarşılıqlı əlaqədə olaraq öyrənən şagird müqayisə apararaq təfəkkürü ilə öz fərqliliyini sübut edə cəkdir. Bizim əsas hədəfimiz ümumi qanunauyğunluqları göstərməklə müxtəlif məqamlarda düşüncə və təxəyyülün köməyi ilə çətin məqamları həll etmək bacarığının formalaşdırılmasıdır. Eyni bacarığın dəfələrlə təkrar edilməsi səriştəni formalaşdırır. Səriştəli insan isə təfəkkürünün köməyi ilə proseslərə təsir edə, onları dəyişdirə bilər. Bu isə artıq şəxsiyyətin yetişməsidir.

Problemin elmi yeniliyi: Müasir məktəblərdə öz düşüncəsi ilə cəmiyyətdə müsbətyönlü dəyişikliklər yaratmağı bacaran insan yetişdirmək əsas vəzifəmizdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Müxtəlif tipli yeni yanaşmaların tətbiqi ilə düşüncələrə təsir edə, onu dəyişdirərək səriştələrin inkişafına təsir edə bilərik.

Problemin aktuallığı: Hər gün yenilənən, inkişaf edən dünyamızda yeni bacarıqların formalaşdırılması aktualdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin milli kurikulumu. Bakı, 2006
2. Ə.Ə.Əlizadə. İstedadlı uşaqlar. Psixopedaqoji məsələlər.(Esselər, etüdlər). Bakı: ADPU, 2005.
3. Ə.Ə.Əlizadə, İ.H.Sultanova. Taksonomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi: müasir məktəbin işıqlı yolu. Bakı, 2008.
4. Yeni təhsil proqramlarının (kurikulumlarının) tətbiqi məsələləri. Bakı: Mütərcim ., 2014.

E-mail: xatire82@gmail.com

Rəyçilər: ped.ü. e.dok., prof. P.B. Əliyev
ped. ü. fəl. dok., dos. M.S.Kazimov

Redaksiyaya daxil olub: 05.12.2019

İNFORMATİKANIN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 372.8:002:378.147

Kamil Rəcəb oğlu Ayda-zadə

*AMEA-nın müxbir üzvü, fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor,
AMEA-nın İdarəetmə Sistemləri İnstitutunun laboratoriya müdiri*

Aynur Eldar qızı Əliyeva

AMEA-nın İdarəetmə Sistemləri İnstitutunun elmi işçisi

İNFORMATİKA MÜƏLLİMLƏRİNİN HAZIRLANMASI PROBLEMLƏRİNİN TƏHLİLİ

Камиль Раджаб оглу Айда-заде

*член-корр. НАНА, доктор физико-математических наук, профессор,
заведующий лабораторией Института Систем Управления НАНА*

Айнур Эльдар гызы Алиева

научный сотрудник Института Систем Управления НАНА

АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ ИНФОРМАТИКИ

Kamil Rajab Ayda-zade

*doctor of physics and mathematics sciences, professor, member of National Academy of Sciences
of Azerbaijan*

head of laboratory Institute of Control Systems of National Academy of Sciences of Azerbaijan

Aynur Eldar Aliyeva

researcher of Institute of Control Systems of National Academy of Sciences of Azerbaijan

ANALYSIS OF PROBLEMS OF PREPARATION OF TEACHERS OF INFORMATICS

Xülasə. İnformatika müəllimlərinin hazırlanmasında ortaya çıxan aktual problemlər, həm respublikada həm də dünyada istifadə olunan müvafiq standart və proqramlar təhlil edilmişdir. İnformatika müəllimlərinin ixtisaslarının artırılması zəruriliyi əsaslandırılmış, ümumtəhsil məktəblərində informatikanın müxtəlif səviyələrdə müvafiq olaraq fərqli adlar altında tədris edilməsi və ali məktəblərdə informatika müəllimlərini hazırlayarkən nəzərə alınması tövsiyə olunmuşdur.

Açar sözlər: *informatikanın məzmunu, informatikanın tədrisi, informatika müəllimi, informatika müəlliminin hazırlanması standartları*

Резюме: Проанализированы актуальные проблемы, возникающие при подготовке педагогов информатики, а также соответствующие стандарты и программы, используемые как в мировой практике в этой области так и в Республике. Обосновывается необходимость повышения квалификации учителей информатики и рекомендуется вести преподавание информатики в общеобразовательных школах на разных уровнях с разными содержаниями и соответственно под разными названиями. Это необходимо учитывать и при подготовке в ВУЗ-ах педагогических кадров по специальности “учитель информатики”.

Ключевые слова: *содержание информатики, преподавание информатики, преподаватель информатики, стандарты подготовки учителей информатики*

Summary: Relevant problems are analyzed that are occurring while preparing teachers of informatics, as well as appropriate standards and programs, that are being used not only in this sphere of world practice,

but also in the Republic. Necessity of the increase of informatics teachers' qualification is explained and it is highly recommended to teach informatics in schools with different levels and respectively with different names of the levels, which is important to take into consideration while preparing pedagogical specialists and teachers of informatics in high schools, too.

Key words: *content of informatics, teaching of informatics, informatics teacher, standards of preparation of informatics teacher*

Cəmiyyətin səmərəli informasiyalaşdırılması hər bir fərdin informatika sahəsində bilikləri əsasında formalaşır. Bu gün rəqəmsal cəmiyyətə savadlı mütəxəssislərin yetişdirilməsi məsələsi aktualdır. İnformasiyalaşdırılmış cəmiyyətdə savadlı mütəxəssisin hazırlanması ilkin olaraq ümumtəhsil məktəblərindən başlayır. Ümumtəhsil məktəblərində verilən təhsildə olan boşluqları aradan qaldırmaq vacib şərtidir. Çünki o boşluqlar doldurmadıqda gələcəkdə ali təhsil ocaqlarında müəllim və tələbələr üçün böyük problemlər yaranır [1].

Hal-hazırda respublikamızın ümumtəhsil məktəblərində ibtidai sinifdən başlayaraq informatika fənni tədris olunur. Buna baxmayaraq informatika müəllimi çatışmazlığı, onların bilik və bacarıqlarının kifayət qədər olmaması informatikanın məktəblərdə tədrisinə öz təsirini göstərir. İnformatika elminin nəzəri, texniki və proqram təminatının dinamik inkişafa malik olması, ali məktəbdə informatika müəllimi hazırlayan ixtisasların proqram və standartlarının qabaqcıl ölkələrin müəllim hazırlığı sisteminə uyğunlaşdırılması və müəllimlərin müntəzəm qaydada ixtisasartırma kursları keçməsi vacibdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, təhsil sisteminə müəllim, tədris proqramı və dərsliklər tədris olunan fənnin tələbələr tərəfindən mənimsənmənin səviyyəsini müəyyən edir. Müəllim hal-hazırda informatika sahəsində olan yenilikləri və inkişaf ərazilərini izləməli, bu sahədə yüksək səviyyəli bilik və bacarığa malik olmalıdır. Ölkənin inkişafı və rəqabətə dözümlü iqtisadiyyata malik olması üçün rəqəmsal cəmiyyətin tələblərinə cavab verən kadrların hazırlanması ümumtəhsil və ali məktəb müəllimlərinin üzərinə düşür [2].

İnformatikanın müəlliminin hazırlanması metodikası Yeqorova L. Y., Qorçakov L.V., Dolqanova N.F., Paşenko O.İ., Esenqulov Y.A., Jumadil Y. A., Falina İ. N. və digərlərinin tədqiqatlarında araşdırılmışdır [3] [4] [5] [6] [7].

Avropada *Hesablama Maşınları Assosiasiyasının* (Association for Computing Machinery) və Kral Elmi Cəmiyyətinin (Royal

Society) hesabatlarında informatika müəlliminin hazırlanmasına və təkmilləşdirilməsinə, mütəmadi olaraq müəllimlərin təlimlər keçməsi və yeni texnologiyalardan istifadə üçün bilik və bacarıqlara yiyələnməsi aktual problem kimi qeyd olunur [8] [9].

“Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016–2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın 5.4.1.2. (“İnformatika” fənni üzrə yüksəkixtisaslı pedaqoji kadrların hazırlanması və onların peşəkarlıq səviyyəsinin daim artırılmasına dair tədbirlərin həyata keçirilməsi) və 5.4.1.3. (Təhsilin bütün pillələri üçün informatikanın vahidlik və davamlılıq prinsipi əsasında tədrisinin təşkili üzrə təkliflərin hazırlanması və həyata keçirilməsi) bəndlərindən irəli gələn vəzifələri əsas götürərək Respublikamızda təhsilin bütün pillələrində informatika fənninin məzmununa yenidən baxılıb inkişaf etdirilməsi və bu sahədə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması aktual məsələ kimi qarşıya qoyulub [10].

Hazırda informatika həm fənn həm də elm kimi kompüter və kompüter şəbəkələrindən, tətbiqi proqramlardan istifadə etmək bacarığı kimi başa düşülməsi onun struktur və məzmunun dəqiqləşdirilməsini aktual məsələ edir.

Təəssüf ki, informatikaya aid Azərbaycan dilli ədəbiyyatlarda əsasən informatika kompüterdən istifadə, ofis proqramları və internetdən istifadə qaydalarını özündə əks etdirən məlumatlar toplusundan ibarətdir. Halbuki informatika çox sahəli geniş bir elmdir [11] [12] [13].

İnformatika (fr. Informatics, ru. информатика) – verilənlərin toplanması, saxlanması, emalı və ötürülməsi məsələləri ilə məşğul olan elm sahəsidir. İnformatika elminin əsas tədqiqat obyektini cəmiyyətin informasiyalaşdırılması və kompüterləşdirilməsidir. İnformatikanın “informasiyanın emalı” funksiyasına kifayət qədər diqqət yetirilmir. İnformasiyanın emalı dedikdə müxtəlif tipli tətbiqi məsələlərin – riyazi modelləşdirmə məsələsindən başlayaraq qərar qəbul

etmə məsələlərinə qədər həll etmək bacarığıdır. Bu elmin nəzəri əsasını informasiya, alqoritm, ehtimal nəzəriyyəsi, riyazi statistika, riyazi məntiq, kombinator analiz, formal qrammatika və s. özünün məxsusi bölmələrini isə əməliyyat sistemləri, kompüter və onların şəbəkələrinin arxitekturası, sistem və tətbiqi proqramlaşdırma, verilənlər bazası nəzəriyyəsi və digərləri təşkil edir [15].

Kompüter Elmləri Akkreditasiya Şurası (Computing Sciences Accreditation Board) *Hesablama Maşınları Assosiasiyası* (Association for Computing Machinery), *Elektrik və Elektron Mühəndisləri İnstitutu* (Institute of Electrical and Electronics Engineers) informatiknın dörd əsas bölməsini müəyyən edirlər: hesablama üsulları, alqoritmlər və verilənlərin strukturu, proqramlaşdırma və proqramlaşdırma dillərinin metodologiyası, kompüterin elementləri və arxitekturası. Bu dörd sahəyə əlavə olaraq, *Kompüter Elmləri Akkreditasiya Şurası* informatika elminin aşağıdakı vacib sahələrini müəyyənləşdirir: proqram təminatı, süni intellekt, kompüter şəbəkələri və telekommunikasiya, verilənlər bazası idarəetmə sistemləri, paralel və paylanmış hesablama, kompüter və insanın qarşılıqlı əlaqəsi, kompüter qrafiki, əməliyyat sistemləri sistemləri, ədədi və simvolik hesablama üsulları.

İnformatikanın strukturu aşağıdakı bölmələri özündə birləşdirir:

- Nəzəri informatika;
- Tətbiqi informatika;
- Təbii informatika;

Nəzəri informatika – informatikanın problemlərinin həllində istifadə olunan riyazi üsullar, alqoritm nəzəriyyəsi, informasiya və kodlaşma nəzəriyyəsi, verilənlərin strukturu, proqramlaşdırma dilləri nəzəriyyəsini tədqiq edir.

Tətbiqi informatika – süni intellekt, kompüterin arxitekturası, kompüter qrafikası və vizuallaşdırma, kompüter təhlükəsizliyi və kriptografiya, kompüter modelləşdirməsi və ədədi üsullar, kompüter şəbəkələri, paralel və paylanmış sistemlər, verilənlər bazasını tədqiq edir.

Təbii informatika - təbiətdə, beyində və cəmiyyətində məlumatların emalı proseslərini öyrənən bir elm sahəsidir. Təkamül, biologiyanın inkişafı, sistemli tədqiqatlar, beynin, DNT-

nin, immunitet sisteminin və hüceyrə membranlarının araşdırmaları, idarəetmə nəzəriyyəsi və s. sahələri tədqiq edir [15] [16] [17].

Qeyd edək ki, ümumtəhsil məktəbləri informatikanın tədrisi vasitəsilə şagirdlərə aşağıda göstəriləndiyi şəkildə mərhələli bilik və bacarıqları öyrətməkdir:

ibtidai təhsil səviyyəsində şagirdlərdə alqoritmik təfəkkür elementlərinin yaradılması, kompüter texnikasından ilkin istifadə qabiliyyətlərinin formalaşdırılması;

ümumi orta təhsil səviyyəsində şagirdlərdə ətraf aləmi informasiya sistemi baxımından təhlil və qərar qəbul etmək bacarıqlarının formalaşdırılması, onların informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadəyə hazırlanması;

tam orta təhsil səviyyəsində ümumi orta təhsil pilləsində mənimsənilmiş bacarıq və vərdislər inkişaf etdirilməklə şagirdlərdə informasiyalanmış cəmiyyətin tələblərinə uyğun zəruri məlumatlarla işləmə bacarıqları, kompüterdə daha çox populyar olan proqram vasitələrindən istifadə vərdisləri formalaşdırılır, onların alqoritmik təfəkkürünün və intellektual səviyyəsinin inkişafı, peşə seçiminə hazırlıqları təmin olunur [18].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi informatika çox sahəli elm olmağına baxmayaraq Respublikamızın ümumtəhsil məktəbinin bütün səviyyələrində və siniflərində məzmunundan aslı olmayaraq eyni ümumi ad altında tədris olunur. İnformatikanın müxtəlif təhsil səviyyələrində məzmun xəttinə uyğun adlandırılması şagirdə informatika elmi haqqında tam fikir formalaşmasına imkan verəcək.

Respublikamızda informatika sahəsində olan əsas problemlərdən biri yüksək ixtisaslı informatika müəllimlərinin çatışmazlığı məsələsidir. Belə ki, istənilən sahədə problemi həll etmək üçün ilk növbədə həmin sahənin mütəxəssislərini hazırlamaq və inkişaf etdirmək vacibdir.

Hal-hazırda respublikamızda *riyaziyyat və informatika müəllimliyi (050105)* (BDU-nun Qazax filialı, ADPU, ADPU-nun Şamaxı filialı, ADPU-nun Şəki filialı, ADPU-nun Ağcabədi filialı, ADPU-nun Quba filialı, NMİ, SDU, GDU, NDU, MDU, LDU, NU, BQU, Xəzər Universiteti) və *informatika müəllimliyi (050116)* (BDU, ADPU, GDU, NU) ixtisaslarında informatikanı tədris edəcək müəllimlər hazırlanır. Qeyd edək ki, informatika müəlliminin pedaqoji fəaliyyəti-

nin yaxşılaşdırılması üçün yeni inkişaf istiqamətlərini nəzərə alan ixtisasartırma kurslarının təşkil olunması vacibdir.

“Riyaziyyat və informatika müəllimliyi” və “informatika müəllimliyi” ixtisası üzrə Təhsil Proqramı «Təhsil haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarları ilə təsdiq olunmuş «Ali təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramı»na, «Bakalavriat təhsilinin məzmunu və təşkili Qaydaları»nın tələblərinə və «Ali təhsilin bakalavriat səviyyəsi üzrə ixtisasların Təsnifatı»na uyğun hazırlanır [19] [20] [21].

İnformatika müəlliminin hazırlanması və inkişaf etdirilməsi aktual problem olduğu üçün bu ixtisaslarda vahid proqram əsasında tədris aparılması məqsədəuyğundur. Müasir tələblərə cavab verən proqramlar hazırlanaraq respublikanın bütün ali məktəblərində informatika müəllimi hazırlayan ixtisaslarında tədris olunması vacibdir. Bununla yanaşı artıq fəaliyyət göstərən müəllimlərin ixtisasartırma kursları keçməsi informatika fənnin respublikamızda inkişafına təkan verəcəkdir. Bu da öz növbəsində yüksək ixtisaslı müəllimlərin alqoritmik düşünmə qabiliyyətinə malik və beynəlxalq olimpiadalarda qalib olacaq şagirdlərin hazırlanmasına öz töhfəsini verəcəkdir.

İbtidai, orta və yuxarı siniflərdə informatika fənni yuxarıda qeyd edilən kurikulumu uyğun olaraq məzmun və proqramların müxtəlif ad altında tədris olunması və müəllimlərin hazırlanmasında hər səviyyənin spesifikasiyasının nəzərə alınması məqsədəuyğundur.

Hər səviyyənin tədris metodikası ayrılıqda ali məktəblərdə informatika müəllimi hazırlayan ixtisasların tədris proqramlarına daxil edilməlidir.

Müasir dövrdə respublikamızın çoxpilləli təhsil sistemində informatika müəllimlərinin, tədrisin keyfiyyətini qaldıran avadanlıqlardan istifadə biliklərinə, standart proqram paketlərindən istifadə bacarığına, alqoritmləşdirmə və proqramlaşdırma biliklərinə malik olması respublikamızda aktual problemdir.

Respublikamızda informatika müəllimlərinin bilik və bacarıqlarını müəyyən edən standartların hazırlanması və bu standartlar uyğun kursların mütəmadi təşkil olunması aktual məsələdir.

Ümumtəhsil məktəblərində informatika müəllimlərinin səviyyəsini artırma biləcək beynəlxalq sertifikatıya kurslarını (distant təhsil) haqqında təbliğat aparmaq və müəllimlərin bu kursları keçməsi üçün motivasiya etmək lazımdır. İnformatika müəlliminin həmin kursları keçməsilə bərabər respublikada informatika müəllimlərinin standartlara uyğun kurslar və təlimlər keçməsi zəruridir.

Gələcəkdə respublikada bu standartların mütəmadi təkmilləşdirilməsi informatika müəlliminin səviyyəsinin qaldırılmasına o da öz növbəsində şagird və tələbələr verilən təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edəcəkdir. Qeyd edək ki, informatika sahəsində verilən təhsilin keyfiyyətinin artırılması ölkənin iqtisadi rəqabətə dözümlüyünü artıracaqdır.

İnformatika müəllimlərinin hazırlanması üçün bəzi ölkələrin standartlarının təhlili. Hal-hazırda dünyada informatika müəllimlərinin hazırlanması üçün Təhsildə İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı üzrə Beynəlxalq Assosiasiyası tərəfindən (Society for Technology in Education (ISTE)) standartlar işlənib hazırlanmışdır [23].

Təhsildə İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı üzrə Beynəlxalq Assosiasiyası tərəfindən (Society for Technology in Education (ISTE)) işlənib hazırlanmış standartlara əsasən informatika müəlliminin aşağıdakı zəruri biliklərə malik olub fənnin əsas konsepsiya və prinsiplərini şagirdlərə çatdırmağı bacarmalıdır:

1. Verilənlərin təsviri və modellərin hazırlamaq:

- Verilənləri təsvir etmək;
- Statistik və dinamik verilənləri təsvir etmək;
- Müxtəlif məlumatların saxlanılmasını effektiv şəkildə istifadə və idarə etmək və onların spesifikasiyini izah etmək (mətn, şəkil, səs və s.);
- Praktiki məsələlərin həllində kompüter modelləşdirməsindən istifadə etmək.

2. Səmərəli alqoritmləri layihələndirib sazlamaq və test etmək:

- Müasir proqramlaşdırma dillərini yüksək səviyyədə bilir və proqram yazmaq;
- Müxtəlif tipli verilənlərdən istifadə etməklə alqoritm və proqramları tərtib edə bilmək;
- İki və daha çox proqramlaşdırma dili bilmək;

- Müxtəlif modellərin proqramlarını tərtib edə bilmək;

3. Rəqəmsal cihazlar və sistemlər, kompüter şəbəkələri ilə əlaqəli işlər:

- Verilənləri maşın dilində təsvir edə bilmək;
- Kompüterin əsas hissələrini, funksional xüsusiyyətlərini bilmək;

- Əməliyyat sistemlərini, kompüter şəbəkələrinin arxitekturasını mahiyyətini bilmək;

- Kompüter şəbəkələrinin və mobil cihazların iş prinsipini bilmək;

4. IT rolunu və ətraf mühitə təsirini bilmək və öz fəaliyyətində nəzərə almaq:

- Sosial şəbəkələrdə istifadənin etik və hüquqi qaydalarını bilmək;

- İnformatikanın müasir dövrdə və gələcəkdə dəqiq, humanitar, incəsənət və istehsal sahələrinə verəcəyi töhfəni analiz edə bilmək.

Buna görə də müasir informatika müəllimi aşağıdakı bilik və bacarıqlara malik olmalıdır:

1. Dövlətin informatikanın inkişafı ilə əlaqədar dövlət proqramları haqqında;

2. Dövlət təhsil standartlarının strukturu, məzmunu və məqsədləri haqqında;

3. İnformatika fənninin müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri, təhsil sistemində onun yeri və rolu haqqında;

4. Məktəb informatika kursunun pedaqoji funksiyasını, təhsilin müxtəlif pillələrində inkişaf etdirilməsi;

5. Müasir məktəb təhsilində informatikanın fundamental əsasları haqqında;

6. Müxtəlif pillələrdə informatika proqramına olan tələblər, struktur və məzmunu haqqında;

7. İnformatika kabinetindən düzgün istifadə qaydaları;

8. Tələblərin qiymətləndirilməsi;

9. Təhsilin səviyyəsini qaldırmaq üçün şəbəkə texnologiyalarından səmərəli istifadə qaydaları;

ABŞ-ın Kompüter Elmləri Müəllimlər Assosiasiyası (The Computer Science Teachers Association) tərəfindən informatika fənninin standartlara əsasən ibtidai sinifdən bütün şagird-

lərin informatikanın əsas anlayışları ilə tanış etmək, ümumtəhsil məktəblərində informatikanı siniflərdə riyaziyyat və təbiət elmlərinə uyğun səviyyədə tədrisini, informatikanın bütün şagirdlər üçün əlçatan olmasına ciddi nəzarət etməkdir [24].

Kompüter Elmləri Müəllimlər Assosiasiyasının təklif etdiyi standartlara əsasən şagird informatikanın aşağıdakı bölmələri üzrə bilik və bacarıqlara malik olmalıdır:

- Alqoritm və proqramlaşdırma;

- Kompüter sistemləri;

- Verilənlərin (Data) analizi və emalı;

- Şəbəkə texnologiyaları;

- Kompüterin təsiri və ya hesablama texnologiyalarının təsiri (Impacts of computing).

Problemə aktuallığı. Hal-hazırda informatika fənnin tədris proqramı ilə yanaşı həmin fənni tədris edəcək müəllimlərin təkmilləşdirilməsi məsələsi həm dünyada həm də respublikamızda aktual məsələ kimi qarşıda durur

Problemə elmi yeniliyi. Respublikamızda informatika müəlliminin hazırlanması və tədrisin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı problemlərin həlli tapılmalıdır:

- İnformatika müəlliminin hazırlanması üçün vahid beynəlxalq standartlara uyğun proqramlar hazırlanmalıdır;

- İnformatika fənnini ibtidai, orta və yuxarı siniflərdə məzmunu cavab verən ad altında tədris etmək;

- Ümumtəhsil məktəblərində informatika üzrə dərslərin səviyyələri (ibtidai, orta və yuxarı) uyğun məzmununu sistemli şəkildə salmaq;

- Hər bir (ibtidai, orta və yuxarı sinif) səviyyənin tədris metodikasını ayrılıqda fənn kimi ali məktəblərdə informatika müəllimini hazırlayan ixtisaslara daxil etmək və müvafiq proqramlar hazırlamaq;

- İnformatika müəllimlərinin ixtisaslarını artırma biləcək mərkəzlərin yaradılması.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Yuxarıda qeyd edilən proqramlar və standartların işlənilməsi, təlimlərin təşkil olunması informatika müəllimlərin müasir dövrün tələblərinə cavab verən şagird və tələblərin hazırlanmasına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat:

S.Sentance, A.Csizmadia. Computing in the curriculum: Challenges and strategies from a teacher's perspective. <https://link.springer.com/article/10.1007/s10639-016-9482-0>

1. Informatics education: Europe cannot afford to miss the boat Report of the joint Informatics Europe & ACM Europe Working Group on Informatics Education, April 2013.

2. Егорова Л. Е. Перспективные направления развития информатики как составной компонент содержания подготовки будущих учителей. Современные проблемы науки и образования, 2012, № 6.
3. Горчаков Л.В., Долганова Н.Ф., Стась А.Н. Предметная подготовка будущих учителей информатики. Вестник Томского государственного педагогического университета (Tomsk State Pedagogical University Bulletin), 2017, Вып. 9 (186)
4. Пашенко О. И. Методические особенности подготовки будущих учителей начальных классов к преподаванию пропедевтического курса информатики. Интернет-журнал «Науковедение» ISSN 2223-5167, 2014, выпуск 6 (25)
5. Эсенгулов У. А., Жумадил У. А. Содержание педагогической системы формирования профессиональной подготовки будущих учителей информатики // Молодой ученый., 2017, № 4
6. Фалина И. Н., Шухардина В. А. Подготовка учителей информатики на факультете педагогического образования МГУ им. М.В. Ломоносова // Вестник Московского университета. Серия 20: Педагогическое образование, 2016, № 3
7. Informatics for All The strategy. ACM Europe & Informatics Europe February 2018.
8. The Royal Society. <https://royalsociety.org>
9. “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016–2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”, <https://www.president.az/articles/21127>.
10. Musayev İ., Əlizadə M. İnformatikanın əsasları: Dərs vəsaiti. Bakı, 2014, 228 s.
11. Novruzova X.T. İnformatikanın tədrisi metodikası. (1-4-cü siniflər): Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU, 2017, 152 s.
12. Müslümov V.B., Mehdiyev M.M. İnformatika. Bakı, 2013, 307 s.
13. <https://ru.wikipedia.org/>
14. Computing Sciences Accreditation Board. <http://www.csab.org/>
15. Association for Computing Machinery. <https://www.acm.org/>
16. Institute of Electrical and Electronics Engineers. <https://www.computer.org/>
17. Azərbaycan respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün informatika fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-XI siniflər).
18. <http://www.e-qanun.az/framework/35474>
19. <https://edu.gov.az/az/page/299/1722>
20. <http://edu.gov.az/upload/file/qerar03-ali-tehsilin-bakalavr-pillesinin-tesdiqi-haqqinda-qerar.pdf>
21. ISTE standards for computer science educators. <https://www.iste.org/standards/for-computer-science-educators>
22. CSTA K-12 Computer Science Standards, Revised 2017.

E-mail: kamil_aydazade@rambler.ru, aynur.aliyeva@gmail.com

Rəyçi: *tex.ü.elm.dok., prof. O.Q. Nüsrətov*

Redaksiyaya daxil olub: 19.11.2019

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 372.857

Qəzənfər Musa oğlu Əliyev

biologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

“İNSANIN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ, TƏKAMÜLÜ VƏ TƏKAMÜLÜNÜN MƏRHƏLƏLƏRİ” MÖVZUSUNUN TƏDRİSİ METODİKASI

Газанфар Муса оглу Алиев

ведущий научный сотрудник

Института Образования Азербайджанской Республики

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ТЕМЫ «ВОЗНИКНОВЕНИЕ ЧЕЛОВЕКА, ЭВОЛЮЦИЯ И ЭТАПЫ ЭВОЛЮЦИИ»

Gazanfar Musa Aliyev

doctor of philosophy in biology

leading researcher at Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

METHODOLOGY OF TEACHING THE TOPIC “THE ORIGIN OF HUMAN, EVOLUTION AND STAGES OF EVOLUTION”

Xülasə. Təqdim olunmuş məqalədə “İnsanın əmələ gəlməsi, təkamülü və təkamülünün mərhələləri” mövzusunə geniş yer ayrılıbmışdır. Onların mənşəyi, təkamülünün mərhələləri, insan təkamülünün yeni istiqamətləri, qədim və ilk insanlar haqqında geniş məlumat verilir.

Açar sözlər: *insan, təkamül, antropogenez, neandertal, pliosen*

Резюме. В представленной статье широко освещена тема возникновения человека, эволюция и этапы эволюции. Их происхождение, этапы эволюции, новые направления эволюции человека. Автором дана широкая информации о древних и первобытных людях.

Ключевые слова: *человек, эволюция, антропогенез, неандерталец, плиоцен*

Summary. In the presented article, the theme of the appearance of man, evolution, and the stages of evolution are widely covered. Their origin, stages of evolution, new directions of human evolution. The author has given extensive information about ancient and primitive people.

Keywords: *man, evolution, anthropogenesis, Neanderthal, Pliocene*

Pedaqoji qaydalara uyğun olaraq sinfə daxil olan müəllim ilk növbədə şagirdlərlə salamlaşır, davamiyyəti yoxlayır, ev tapşırıqlarını soruşur, sonra isə yeni keçiləcək mövzunun şərhinə başlayır. Dərsin aparılma metodikası müəllim tərəfindən sərbəst surətdə seçilir. Sınıfda şagirdlərin sayından, biologiya fənninə marağından asılı olaraq metodoloji yanaşma da çox müxtəlif ola bilər. Bütün bunlarla yanaşı biologiya müəllimi dərsin daha canlı və elmi olması

na çalışmalıdır. Bunun üçün aşağıdakılar əlavə məsləhət bilinir.

Mövzuya uyğun olaraq müəllim insanın əmələ gəlməsi və təkamülü haqqında olan fikirlərin tarixinə bir qədər toxunmalıdır. İnsanın əmələ gəlməsi problemi həmişə alimlərin diqqət mərkəzində olub. Qədim Misirdə inanırdılar ki, Xnum tanrısı ilk insanı gildən hazırlayıb. Oxşar əfsanə Yunanıstanda geniş yayılmışdı. Orada isə hesab edirdilər ki, Zevs insanı gildən hazırlayıb. Müdriklik tanrısı isə ona həyat verib. Bu əfsanə-

nin sonrakı inkişafında ilk insan – Adəmin “qırımızı torpaqdan” – gildən əmələ gəlməsi göstərilir. Onun qabırğasından isə ilk qadın – Həvva yaradılıb. Bu əfsanəyə görə bütün insanlar Adəm və Həvvadan əmələ gəliblər. Xristianlıq kilsələri isə bu əfsanəni çox ciddi şəkildə qoruyur və ona inanmayanlara qarşı çox amansız sürətdə davranır, yüz minlərlə insanı işgəncələrlə həbsxanaya salır, hətta odda yandırır. Ancaq elə ilk olaraq insanların və ali məməli heyvanların skeleti ilə tanışlıq zamanı onlar arasında oxşarlıq olduğu müəyyənləşdi. Canlıları təsnifləndirən K. Linney “Allahın yaradıcı” olduğunu qəbul etsə də, insanın meymunlara daha oxşar olması fikrini də söyləyirdi. Ciddi elmi analiz Linneyə əsas verdi ki, insanı heyvanların ən yüksək qrupu olan primatlara aid etsin. Təbiətşünas alimlərdən İ.B. Lamark insanların meymunabənzər əcdaddan əmələ gəlməsi haqqında fərziyyə irəli sürmüşdü. Lamarka görə, insanın şaquli vəziyyətdə yeriməsi onun gövdəsinin düz forma almasına, dabanın və ayaqaltının dəyişməsinə səbəb olub. Daha sonra isə Ç.Darvin “Növlərin mənşəyi” əsərində insanın mənşəyi məsələsinə də geniş yer verib.

İnsanın əmələ gəlməsi problemi bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki cəhətə malikdir:

1. İnsanın və heyvanların ümumi mənşəyinin müəyyən edilməsi;

2. Antropogenez amillərin açılıb göstərilməsi.

Bu cəhətlərdən birincisi Ç.Darvin tərəfindən, ikincisi isə F. Engels tərəfindən həll edilmişdir.

Primatlar məməlilərin ən yüksək təşəkkül tapmış dəstəsidir. Onlarda baş beyin, xüsusilə üzərində çoxlu qırıqları olan ön beyin yarımkürələri güclü inkişaf etmişdir. Göz yuvaları irəli çıxıb, əllər tutucu orqan rolunu oynayır, baş barmaq digər barmaqların önündə dayanır, bütün barmaqlarda dırnaq olur. Yalnız bir növdə - oynayan meymunda ancaq baş barmaqda dırnaq var. Əmzilər kütdür, balalıq sadədir, adətən bir bala doğur. Yuxarıda söylənilən bütün əlamətlər insan üçün də xarakterikdir, lakin insanlar şaquli vəziyyət alaraq yerimələri ilə əlaqədar aşağı ətrafdakı baş barmaq digər barmaqlara qarşı durmur. Məhz elə bu səbəbdən də insanları primatlar dəstəsinə aid edirlər. Primatlar dəstəsini iki yarımdəstəyə ayırırlar:

1. Enliburun meymunlar – Mərkəzi və Cənubi Amerikada geniş yayılıblar.

2. Darburun meymunlar – Afrika və Cənubi Asiyada geniş yayılıblar, qazıntı halında Avropada tapılıb.

İnsanabənzər meymunlar nisbətən iri meymunlardır, quyruqları, yanaq hissəsi və oturaq döyənəyi olmur. Ön ətrafları uzun olur, vertikal vəziyyətdə dayandıqda dizdən aşağı çatır. Hazırda insanabənzər meymunların üç cinsi qalıb: oranqutan, şimpanze və qorillalar.

Darburun meymunların axıncı dəstəsi insanlardır ki, onun da bir növü var, o da hazırda yaşayan insanlardır. Bədən quruluşu, embrional inkişafının xarakterinə və fizioloji proseslərinə görə insan insanabənzər meymunlara yaxındır. İnsan bütün əlamətlərin cəminə görə şimpanze meymunlarına daha oxşardır. İlk növbədə insan skletinin bütün sümükləri, əzələləri və daxili orqanları insanabənzər meymunların eyni adlı göstəriciləri ilə homolojiya təşkil edir.

İnsanın embrionunu öyrənərkən məlum olur ki, onlarda bir neçə orqanların əsası qoyulur, sonralar isə həmin orqanlar ya tamam itirlər, ya da inkişaf etməyərək rudimentar vəziyyətdə qalırlar: məsələn, quyruq və qəlsəmə yırtıqlarında olduğu kimi. Ümumilikdə götürdükdə, insanda 90-dan çox rudimentar orqanlar var. İnsanabənzər meymunların bütün bədən səthi, insanların isə bədəninin müəyyən hissəsi tüklərlə örtülür. Ancaq insanın anabətn inkişafının beşinci ayında alın və qulaqlardan başqa bütün qalan yerlər incə və sıx tüklərlə örtülmüş olur. Meymunla insanlara arasında daha bir oxşar cəhəti göstərmək olar. İnsanabənzər meymunlar da olduğu kimi insanın dözündə əl və ayaq içərisində tüklər olmur. Sonradan insanın bədəninin müəyyən yerlərində tüklər bitir, məsələn, başda, kəpikdə, cinsi orqanların ətrafında və s. qalan yerlərdə isə rudiment vəziyyətində qalır. Rudiment orqanlara insanın qulaq seyvanında Darvin büküşünü, gözün küncündə üçüncü qırıqma pərdəsini, əlavə döş vəzilərini misal göstərmək olar.

Bəzi hallarda rudiment orqanlar həddindən çox, yəni yaxşı inkişaf edirlər. Belə qeyri-adi hadisələr qədim əcdada qayıdış atavizmi adlandırılır. Atavizmə tipik misal olaraq insanın üzündə, qolunda, döşündə və digər nahiyyələrində sıx və çoxlu tüklərin bitməsinə, sinəsində

çoxlu süd vəzilərinin olmasını, başqa dərialtı əzələnin güclü inkişafını və s. göstərə bilərik.

İnsanlarla insanabənzər meymunların qohumluq əlaqəsini sübut edən daha bir əyani misal: İnsanlarda rast gəlinən qan qruplarından II, III və IV qan qruplarına hipponlarda, oranqutanlarda və qorillalarda, I və II qan qruplarına isə şimpanzelərdə rast gəlinir. II qan qrupunu insandan şimpanzeyə və əksinə köçürərkən müsbət nəticə əldə olunur. Bəzi daxili sekresiya vəzilərini şimpanzedən insana transplantasiya etdikdə o normal fəaliyyət göstərir. İnsanabənzər meymunlarda və insanda hamiləlik müddəti eynidir, onlar praktik olaraq qrip, siflis, xolera, qızılca və s. kimi xəstəlikləri oxşar surətdə keçirirlər. Antropoloji əlamətlərinin oxşarlığına görə sinir sisteminin fəaliyyətinin öyrənilməsi xarakterikdir. Müəyyənəşdirilib ki, şimpanze işıq rənglərinin ayrılmasına görə insana çox yaxındır. Hələ Darwin meymunların mimiki hərəkətlərinin təzahüründə insana yaxın olması fikrini söyləmişdi. Bu işlər İ.P. Pavlovun təcrübələrində daha geniş surətdə təsdiq olundu.

İnsan öz mənşəyini insanabənzər meymunlardan götürməsinə baxmayaraq, tarixi inkişaf prosesində insan özünəməxsus yeni əlamətlər qazanıb. İnsanın dərrakəli davranışının fizioloji prinsipləri akademik İ.P. Pavlovun ikinci siqnal sistemi haqqında olan konsepsiyasında verilib. Bu konsepsiyaya görə heyvanlar xarici mühit qıcıqlarının təsiri ilə duyurlar. Deməli, mühitin qıcıqları sinir sistemi, görmə, eşitmə və hiss üzvləri vasitəsi ilə qəbul olunur. Bu, insanlarda və heyvanlarda olan birinci siqnal sistemidir. İnsanlarda birinci siqnal sistemi irsən qədim əcdadlardan keçib. Ancaq insanda heyvanlardan fərqli olaraq, ikinci siqnal sistemi də var. İkinci siqnal sistemində əsas təsiredici amil sözlərdir. Sözlər insanın fikirlərinin təzahürüdür. Bununla insan heyvanlardan kəskin fərqlənir. Pavlovun təbiri ilə desək, sözlər bizi insan edib.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, insan və insanabənzər meymunlar öz təkamülündə, harada isə uzaq keçmişdə ümumi kökə malik olublar. Ancaq sonradan iki sahəyə ayrılıblar.

Dərsin sonunda bir neçə sualla sinfə müraciət olunur. Model kimi bir neçəsini vermək məsləhətdir:

1. İnsanabənzər meymunların ağaclarda yaşamasına səbəb nə olub?

2. İnsanla insanabənzər meymunlar arasında hansı antropomorfoloji və embrioloji oxşarlıqlar var?

3. İnsanın yer üzərində yayılması, onun təkamülünə necə təsir göstərmişdir?

4. Meymunların davranışı insanın davranışından nə ilə fərqlənir?

5. İnsanlarda ikinci siqnal sistemi nədir və onu necə başa düşürsünüz?

İnsanın təkamülü. Dərslik materiallarına əlavə elmi metodiki tövsiyə söyləməmişdən öncə 2-ci dərsin qismən 1-ci dərsi təkrar etdiyi aydın olur. Təkrarlanma hətta mövzuların adlarında da öz əksini tapıb. Dərslik müəllifləri bir qədər diqqətli olmalı və mövzuları adlandırarkən şərhə uyğun olmalarına çalışmalıdırlar. İnsanların antropomorf meymunlarla müqayisəsi göstərdi ki, bu canlılar arasında çox yaxın qohumluq əlaqəsi var, o da hər şeydən əvvəl onların hər ikisinin vahid bir əcdaddan başlanğıc götürməsindədir. Buna baxmayaraq, insan bütün canlılardan, o cümlədən meymunlardan da çox kəskin fərqlənir. Anatmik nöqteyi-nəzərdən insanlar vertikal vəziyyətdə arxa ətraflar üzərində yeriməyə uyğunlaşıblar, kəllə və baş beyin özünəməxsus inkişaf edib, ön ətraflar müxtəlif funksiya yerinə yetirir və s. Fizioloji cəhətdən ali sinir fəaliyyəti, xüsusilə ikinci siqnal sisteminin olmasına görə insan meymunlardan kəskin fərqlənir. Ancaq insanı digər canlılardan fərqləndirən və insan kimi formalaşdıran təkcə anatmik və fizioloji göstəricilər deyil. İnsanın təkamülünün ictimai-iqtisadi aspektləri F. Engels tərəfindən açıldı və məlum oldu ki, insanın təkamülündə bioloji amillərlə yanaşı sosial amillər də əsas rol oynayır.

İnsanın formalaşmasında əsas addımlardan biri də əmək fəaliyyətinin təsiri nəticəsində sərbəst ön ətrafların proqressiv inkişafı olub. Başqa sözlə, əllər təkcə əmək aləti deyil, eləcə də onun məhsuludur. Ancaq əmək fəaliyyəti nəticəsində insan əllərinin müxtəlif funksiyaları yerinə yetirməyə uyğunlaşması hesabına Rafealin, S. Bəhlulzadənin rəsm əsərləri, Ü. Hacıbəylinin, Paqaninin musiqisi yaranıb.

İnsanabənzər meymunların primitiv əmək fəaliyyəti insanların daha sıx birləşərək cəmiyyət halında yaşamasını və qarşılıqlı-əlaqəli fəa-

liyyəti təmin etdi. Belə yaşayış şəraiti isə insanlar arasında söz siqnalları ilə mübadilə prosesinin zəruriliyini meydana çıxardı. Nəticədə meymunlarda lazımi səviyyədə inkişaf etməyən qırtlaq insanlarda yaxşı inkişaf etdi və ağız aparatı bəzi söz birləşmələrini tələffüz etməyə uyğunlaşdı. Beləliklə, əmək fəaliyyəti danışığın da meydana çıxmasına şərait yaratdı. Kollektivdə əmək, təfəkkür və nitq antropogenezin sosial amilləridir. Müəllim qeyd etməlidir ki, bu keyfiyyətlər abiotik “siqnal irsiyyəti” sayəsində, yəni ailə və cəmiyyətdə tərbiyə və təhsillə inkişaf etdirilir, lakin morfoloji və bəzi fizioloji əlamətlər kimi irsən verilmir.

Bütün yuxarıda göstərilənlər qruplaşdırılsa, insanın insanabənzər əcdaddan çevrilməsinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini göstərmək olar:

Sxem təqribi olaraq aşağıdakı kimi tərtib edilə bilər:

Müəllim şagirdlərin mövzuya aid marağını nəzərə alaraq qabaqcadan arzu edən şagirdlərə bəzi məsələlər üzrə hazırlaşmağı tapşırır.

Dərslük materiallarını və yuxarıda göstərilənləri qismən də olsa şagirdlərə çatdırdıqdan sonra bir neçə sualla sinfə müraciət etmək məsləhətdir. Mövzunun sonunda qeyd olunan suallardan istifadə etməklə və ya müəllim əvvəlcədən özü tərtib etməklə müraciət edə bilər. Model kimi bir neçəsini vermək olar:

1. Uşaqlar, bu gün insan təkamülünün hansı istiqamətlərini öyrəndik?

2. Qədim insanın ilk qalıqları nə vaxt və haradan tapılıb? Nə üçün o neandertal adlandırılıb?

3. Neandertallar nə ilə qidalanıblar? Kanibalizm nədir və neandertallar arasında müşahidə olunubmu?

4. Kromanyonların qalıqları harada və nə vaxt tapılıb? Nə üçün onlar belə adlanıb?

5. Kromanyonların yaşayış tərzı necə olub? Heyvandarlıqla, əkinçiliklə məşğul olublarımı?

1. Ön ətraflar əmək alətinə çevrildi.

2. Danışq nitqi yarandı.

3. Mərkəzi sinir sisteminin inkişafı və ali sinir fəaliyyətinin formalaşması baş verdi.

4. Cəmiyyət halında yaşama meydana çıxdı.

Tarixi inkişaf prosesində insan sadəcə olaraq ətraf mühitə passiv uyğunlaşmır, təbiət qanunlarını öyrənərək özününkü etməklə onu dəyişdirir.

Antropogenezin sosial və bioloji amillərinin qarşılıqlı əlamətini yaxşı tədris etmək üçün müəllim ümumiləşdirici sxem edib əyani vəsait kimi istifadə etsə, dərslərin mənimsənilməsinə müsbət təsir edər.

6. İlk mədəniyyət nümunələrinə hansı insanların həyatında rast gəlinir?

Problemə aktuallığı. İnsanın əmələ gəlməsi haqqında ilkin təsəvvürlər, insanla onurğalı heyvanların ümumi və rüseymlərinin inkişafındakı oxşarlıq, tarixi inkişaf prosesində insanın sadəcə olaraq ətraf mühitə passiv uyğunlaşmaması, təbiət qanunlarını öyrənərək özününkü etməsi.

Antropogenezin sosial və bioloji amillərinin qarşılıqlı əlaqəsini yaxşı dərk etmək, insan təkamülünün mərhələli öyrənilməsi və insanla təbiət arasında gedən prosesləri müasir dövr üçün geniş tədqiq etmək məqsədəuyğundur.

Problemə elmi yeniliyi. Biologiya fənninin tədrisi metodikasının aktual problemlərindən biri olan insan faktorlarının fəal təlim metodları ilə öyrənilməsi məsələsi araşdırılır, səmərəli yolları, metodları müəyyən edilir.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Məqalədə şagirdlərə insan biologiyası fənninin “İnsanın mənşəyi” mövzularının öyrənilməsinin səmərəli üsul və yollarına dair kömək edəcək metodik tövsiyələr verilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Axundov M.A., İsmayılov A.S., Təkamül təlimi. Bakı, 1989.
2. Nəcəfov C.Ə., Zoologiyanın tədrisi metodikası. Bakı, 2002.
3. Babayev M.S., Ümumi biologiya. Bakı, 2004.

E-mail: QəzənfərƏliyev@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok.dos.* **T.S. Paşayev,**
ped.ü.fəls.dok. **İ.B. Əmirəliyeva**

Redaksiyaya daxil olub: 09.10.2019.

UOT 372.857

Könül Faiq qızı Mahmudova
*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru*

BIOLOGIYA FƏNNİ ŞAGİRDŁƏRDƏ PRAKTİK BACARIQLAR FORMALAŞDIRIR

Кёнуль Фаик гызы Махмудова
*старший преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета
доктор философии по педагогике*

БИОЛОГИЯ ФОРМИРУЕТ У УЧАЩИХСЯ ПРАКТИЧЕСКИЕ НАВЫКИ

Konul Faik Makhmudova
*senior lecturer at Azerbaijan State Pedagogical University
doctor of philosophy in pedagogy*

BIOLOGY BUILDS PRACTICAL SKILLS IN STUDENTS

Xülasə. Şagirdlər onlara verilən ümumi bioloji biliklər nəticəsində təbiəti, ekoloji tarazlığı, biosferdə olan digər canlıların və insanların önəmli və qorunmalı olduqlarını dərk edirlər, bir sıra həyati bacarıqlara yiyələnirlər. Bu bacarıqların formalaşdırılmasına bir sıra amillər təsir göstərir. Problemə sistemli yanaşmaqla biologiya fənni proqramının təkmilləşdirilməsi, təhsilverənlər üçün metodiki vəsaitlərin, tövsiyələrin hazırlanması, tədris materialının düzgün seçilməsi, həyati bacarıqların sistemli inkişafı üçün nəzəriyyə və təcrübənin əlaqələndirilməsi ilə istənilən nəticəni əldə etmək mümkündür.

Açar sözlər: *bilik, bacarıq, vərdiş, müəllim hazırlığı, həyati bacarıqlar*

Резюме. В результате полученных общих биологических знаний учащиеся понимают, что природа, экологическое равновесие и другие живые существа и люди в биосфере важны и должны быть защищены, осознав это они приобретают некоторые жизненно важные навыки. На формирование этих навыков влияют ряд факторов. Благодаря системному подходу к решению проблем можно достичь желаемого результата за счет совершенствования программы по биологии, разработки методических пособий, рекомендаций для учителей, правильного выбора учебных материалов и интеграции теории и практики для систематического развития жизненных навыков.

Ключевые слова: *знания, умения, навыки, подготовка учителей, жизненные навыки*

Summary. Thanks to their general biological knowledge, students understand that nature, ecological balance, and other living things and people in the biosphere are important and protected and acquire some vital skills. A number of factors influence the formation of these skills. Thanks to a systematic approach to solving problems, the desired result can be achieved by improving the biology program, developing teaching aids, recommendations for students, choosing the right teaching materials and integrating theory and practice for the systematic development of life skills.

Key words: *knowledge, skills, teacher training, life skills*

Sosial-iqtisadi əlaqələrin inkişaf tempini sürətləndirən müasir şəraitdə gənc nəslin təhsili və tərbiyəsinə müəyyən tələblər qoyulur, müasir istehsalın elmi əsaslarına sahib olan, özünü tərbiyə edə bilən, biliklərini artırmaq və yeniləməyi bacaran şagirdlərin hazırlanmasına böyük ehtiyac var. Bütün bunlar onların sosial münasi-

bətləri, fəaliyyət vasitələri, şüurlu davranış normalarını zənginləşdirir və sosiallaşmaya - cəmiyyətə daxil olmağa, gənc nəslin bacarıqlarına uyğun yer tapmasına kömək edir.

Klassik məktəbdən imtina, şagirdlərin maraq və meyllərini, valideynlərin ehtiyaclarını, məktəblərin sosial-iqtisadi və regional xüsusiyyətlərini

yətlərini nəzərə alaraq, sənaye, kənd təsərrüfatı istehsalı və idarəciliyinin bütün sahələrini əhatə edən elmi-texnoloji tərəqqiyə nail olmaq - bütün bunlar yeni təhsil məzmununun yaranmasına ehtiyac yaratdı.

Təhsilimizdəki yenidənqurma məktəb biologiyası kursunda dəyişikliyə səbəb oldu. Bioloji təhsil sahəsində hədəflər dəyişdi. Yeni tədris proqramları təhsil sahəsinə yeniliklər gətirdi, şagirdlərdə bilik, bacarıq, vərdiş və dəyərlər formalaşdırmaq üçün məzmun standartları müəyyənləşdirdi. Bütün bunlar birlikdə biologiya sahəsində yeni tədqiqatların aparılmasına ehtiyac yaratdı.

Xüsusilə şagirdlərin intellektual və praktik hazırlığı, torpaq sevgisini və onun üzərində işləmək arzusunun artırmaq günümüzün problemi. Məktəb məzmununu sosial cəhətdən qorumalı, ona praktiki bacarıqlar verməli, kənd təsərrüfatı peşələrinə istiqamətləndirməlidir. Şagirdlərə dinamik bir dünyaya uyğunlaşmağa kömək etmək, istehsalat, daxili və mədəni həyatda özünü tapma bilmək və onları gələcəyə hazırlamaq lazımdır.

Məktəb nəzərə almalıdır ki, təhsil sisteminin yenilənməsi ilə şagirdlərin kənd təsərrüfatına yönəldilməsi, təhsilin həyatı bacarıqlar prinsipinə uyğunlaşdırılması dövrün tələbidir.

Yerli və xarici metodist və pedaqoqların fikrincə, indiki mərhələdə məktəblilərin praktik bacarıqları əsasən inkişaf etmişdir, lakin bütün fənlərin və hər şeydən əvvəl, təbiət fənlərindən olan biologiyanın tədrisinin praktik istiqamətini gücləndirməklə təkmilləşdirilməsinə nail olmaq olar. Biologiyanın tədrisində nəzəriyyə və təcrübə arasındakı əlaqəni əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa təcili ehtiyac var. Bioloji qanunlar və nə-

zəriyyələri bilmək, canlı təbiət obyektləri ilə davranarkən bu bilikləri tətbiq etmək, habelə proqnoz vermək bacarığı hər bir insanın fəaliyyətinin əsasını təşkil etməlidir.

Hər bir fənn üzrə təhsilin məzmunu xüsusi seçilmiş və inkişaf etdirilmiş *bacarıqlara* əsaslanır. Bacarıqlar - verilən biliklərə əsaslanan işləri uğurla yerinə yetirmək, verilən şərtlərə uyğun vəzifələri həll etməkdir. Bacarıq dedikdə müəyyən bir fəaliyyətin məqsədi, onun həyata keçirilməsinin şərtləri və metodları arasındakı əlaqəni başa düşmək olar.

Biologiya fənninin məzmunu şagirdlərdə həyatı bacarıqların formalaşdırılması baxımından böyük potensiala malikdir. Buna görə şagirdlərə sistemli olaraq tədris materialını rəsmi yadda saxlamağa deyil, müxtəlif intellektual bacarıqlarla işləyərək onu mənimsəməyə kömək etmək lazımdır. Müasir biologiya fənni proqramında canlıların hüceyrədən biosferədək təşkili səviyyələri, canlılar aləminin kimyəvi və bioloji təkamülü, irsi dəyişikliklərin qanunauyğunluqları, ekoloji problemlər, onun dərəkəndilməsi və həlli yolları sadəcədən mürəkkəbə doğru təqdim edilir. Verilən məzmun əsasında şagirdin tədqiqatçılıq bacarıqları, məlumatları ümumiləşdirmək, eksperimentlər aparmaq, məruzə, referat, təqdimatlar hazırlamaq, bitkiləri becərmək, heyvanları bəsləmək, təbiəti, insan sağlamlığını qorumaq və s. kimi bacarıqları formalaşır. Həyat əhəmiyyətli zəruri bilik, bacarıqlar əməli vərdişlərə çevrilir.

Hər bir bacarıq formalaşarkən bir sıra mərhələlərdən keçir. Bu mərhələlərin hər birinin öz psixoloji quruluşu var.

Cədvəl 1. Bacarıqların formalaşmasının mərhələləri:

Mərhələlər	Psixoloji quruluşu
İlkin bacarıqlar	Əvvəllər əldə edilmiş bilik və bacarıqlara əsaslanaraq, hərəkətin məqsədindən və onun həyata keçirilmə metodlarından xəbərdar olmaq, bu zaman fəaliyyətlərdə bəzi səhvlər edilə bilər
Kifayət edən qədər bacarıqlar	Əvvəllər qazanılmış bacarıqlardan istifadə edərək bir fəaliyyəti necə yerinə yetirəcəyini bilmək
Ümumi bacarıqlar	Müxtəlif fəaliyyətlərdə tələb olunan bir sıra yüksək inkişaf etmiş bacarıqlar
Yüksək inkişaf etmiş bacarıqlar	Hər hansı bir fəaliyyətdə bilik və bacarıqlardan məqsədyönlü istifadə edə bilmək
Ustalıq	Müxtəlif bilik və bacarıqlardan inamlı, yaradıcı istifadə

Bacarıqlar təkrarlanarkən daha sürətli və daha mükəmməl olur və daha az zehni iş tələb edir, yəni avtomatlaşır. Ancaq bacarıq tam avtomatik bir hərəkət olaraq başa düşülə bilməz, çünki lazımlı anda şüur hərəkətə müdaxilə edib onu istiqamətləndirə bilər.

Vərdis insanın məhsuldar, lazımlı bir zamanda və lazımı vaxtda yeni şəraitdə iş görmək bacarığıdır. Vərdis bacarıq və bilik əsasında formalaşır, eyni zamanda müəyyən bir fəaliyyətin məqsədi, onun həyata keçirilməsinin şərtləri və metodları arasındakı əlaqədir.

Mərhələləri	Fəaliyyətin xüsusiyyətləri
Vərdislərini dərk etməyə başlayır	Fəaliyyətin məqsədi haqqında aydın bir düşüncə var, lakin buna necə nail olacağı hələ qaranlıqdır. Fəaliyyət zamanı kobud səhvlər buraxa bilər.
İdraklı, lakin təcrübəsiz icra	Hərəkəti necə yerinə yetirəcəyini dəqiq bir şəkildə anlamaq, lakin qeyri-dəqiq, qeyri-sabit bir şəkildə, diqqətin sıx cəmləşməsinə baxmayaraq bir çox əlavə hərəkətlər etmək mümkündür.
Avtomatlaşdırılmış vərdislər	Diqqətin dağılma ehtimalını zəifləyir, fəaliyyətin getdikcə daha yaxşı yerinə yetirilməsi, lazımsız hərəkətlərin aradan qaldırılması.
Yüksək avtomatlaşdırılmış vərdislər	Daha mürəkkəb bir fəaliyyəti yerinə yetirmək üçün bir vasitə halına gələn fəaliyyətlərin dəqiq, sabit icrası. Vərdislərin inamla yeni bir vəziyyətdə tətbiq olunması.

Bioloji biliklərə əsaslanmadan, onları vaxtaşırı təkrarlamaqdan nə təbiətin qorunması, nə təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə, nə də sağlamlığın qorunması kimi bacarıqların vərdisə çevrilməsi mümkün deyil. Ətraf mühitin çirklənmədən qorunması, flora və fauna ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi və bərpası, həmçinin məhsuldarlığın yüksəldilməsi, kənd təsərrüfatı bitkilərinin və heyvan cinslərinin yeni sortlarının yaradılması yalnız möhkəm elmi biliklərə, biologiyanın digər təbiət elmləri ilə əlaqəli tədrisi zamanı istənilən nəticəni verəcəkdir. Biologiya elminin cəmiyyətin məhsuldar qüvvəsinə, kənd təsərrüfatının əsasına çevrildiyi bir dövrdə bioloji nəzəriyyələr kimya sənayesinin vacib hissələrinin (mikrobioloji proseslərin istifadəsi, kimyəvi fermentologiya) və texnologiyanın inkişaf etmiş sahələrinin (bionika vasitəsi ilə) əsasını təşkil edir. Bu baxımdan hesab edirəm ki, problemə sistemli yanaşılmalı və aşağıdakılar nəzərə alınmaqla istənilən nəticəni əldə etmək mümkündür:

- Biologiya fənni üzrə müasir dövrün tələbi-

Vərdislər şagirdin şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinə çevrilməlidir. Vərdis təkrarlama ilə inkişaf etdirilir və təkrar dayandırıldıqda məhv olur. Vərdislərin azalmasının səbəbləri tətbiqetmədə uzun fasilələrlə əlaqələndirilir, lakin bu da iş tempinin, yorğunluğun və stressin sürətlənməsi ilə də əlaqəli ola bilər.

İnkişaf edən vərdislər həmişə mövcud olanlarla qarşılıqlı əlaqə qurur. Əvvəllər formalaşdırılmış vərdislərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yeni bir vərdisin yaranması vərdislərin ötürülməsidir.

nə uyğun həyatı bacarıqların müəyyənləşdirilməsi və biologiya fənni proqramının təkmilləşdirilməsi;

- Bioloji biliklərə əsaslanan praktik bacarıqların formalaşdırılmasını təmin etmək məqsədilə təhsilverənlər üçün metodiki vəsaitlərin, tövsiyələrin hazırlanması ;

- Həyatı bacarıqların formalaşmasına kömək edən tədris materialını seçmək;

Deməli, yalnız düzgün müəyyən edilmiş hədəf və bu hədəfə çatmaq üçün atılan sistemli, əlaqəli addımlar sayəsində bir sıra həyat əhəmiyyətli məsələlərin həllinə nail olmaq olar.

Problemə aktuallığı. "Biologiya" fənninin məzmunu şagirdlərdə bilik, bacarıq və vərdislərin formalaşması üçün böyük potensiala malikdir. Buna görə şagirdlərə sistemli olaraq tədris materialını rəsmi yadda saxlamağa deyil, müxtəlif intellektual bacarıqlarla işləyərək onu mənimsəməyə kömək etmək lazımdır.

Problemə elmi yeniliyi. Biologiyadan yeni məzmunun nəticələri (məzmun standartları) formasında verilməsi kurikulum sənədinin demokratik xarakterindən irəli gəlir. Müəllimlərə nəticələrin bir

standart tələb kimi verilməsi onlara fəaliyyətində sərbəst olmağa, müvafiq təlim strategiyaları seçməyə, yaxud öz imkan və şəraitlərinə uyğun təlim strategiyaları hazırlamağa imkan yaradır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Biologiya fənni kurikulumunda şagirdlərin məntiqi təfəkkürü-

nün, fənlə bağlı həyati bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, integrativlik, sadəcə mürəkkəbə doğru inkişaf, məzmun və fəaliyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin təşkili, fənnin tədrisində yeni texnologiyaların tətbiqinin təmin edilməsi məsələləri nəzərdə tutulur.

Ədəbiyyat:

1. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 2009.
2. Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəbləri üçün biologiya fənni proqramı (kurikulum). Bakı, 2012.
3. Болгова И.В. Сборник задач по общей биологии для поступающих в ВУЗы. М.: ОНИКС, 2006, 256 с.
4. Константинов В.М. и др. Биология: Животные, уч. для уч-ся 7 кл. М.: Вентана-Графт, 2005, 304 с.

E-mail: konul-mahmudova@mail.ru

Rəyçi: *ped.ü.fəl.dok.* Ə.Gərayev

Redaksiyaya daxil olub: 19.11.2019.

KİMYANIN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 372.854

Əyyub Teymur oğlu Əzizov
kimya üzrə fəlsəfə doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti

Kamil Nəsir oğlu Haqverdiyev
kimya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

Vüsalə Oktay qızı Yusifli
Bakı Dövlət Universiteti

AMİN TURŞULARININ AKMEOLOJİ-METODOLOJİ TƏDRİSİ

Эйюб Теймур оглу Азизов
доктор философии по химии, профессор
Бакинский Государственный Университет

Камил Насир оглу Ахвердиев
доктор философии по химии, доцент
Бакинский Государственный Университет

Вюсала Октай гызы Юсифли
Бакинский Государственный Университет

AKMEOLOGO-METODOLOGICHESKOE PREPODAVANIYE AMINOKISLOT

Eyyub Teymur Azizov
doctor of philosophy in chemistry, professor
Baku State University

Kamil Nasir Haqverdiyev
doctor of philosophy in chemistry, associate professor
Baku State University

Yusifli Vusala Octay
Baku State University

ACMEOLOGICAL-METHODOLOGICAL TEACHING OF AMINO ACIDS

Xülasə. Kimya fənnin təlim metodları anlayışı bu elmin akmeoloji yolla tədris olunmasının ən çətin problemlərindən biridir. Hər hansı obyekt haqqında bilik və bu biliyin praktiki olaraq istifadə olunması, bu biliyin məqsədi metod anlayışının məzmununda birləşmişdir. Kimya elminin tədrisi prosesində istifadə olunan metodlar, üsullar və yollar arasındakı ardıcılıq qarşılıqlı münasibət yaradır. Üsulun şagirdlərin mənimsəmə qabiliyyətlərinə, məntiqi təfəkkürləri və maraqlarının inkişaf etdirilməsinə, müəllimin peşəkarlığına, onun elmi mənimsətmə bacarığına təsiri öyrədilir.

Açar sözlər: tədris, akmeoloji üsul, təhsilin inkişafı, məsələlər, kimya, fənn

Резюме. Понятие обучающих методов химии является одной из самых сложных проблем преподавания этой науки акмеологическим способом. Практическое применение знаний о любом объекте, цель этих знаний объединяется в содержании понятия метода. Последовательность методов, приемов и способов, используемых в преподавании химии создает взаимосвязь. Исследуется влияние метода на способность учащихся осваивать, развивать их логическое мышление и интересы, на профессионализм учителя, на его способность овладеть наукой.

Ключевые слова: обучение, акмеологический, метод, акмеологический метод, развития образования, задачи, химия, предмет

Summary. The concept of teaching methods of chemistry is one of the most difficult problems in teaching this science in an acmeological way. The practical application of knowledge about any object, the purpose of this knowledge is combined in the content of the concept of a method. The sequence of methods, techniques and methods used in teaching chemistry creates a relationship. The influence of the method on the ability of students to learn, develop their logical thinking and interests, on the professionalism of the teacher, on his ability to master science is studied.

Key words: training, acmeological, method, acmeological method, educational development, tasks, chemistry, subject

Akmeologiyanın insanın təkmilləşməsi, həyatda və fəaliyyətdə özünü dərk etməsinin tamlığı, yaradıcı mahiyyəti barədə dünyagörüşü fikirləri tarixən qədimdir. Bununla birlikdə, yeni bir dövr tərəqqi ideyasını ən optimal təşkili ilə cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqələndirir. XX əsr bütün sosial proseslərin, ziddiyyətlərin, davranışlarının fərdi səviyyəyə "köçürülməsi" meyllərini ortaya qoyur.

Akmeologiyanın sürətli inkişafı bir-birinə yönəlmiş istiqamətlər - göstərilən sosial tələb, şəxsin həyat yolundakı zirvələri və nailiyyətləri haqqında nəzəri fikirlər və cəmiyyətin bütün sahələrində peşə, kadr problemlərinin həlli praktikasına yönəlir. Kimya fənninin təlim metodları anlayışı bu elmin akmeoloji yolla tədris olunmasının ən çətin problemlərindən biridir. Hər hansı obyekt haqqında bilik və bu biliyin praktiki olaraq istifadə olunması, bu biliyin məqsədi metod anlayışının məzmununda birləşmişdir. Kimya elminin tədrisi prosesində istifadə olunan metodlar, üsullar və yollar arasındakı ardıcılıq qarşılıqlı münasibət yaradır.

Kimya elminin və kimya sənayesinin inkişafı, intibah keçirməsi, həmçinin müasir elmlərin metodoloji təmayülü, didaktiki uğurları və pedaqoji prinsipləri kimya elminin təlim üsullarının inkişaf etməsinə təsir edir. Beləliklə, nəzərdə tutulmuş məqsədə nail olmaq, gerçəkliyin idrakı və onda praktiki şəkildə dəyişikliklərin aparılması məqsədi ilə tətbiq edilən müxtəlif yollarla və üsullarla hər kəsin praktik və nəzəri fəaliyyətini nizama salan prinsiplər və qaydalar toplusunu metod adlandırmaq olar.

Əldə olan bu qanun və qaydalar, onlara əsasən yaradılan, gerçəkliyin dəyişdirilməsinə, yeni məqsədlər əldə olunmasına şərait yaradan üsulların dialektik harmoniyasını metod adlandırmaq olar. Akmeologiyanın metodoloji əsasının inkişafı bir elm kimi yarandığı andan başlanmışdır. İlk dəfə akmeologiyanın metodoloji əksini, inkişafının əsas istiqamətlərini, digər elmlərlə qarşılıqlı əlaqə yollarını, vəziyyətini və inkişafının dörd əsas mərhələsini İ.N. Semenov müəyyənləşdirdi:

Birincisi, latent, elmdə akmeologiya kimi bir elm sahəsinin işıqlandırılması üçün tarixi, mədəni, sosial, fəlsəfi, elmi, praktik, pedaqoji şərtlərin meydana gəlməsi;

İkinci mərhələ, namizədlik, bu cür biliklərə sosial ehtiyacın əmələ gəlməsi və 1927-ci ildə "akmeologiya" xüsusi termininin özəl olaraq ortaya qoyulması;

Üçüncü mərhələ, inkubasiya, insan biliyinin yeni bir sahəsi kimi akmeoloji problemlər üzrə tədqiqat haqqında konseptual bir fikrin ortaya çıxması ilə müəyyən edilmişdir. Bunun üçün əsas şərt, insan biliklərinin sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi, təhlili və fərqləndirilməsi idi. Bu mərhələ, akmeoloji yerləşdirmə proqramının xüsusi bir intizam olaraq təqdim edilməsi ilə başa çatdı;

Dördüncüsü, institusional mərhələ, bir sıra sosial strukturların yaradılması ilə əlaqədardır: akmeoloji şöbə, universitetlərdəki laboratoriyalar və nəhayət, Beynəlxalq Akmeoloji Elmlər Akademiyası. Xüsusilə, məşhur yerli psixoloq K. K. Platonov yazırdı: "Sistemli bir yanaşma,

hər bir insanı bir sistem olaraq başa düşməkdən ibarət olan psixologiyanın prinsipidir". A.V. Brushlinski bənzər bir nöqteyi-nəzərdən yapışaraq, sözün həqiqi mənasında - "... subyektiv yanaşma və ya subyektivlik prinsipi ..." ilə bağlı oxşar bir fikir söylədi.

Nəzəri və metodoloji tədqiqatlar akmeologiya üçün əsas olan ümumi və xüsusi metodoloji prinsiplərin akmeoloji məzmununu əsaslandırmaq və təsvir etmək imkanı yaratdı. Bunlar, ilk növbədə, aşağıdakı prinsiplərdir:

- mürəkkəblik;
- sistematiklik;
- mövzu;
- determinizm;
- şəxsiyyətin sosial təyini;
- inkişaf prinsipləri, humanizm və s.

Mürəkkəblik prinsipi və ya integrasiya olunmuş bir yanaşma, insanın müxtəlif keyfiyyətləri, xüsusiyyətləri və şərtləri, həyat fəaliyyətini həyata keçirdiyi müxtəlif sistemlər haqqında biliklərin birləşdirilməsinə yönəldilmişdir. Integrasiya edilmiş bir yanaşmanın inkişafı insanın öyrənilməsinə və onun haqqında biliklərin integrasiyasına vahid yanaşma vəzifəsini formalaşdıran B. G. Ananievin adı ilə əlaqələndirilir. Integrasiya edilmiş yanaşmanın ümumi xüsusiyyətləri bunlardır: çoxyönlü diqqət, çox amilli, ontoloji determinantların və komponentlərin heterojenliyi.

Humanitar fənlərdə tədqiqatın mürəkkəbliyinə istiqamətlənmə yeni bir elmi sahənin – insan araşdırmalarının yaranmasına səbəb oldu, bu da insanın öyrənilməsinə vahid integrativ yanaşma yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Akmeologiyada hərtərəfli bir yanaşma şəxsin fərd, fəaliyyət obyekti, şəxsiyyət və fərd olaraq mütərəqqi inkişafının qanunları və mexanizmləri haqqında çox səviyyəli biliklərin birləşdirilməsinə yönəlmişdir. Akmeologiyada integrasiya olunmuş yanaşmanın spesifikliyi, insanın öyrənmə və həqiqi inkişafına yönəldilməsidir.

Sistemli yanaşma komplekslə çox sıx əlaqəli olmasına baxmayaraq, fərqlənir. Onun əsas fikri obyekti bütövlükdə, lakin müxtəlif qarşılıqlı əlaqəli, sifarişli və mürəkkəb təşkil olunmuş elementlərdən ibarət öyrənməkdir. Sistemli bir yanaşma müxtəlif təbiətdəki çox mürəkkəb obyektlərin öyrənilməsi və yaradılması zərurəti yaranıqda kibernetika (L.Bertalanfi, N.Wiener, A.I. Berg), sistemlərin ümumi nəzəriyyəsi

(J.Gig, N.N.Moiseev, V.N.Sadovski, V.King və s.), fəlsəfə (V.P.Kuzmin, E.G.Yudin və s.), fiziologiyada (P.K. Anoxin, K.V.Sudakov və s.) fəal şəkildə inkişaf etdirildi.

Akmeologiyada ardıcılıq prinsipi şəxsiyyətin mütərəqqi inkişafının məzmununu və akmeoloji sistem kimi şəxsi və peşəkar inkişafını açmağa imkan verir. Akmeologiyada sistem yanaşmasının özünəməxsusluğu onun obyektlərinin dəqiq müəyyənləşdirilmiş səviyyəli sistem quruluşuna malik olmaması ilə əlaqədardır, çünki inkişaf əlaqəli dinamik dəyişikliklər, bu proseslərin heteroxronizmi strukturu çox hərəkətli və dəyişkən edir, sistemin məqsəd görüntüləri çox aydın şəkildə vurğulanır.

Bu baxımdan akmeoloji elmin mövcud vəziyyəti əks olunur. Akmeologiya nəzəriyyəsi və onun metodoloji əsasları inkişaf etdirildikcə sistemli fikirlərin daha intensiv inkişaf alacağı və akmeoloji obyektlərin sistemli təsvirləri bu yanaşmanın tələblərinə cavab verəcəyi düşünülür. Sistemli bir yanaşma əsasında akmeologiyanın nəzəri və metodoloji əsaslarının inkişafı onun indiki perspektivli nəzəri tədqiqat istiqamətidir. Lakin, artıq mövcud akmeoloji biliklər əsasında bu istiqamətin ümumi xətlərini müəyyənləşdirmək olar. Xüsusilə, mütərəqqi şəxsi və peşəkar inkişafa nəzər yetirdikdə, bir peşəkarlıq akmeoloji sisteminin mövcudluğu haqqında kifayət qədər əsaslı danışmaq olar. Onun sistem amili, inkişafının zirvəsinə çatan şəxsin ideal imici, peşəkar, sosial və fərdi nailiyyətlərinin məlum fərdi standartı ola bilər. Eyni zamanda, fərdin və fəaliyyətin qəbul edilmiş peşəkarlıq standartı sistem yaradan amil ola bilər. İnkişaf mövzusunun özü mütərəqqi şəxsi və peşəkar dəyişikliklər prosesində təsir obyekti kimi qəbul edilə bilər.

Elmi araşdırmalarda akmeoloji sistem yaradan amil haqqında belə bir anlayış, bir qayda olaraq inkişaf edən şəxsiyyətin, ilk növbədə, bir mövzu kimi nəzərə alınması ilə müəyyən edilir. Akmeoloji sistemdəki struktur komponentlər və ya alt sistemlər, fəaliyyət mövzusunə əlavə olaraq bacarıq və qabiliyyət, AKME-nin motivləri, standartları və idealları sistemidir. Bu sistem fərdi xüsusiyyətlərin və peşəkarlığın inkişaf səviyyələri ilə izah edilən çox səviyyəli sistemdir.

Akmeoloji sistemdə mövcud olan birbaşa və əks əlaqələrinin də təsir vasitələri müxtəlif

ola bilər - özünü davranışdan tutmuş təlimə qədər. Eskiz halında mövcud olan bu problem xüsusi bir nəzəri araşdırma tələb edir. Subyektiv yanaşma. Bu mərhələ, tez-tez akmeologiya üçün paradigmatik (K.A. Abulxanova, V.G. Aseev, A.V. Brushlinsky, A.S. Ognev və başqaları) hesab olunur, əsas, müəyyən edən sayılır. Bu prinsip S.L. Rubinşteynin subyektivlik və subyektivliyin təşkili mərkəzi kimi şəxsin təkmilləşmə ehtiyacı və qabiliyyəti ilə təzahür etdirdiyi mövzuya dair düşüncəsinə əsaslanır. Akmeologiyada bir insan kamilliyin subyektini hesab olunur (həm özünü inkişaf etdirmək, həm də akmeoloji texnologiyaların vasitəçiliyi ilə), bu onun yüksək sərbəst müstəqilliyini və hədəflərin, standartların seçilməsindəki fəaliyyətini təmin edir. İlk "paradigmatik" mövqelərə subyektivlik prinsipinin irəliləməsi, dərin düşüncə tələb edir.

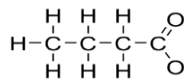
Akmeologiyanın mövzusu, obyekt və məqsədlərinin spesifikasiyi tədqiqatçıları idrakın prinsipləri və metodları üzərində cəmləşdirməyə məcbur edir. İnkişaf zirvələrinə çatdıqda yetkin şəxsiyyətin mütərəqqi inkişafı haqqında ümumi fikir birləşərək nəzəri və metodoloji tədqiqatlar nəticəsində insanın fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun sosial və həyat dəyişikliklərinin mütənasibliyi axtarışında, akmeologiyanın metodoloji prinsipləri sistemi əsaslandırıldı. Qeyd etmək lazımdır ki, elmi araşdırmalarda metodoloji problemləri həll edərkən tez-tez "prinsip" və "yanaşma" anlayışları istifadə olunur. Məsələn, "sistematik yanaşma" və "sistem prinsipi" terminlərinə rast gəlmək olar. Bu məsələ ilə bağlı fikirləri izah edək:

- elmdəki prinsip əsas ilkin nəzəri mövqe, işlədilən üsullar və metodlar toplusudur;
- yanaşma müəyyən prinsiplərə əsaslanan biliyin xüsusi bir sintezidir.

Ədəbiyyat:

1. Акмеология: учебник / Под ред. А.А. Деркача. М.: Издательство РАГС, 2006.
2. Андриенко Е.В. Социальная психология / Под ред. В.А. Сластенина. М., 2003.
3. Гришина И.В., Шевелев А.М. и др. Методические рекомендации по разработке Программы развития образовательного учреждения. С-Пб.: КАРО, 2006.
4. Деркач А.А. Акмеологические основы развития профессионала. Воронеж, 2004.

Amin turşularının akmeoloji tədrisi zamanı kimyanın akmeo-innovasyon texnologiyalarla tədrisi başa düşülür. Nümunə üçün aşağıdakı üsulu göstərmək olar. Tədqiqata başlamazdan öncə müəllim diqqəti fəaliyyət tapşırığına yönəldir. Tapşırıqda butan turşusunda

hər bir karbon atomuna birləşmiş bir hidrogen atomunu növbə ilə amin (–NH₂) qrupu ilə əvəz etmək və alınan aminturşuların quruluş formullarını tərtib etmək tələb olunur. Şagirdlər tədqiqatdan öncə tapşırığı işləyirlər. Müəllim "karusel" üsulundan istifadə etməklə şagirdləri 4 qrupa bölür: I qrupa aminturşuların adlandırılması, II qrupa aminturşuların izomerliyi, III qrupa aminturşuların alınması, IV qrupa aminturşuların quruluşu üzərində işləməyi məsləhət bilir.

Amin turşularının akmeoloji üsulla tədris olunması zamanı şagirdlər və tələbələr mənim-sədikləri yeni, müasir bilikləri, anlayışları sistemli şəkildə, ardıcıl olaraq, hərtərəfli, əhatəli qavrayır və uzun müddət yaddaşda saxlayır.

Problemin aktuallığı. Problemlə bağlı olan elmi tədris ədəbiyyatının araşdırmasından aydın olur ki, tədris təcrübəsində şagird və tələbələrin kimyəvi anlayışlarla real həyat ilə əlaqələrinin aşkar edilməsinin ən səmərəli mexanizmi akmeoloji metodologiya vasitəsilə yerinə yetirilir.

Problemin elmi yeniliyi kimya elminin akmeoloji-metodik üsulla tədris olunması prosesində təlim üçün daha sərfəli və səmərəli, faydalı yolların axtarılması və tətbiq edilməsidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Müəllimlərə, təhsilverənlərə şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafının imkan və yollarına dair metodik tövsiyələr verir.

E-mail: adpuyusifli@bk.ru

Rəyçi: kimya ü. elm. dok., prof. T.Ə. İlyash

Redaksiyaya daxil olub: 05.12.2019.

UOT 372.854

Qənirə Balaşirin qızı Balakışiyeva

*kimya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Mühəndislik Universiteti*

Arzu Əbülfət qızı Paşayeva

*fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Bakı Dövlət Universiteti*

Əminə İlqar qızı Süleymanova

Bakı Dövlət Universiteti

YENİ MATERIALIN ÖYRƏDİLMƏSİ ZAMANI ŞAGİRDŁƏRDƏ EKOLOJİ BİLİKLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI

Ганира Балаширин гызы Балакишиева

*доктор философии по химии
Бакинский Инженерный Университет*

Арзу Абульфат гызы Пашаева,

*диссертант по программе доктора философии
Бакинский Государственный Университет*

Амина Ильгар гызы Сулейманова

Бакинский Государственный Университет

ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ УЧАЩИХСЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ НОВОГО МАТЕРИАЛА

Ganira Balashirin Balakishiyeva

doctor of philosophy in chemistry

Arzu Abulfat Pasayeva

*doctoral student in the program of a Ph.D
Baku State University*

Amina İlqar Suleymanova

Baku State University

FORMATION OF STUDENTS' ECOLOGICAL KNOWLEDGE IN TEACHING NEW MATERIAL

Xülasə: Məqalədə məqsəd dərslərin tədrisində şagirdlərin ekoloji biliklərinin artırılmasına nail olmaq, onlarda ətraf mühitin qorunmasının aktuallığının elmi və texnoloji əsaslarını öyrətməkdən ibarətdir. Kimya müəllimi hər bir dərslərin elmi və tərbiyəvi xüsusiyyəti ilə yanaşı onun ekoloji məsələlərini də nəzərə almalıdır. Şagirdlərdə ekoloji fikir və ekoloji tərbiyə aşılamalıdır. Təbiət elmi kimi kimya dərslərində təbiətin qorunmasına xüsusi fikir verilməlidir.

Açar sözlər: *ekologiya, texnologiya, turşu, məktəb ekologiyası, ekoloji təhsil*

Резюме: Цель статьи заключается в том, чтобы добиться повышения экологических знаний учащихся на уроках и ознакомить их с научными и технологическими основами актуальности охраны окружающей среды. Учитель химии наряду с научными и воспитательными особенностями, должен учитывать и экологические задачи каждого урока. Учащиеся должны овладеть экологическими зна-

ниями и экологическим воспитанием. Как и на уроках естествознания, так и на уроках химии особое внимание следует уделять охране природы.

Ключевые слова: экология, технология, кислота, школьная экология, экологическое образование

Summary: The purpose of the article is to achieve increased ecological knowledge of students in the classroom and familiarize them with the scientific and technological foundations of the relevance of environmental protection. A chemistry teacher, along with scientific and educational features, must take into account the environmental objectives of each lesson. Students must master environmental knowledge and environmental education. As in the lessons of natural sciences, and in the lessons of chemistry, special attention should be paid to the protection of nature.

Key words: ecology, technology, acid, school ecology, ecological education

Kimya müəllimi hər bir dərslə elmi və tərbiyəvi xüsusiyyəti ilə yanaşı, onun ekoloji məsələlərini də nəzərə almalı, şagirdlərə ekoloji fikir və ekoloji tərbiyə aşılamağı bacarmalıdır. Təbiət elmi kimi kimya dərslərində təbiətin qorunmasına xüsusi fikir verilməlidir. Ümumiləşdirici dərslərdə müəllim ümumi metodik prinsiplərdən istifadə etməlidir. Buraya daxildir:

- kimyadan və digər fənlərdən şagirdlərin aldıkları biliklər əsasında onlarda ekoloji biliklər sistemini yaratmaq;

- kimyəvi ekologiya sahəsində problem xarakterli mövzular seçmək;

- real ekoloji problemlərin təhlilində diyarşünaslıq məlumatlarından istifadə etmək.

Müəllim ekoloji tarazlığın pozulması və Yer kürəsində baş verən fəlakətlərlə şagirdləri tanış etməklə, onlarda ekoloji məsuliyyət hissi oyatmalı, bəzi mövzuların tədrisində tullantıların təkrar emalı və ondan istifadə olunan sahələri nəzərdən keçirməli və bu sahədə şagirdləri məlumatlandırmalıdır. Müəllim əyani vəsaitdən istifadə edərək şagirdlərə izah edir, onlarla birlikdə dərslərdə olan istehsal sahələrini fəal təlim formasında təhlil edir.

Bilirik ki, "Ekologiya" yunan sözü olub, yurd (məkan) haqqında təlim deməkdir. Ekoloji tərbiyə ahəngdar şəxsiyyət tərbiyəsinin mühüm tərkib hissəsi olub, gənc nəsli ekoloji biliklərlə silahlandırmağa, ekoloji mədəniyyəti formalaşdırmağa yönələn tədbirlər sistemidir. Ekoloji tərbiyənin əsasını təbiətin mühafizəsi, onu sevmək işi təşkil edir. İnsan təbiətin bir üzvüdür. Təbiət öz sərvətləri ilə insanı bəsləyir, yaşadır, fiziki və mənəvi qüvvələrini inkişaf etdirir, ona həyat verir. Lakin, çox təəssüf ki, bəzən insan özü təbiəti, ekoloji mühiti korlayır: udduğu havanı, içdiyi suyu, məhsulunu yediyi torpağı yararsız edir. Bu yolla insanlıq öz-özünü məhvə aparır,

özü üçün dəhşətli fəlakətlər, xəstəliklər yaradır. Ekoloji təhsil prioritet olmalıdır, o, təsərrüfat fəaliyyətinin bütün sahələrini qabaqlamalıdır.

Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair Kompleks Tədbirlər planında cəmiyyətin ekoloji maarifləndirilməsi əsas vəzifələrdən biri kimi göstərilir. Bu cür keyfiyyətlərin formalaşdırılması müstəqil axtarış-tədqiqat prosesində şagirdlərdə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Ekoloji tədqiqat fəaliyyəti - problemli təhsilin vəzifələrindən birinə çevrilir. Məktəblilərdə ekoloji tərbiyənin formalaşdırılması, şagirdlərdə doğma diyarın ekoloji problemlərinə, yaşadığı yerin ekoloji vəziyyətinin öyrənilməsinə, elmi eksperimentlərə fəal, vicdanlı münasibətin yaranmasına kömək edir. Tədris prosesi çərçivəsində ekoloji tədqiqat işləri məktəblilərin praktiki fəaliyyətində ən kütləvi və perspektivli formalardan biri kimi çıxış etməlidir. Təhsil və tərbiyə sistemində ekoloji təhsil və tərbiyə özünəməxsus yerə malikdir. Ekoloji maariflənmənin köməyi ilə və ekoloji tərbiyə üzrə işlərlə əhatə olunmaq nəticəsində təhsilalanlar ətraf aləmin mühafizəsinə, gözəlləşdirilməsinə, yaşıllıqların artırılmasına qayğı ilə yanaşır. Vətənimizin maddi və mənəvi sərvətlərinə görə iftixar və qürur hissləri keçirir. Hər bir şagird respublikamızın florası və faunası ilə tanış olmalı, ətraf mühitin çirklənməsinə yol verməməli, ağacların, quşların və heyvanların qırılması ilə mübarizə aparmalı və həmin iş qrup yoldaşlarını, başqa insanları da cəlb etməlidir. Elmi-texniki tərəqqinin sürətlə inkişaf etdiyi müasir şəraitdə ekologiya, təbiətin mühafizəsi, onun sərvətlərindən qənaətlə və səmərəli istifadə olunması məsələləri müstəqil Azərbaycan Respublikasının qəbul etdiyi bir sıra rəsmi sənədlərdə öz əksini tapmışdır.

Təbiətin ayrılmaz tərkib hissəsi olan insan onsuz yaşaya bilməz. Onun bütün fəaliyyəti təbiətlə bağlıdır və təbiətə münasibəti həmişə əxlaqi-mənəvi səciyyə daşıyır. Böyüməkdə olan nəslin təbiətə yeni təfəkkür tərzində münasibəti, ekoloji mədəniyyəti onları həm mənəvi normalara riayət etməyə, həm də başqa adamların diqqətini bu aktual problemin həllinə yönəltməyə vadar edir. Ekoloji tərbiyə ekoloji şüurun və mədəniyyətin formalaşdırılması, məktəblilərin təbiətə qayğı göstərməsi və onu mühafizə etməsi üzrə fəaliyyətinin təşkili üzrə müəllimin məqsəduyğun ardıcıl və planlı işidir. Ekoloji mədəniyyət təkcə təbiətə müəyyən baxışlar, onun sisteminin işlənilib hazırlanması demək deyildir. O, həm də konkret insan fəaliyyəti ilə əlaqədardır.

Şagirdlərin təbiətin mühafizəsinə aid konkret fəaliyyət vərdişlərinin formalaşması böyük ekoloji tərbiyə məzmununa malikdir. Şagirdin müəyyən fəaliyyətində şəxsiyyətin iştirakı nəzəri bilik, praktik vərdiş və mənəvi sistem arasındakı ziddiyyətləri qaldırmağa imkan verir. Göründüyü kimi, ekoloji mədəniyyətin əsasını şagirdlərdə təbiətə, onun ehtiyatlarından istifadəyə durğun münasibətin aşılması təşkil edir. Ekoloji problemlər kompleks xarakter daşıyır və buna görə də onların öyrənilməsi fənlərarası əlaqələrin imkanlarından optimal istifadə edildikdə səmərəli nəticələr verir. Bunun üçün təbiətşünaslıq biliklərinin, bacarıq və vərdişlərinin ayrı-ayrı fənlər və fənlər qrupu arasında diferensiallaşması, bölünməsi vacibdir. Həmçinin fəndaxili bilik və vərdişlərin ardıcıl inkişaf etdirilməsinə çalışmaq lazımdır. Tədris prosesində ekoloji biliklərin mərhələlər üzrə integrasiya edilməsinə çalışmaq lazımdır. Mədəniyyətin formalaşdırılmasında pedaqoji prosesin imkanlarından faydalanaraq, şagirdlərin ekoloji dünyagörüşünü artırmaq lazımdır.

Müasir ekoloji şəraitin mahiyyətini şagirdlərə çatdırmaq üçün təhsil prosesində yalnız metodik vəsaitlərdən istifadə edilməlidir. Şagirdlər respublikamızda metodik, elmi və kütləvi mətbuat səhifələrində ekologiya, ekoloji mədəniyyət, ekoloji tərbiyə məsələlərinə dair çap olunmuş materiallardan istifadə etməlidir. Bunları toplamaq, təfəkkür süzgecindən keçirmək, ardıcılıqla sistemləşdirib şagirdlərə çatdırmaq lazımdır. Bunun üçün, ilk növbədə, müəllimlər özləri ekoloji maariflənmə ilə əhatə olunmalı və ekoloji mədəniyyətə yiyələnəməlidirlər. Şagirdlərdə ekoloji

mədəniyyətin formalaşmasına imkan verən pedaqoji vasitələrdən istifadə edilməlidir.

Pedagoji vasitələrə təlim-tərbiyə prosesinin təşkili formaları, əyani vasitə və metodları, məzmun cəhətləri və s. daxildir. Yerli şəraitdən asılı olaraq təbiəti mühafizə işinin müxtəlif formalarından istifadə olunur: məktəb meşəçiliyi, gənc təbiətçi dərmək və klubları, məktəb qoruqları, meyvə bağları, şagird istehsalat briqadaları, ekologiya üzrə olimpiada və viktorinalar, məktəb ekologiya cəmiyyəti, ekologiya ayları, ekologiya reydləri və s. belə maraqlı formalardandır. Məktəblərdə və yaşayış yerlərində yaşıllıq iməciliklərinin keçirilməsi, mavi və yaşıl keşikçi dəstələrinin yaradılması, ilk çiçək bayramlarının, meşə və quş günlərinin, təbiət dostları və gənc bağbanların müsabiqələrinin təşkili kimi tədbirləri məktəblərdə ənənə şəklində salmaq lazımdır. Biliklərin davranışda əks olunmasını göstərən təlim şəraitinin yaradılması son dərəcə mühüm vəzifədir. Bu zaman ekoloji tərbiyənin zəruriliyi, cəmiyyət qarşısında duran problemlər ekoloji təhsilin fasiləsizliyini irəli sürmüşdür. Ailədə və uşaq bağçasında aparılan ekoloji tərbiyə işləri məktəbdə daha da inkişaf etdirilir və sistemli şəkildə alır. Təlim prosesi ekoloji tərbiyənin çox mühüm yoludur. Ayrı-ayrı fənlərin tədrisində ekoloji təhsil və tərbiyə üçün böyük imkanlar vardır. İbtidai siniflərdə şagirdlər təbiətşünaslıq və ətraf aləmlə tanışlıq dərslərində təbiət və onun mühafizəsi haqqında ilkin təsəvvürlərə yiyələnir, onlarda təbiətə məhəbbət, onu qorumağın vacibliyi fikri aşılır. Müəllim şəxsiyyətinin şagirdlərdə ekoloji mədəniyyətin formalaşmasına təsiri böyükdür.

Müəllim şəxsiyyətinin ekoloji mədəniyyətinin formalaşmasının özünəməxsus yeri, psixoloji, sosioloji və s. xüsusiyyətləri vardır. İnsanın ümumi mədəniyyətinin formalaşmasının göstəriciləri olan qazanılmış biliklərin əqidəyə çevrilməsi ilə bağlı informatik-idraki vəzifələr mövcuddur. İnsanın sosial yaradıcılıq xəttini müəyyən edən idraki fəallıq vəzifələri, davranış və fəaliyyətin emosional normalarını təmin edən ünsiyyət vasitələri yalnız müəllim peşəsində integrasiya olunur, öz əksini tapır. Təbiətin qorunmasına əsaslanan təfəkkür sisteminin formalaşdırılması üçün cəmiyyətin bütün üzvlərinin psixologiyasında ətraf mühitdə vəziyyətin başa düşülməsi və təbiətin mühafizə edilməsinə, qorun-

masına münasibətdə müsbət dəyişiklik olmalıdır. Bunun qarşısını almaq üçün kiçik yaşlardan uşaqları təbiətə qayğılı münasibət ruhunda tərbiyə etmək, ekoloji şüuru və mədəniyyəti formalaşdırmaq lazımdır. Hər bir insan - şəxsiyyət və vətəndaş kimi öz yurdunun, bəşər övladı kimi isə dünyanın ekoloji vəziyyəti və tarazlığı üçün məsuliyyət hiss etməli, onun pozulması hallarına barışmazlıq göstərməlidir. Bu, dünyanın hər bir sakininin insanlıq borcudur. Müəllim şəxsiyyəti, cəmiyyətin sağlam, mütərəqqi mədəniyyətinin formalaşması barədə söylənmiş fikirlər bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

"Karbohidrogenlərin təbii mənbələri" mövzusunun tədrisi zamanı təbii suların neft məhsullarından təmizlənməsi üsullarını şagirdlərə sistemli olaraq çatdırmaq olar. Şagirdlərə izah edilir ki, sudan neft məhsullarının çıxarılmasında ən əlverişli üsullar flokulasiya, flotasiya və adsorbsiya üsullarıdır. Flokulasiya irimolekullu birləşmələrin təsiri ilə suda həll olmuş maddələrin kompleks halda çökdürülməsidir.

Flokulyant kimi ən çox poliakrilamid adlanan polimerdən istifadə olunur. Adsorbsiya üsulunda adsorbent kimi aktivləşdirilmiş gildən silikagel alüminogel və başqalarından istifadə olunur.

Mövzunun tədrisi zamanı şagirdlər təqdim olunan tədqiqat sualları ətrafında apardıqları araşdırmalardan bu nəticəyə gəlirlər. Neft məhsullarından suyun təmizlənməsində flotasiya üsulundan da istifadə olunur. Bu məqsədlə neft məhsulları ilə çirklənmiş sular xüsusi çənlərə doldurulur, onun aşağı hissəsindən təzyiqlə hava vurulur. Bu zaman hava qabarcıqları neft və neft

məhsullarını səthə qaldırır. Nisbətən təmiz su isə aşağıda qalır. Respublikamızda flotasiya üsulu daha geniş tətbiq edilir.

Dərs prosesi ilə yanaşı dərslərdən kənar məşğələlərdə, dərnek və fakültativ kurslarda da şagirdlərlə ekologiya ilə bağlı müxtəlif istiqamətlərdə iş aparmaq məsləhətdir. Onlara bu mövzuda referat və məruzələr verərək şagirdləri müəyyən layihələrin hazırlanmasına cəlb etmək daha yaxşı olar. Ətraf mühitin mühafizəsi, onun ayrı-ayrı elementlərinin qorunub saxlanması təbiətin tamlığı üçün vacibdir.

Məsələn, ekologiya meşələrin mühafizəsi imkanlarını öyrənir, meşələr bir tərəfdən təbiətin bir elementidir, digər tərəfdən meşələr özü də bitki və heyvanlardan ibarət bir kompleksdir. Gördüyümüz kimi, ekologiya Yer kürəsində həyatın saxlanması və inkişafı üçün olduqca vacib bir istiqamətdir. Ekoloji biliklər, yaş və peşədən asılı olmayaraq, hamı üçün lazımdır. Hər bir insan, hər bir ziyalı ətraf mühitin qorunmasına öz töhfəsini verməlidir. Bu işə isə insanlar hələ məktəb illərindən, sistemli aparılan ekoloji tərbiyə vasitəsi ilə alışmalıdır.

Problemnin aktuallığı. Dərslərin tədrisində şagirdlərin ekoloji biliklərinin artırılmasına nail olmaqlıq, onlara ətraf mühitin qorunmasının aktuallığının elmi və texnoloji əsaslarını öyrətməliyik. Şagirdlərdə ekoloji fikir və ekoloji tərbiyə aşılamalıdır.

Problemnin yeniliyi. Yeni materialın öyrədilməsində şagirdlərdə ekoloji bilikləri formalaşdırmaq.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Müəllimlər, tələbələr bundan bəhrələnərək, öz işlərində istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat:

1. Химия окружающей среды. Под. Ред. Дж. О.М. Бокриса М.: Химия, 1982, с. 322.
2. V.M.Abbasov və b. Məktəb kimya kursunun tədrisi prosesində ekoloji biliklərin formalaşdırılması // Kimya məktəbdə, 2004, № 4, s. 36-43
3. V.M.Abbasov və b. Kimya: Ümumtəhsil məktəblərinin 8-9-cu sinifləri üçün dərslik. Bakı, 2015, 440 s.
4. S.A.Abdullayeva. Şagirdlərin ekoloji tərbiyəsi // Kimya və biologiya tədrisi, 1987, № 3, s. 56-58
5. Беккер А.В. Об экологическом образования // 1990, № 4, с. 24
6. Əliyeva R., Mustafayev Q. "Ekologiya" dərs vəsaiti. Bakı, 2004.
7. Göyçaylı Ş., Mikayılov N. və Ətraf mühiti mühafizə və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə. Bakı: Hərbi, 1996.
8. Sadıqov F., Əliyeva E., Abbasov M. Ekoloji tərbiyənin etnopedaqoji əsasları. Bakı: Nurlan, 2007.

E-mail: pasayeva-1969@mail.ru

Rəyçilər: prof. N.Ə. Abışov
prof. F.M. Sadıqov

Redaksiyaya daxil olub: 04.12.2019.

TARİXİN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 372.8

Kəmalə Sahib qızı Mustafayeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

TƏHSİLALANLARDA DÜNYAGÖRÜŞÜNÜN FORMALAŞDIRILMASI: MÜLAHİZƏLƏR, TƏKLİFLƏR

Кямала Сахиб гызы Мустафаева,
докторант по программе доктора философии
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ФОРМИРОВАНИЕ МИРОВОЗЗРЕНИЯ УЧАЩИХСЯ: СУЖДЕНИЯ, ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Kamala Sahib Mustafayeva
doctoral student in the program of a Ph.D
Azerbaijan State Pedagogical University

THE FORMATION OF OUTLOOK OF LEARNERS: REVIEWS, OFFERS

Xülasə: Müasir dünyada dünyagörüşü mahiyyət etibarı ilə mürəkkəb görünən, özlüyündə dərkedilməsi vacib elm sahəsinə çevrilməkdədir. Hal-hazırda dünyagörüşü konsepsiyasının əhəmiyyəti nəzərdən keçirilir. Fəlsəfə tipli bir təhsil sahəsinin mahiyyətinə aydınlıq gətirilir. Müxtəlif dövrlərdə müdriklərin təhsilalanlarda dünyagörüşünün formalaşdırılmasının əhəmiyyətinə verdikləri dəyərlər işıqlandırılmışdır. Azərbaycanın Təhsil sistemində məqsəd təhsilalanları dünya insanı, öz cəmiyyətinə layiqli fərd kimi formalaşdırmaqdır.

Açar sözlər: *təhsilalanlar, dünyagörüşü, mənavi dəyərlər, formalaşdırılması, metodlar, təlim-tərbiyə, proses*

Резюме: В современном мире мировоззрение, являясь сложной по сущности, превращается в важную область науки. В настоящее время рассматривается важность концепции мировоззрения. Выясняется сущность образования философского типа. Подчеркиваются ценности, которые мудрецы придавали формированию мировоззрения учащихся. Целью системы образования Азербайджана является воспитание личностей, достойных общества.

Ключевые слова: *учащиеся, мировоззрение, нравственные ценности, формирование, методы, обучение, процесс*

Summary: In the modern world, the outlook is essentially a complex field of science, which in itself seems to be complex. The importance of the concept of worldview is currently under consideration. The essence of a philosophical education is clarified. At various times, the wise men's values for the importance of formation of outlook of learners are highlighted. The purpose of the education system of Azerbaijan is to form the learners as valuable individuals of their society.

Keywords: *educated person, worldview, moral values, formation, methods, training, process*

Cəmiyyət yaranandan bu günlərimizədək insanlar yüksək səviyyəli həyata sahib olmaq üçün öz biliklərini, bacarıqlarını artırmaq məburiyyətində olmuşlar. Məhz təhsilin yaranması

və davamlı inkişafı insanların həyatı tələbatından yaranmışdır. Deməli, təhsilalanlarda dünya-görüşün formalaşdırılmasının daha səmərəli metod və yollarının tədqiqi zərurəti meydana çıxır.

Məqsədımız təhsilalanlarda dünyagörüşün formalaşdırılmasının didaktik əhəmiyyətini müəyyənənləşdirməkdir.

Dünyagörüşə fəlsəfi bir anlayış olaraq sorğu ədəbiyyatlarında belə şərh verilir: “Dünyagörüşü ayrıca adamın, sosial qrupun, sinfin və ya bütövlükdə cəmiyyətin fəaliyyətinin istiqamətini və gerçəkliyə münasibətini müəyyən edən prinsiplər, baxışlar və əqidələrin məcmusudur. Dünyagörüş ictimai şüurun bütün formalarına aid ünsürlərdən təşəkkül tapır. Dünyagörüşdə fəlsəfi, elmi, siyasi, əxlaqi, estetik və dini baxışlar böyük rol oynayır. Elmi biliklər dünyagörüş sisteminə daxil olaraq insanın və ya qrupun ətraf sosial və təbii gerçəklərdə bilavasitə praktik oriyentasiyası məqsədinə xidmət edir. Bundan əlavə, elm insanın gerçəkliyə münasibətini səmərələşdirir, onu mövhumatdan və yanımlardan xilas edir...” (1, s 116)

İnsan həyatında misilsiz rola malik olan dünyagörüşün təhsilalanlarda formalaşdırılmasına nail olmaq üçün aşağıdakı sadalanan vəzifələri yerinə yetirilməlidir:

1. ictimai-humanitar fənlərin tədrisində təhsilalanlarda ictimai şüur formaları yetərinəcə mənimsənilməli;

2. hər bir mövzunun məntiqi quruluşuna və məzmununa uyğun təlim metodlarından seçilməli;

3. dərsləndirən, məktəbdəndən və auditoriyadəkənər tədbirlərin təlim və tərbiyəedici imkanlarından maksimum istifadə edilməsinin optimal yolları müəyyənənləşdirilməli;

4. kütləvi informasiya vasitələrinin maarifləndirici və tərbiyəedici funksiyalarının daha da genişləndirilməsi;

5. təhsilalanların dünyagörüşü ilə bağlı aparılan tədqiqatlarla tanış olması və onlardan faydalanması və s.

Təhsil müəssisələrində təhsilalanların xalqımızın mənəvi dəyərləri çərçivəsində tərbiyələndirmək, dünyagörüşlü, qarşılaşdıqları problemləri anlamaq, dərk etmək, onların həlli yolları və istiqamətlərini dəyərləndirə bilmək qabiliyyətinə sahib sağlam nəsil yetişdirmək təlim-tərbiyə sisteminin mühüm vəzifəsidir. Qeyd olunması vacib məqamlardan biri də budur ki, dövlət müstəqilliyinin, azadlığının məna və məzmunu, inkişaf və davamlılığı yetişən nəslin milli-mənəvi dəyərləri dərindən mənimsəməsi, dünyanı, ətraf aləmi, həyatı gerçəklikləri dərk etməsi ilə

birbaşa bağlıdır. Ümumbəşəri və milli-mənəvi dəyərlər ölkəmizdə yetişən hər bir gənc tərəfindən mənimsənilməlidir. Heç bir maddi var-dövlət, əqidə, düşüncə və dərk etmə zənginliyi ilə bərabər ölçülə bilməz. V. A. Suxomlinski də mənəvi, ideya-əxlaqi və intizam tərbiyəsində elmin böyük imkanlara malik olduğunu göstərərək yazırdı ki, təlim konkret olaraq dünyanı bilmək, tanımaq, əxlaqi əqidə məşəlini alovlandıran qığılcım rolundadır.

Bu mənada biz qeyd edə bilərik ki, təlim prosesində əqli tərbiyə böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu zaman təhsilalanlar dünyanı dərk etməklə yanaşı, həm də bir növ özlərini dərk etmiş olurlar. Bilik əldə etməklə, o, təbiətin və cəmiyyətin qanunauyğunluqlarını dərk edərək tək-cə nə isə yeni bir şey öyrənmir, həyatı üçün önəm kəsb edə biləcək daha əmin və daha ağıllı addımlar ata bilir. Bütün bunlar hər bir pedaqoq müəllimdən təlimin tərbiyəedici və inkişafetdirici funksiyasını əsas götürməklə yanaşı, böyüyən gənc nəslin daxili mənəvi inkişafının qayğısına qalması da tələb edir. Təhsilalanlarda dünyagörüşün formalaşdırılmasının təlim-tərbiyəvi əhəmiyyətini və vacibliyini Təhsil Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu da tələb edir. Bu baxımdan həmin Qanunun 4-cü maddəsinin 4.0.2. bəndində deyilir: “ milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktik biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis-kadrlar hazırlamaq” (2, s15)

Prof. Ə. Əlizadə təhsilalanlarda dünyagörüşün formalaşdırılması probleminə xüsusi diqqət yetirərək qeyd edirdi ki, müəllim tədris etdiyi fənnin və mövzunun xüsusiyyətlərindən asılı olaraq ümumbəşər və milli əxlaqi dəyərləri, kimliyini dərk etmənin hansı ideya və keyfiyyətlərini aşılacağına əvvəlcədən bilməlidir. Bu gün həyatın astanasında gəncliyə doğru irəliləyən şagirdlərə aşılması zəruri olan anlayışlar içərisində dünyagörüşünün formalaşdırılması xüsusi yer tutur. Dünyagörüşünün formalaşdırılması isə özlüyündə XXI əsrin ən qabaqcıl ideyaları ilə silahlandırılmış, yeni elmi-texniki biliklərə yiyələnmiş, gələcək həyat nəliyyətlərində, istehsalatda həmişə yeni və daha səmərəli yollar axtaracaq, milli-mənlik şüurunu daim inkişaf et-

dirərək özünü xalqı və ölkəsinə layiqli vətəndaş olmaq üçün yüksək səy və əzimlə hazırlaya biləcək şagirdlər tələb edir. Bu mühüm işdə şagirdlərdə elmi dünyagörüşünün formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, dünyagörüşü şagirdlərdə aşağıdakı keyfiyyətlərin formalaşdırılmasında əhəmiyyətli dərəcə böyük rola malik olur:

“1) Müəyyən bir işin icrası prosesində səy və çalışqanlıq; 2) səliqəlilik, diqqətlilik, dürüstlük, müntəzəmlik və davamlılıq; 3) qənaətcillik, ehtiyatlılıq; 4) özünü təşkil edə bilmək, prinsiplilik, ciddilik, qətiyyətlilik; 5) məqsədyönlülük, əməksevərlik, dözümlülük, zəhmətəqatlaşma, səbirlilik, 6) intizamlılıq, qayda-qanunlara dəqiq və vaxtında əməl etmək; 7) yoldaşlıq, dostluq, həssaslıq; 8) ətrafdakı insanlara, təbiətə hörmətlə yanaşmaq; 9) öz biliklərini inkişaf etdirmək yolunda müntəzəm çalışma istəyi və s” (4, s 91).

Tarixin tədrisində şagirdlərdə milli iftixar duyğusu vətənpərvərlik hissləri aşılması mühümdür. Azərbaycan elmi, mədəniyyəti tarixi çox qədim və ənənələrə söykənən nəzəri keyfiyyətlərə malikdir. Şagirdlərə öyrədilməlidir ki, elmimizin tarixi-ümumi tariximizin, mədəniyyətimizin, sənətimizin çox parlaq və çox mühüm səhifəsidir. Elmimizin tarixi-xalqımızın tarixidir. İnsan tərəfindən təbiətin qanunauyğunluqlarını öyrənmək, onun sirlərini açmağa kömək edən nəhəng bir qüvvənin tarixidir. Elmin tarixi xalqın dünyagörüşünün inkişaf mərhələlərinin güzgüsüdür. Dünyagörüşünün formalaşdırılması vətənpərvərlik duyğularının inkişaf etdirilməsi istiqamətində tarix fənninin tədrisi prosesi aşağıdakı şəkildə qurula bilər:

1. Təhsilalanları elmin konkret tarixi, müasir vəziyyəti, inkişaf qanunauyğunluqları ilə tanış etməklə onlarda milli iftixar hissinin formalaşdırılmasına zəmin yaratmış olar;

2. Görkəmli şəxsiyyətlərin vətənpərvərlik duyğuları və əməlləri haqqında məlumatlar da təhsilalanların daxili dünyasına təsir göstərmək üçün əhəmiyyətli rolunu oynayır;

3. Təhsilalanların yaşadıkları ərazilərin inkişaf prosesləri haqqında araşdırmaları da onların dünyagörüşünə zəmin yaradır;

4. Elm sahəsində çalışan elm xadimlərimizin xarici alimlərlə əməkdaşlıqları ölkədə elmin inkişafına kömək edir.

“Bu gün qloballaşan dünyamızda yetişən gənc nəsə milli-mənəvi dəyərlərimizin aşılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Milli dəyərlərimiz olan adət-ənənələrimiz, davranış və rəftarımız, milli əxlaq normalarımız yetişən gənc nəsəlin təlim və tərbiyə prosesində, müəllimin yaradıcı, peşəkar fəaliyyəti prosesində aşılır. Qloballaşma prosesində təhsilin məzmunu, müəllimin peşəkar fəaliyyəti şəxsiyyətin milli mental dəyərlərini yüksəltməyə, milli özünüdərkinə, onun hərtərəfli inkişafına, yüksək insani keyfiyyətlərə yiyələnməsinə xidmət etməlidir” (3, s 47). Böyük yunan filosofu Aristotel yaratdığı məktəbin qapısına “Özünü tanı” tablosunu asmışdı. Böyük filosof bununla məktəbin əsas vəzifəsini insana özünü tanıtdırmaq, özünü dərkətdirmək olduğunu sübut etmək olmuşdur.

Müəllimin yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə, milli-mənəvi zənginliklərə, bəşəri dəyərlərə sahib olması, ixtisasını dərinlən bilməsi, öz yetişdirmələri ilə düzgün ünsiyyət və münasibətdə olması onun peşə kompetansiyasının əsas tərkib hissəsi olmalıdır. Təhsil strategiyasında bu barədə deyilir: “... milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli kadrlar hazırlamaq təhsil işçilərinin mühüm vəzifəsidir” (4, s. 144).

Y.A. Komensi “Böyük didaktika” adlı əsərində yazırdı ki, bizə əxlaqi təbiət verirsə də, biliyi və xeyirxahlığı vermir. Deməli bilik təlim prosesində öyrədilir. Müasir zamanda milli-mənəviliyin şüurunun artması, şəxsiyyətin əxlaqi, mənəvi keyfiyyətləri cəmiyyətin inkişafında vacib və önəmli amil hesab edilir. Bu baxımdan prof. F. Sadıqov qeyd edirdi ki, elm şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır, insanın elmi, mənəvi və mədəni inkişafının əsasını qoyur. Tarixin tədrisində təhsilalanlarda dünyagörüşünün formalaşdırılması üçün aşağıdakı sadalanan təlim metodlarından istifadəni məqsədəuyğun bilir.

1. Dünyəvi metodlardan anlayışların, proseslərin mahiyyətini dərk etmək üçün istifadə olunur.

2. Təcrübi metodlardan hadisə və proseslərini müşahidə etmək, təhlil, analiz, aydınlaşdırmaq üçün istifadə olunur.

3. Nəzəri metodlardan tarix, statistik və modelləşdirmədə istifadə olunur. (5, s 138).

Müəllimlər də bilməlidirlər ki, təhsilalanların birgə əməkdaşlıqlarda işləmək üçün kəfiyyət qədər sosial yaxud qrup bacarıqları formalaşdırılmalıdır. Təhsilalanlarda dünyagörüşü yaratmaq, yaradıcı təfəkkürü formalaşdırmaq üçün fənlərarası əlaqədən istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fənlərarası əlaqə tətbiq etmədən bir sıra tarixi hadisələr və proseslərin əsas mahiyyətini açmaq imkan xaricindədir. Dünyagörüşü insanın həyata baxışlarının ümumi məcmusu və sistemidir. Onun əsasını elmi-dialektik ideya və baxışlar təşkil edir. Bu ideya və baxışlar ictimai və fərdi dünyagörüşünün əsasını təşkil edir. Dünyagörüşü cəmiyyətdə bərqərar olan elmi, fəlsəfi, siyasi, etik və estetik baxışları əks etdirir. Fərdi dünyagörüşü isə ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin həyata baxışlarının sistemidir. Dünyagörüşü insanın davranış və fəaliyyətinin tənzimləyici motivi kimi çıxış edir. O, şəxsiyyətin ümumi istiqamətini, həyat qayəsini müəyyən edir, xarakterini möhkəmləndirir. Bitkin və sistemli dünyagörüşü şəxsiyyətin formalaşmasının mühüm göstəricisidir. Belə insan möhkəm həyat mövqeyi, məqsədyönlülüüyü ilə seçilir (5, s 86). Dünyagörüşünün formalaşması prosesi müxtəlif amillərin təsiri ilə baş verir. Bu amillər sırasında sosial mühit, ailə həyatı, cəmiyyətdə qərarlaşmış ideya və baxışlar, dövlətin siyasəti, təlim və tərbiyə, kütləvi informasiya vasitələri, insanın yoldaşlıq mühiti, oxuduğu kitablar, baxdığı filmlər və s. mühüm yer tutur. Dünyagörüşü quruluşuna görə mürəkkəbdir. Onun tərkibi zehni, emosional, iradi komponentlərdən ibarətdir (7, s 55).

Məlumdur olduğu kimi ümumi təhsilə cəlb edilmiş uşaqlar potensial imkanları və intellektləri, istedadları, bacarıqları və göstəriciləri baxımından heç də eyni səviyyəli olmurlar. Məktəb məzunları gələcəyi müxtəlif peşə və sənət sahələrində qurur. Lakin şəxsi həyatda tutduqları mövqelərindən, təhsil səviyyəsindən, peşəsindən asılı olmayaraq, hamı öz ölkəsinin sadıq vətəndaşı olmalıdır. Vətəndaşlıq mövqeyini anlamalı, dövlətçilik mövqeyini qorumağı bacarmalıdır. Danılmazdır ki, hər bir ölkə üçün yüksək bilikli, elmi vətəndaşların olması çox vacib və gərəkli, lakin onların qəlbində Vətən, millət, xalq sevgisi və təəssübkeşliyi olmazsa, onların istedad və bacarıqları dəyərli olmaz.

Bu baxımdan təhsilalan dünyanı dərk etmə də dövlət, cəmiyyət üçün şəxsiyyət formasında yetişməlidir. Pedaqoji prosesdə təhsilalanın savad və bilik əldə etməsi ilə yanaşı, əsl vətəndaş, dünya insanı yetişdirmək, vətəndaş və şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq tərbiyə prosesinin başlıca vəzifəsidir.

“Uşaqların fərdi inkişaflarının stimullaşdırılması müəyyən norma və dəyərlərə əsasən öyrədilməlidir, onlar vətəndaşlıq və əxlaqi şüurda formalaşdırılmalıdır. Bunlar bir-biri ilə sıx bağlıdır. Biri olmadan digərini düşünmək qeyri-mümkündür. Necə ki, dünyagörüşünün tarixi tipləri (mifiki, dini, fəlsəfi, elmi) müəyyən inkişaf qanunauyğunluğu ilə inkişaf etməkdədir. Mənəvi tərbiyə nəzəriyyəsi praktikada tətbiqi prosesində də bu qanunauyğunluq gözlənilməlidir. Yəni şagird təfəkkür və dərk etmədə bir-birini ardıcıl izləyən, amma həmçinin, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan düşüncə sistemi ilə yetişdirilməlidir. Fərdi yanaşmanın tətbiqi, mənəviyyət və təhsilin inkişafı başlıca prinsiplərindəndir” (3, s 62). Beləki, hər bir fərd müxtəlif tərbiyə mühitindən gəlir, təlim prosesi isə onu onu tələb olunan və ondan gözlənilən təlim prosesini öyrədir. Və burada onun yaddaşında həkk olunmuş dünya və ətraf mühit arasında, yeni təfəkkür forması arasında fərqlər meydana gəlir. Artıq mənəviyyət və dünyagörüşü arasında əlaqənin qurulmasının vacibliyi ortaya çıxacaqdır. Mənəviyyət yazılmamış qanunlar toplusunu təşkil edir. Dünyagörüşü də adətlər, dəyərlər, idealar toplusunun formalaşması üçün başlıca məqsəd olmalıdır. Həyata dair bütün dərk edilən və dərk edilməsi arzulanan bütün hər şey humanizmə xidmət etməkdədir. Şəxsi dünyagörüşü düşüncə tərzinə və hərəkətlərə təsir edən, həyatımıza məna verən ümumi sistemdir. Dünyadakı bütün mütəşəkkil dünyagörüşlərinin pragmatik nümunələrində insanların başqalarının rifahına münasibətdə necə davranmaları və doğru ilə yanlış haqqında fikirlər var. Lakin dini görüşlərdə insanı dəyərlərə yanaşma daha aydın və əsaslandırılmışdır. Məsələn, buddizmdə səkkiz qatlı bir yol var. Şəxsi görüşlərini üstün hesab edib, ümumi mənəvi dəyərlərə laqeydlik isə insanı humanist ideya və baxışlardan uzaqlaşdırır. İnsan hər gün araşdırır, öyrənir və sonda öyrəndiklərini tətbiq edir. İnsan nə mənim üçün ən yaxşısıdır? deyərək sual axtarışında olur. Bu za-

man, sadəcə öz mənəfatını düşünmək meylləri onu ümumi mənəfe və dəyərlərdən uzaqlaşdırır. Dar əxlaq dünyəvi keyfiyyət və biliklərdən, humanizmdən uzaqlaşdırırsa, geniş əxlaq çiçəklənən, daim inkişaf edən bir həyatda yaşamaq, mübarizə aparmaq yollarını öyrədir. Geniş əxlaqlı, şüurlu insan ictimai həyat üçün zəruri olub əsas qayda və prinsiplərdən ibarətdir.

Təhsilənlənlərdə dünyəgörüşü formalaşdırılmasının XXI əsrin tələbləri səviyyəsinə yüksəltmək məqsədi ilə aşağıdakı təklifləri irəli sürürük:

1. Təhsil müəssisələrində mövcud proqram və dərsləklərdə, lüzumsuz materialların çıxarılmasını məqsəduyğun hesab edirik;

2. Pedaqoji ali məktəblərdə keyfiyyətli müəllim kadrlarının hazırlanması, təhsilənlənlərdə dünyəgörüşün formalaşdırılmasına motiv yaradır;

3. Təhsil müəssisələrində öyrədici mühitin yaradılmasının təmin edilməlidir;

4. Kütləvi informasiya vasitələrindəki maarifləndirici reportajların elmiliyi gücləndirilməli və s.

Problemənin aktuallığı. Dünyəgörüşün mahiyyətinin və təhsilənlənlərdə onun formalaşdırılmasının əhəmiyyəti, forma və metodlarının müəyyən edilməsidir.

Problemənin elmi yenili. Təhsilənlənlərdə dünyəgörüşün formalaşdırılmasının nəticəsi olaraq ölkə əhalisinin intellektual səviyyəsinin yüksəlməsinə, dövlətin sosial-iqtisadi inkişafına kömək edən işin məzmunu və mahiyyəti müəyyənəşdirilib.

Problemənin praktik əhəmiyyəti. Təhsilənlənlərdə dünyəgörüşün aşılınması nəticəsində nümunəvi vətəndaşın, geniş dünyəgörüşə malik insanın formalaşdırılması texnologiyasına dair müləhizələr və təkliflərin verilməsidir.

Ədəbiyyat:

1. Fəlsəfi ensiklopedik lüğəti. Müəllif kollektivi. "Azərbaycan Ensiklopediyası" nəşriyyat poliqrafiya birliyi. Bakı, 1994, 520 s.
2. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2009, 108 s.
3. Bünyadzadə K.Y. "Gəncliyin fəlsəfəsi", Bakı "Nurlar" 2009, 256 səh
4. Əlizadə Ə. "Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri" Bakı: Pedaqogika, 2004, 432 s.
5. Sadıqov F. B. Müqayisəli pedaqogika. Bakı: Ünsiyyət, 2001, 310 s.
6. Məmmədov Ə.B., İbrahimov. İ.A İnsan haqqında fəlsəfi düşüncələr. Bakı: Renessans, 2000, 180 s.
7. Əliyeva S. Fəlsəfədə elmlilik və bədiilik. Bakı: Zərdabi LTD" MMC, 2016, 264 s.

E-mail: sahibqizi95@gmail.com

Rəyçi: t.ü.e.d., dos. **S. Seyidova**
p.ü.f.d. **D. Musayev**

Redaksiyaya daxil olub: 26.11.2019

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 372.8

Maya Rəhim qızı Qasımova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru*

İBTİDAİ MƏKTƏBDƏ FEİLİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ NİTQ İNKİŞAFI ÜZRƏ APARILAN İŞLƏR

Мая Рагим гызы Касумова

*доктор философии по педагогике, старший преподаватель
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета*

РАБОТЫ ПО РАЗВИТИЮ РЕЧИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ГЛАГОЛА

Maya Rahim Gasimova

*doctor of philosophy in pedagogy, senior teacher
Azerbaijan State Pedagogical University*

WORKS THAT ARE DONE FOR THE DEVELOPMENT OF SPEECH IN TEACHING OF VERB

Xülasə. Məqalədə feilin tədrisi prosesində ibtidai sinif şagirdlərinin nitqinin inkişaf etdirilməsi yollarından bəhs edilir. Qeyd edilir ki, feil digər əsas nitq hissələri ilə müqayisədə daha zəngin fonetik, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu səbəbdən feilin tədrisində şagirdlərin ədəbi tələffüz vərdişlərinin formalaşdırılması, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üçün geniş imkanlar yaranır. Məqalədə bu imkanlar təhlil edilir, konkret iş nümunələri təklif edilir.

Açar sözlər: ibtidai sinif şagirdləri, feilin tədrisi, nitq inkişafı, ədəbi tələffüz, lüğətin zənginləşdirilməsi, yaxınmənalı və əksmənalı feillər, frazeoloji birləşmələr

Резюме. В статье раскрываются пути развития речи учеников начальных классов в процессе обучения глагола. Отмечается что, глагол по сравнению с другими основными частями речи имеет более разнообразные фонетические, лексико-семантические, морфологические и синтаксические свойства. По этой причине во время преподавания глагола открываются широкие возможности для формирования навыков литературного произношения, обогащения словарного запаса учеников и т.д. В статье анализируются эти возможности, предлагаются конкретные формы работ.

Ключевые слова: ученики начальных классов, обучение глагола, развитие речи, литературное произношение, обогащение словаря, глаголы с близким и противоположным смыслом, фразеологизмы

Summary. In the article is discussed the ways of developing the speech of primary school students in the process of teaching verb. It is emphasized that verb in the comparison with other parts of speech has richer phonetic, lexical-semantic, morphological, syntactic features. For this reason, in the teaching of verb there are great opportunities to from literal pronunciation habits and to enlarge vocabulary stock of primary school students. In the article these opportunities are discussed, concrete work samples are offered.

Key words: primary school students, teaching verb, the development of speech, literary pronunciation, enrichment of vocabulary, synonymous and antonymous verbs, phraseological phrases.

Feil əsas nitq hissələrindən biri olmaqla fonetik, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik cəhətdən zəngin xüsusiyyətlərə malikdir. Digər nitq hissələrinə nisbətən həcmcə daha böyük olan feil bəhsi morfolojiyanın təxminən 40%-ni təşkil edir. Çoxkateqoriyalı (təsir, növ, tərz, təs-

diq-inkarlıq, zaman, forma, şəxs və kəmiyyət) nitq hissəsi kimi feil kateqoriyalarının sayına görə digər əsas nitq hissələri ilə müqayisədə üstünlüyə malikdir və bu kateqoriyaların əksəriyyəti xüsusi olmaqla yalnız feilə məxsusdur.

Feil dilimizin milli orijinallığını, saflığını qoruyan nitq hissəsidir. Belə ki, Azərbaycan dilində olan birhecalı feillərin hamısı dilimizə məxsusdur. Bəzi düzəltmə feillərin kökü ərəb, fars, rus, Avropa mənşəli olsa da (*məktublaşmaq*, *betonlamaq*, *təəccüblənmək*), bu sözlərə qoşulan sözdüzəldici şəkilçilər Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilərdir. Həmçinin *xəcalət çəkmək*, *divan tutmaq*, *valeh olmaq*, *xəyalından keçmək* və s. tipli mürəkkəb feillərin birinci tərəfi alınma söz olsa da, ikinci tərəfi (əsas tərəfi) əsl Azərbaycan sözləridir [4,16].

Feili zəngin edən xüsusiyyətlərdən biri də ikili xüsusiyyətə malik olan hibrid formaların – məsdər (feil və isim), feli sifət (feil və sifət), feli bağlamanın (feil və zərf) feildən əmələ gəlməsidir [2,165].

Bu gün məktəbin əsas məqsədi şagirdləri sürətlə dəyişən, informasiya bolluğunun hökm sürdüyü bir dünyada müstəqil həyata hazır, demokratik düşüncəli vətəndaş, gözəl nitqə, yüksək ünsiyyət mədəniyyətinə malik şəxsiyyət kimi yetişdirməkdən ibarətdir. Gözəl nitq isə lüğət ehtiyatının zənginliyi ilə seçilir; fonetik, leksik, qrammatik normalara cavab verməsi ilə ölçülür. Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində feilin rolu böyükdür. Belə ki:

a) Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində çox söz ehtiyatına malik olan nitq hissələrindən biri də feildir;

b) Dilimizdə həm feillərdən başqa nitq hissələri, həm də 50-dən çox sözdüzəldici şəkilçi ($-la^2$, $-laş^2$, $-lan^2$, $-al^2$, $-ar^2$, $-a^2$, $-t^4$, $-var$, $-imsə^2$, $-sa^2$, $-ilda^4$, $-ıq^4$, $-aş^2$, $-ış^4$, $-an^2$, $-rən$ (*iy-rənmək*), $-ta$ (*toxta*), $-ırğa$ (*yadırğamaq*), $-sa^2$ (*susamaq*) və s.) vasitəsilə başqa nitq hissələrindən feillər düzəlir.

c) məcazlaşma yolu ilə dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində də feilin rolu böyükdür. Bu mənada, ikinci tərəfi feillərdən ibarət olan frazeoloji vahidlər dildə mühüm yer tutur (*dil tökmək*, *ağzından söz qaçıрмаq*, *bağrını yarmaq*, *dilədişə düşmək*, *yükünü çəkmək* və s.).

d) dilimizdə həm feil, həm də başqa nitq hissəsinə aid olan omonim sözlər çoxluq təşkil

edir (*sarı* (sifət, feil), *don* (feil, isim), *qaz* (feil, isim), *min* (feil, say), *sağ* (feil, zərf) və s.). Feilin tədrisi prosesində bu məqama toxunulması şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərinə həssas münasibətin formalaşdırılması baxımından faydalıdır.

e) Azərbaycan dilində omonim, sinonim, antonimlərin yaranmasında feillər fəal iştirak edir. Feildəki omonim, sinonim və antonimlik başqa nitq hissələrindən fərqli olaraq dilin öz daxili imkanları hesabına baş verir.

ə) Feildəki çoxmənalılıq da onu başqa nitq hissələrindən fərqləndirir. Feillərin tarixi qədim olduğu üçün onların mənə tutumu da genişdir. Dilimizdə elə feillər var ki, onların bəzilərinin 10, bəzilərinin 30, 40 mənası var. Məs: *vurmaq* feili 40-dan çox mənada işlənir (*döymək*, *zədələmək*, *zərbə endirmək*, *içmək*, *yandırmaq* və s.).

Feil zəngin leksik-semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Feilin tək cə əmr forması əmr, xahiş, nəsihət, çağırış, müraciət, istək, arzu və s. mənə çalarlarını ifadə edir. Bu mənalar əmr formasının işlədildiyi şəraitlə, mətnlə, münasibətlə və intonasiya ilə bağlı olaraq meydana çıxır. Məsələn, aşağıdakı parçada əmr forması öyüd, nəsihət bildirir:

*Şair, heç **aldanma** dünya varına,
İnanma dünyanın etibarına.*

Burada arzu, istək bildirir:

*Gün o gün **olsun** ki, **qurtarsın** dava,
Dağılsın buludlar, **açılsın** hava
Alınsın düşməndən intiqam, qisas
Torpaq nəfəs alıb **dincəlsin** bir az.
Silinsin könlüdən, ürəkdən ağrı,
Bir də **tapdanmasın** torpağın bağı
Sağalsın yaralar, **axmasın** qanlar,
Sevinsin insanlar, **gülsün** insanlar.*

Aşağıdakı parçada xahiş, rica, müraciət bildirir:

*Ovçu, insaf elə, **keçmə** bu düzdən!
O çöllər qızını **ayırma** bizdən!
Qoyma ağrı keçə ürəyimizdən,
Qıyma öz qanına boyana, ceyran!*

Əmr formasında qəti əmr mənası da var:

*Tez olun, tutun Eldarı,
Ona da göstərin daş zindanları.*

İbtidai məktəbdə ayrı-ayrı siniflər üzrə konkret olaraq fəllə bağlı verilən biliklərin məz-

munu aşağıdakı formada paylanmışdır: I sinifdə şagird savad təliminə hazırlıq dövründən sxem və şəkillərə qoyulmuş suallar (*nə etdi? nə olur?*) vasitəsilə hərəkət bildirən sözlər tapır; II sinifdə şagird “Əşyanın hərəkətini bildirən sözlər”i, yaxınmənalı, əksmənalı hərəkət bildirən sözləri mənimsəyir; III sinifdə şagird **feil** termini ilə, məsdərlə, felin quruluşca növləri, təsdiq və inkarı, zamana və şəxsə görə dəyişməsi ilə tanış olur; IV sinifdə şagird felin sintaktik rolunu – cümlə üzvü kimi xəbər olduğunu öyrənir [3, 335].

Feilin tədrisi zamanı şagirdlərdə aşağıdakı orfoepik-orfoqrafik vərdişlərin formalaşdırılması üzrə iş aparıla bilər:

1. Məsdər şəkilçisinin sonunda **q**-nin **x(ğ)**, **k**-nin isə (**x**, **y**) kimi tələffüz olunması (yazma(x, ğ) görmə(x, y));

2. Yiyəlik, yönük, təsirlik hal şəkilçisi qəbul edərkən tələffüz və yazıda **məsdərlərin** sonundakı **q**-nin **ğ**-ya, **k**-nin **y**-ya keçməsi;

3. İnkər feillərinin indiki və qeyri-qəti gələcək zamana və şəxsə görə dəyişməsi zamanı inkər şəkilçisinin saitinin düşməsi (yaz**mayır** – yaz**mır**, oxu**may**aram – oxu**m**aram);

4. İnkər feilləri ilə **-ma²** şəkilçisi ilə feildən düzələn isimlərin tələffüzündəki fərqi izah olunması.

5. Felin zaman və şəxsə görə dəyişməsi tədris edilərkən:

a) saitle bitən feillərlə indiki və gələcək zaman şəkilçisi arasına **y** samitinin əlavə olunması (*oxuyur, başlayır; oxuyacaq, başlayacaq*);

b) sonu **-la²** şəkilçisi ilə bitən feillərin indiki və gələcək zamanında sondakı **a, ə** açıq saitlərinin qapalı saitə çevrilməsi (*işləyir /işdiyir/, başlayır/başdıyır/; işləyəcək /işdiyəcək/, balayacaq /başdıyacaq/*);

c) indiki və keçmiş zamanda I şəxsin cəm şəkilçisinin (**-uq⁴**) yazılış və tələffüzünün fərqliliyi (*yazırıq(x), görürük(x’); yazdıq(x), gördük(x’)*);

ç) gələcək zaman şəkilçisinin sonundakı **q, k** samitlərinin **x, y** kimi tələffüz olunması (*qaça-ca(x), biləcə(y)*);

d) indiki zaman III şəxsin cəmində geri assimilyasiya nəticəsində cəm şəkilçisinin əvvəlində olan **l** samitinin indiki zaman şəkilçisinin sonunda olan **r** samitini öz məxrəcinə gətirməsi (*gəlirlər-gəlillər, görürlər-görüllər*);

e) II şəxsin tək və cəmində işlənərkən nəqli keçmiş zaman feillərinin **-mı⁴** şəkilçisinin

sonundakı **ş** samitinin düşməsi (*almışsan – almısan, vermişsiniz – vermisiniz - vermisiz*);

ə) I şəxsin tək və cəmində qəti gələcək zamanın **-acaq, -əcək** şəkilçisinin sonundakı **q**-nin **ğ**-ya, **k**-nin **y**-ya keçməsi (*alacağam, alacağın, verəcəyəm, verəcəyik*);

f) I şəxsin təkində işlənərkən qəti gələcək zaman feillərində tələffüz zamanı iki səsin düşməsi (*gələcəyəm - gələcəm, oxuyacağam – oxuyacam*);

g) II və III şəxslərin tək və cəmində, inkarda **-ar, -ər** şəkilçisinin son samiti olan **r** səsinin **z**-ya çevrilməsi:

mən unut**m**aram – biz unut**m**arıq

sən unut**m**azsan – siz unut**m**azsınız

o unut**m**az – onlar unut**m**azlar;

ğ) sonu **t** ilə bitən çoxhecalı feillərə gələcək zaman şəkilçiləri artırıldıqda **t** samitinin

d-ya keçməsi (*unut - unudacaq, unudar; işlət - işlədəcək, işlədər*).

Feilin tədrisi prosesində şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi ilə bağlı aşağıdakı məzmununda iş aparmaq olar:

I. Yaxınmənalı, əksmənalı, çoxmənalı, omonim feillərlə bağlı aparılan iş;

II. Düzəltmə və mürəkkəb feillərlə bağlı aparılan iş;

III. Frazеoloji birləşmələrlə bağlı aparılan iş.

Bu məqsədlə ibtidai sinif müəllimi müxtəlif çalışma növlərindən istifadə edə bilər. Məsələn, yaxınmənalı feillərin tədrisi zamanı: mətndə yaxınmənalı feilləri tapmaq, hansı ümumi mənanı daşıdıqlarını izah etmək və cümlədə işlətmək; verilmiş feillərə mətndən (lüğətdən) yaxınmənalı feillər seçib qarşısına yazmaq; mətndə fərqli rəngdə verilmiş feli yaxınmənalı feillə əvəz etmək; mötərizədə verilmiş yaxınmənalı feillərdən cümlənin məqsədinə daha uyğun olanını seçib cümləni tamamlamaq; nöqtələrin yerinə nə mənaca uyğun feili əlavə edib mətni üzündən köçürmək və s. məzmunlu çalışmalar vermək olar. Yaxınmənalı feillərlə bağlı mükəmməl vərdişlər qazanıldıqdan sonra şagirdlərlə kakoqrafik (çaşdırıcı) çalışmalar üzrə də iş aparmaq lazımdır. Məsələn, şagirdlərə verilmiş cümlələrdə istifadə edilmiş feillərlə bağlı leksik-semantik səhvləri tapmaq və düzəltmək tapşırıla bilər.

Feilin tədrisi zamanı nitq inkişafı üçün səmərəli ola biləcək çalışmalara nümunə gətirək:

1. Omonim feilləri hər mənasına uyğun ayrı-ayrı cümlələrdə işlədin. Məsələn:

Uçmaq - qanadlanmaq: *Quş qanadlanıb uçdu.*

Uçmaq - yıxılmaq, dağılmaq: *Köhnə divar uçdu.*

Oxşamaq - bənzəmək: *Uşaq atasına oxşayır.*

Oxşamaq - əzizləmək, nazlamaq: *Ana körpəsini oxşayır.*

Alışmaq - öyrəşmək, adət etmək: *Uşaq yeni mühitə alışdı.*

Alışmaq - yanmaq: *Quru odun tez alışdı.*

2. Aşağıdakı çoxmənalı feilləri müxtəlif mənalarda söz birləşməsində və cümlədə işlədin:

açmaq, tutmaq, keçmək, çəkmək, almaq, çalmaq, getmək, gəlmək, vurmaq, dəymək.

Nümunə: **açmaq** - Arzu **qapını açdı**. Nigar mənə bu məsələdən **söz açdı**. Dostum mənə **ürəyini açdı**. Körpə bir yaşında **dil açdı**. O mənə **göz açmağa** qoymadı. Sahib ad günü ilə bağlı **söhbət açdı**.

çəkmək-ipi *çəkmək, çəpər çəkmək, sıxıntı çəkmək, gözü yol çəkmək, baş çəkmək, zəhmət çəkmək;*

getmək - *şəhərə getmək, fikrə getmək, riskə getmək, sözə getmək, həyatdan getmək, özündən getmək, üzərinə getmək, yola getmək, güzəştə getmək* və s.

3. Verilmiş cümlələrdə **dəydi** sözünün mənaalarına diqqət et və onu uyğun sözlə əvəz et:

1. Top qapının dirəyinə **dəydi**. 2. Arif xəstə dostuna **dəydi**. 3. Bağda albalı **dəydi**. 4. Gözümə tülkü **dəydi**. 5. Sözü mənə **dəydi**. 6. Arzu ilə aramız **dəydi**. 7. Uşaq ağzı üstə yerə **dəydi**. 8. Mənə yaman soyuq **dəydi**. 9. Aləm bir-birinə **dəydi**. 10. Vaxtını itirməyimə **dəydi**. 11. Soyuqdan dişim-dişimə **dəydi**. 12. Onun başı daşdan-daşa **dəydi**.

4. Mötərizədə verilmiş feillərdən kontekstə uyğun olanını işlədərək cümlələri tamamlayın (Məsələn: *Novruz bayramında uşaqlar qapılara papaq (atdılar, tulladılar)*).

5. Verilmiş mətndə altından xətt çəkilmiş feillərin hansının yerində işlədilmədiyini müəyyən edin.

İbtidai məktəbdə şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək üçün düzəltmə və mürəkkəb feillərlə də bağlı iş aparılmalıdır. Məlumdur ki, düzəltmə feillər başqa nitq hissələrindən (isim, sifət, say və s.) və feildən düzəlməsinə görə iki qrupa bölünür. Birinci qrup düzəltmə feillər: $-la^2$ (*yağla, gecələ*); $-lan^2$ (*ağıllan, səslən*); $-laş^2$ (*halallaş,*

fikirləş); $-al^2$ (*sağal, düzəl*); ar^2 (*ağar, göyər*) və s. şəkilçilərinin köməyiylə düzəlir. Qeyd etməli-yik ki, $-al^2$, $-ar^2$ şəkilçiləri ilə daha çox sifətlərdən feil düzəlir.

İkinci qrup düzəltmə feillər isə feil köklərinə: $-il^4$ (*açıl(maq), vurul(maq)*); $in^4(-n)$ (*çalın(maq), bilin(mək), bəzən(mək)*); $-ış^4(-ş)$ (*çəkiş(mək), ağlaş(maq)*); $-dır^4$ (*güldür(mək), dindir(mək)*) və s. şəkilçilərini artırmaqla düzəlir. Bu şəkilçilər, əsasən feilin qrammatik məna növlərinin şəkilçiləridir.

Sınıf müəllimi bilməlidir ki, aşağıdakı feillər quruluşca sadədir: *alışmaq, ağlamaq, anlamaq, barışmaq, bağışlamaq, qışqırmaq, qaldırmaq, danlamaq, dinləmək, danışmaq, dəyişmək, dağılmaq, düşünmək, yarışmaq, yırğalamaq, çalmaq, güləşmək* və s.

Məlumdur ki, mürəkkəb feillər: 1) iki və daha artıq antonim və ya yaxınmənalı müstəqil feillərin birləşməsi ilə (*atıb-tut(maq), küsüb-barış(maq)*); 2) *ol(maq), et(mək), elə(mək)* köməkçi feillərinin başqa nitq hissələrinə qoşulması ilə (*yoldaş ol(maq), təkrar et(mək)*); 3) $-ib^4$ şəkilçili feili bağlama şəklində olan feillərin *getmək, gəlmək, çıxmaq, keçmək* və s. feillərə qoşulması ilə (*gəlib çıx(maq), ötüb keç(mək)*); 4) birinci tərəfi $-a$ şəkilçili, ikinci tərəfi *bilmək* sözündən ibarət olan feillərin birləşməsi ilə (*görə bil(mək), çala bil(mək)*); 5) frazeoloji feili birləşmələrdən ibarət olmaqla (*başə düş(mək), bel bağla(maq), ürəyi yan(maq)*) yaranır. Bunlardan 1 və 5-ci maddələrdə olanlar əsl mürəkkəb feillər; 2, 3, 4-cü maddədə qeyd olunanlar isə tərkibi feillər sayılır.

Şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək məqsədilə düzəltmə və mürəkkəb feillərlə bağlı aşağıdakı məzmununda çalışma növləri təqdim etmək olar:

- İsim, sifət, feil üçün eyniköklü sözlər tapmaq (məsələn: *qırmızı – qızarır - qızartı, göy – göyərti - göyərir*);

- Verilmiş isimlərdən (sifət, say və s.) feil düzəltmək;

- Mətdən düzəltmə və ya mürəkkəb feilləri **seçmək** və cümlə içərisində işlətmək;

- Müstəqil olaraq düzəltmə və mürəkkəb feillər tapmaq, onları cümlə və ya mətn içərisində işlətmək;

- Verilmiş söz birləşmələrini bir feillə əvəz etmək (*dil açdı (danışdı), xoşuna gəldi (bəyəndi), başə düşdü (anladı), daxil oldu (girdi), bel bağladı (güvəndi)* və s.);

• Yaradıcı üzündən köçürmə vermək (məsələn: verilmiş mətnə düzəltmə və mürəkkəb feillərin altından xətt çəkmək; verilmiş feillərdə nöqtələrin yerinə uyğun sözdüzəldici şəkli artıraraq mətni üzündən köçürmək və s.);

• Yaradıcı imla yazdırmaq (məsələn: verilmiş feillərə əksmənalı (yaxınmənalı) söz qoşmaq-la mürəkkəb feil düzəltmək və onları cümlədə işlətmək; verilmiş sözlərdən uyğun gələnəri birləşdirərək mürəkkəb feillər düzəltmək və onlardan istifadə etməklə kiçik mətn tərtib etmək və s.);

• Verilmiş düzəltmə və mürəkkəb feilləri “nitq feilləri” və “hərəkət feilləri” başlığı altında ayrı-ayrı sütunlarda qruplaşdırmaq (bu tipli çalışmalar şagirdləri gələcəkdə nitq, hal-vəziyyət, təfəkkür, iş, hərəkət feillərini mənimsəməyə hazırlayır);

• Kakoqrafik çalışmalar vermək (məsələn: mətnə mürəkkəb feilləri səhv (defissiz) yazmaq və səhvi düzəltmələrini tapşırmaq; mətnə düzəltmə feillərlə yanaşı formaca oxşar sözlər salmaq və düzəltmə feilləri seçib yazmağı tapşırmaq).

Feilin tədrisi prosesində nitq inkişafı məqsədilə müxtəlif çalışma və testlərlə, bədii mətnlərin dili üzərində müşahidə təşkil etməklə yanaşı rəngarəng didaktik oyunlardan da istifadə etmək olar. Didaktik oyunlara nümunə gətirək:

“Frazoloji heyvanxana”

Bu oyun uşaqların lüğətini frazeoloji birləşmələrlə zənginləşdirməyə kömək edir.

Müəllim uşaqlara nöqtələrin yerinə müvafiq heyvan adını yazmağı tapşırır:

Özünü(tülkü) vurma. Beynimə(qurd) düşdü. Milçəkdən (fil) düzəldirsən.(dəvənin) quyruğu yerə dəyəndə. Cin(atına) mindim. Nə ətdir, nə(balıq). Qorxusundan(siçan) dəşiyini satın aldı.

Ədəbiyyat:

1. Bəliyev H.B., Bəliyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2014, 384 s.
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı: Papirus NP, 2016, 352 s.
3. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Səda, 2013, 552 s.
4. Mirzəyev H.İ. Azərbaycan dilində feil. Bakı: Maarif, 1986, 324 s.
5. Фролова Л.А. Обучение русскому языку в современной начальной школе. М.: АРКТИ, 2002, 192 с.

“Suala cavab ver”

Müəllim müəyyən əşya adları söyləyir, şagirdlər həmin əşya ilə nə etmək mümkün olduğunu sadalayırlar. Adı çəkilən əşyaya uyğun hər hərəkət bildirən sözə görə müəllim bir ulduz verir. Daha çox ulduz toplayan şagird (və ya komanda) qalib olur. Məsələn:

Kartofu (nə etmək olar?) – *əkmək, becərmək, yığmaq, almaq, satmaq, bişirmək, yemək, yumaq, soymaq, qızartmaq, doğramaq, bişirib əzmək, közləmək* və s.

“Tayını tap”

Hər şagirdin partasının üstünə sütunlardan birinə əşya, digərinə hərəkət bildirən sözlər yazılmış kartoçka qoyulur. Şagirdlər hər əşya adı bildirən sözə uyğun olan hərəkət bildirən sözü yanaşdırmaqla söz birləşməsi düzəldirlər. (Məsələn: Əşya bildirən sözlər: *şeh, ildırım, günəş, külək, yağış, qar, bulud, duman, şaxta*. Hərəkət bildirən sözlər: *damcılayır, yağır, çökür, çaxır, tutulur, əsir, kəsir, qızdırır, düşür*).

Problemnin aktuallığı. İbtidai sinif müəllimi feilin tədrisi prosesində mövcud imkanları düzgün dəyərləndirməklə şagirdlərin nitq inkişafında səmərəli nəticələr əldə edə bilər.

Problemnin elmi yeniliyi. Məqalədə feilin öyrədilməsi zamanı ibtidai sinif şagirdlərinin nitqinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə görülməli işlərin məzmunu araşdırılmış, tətbiqi səmərəli ola biləcək metod və vasitələr təklif edilmişdir.

Problemnin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Məqalə sinif müəllimlərinə feilin öyrədilməsi zamanı şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək məqsədilə görülməli işlərin məzmununu, forma və metodlarını daha da təkmilləşdirmək baxımından praktik istiqamət verə bilər.

E-mail: maya0866@gmail.com

Rəyçi: ped.ü.fəls.dok., dos. F.A. Səfəraliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 23.10.2019.

UOT 372.8

Humay Arif qızı Alıkişiyeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ QRUP İŞİ KOMMUNİKATİV BACARIQ FORMALAŞDIRAN AMİL KİMİ

Хумай Ариф ызы Алыкишиева
докторант по программе доктора философии
Институт Образования Азербайджанской Республики

ГРУППОВАЯ РАБОТА НА УРОКАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА КАК ФАКТОР КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ

Humay Arif Alikishieva
doctoral student in the program of a Ph.D

INSTITUTE OF EDUCATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Xülasə: Azərbaycan dilinin öyrənilməsi şagirdlərin ünsiyyət imkanlarını genişləndirir, onlarda nitq fəaliyyətinin növləri ilə yanaşı, düşünmə, öyrənmə və danışma bacarıqlarını formalaşdırır. Kommunikativ kompetensiya dil vahidlərinin müxtəlif səviyyələrindən fəaliyyətdə olan ədəbi dil normalarına uyğun bir şəkildə istifadə etmək bacarığını özündə əks etdirir.

Qrup fəaliyyətinin təşkilinin əsas məqsədlərindən biri şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirməkdir. Qrup işi zamanı şagirdlər öyrənmə qabiliyyətinin əsasını təşkil edən tədris funksiyalarını yerinə yetirmək (nəzarət və qiymətləndirmə, hədəf təyinetmə, planlaşdırma) təcrübəsi qazanırlar. Qrupda işləmək şagirdlərin motivasiyasını artırmağa, onları təlimin məzmununa mümkün qədər çox cəlb etməyə imkan verir. Qrup işinin düzgün təşkili ilə şagirdlər ünsiyyət qurmağı, fikirlərini müdafiə etməyi, başqasının fikrini eşitməyi və qəbul etməyi öyrənirlər.

Açar sözlər: *ünsiyyət, kommunikativ mədəniyyət, qrup işi*

Резюме: Изучение азербайджанского языка расширяет коммуникативные способности учеников, давая им способность мыслить, учиться и говорить в дополнение к типам речевой деятельности. Коммуникативная компетентность отражает способность использовать разные уровни языковых единиц в соответствии с существующими литературными языковыми нормами.

Одной из основных целей деятельности группы является развитие мышления учащихся. Во время групповой работы учащиеся приобретают опыт выполнения обучающих функций (контроль и оценка, постановка целей, планирование), которые составляют основу их способностей к обучению. Работа в группе может повысить мотивацию учащихся и максимально вовлечь их в содержание обучения. При правильной командной работе ученики учатся общаться, защищать свои идеи, слушать и принимать мнения других.

Ключевые слова: *общение, коммуникативная культура, групповая работа*

Summary: Studying the Azerbaijani language expands students' communication abilities, giving them the ability to think, learn and speak in addition to the types of speech activities. Communicative competence reflects the ability to use different levels of language units in a manner consistent with existing literary language norms.

One of the main objectives of the group's activities is to develop students' thinking. During group work, students gain experience in performing teaching functions (control and evaluation, target setting, planning) that form the basis of their learning ability. Working in a group can increase student motivation

and engage students as much as possible in the content of the training. With proper teamwork, students learn how to communicate, defend their ideas, listen to and accept the opinions of others.

Key words: communication, communicative culture, group work

İnsan cəmiyyətini ünsiyyət olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Ünsiyyətsiz insanın əqli funksiya, proses və xüsusiyyətlərini, bütövlükdə şəxsiyyətini tam şəkildə formalaşdırmaq mümkün deyil. Fəal insan həmişə ünsiyyət qurur, ünsiyyəti digər insanların fəaliyyəti ilə kəşisir. Ünsiyyət ictimai fəaliyyətlər təşkil etməyə və insanlar arasındakı yeni əlaqələr və bu əlaqələr zənginləşdirməyə imkan verir. Bu əlaqələrin əsası bağça və orta məktəblərdə qoyulur. Kommunikativ səriştənin formalaşdırılması, təhsilin, müasir elmin və iqtisadiyyatın müasirləşməsi şəraitində məktəbliləri həyata hazırlamaq məqsədi daşıyır. Ən başlıcası, bu, nitq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqəlidir. Bağça və məktəb yaşlı uşaqlar gün ərzində bir-birilə nitq, jest və mimikaları vasitəsilə əlaqə saxlayırlar.

Məktəbdə şəxsiyyətin inkişafı əsasən təhsil prosesində baş verir. Ona görə də məktəb kollektivi şagirdlərin ünsiyyət prosesini daim nəzarətdə saxlamalıdır. Bunu yalnız müəyyən fənn müəllimlərinin işi kimi düşünmək olmaz. Bütün müəllimlər şagirdlərin bir-birinə qarşı rəftarına, mənəvi dəstəyinə, tolerantlığına diqqətlə yanaşmalı, mübahisə yaradan məqamlarda onlara yol göstərməlidir.

Azərbaycan dilinin öyrənilməsi şagirdlərin ünsiyyət imkanlarını genişləndirir, onlarda nitq fəaliyyətinin növləri ilə yanaşı, düşünmə, öyrənmə və danışma bacarıqlarını formalaşdırır. Kommunikativ kompetensiya dil vahidlərinin müxtəlif səviyyələrindən fəaliyyətdə olan ədəbi dil normalarına uyğun bir şəkildə istifadə etmək bacarığını özündə əks etdirir. Nitqin kommunikativliyi dedikdə onda bir sıra cəhətlərin olması nəzərdə tutulur.

1. Dildən istifadə səriştəliliyi – dil, eləcə də onun quruluşu, sistemi, dil vahidlərinin nitqdə işlənməsi qanunauyğunluqları, ədəbi dilin orfoepik, leksik və qrammatik normalarından istifadə etmək qabiliyyətidir;

2. Dil səriştəsi əsasında aşağıdakılardan ibarət xüsusi kommunikativ səriştə formalaşır:

1) Professional fəaliyyətdə qarşılıqlı təsirin şifahi metodlarından istifadə etmək bacarığı; yəni həm professionallarla (həmkarları ilə), həm də qeyri-professionallarla (tələbələrlə, valideyn-

lərlə və s.) əlaqə yaratmaq; hər cür münaqişənin öncədən qabağını almaq;

2) Həm şifahi, həm də yazılı nitqlə informasiya alıb ötürmək vərdisləri; mövcud faktları və göstərişləri savadlı və asan dildə yazmaq (1).

Azərbaycan dili dərslərində şagirdlər danışanı dinləməyi, onun fikrini aydınlaşdırmağı, öz fikrini daha inandırıcı etmək üçün sitatlardan nümunə gətirməyi, nitqini dəqiq və düzgün qurmağı, nitq etiketlərindən istifadəni, kiminsə fikri ilə razı olmadıqda buna tolerant yanaşmanı və s. öyrənirlər. Bütün bunlar kommunikativ mədəniyyət göstəriciləridir. Dərs zamanı edilən təqdimatlar şagirdləri gələcək həyatlarında geniş auditoriya qarşısında uğurlu çıxışlara hazırlayır. Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin ünsiyyəti zamanı onların yazılı və şifahi nitqi diqqət mərkəzində dayanır. Şagirdin yazdığı inşa, esse, məktub və ya elan nümunəsi artıq onun sinif və məktəb yoldaşları ilə kommunikativ əlaqəyə girməsinin göstəricisidir.

Dərs prosesi zamanı müəllim daha kiçik kollektivlə-siniflə işləyir. Bu zaman o, sinifdaxili münasibətləri nəzarətdə saxlamalıdır. Bir sinif müxtəlif xarakterli uşaqlardan ibarətdir. Bu da o deməkdir ki, sinifdə mübahisə və fikir ayrılıqlarının olması normal bir haldır. Müəllim dərs zamanı müxtəlif iş formalarından, üsullarından istifadə edərkən bölgünü düzgün aparmalı, onlara müxtəlif situasiyalardan çıxış yolunu öyrətməlidir.

Bütün sadalanan keyfiyyətlərin əsasında şagirdlərin ünsiyyət mədəniyyəti-kommunikativ bacarıqları dayanır.

Kommunikativ kompetensiyanın formalaşmasının şərtlərindən biri dərslərin müxtəlif formalarda təşkil olunmasıdır. Cütlərlə və ya qrup işi şagirdin müstəqil fəaliyyət bacarıqlarını mənimsəməsinə, tədqiqatçı və təlimdə bərabər iştirakçı olmasına imkan verir. Bu zaman hər bir şagird düşünür, sinifdə passiv iştirakçı kimi oturmur, səhv olsa belə, öz rəyini təklif edir. Mübahisələr qrup daxilində doğulur, müxtəlif həll yolları müzakirə olunur, şagirdlər tapşırıq mübahisəsi, təhsil dialoqu prosesində iştirak edirlər.

Qrup fəaliyyətinin təşkilinin əsas məqsədlərindən biri şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirməkdir. Qrup işi zamanı şagirdlər öyrənmə

qabiliyyətinin əsasını təşkil edən tədris funksiyalarını yerinə yetirmək (nəzarət və qiymətləndirmə, hədəf təyin etmə, planlaşdırma) təcrübəsi qazanırlar. Qrupda işləmək şagirdlərin motivasiyasını artırmağa, şagirdləri təlimin məzmununa mümkün qədər çox cəlb etməyə imkan verir. Qrup işinin düzgün təşkili ilə şagirdlər ünsiyyət qurmağı, fikirlərini müdafiə etməyi, başqasının fikrini eşitməyi və qəbul etməyi öyrənirlər.

Ünsiyyət imkanlarının inkişafının müvafiq formalarından biri də dərstdə qrup işinin təşkili-dir. **Qrup işinin üstünlükləri:**

1. Öyrənməyə marağın kəskin artması və bunun nəticəsi olaraq tədris prosesinin səmərəliliyinin yüksəlməsi;

2. Qrup işi uşaqlarda digər insanlarla uğurlu əlaqə üçün tələb olunan keyfiyyətlərin inkişafına töhfə verir.

3. Qruplarda işləmək sosial qavrayış bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün geniş imkanlar açır (digər insanların qavranılması, görünüşü, nitqi, jestləri, üz ifadələri, hərəkət və hərəkətlərinin qiymətləndirilməsi).

Ünsiyyət prosesində şagirdlər öz hərəkətlərini düzgün qiymətləndirməyi, dəyişən ətraf mühit şəraitindən asılı olaraq davranışlarını tənzimləməyi, qarşılıqlı anlaşma əldə etmək üçün qrup üzvləri arasındakı ziddiyyətləri aradan qaldırmağı öyrənirlər.

Qruplarda birgə təlim aşağıdakı beş prinsipə əsaslanır.

1. Pozitiv asılılıq – şagirdlər həm öz fəaliyyətləri, həm də qrupun digər üzvlərinin fəaliyyəti üçün məsul olduqlarına inanmalıdırlar;

2. Üz-üzə qarşılıqlı əlaqə - şagirdlər oxuduqlarını bir-birlərinə izah edə bilməli və hər kəsə tapşırığı başa düşməyə və başa çatdırmağa kömək etməlidirlər;

3. Fərdi müstəqillik - hər bir şagird yerinə yetirilən işdə bacarıqlarını nümayiş etdirməlidir;

4. Sosial davranış - hər bir şagird qrupun digər üzvləri ilə səmərəli qarşılıqlı əlaqədə olmalı, aralarında etimad yaratmalı, qrupda yaranan münaqişələri həll etməlidir;

5. Qrup inkişafı - qrupda işləyənlər birlikdə işlədiklərini və birgə fəaliyyətlərinin nəticələrinin necə yaxşılaşdırılacağını təhlil edə və qiymətləndirə bilməlidirlər.

2. Qrup işində təlim

Qrup işinə başlamazdan əvvəl şagirdlər həm psixoloji, həm də texniki tərəfdən buna hazırlanmalıdır. Qrup işi anlayışını formalaşdırmaq üçün şagirdlərlə müəyyən mərhələləri adlamaq lazımdır. Qrup işinə keçid mərhələsi cütlərlə işdir.

Qrup işi zamanı müəllim tərəfindən qarşılıqlı anlaşma bacarıqları, razılaşma və ya fikir ayrılığını ifadə edən bir situasiya qurur. Şagirdlər mübahisəyə girməli olduqları hadisəyə hazırlanırlar. Qrup işi zamanı müəllim müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir: qruplarda işin gedişatına nəzarət edir, suallara cavab verir, mübahisələri, iş prosedurlarını tənzimləyir və lazımi hallarda ayrı-ayrı şagirdlərə və ya ümumilikdə qrupa yardım göstərir. Müəllim əlverişli bir atmosfer yaradaraq şagirdlərin qarşılıqlı təmasına, uşağın vizual, eşitmə, toxunma analizatorlarını, zehni proseslərini (düşünmə, diqqət, hiss, qavrayış, yaddaş, nitq) inkişaf etdirməyə kömək edən müxtəlif psixoloji oyun və məşqlərdən istifadə edərək, bununla da, şagirdin özünəinam hissəsinin inkişafına köməklik göstərməlidir. Qrup işinin ən əsası xüsusiyyəti, şagirdlərin məhz birgə iş zamanı bərabər iştirakçıya çevrilmələridir. Qrup işinin sonunda qrup üzvlərinin hər biri tapşırığı necə həll etdiklərini izah edə bilirsə, bu tapşırığın yerinə yetirilməsindən xəbər verir.

Qrup işinin əhəmiyyəti:

1. Qrup işi şagirdi məqsəd qoymağa və bu məqsədə çatmaq yollarını tapmağa məcbur edir;

2. Qarşılıqlı əlaqə formaları şagirdin diqqətini və işə daha çox cəlb edir;

3. Şagirdlər bir-birinin işinin keyfiyyətinə nəzarət etməyə öyrənirlər;

4. Qrup işi, hər bir şagirdin başqalarının cavablarını dinlədikdən və təhlil etdikdən sonra danışmasını təmin edir. Yəni şagirdlərdə əməkdaşlıq və ünsiyyət mədəniyyəti tədricən formalaşır ki, bu da gələcəkdə digər insanlarla münasibət qurmağa imkan verəcəkdir;

5. Qrup işləri zamanı şagird fəaliyyətinin nəticələrini qiymətləndirilir;

6. Qrup işi zamanı şagirdlərdə müxtəlif mənəvi-əxlaqi dəyərlər formalaşır: dostluq, kollektivlik, məsuliyyət, təşəbbüs, başqalarına qarşı dözümlülük, tolerantlıq və s.

7. Qrup işini təşkil edərkən əks göstərişləri nəzərə almaq lazımdır:

- İki "zəif" şagird cütlüyünə icazə vermək olmaz;

- Birlikdə işləməkdən imtina edən şagirdlər birgə işləməyə məcbur edilə bilməz;

- Kimsə tək işləmək istəyərsə, müəllim ona şərait yaratmalıdır;

- Qrup işi zamanı tam sakitlik tələb edilə bilməz.

Qrup işi forması bir sıra tədris və tərbiyə vəzifələrini həll etməyə imkan verir:

- Keçilən materialın dərk etmə dərinliyi artır;

- Frontal təlimlə müqayisədə şagirdlərin bilik, bacarıq və ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasına daha az vaxt sərf olunur;

- Şagirdlər dərslərdən böyük zövq alır, məktəbdə özlərini daha rahat hiss edirlər;

- Şagirdlərin yaradıcı müstəqilliyini artır;

- Şagirdlər arasındakı münasibətlərin xarakteri dəyişir: laqeydlilik, kobudluğun yerini səmimiyyət və əməkdaşlıq tutur;

- Sınıf birliyi artır;

- Uşaqlar bir-birini başa düşməyə başlayır, bir-birlərinə və özlərinə böyük hörmətlə yanaşırlar;

Eyni zamanda şagirdlərdə özünütənqid hissi yaranır;

- Kollektiv iş zamanı müstəqillik, məsuliyyət, nəzakət, digər insanların mövqeyini nəzərə alaraq öz davranışlarını qurmaq kimi müxtəlif həyatı bacarıqlar əldə edilir;

- Şagird qrup işi zamanı müstəqil olaraq lazımi biliklərə yiyələnməyi, alınan məlumatları tenqidi şərh etməyi, nəticə çıxarmağı və əsaslandırmağı, əldə olunan faktlardan istifadə edərək ortaya çıxan problemləri həll etməyi öyrənir.

Problemnin aktuallığı. Şagirdlərin nitq, ünsiyyət, kollektiv iş bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi müasir dövrdə öz aktuallığını qoruyub saxlayan əsas məsələlərdəndir.

Problemnin yeniliyi. Məqalədə qrup işi zamanı şagirdlərin kommunikativ bacarıqları təhlil olunmuş, bu bacarığı inkişaf etdirmək üçün müxtəlif yollar araşdırılmışdır.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Məqalə əks olunan yanaşmalar məktəb müəllimlərinin fəaliyyətinə səmərəli istiqamət verə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov Ə. Təhsil islahatı və kurikulumların hazırlanması problemləri // ARTİ-nin Elmi əsərləri, 2005, №1

2. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə Təhsil proqramı (Kurikulumu) (V-XI siniflər) Bakı, 2015.

3. Pedagogika: müxtəssər konspekt və sxemlər. Bakı: Mütərcim, 2007.

4. Ланцберг В.И., Кордонский М.Б. Технология группы. Одесса-Туапсе, 1996.

5. <http://edu.gov.az/upload/file/tehsil-pillesinin-dovlet-strandartlari-ve-proqramlari.pdf>

E-mail: h85.a@mail.ru

Rəyçi: ped.ü.fəls.dok., dos. Ə.M. Abbasov

Redaksiyaya daxil olub: 26.11.2019

MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ

UOT 37.0

Aytəkin Telman Məmmədova
*Sumqayıt Dövlət Universitetinin pedaqogika
və psixologiya kafedrasının müdiri,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA İBTİDAİ MƏKTƏB DƏRSLİKLƏRİNİN HAZIRLANMASI

Айтекин Тельман гызы Мамедова
*заведующая кафедрой педагогики и психологии,
Сумгаитского Государственного Университета
доктор философии по педагогике, доцент,*

РАЗРАБОТКА УЧЕБНИКОВ ДЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В 20-Е ГОДЫ XX ВЕКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Aytekin Telman Mammadova
*Head of the department of Pedagogy and psychology, doctor of philosophy in pedagogy associate professor,
Sumgait State University*

PREPARATION OF TEXTBOOKS FOR PRIMARY CLASSES IN AZERBAIJAN IN THE 20S OF XX CENTURY

Xülasə. 20-ci illərdə Azərbaycanda yeni məktəb quruculuğunda ən mühüm dəyişikliklərdən biri Azərbaycan dilinin əsas tədris dili elan edilməsi idi. I dərəcəli məktəblər üçün ana dilində dərs kitablarının hazırlanması aktual məsələlərdən birinə çevrilmişdi. Milli mədəniyyətin inkişafı ana dilinin tətbiqi səviyyəsindən asılı idi. Milli dildə dərsləklər, əlavə tədris resursları yaratmadan milli məktəbləri inkişaf etdirmək mümkün deyildi. Bütün qruplar (siniflər) və bütün fənlər üzrə qısa bir müddətdə yeni dərsləklər hazırlamaq çətin idi. Bu çətinliyi yaradan müxtəlif səbəblər vardı: 1) bütün fənlər üzrə dərslək yazı bilən təcrübəli müəlliflər heyətinin olmaması; 2) biologiya, fizika, riyaziyyat və b. fənlər üzrə elmi terminologiyanın yoxluğu; 3) mətbəə və nəşriyyat işi sahəsində təcrübəsizlik; 4) peşəkar tərcüməçilərin olmaması; 5) mədəni yüksəlişə mane olan ərəb əlifbası və s. Məqalədə bu çətinliklərin xarakteri müəyyənləşdirilir, aradan qaldırılması istiqamətində görülən işlər təhlil edilir. Yeni türk əlifbası (latın qrafikası) əsasında yazılan ibtidai məktəblər üçün yazılan dərsləklər təhlil olunur.

Acar sözlər: ibtidai sinif, dərslək, ibtidai təhsilin məzmunu, ənənəvi dərslək

Резюме. Одним из важнейших изменений в строительстве новой школы в Азербайджане в 20-х годах стало провозглашение основным языком преподавания азербайджанский язык. Разработка учебников для школ первой степени на родном языке стала насущной проблемой. Развитие национальной культуры зависело от уровня применения родного языка. Невозможно было развивать национальные школы без создания учебников и дополнительных учебных материалов на национальном языке. Было сложно разработать новые учебники за короткий период времени для всех групп и классов. Причины этого были разные: 1) нехватка опытных авторов, способных писать учебники по всем предметам; 2) отсутствие научной терминологии по предметам биологии, физики, математики и др.; 3) неопытность в области полиграфии и издательского дела; 4) отсутствие профессиональных переводчиков; 5) арабский алфавит, препятствующий культурному развитию. В статье определяется характер этих трудностей и анализируется работа, проделанная для их устранения. Проанализированы учебники для начальных школ, написанные на основе нового турецкого алфавита (латинской графики).

Ключевые слова: начальный класс, учебник, обучение, содержание начального образования, традиционный учебник

Summary. One of the most important changes in the construction of a new school in Azerbaijan in the 1920s was the proclamation of the main language of teaching the Azerbaijani language. The development of textbooks for first-degree schools in the mother tongue has become an urgent problem. The development of national culture depended on the level of application of the native language. It was impossible to develop national schools without creating textbooks and additional teaching materials in the national language. It was difficult to develop new textbooks in a short period of time for all groups and classes. The reasons for this were different: 1) lack of experienced authors who could write textbooks in all subjects; 2) lack of scientific terminology in biology, physics, mathematics, etc.; 3) inexperience in the field of printing and publishing; 4) lack professional translators; 5) the arabic alphabet obstructing cultural development. The article determines the nature of these difficulties and analyzes the work done to eliminate them. Analyzed textbooks for elementary schools based on the new Turkish alphabet (latin graphics).

Key word's: *elementary class, flight training, grading, sole beginner, traditional training*

20-ci illərdə Azərbaycanda yeni məktəb quruculuğunda ən mühüm dəyişikliklərdən biri Azərbaycan dilinin əsas tədris dili elan edilməsi idi. I dərəcəli məktəblər üçün ana dilində dərs kitablarının hazırlaması aktual məsələlərdən birinə çevrilmişdi. Milli mədəniyyətin inkişafı ana dilinin tətbiqi səviyyəsindən asılı idi. Milli dildə dərsliklər, əlavə tədris resursları yaratmadan milli məktəbləri inkişaf etdirmək mümkün deyildi. Bütün qruplar (siniflər) və bütün fənlər üzrə qısa bir müddətdə yeni dərsliklər hazırlamaq çətin idi. Bu çətinliyi yaradan müxtəlif səbəblər vardı: 1) bütün fənlər üzrə dərslik yazma bilən təcrübəli müəlliflər heyətinin olmaması; 2) biologiya, fizika, riyaziyyat və b. fənlər üzrə elmi terminologiyanın yoxluğu; 3) mətbəə və nəşriyyat işi sahəsində təcrübəsizlik; 4) peşəkar tərcüməçilərin olmaması; 5) mədəni yüksəlişə mane olan ərəb əlifbası və s.

Bütün çətinliklərə baxmayaraq 1920-ci ildə Xalq Maarif Komissarlığının məktəb şöbəsinin nəzdində dərs kitablarının yazılması və nəşri ilə məşğul olacaq xüsusi komissiya yaradıldı. Bir il sonra Xalq Maarif Komissarlığının nəşriyyat şöbəsi yaradıldı. 1924-cü ildə həmin nəşriyyatın strukturu genişləndirilərək Azərnəşrə çevrildi. Digər bir problem, terminologiya ilə bağlı olduğundan 1922-ci ildə Xalq Maarif Komissarlığının nəzdində elmi-terminologiya komissiyası təşkil edildi. Əsas problemlərdən biri də yeni Azərbaycan (latın) əlifbasının tətbiqi ilə bağlı idi. Bu məsələ 5 yanvar 1921-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığında müzakirə olundu (1). Müzakirə iştirakçıları iki cəbhəyə bölündü, iki cərəyan yarandı: 1) latınçılar (ərəb əlifbasını latın əlifbası ilə dəyişmək istəyənlər); 2) ərəbistlər (ərəb əlifbasının islah etməklə saxlamaq istəyənlər). Prof. P.K. Juzenin

məruzəsi əsasında qərara alındı ki, yeni əlifbaya keçilsin, nəşr işləri müəyyən müddətədək həm ərəb, həm də latın əlifbası ilə aparılsın.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb əlifbasını islah etməklə saxlamaq istəyənlərin tərəfdarları çox olsa da “əlifbanın yeni latın əlifbası ilə əvəz olunmasını yeganə düzgün yol hesab edənlər daha sistemli və əsaslı dəlillər gətirməklə bu mübarizədən qalib çıxdılar” (2, s.58).

1922-ci ildə Azərbaycan MİK yanında Yeni türk əlifbası komitəsi təşkil edildi. Komitə ilk dəfə təşkil ediləndə onun üzvləri Səmədağa Ağamalıoğlu, Fərhad Ağazadə, Xudad Məlik Aslanov, Abdulla Tağızadə və Əhməd Pepinov daxil idi. Sonra komitəyə Cəlil Məmmədquluzadə, Məmmədağa Şahtaxtı və b. daxil idi. Komitə öz fəaliyyətini üç istiqamətdə qurmuşdu: 1) redaksiya və nəşriyyat şöbəsi; 2) təlim və elm şöbəsi; 3) təşkilat şöbəsi. Yeni latın əlifbasının dilimizə, ahəng və tələffüzümüzdə uyğun olması barədə xeyli müzakirələr keçirildi və nəhayət ki, 1922-ci ilin iyul ayının 22-də ərəb əlifbasından yeni latın əlifbasına keçmək qərara alındı. “Orta məktəblərdə Azərbaycan dili təhsilini məcburi olaraq yeni əlifba ilə keçirilməsi” məsələsi 10 mart 1923-cü ildə Azərbaycan MİK Rəyasət heyətinin iclasında müzakirə olundu. I və II dərəcəli məktəblərdə və fəhlə fakültələrində Azərbaycan dilini yeni əlifba ilə keçmək qərara alındı (3). 20 oktyabr 1923-cü ildə Azərbaycan MİK və Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti “Yeni türk əlifbasının dövlət əlifbası kimi qəbul edilməsi haqqında” dekret verdi (4). Bu əlifbalar (ərəb və latın) ilk vaxtlar bərabərhuquqlu sayılsa da, Azərbaycan MİK-in 27 iyun 1924-cü il tarixli qərarı ilə latın əlifbası məcburi və dövlət əlifbası hesab olundu. Əlifba məsələsi müzakirə olunarkən rəqəmlərin də islah edilməsi

vacib hesab edildi. Savadsızlığın ləğvində, siyasi maarif işinin təşkilində və latın əlifbasına keçid məsələsində Xalq Maarif Komissarlığında yaradılan Ali siyasi maarif idarəsi fəal rol oynayırdı.

16 mart 1925-ci ildə yeni əlifba məsələsi Azərbaycan IV sovetlər qurultayında müzakirə olundu. Qurultay 1925/26-cı tədris ilindən bütün I dərəcəli məktəblərdən başlayaraq yeni əlifbaya keçmək və 1932/33-cü tədris ilində ölkə ərazindəki I-II dərəcəli milli məktəblərdə başa çatdırmaqla bağlı qətnamə qəbul etdi (5, s. 16). Azərbaycan IV sovetlər qurultayının qətnaməsinə uyğun olaraq 5 aprel 1925-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı "I dərəcəli Azərbaycan məktəblərində təhsilin yeni əlifba ilə keçirilməsi haqqında" qərar qəbul etdi(6). Ölkədəki milli məktəblərdə yeni əlifbaya (latın əlifbasına) keçməklə bağlı zəruri normativ-hüquqi baza yaradılmasında işin gedişində xeyli çətinliklər yaranmışdı.

Birinci dərəcəli məktəblərdə ilk vaxtlar milli maarifçilərin XX əsrin əvvəllərində nəşr etdirdikləri ana dili dərsliklərindən istifadə olunurdu. A.Ş. Talıbzadənin "Uşaq gözlüyü" adlı əlifba kitabı və ikinci qruplar üçün M. Mahmudbəyovun həmkarları (S.S. Axundov, S. Əbdürrəhmanzadə, F. Ağazadə, A. Şaiq, A. Əfəndizadə) ilə birgə qələmə aldığı "İkinci il", M. Mahmudbəyovun A. Səhhətlə birgə yazdığı "Üçüncü ilə məxsus qiraət" və üçüncü qruplar üçün "Yeni məktəb" adlı dərslikləri sovet məktəbinin məqsədinə uyğun olaraq cüzi dəyişikliklərlə nəşr edildi. A. Şaiqın "Qiraət kitabı" (I-IV qruplar üçün), Abdulla bəy Əfəndizadənin "Son türk əlifbası" da I dərəcəli məktəblərdə istifadə edilən dərsliklərdən idi. A. Əfəndizadənin dərsliyi ADR dövründə -1919-cu ildə nəşr edilsə də, demək olar ki, tətbiq edilməmişdi. Həmin vaxt ADR Xalq Maarif Nazirliyində əlifba islahatı ilə bağlı xüsusi komissiya yaradılmışdı. Komissiyada ayrı-ayrılıqda təqdim olunan 3 layihə müzakirə edilmişdi. Layihələri Abdulla bəy Əfəndizadə, Məhəmməd ağa Şahtaxtı və Abdulla Tağızadə və Mir Əbdüləziz Seyidov təqdim etmişdi. Müzakirə zamanı komissiya üzvləri Abdulla bəy Əfəndizadənin layihəsinə üstünlük vermiş və onun hazırladığı dərsliyin çapını məsləhət bilmişdi. ADR sükut etdiyindən təəssüf ki, ibtidai məktəblərdə həmin dərslikdən istifadə etmək mümkün olmadı. Bununla bağlı görkəmli pedaqoq F. Ağazadə yazırdı: "Abdulla bəyin əsəri

olan" Son türk əlifbası" həm ərəb, həm də latın hərfləri ilə çap edilib ortalığa çıxmışdısa da, aprel döndərişi səbəbilə məktəbə, məişətə tətbiq edilməyib, boş-boşuna əllərdə qalmışdı"(2, s. 56).

1922-ci ildə ibtidai məktəblər üçün latın əlifbası ilə nəşr olunan ilk dərsliklərdən biri "Yeni türk əlifbası" idi. "Yeni türk əlifba komitəsi"nin nəşri olan bu kitabın müəllifləri M. Mahmudbəyov, S. Əbdürrəhmanzadə, F. Ağazadə, S. Axundzadə, A. Talıbzadə, A. Əfəndizadə idi. 78 səhifədən ibarət olan dərslikdə əlifba təlimi (3-44 səhifə) və qiraət üçün kiçik mətnlər verilmişdir. Sövti üsulla yazılmış bu dərslik həm ərəb, həm də latın əlifbasının qarşılaşdırılması yolu ilə tərtib olunmuşdu. Bir sütunda hərflər və sözlər ərəb əlifbası, digər sütunda latın əlifbası ilə verilmişdi. Əlifba təlimi bu qayda ilə davam etdirilir, sözlərin sayı tədricən artırılır və şagirdlər ayrı-ayrı cümlələr üzərində işlədilir. 1924-cü ildə F. Ağazadə, S. Axundzadə və M.C. Məhəmmədzadənin müəllifliyi ilə "Yeni türk əlifbası" kitabı nəşr olundu. V. Xulufunun "Yeni türk əlifbası ilə yazı qaydaları" (1925), F. Ağazadə, S. Axundzadə və C. Məhəmmədzadənin "Yeni türk əlifbası (I dərəcəli məktəblərin 1-ci qrupu üçün) (1926) kitabları "Yeni türk əlifba komitəsi"nin təşəbbüsü və maliyyə vəsaiti ilə nəşr olundu.

20-ci illərdə əlifba və oxu dərslikləri iki variantda (şəhər və kənd məktəbləri üçün) nəşr edilirdi. Riyaziyyat və təbiət fənlərinə aid kitablar tərcümə olunurdu. İldən-ildə kitab nəşri genişləndirildi. Əgər 1920-ci ildə 3 dərslik 63 min nüsxə ilə çap edilmişdisə, 1923-cü ildə 23 dərslik 759 min nüsxə ilə çap olunmuşdu (7,s.102). O dövrdə kitablar müxtəlif nəşriyyatlarda çap olunurdu. 1924-cü ildə Yeni türk əlifbası komitəsinin xətti ilə 12 dərslik 337 min, 52 uşaq ədəbiyyatı 240 min tirajla, "Bakı fəhləsi" kooperativ nəşriyyatında 8 elmi-populyar ədəbiyyat 58 min tirajla, Azdiviziyanın siyasi şöbəsi tərəfindən 2 dərslik 3500 tirajla, 4 elmi-populyar ədəbiyyat 3000 tirajla nəşr edilmişdi. 1924-cü ildə Yeni türk əlifbası komitəsinin xətti ilə 21 dərslik 446 min tirajla çap olundu. Sonrakı illərdə nəşrə təqdim olunan dərsliklərin sayı artsa da yekun tiraj azalmışdı. Məsələn, 1927-ci ildə 42 adda kitab cəmi 284 min tirajla nəşr edilmişdi (7, s.102). Bununla yanaşı məktəblilər üçün 104 adda sinifdən xaric oxu materialı, 32 adda müəllimlər üçün metodik vəsait nəşr olunmuşdu. O

dövrə ən böyük tirajla (50 min) “Böyüklər əlifbası”, Arjennikovun “1-ci məsələ kitabı”, “İkinci il” və “Yeni türk əlifbası” kitabları nəşr edilmişdi.

Birinci dərəcəli məktəbdə öyrədilən əsas fənlərdən biri də riyaziyyat fənni idi. 1920/21-ci tədris ilində I-V siniflərdə riyaziyyat fənninin tədrisinə həftədə 28 saat, 1923/24-cü tədris ilində 30 saat, 1926/27-ci tədris ilində 30 saat vaxt ayrılmışdı. Riyaziyyatla bağlı kitabların hazırlanmasında müəyyən çətinliklər var idi.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində hazırlanan riyaziyyat (hesab) kitablarının əksəriyyəti mədrəsə təhsili üçün nəzərdə tutulmuşdu. Calal Axundovun Tiflisdə nəşr etdirdiyi “Hesab”, Ağəli Qasimovun “Elmi-hesab”, İslam bəy Qəbulovun “Rəhbəri-hesab məktəb ibtidaiyyədə və rüşdiyyədə tədris olunması iqtiza edir”, Həmid bəy Yusifzadə və İsmayıl Faiqin “Əməli və nəzəri müfəssəl elm hesab”, Ü. Hacıbəyovun “Hesab” kitabları milli metodistlərin hazırladıkları ilk tədris vəsaiti kimi diqqəti cəlb edir. Birinci dərəcəli məktəblərin riyaziyyat dərsləkləri ilə bağlı təcrübə və nümunə az idi. I dərəcəli məktəblərin tədris plan, proqram və dərsləklərinin hazırlanması ilə bağlı yaradılan komissiyaya ilk milli riyaziyyatçı Məmməd Əfəndiyev (görməli maarifçi R. Əfəndiyevin oğlu) və A.M. Ammosov cəlb olunmuşdu. A.M. Ammosov birinci dərəcəli məktəblərin riyaziyyat proqramına həndəsə elementlərinin daxil edilməsini, şagirdləri fəallaşdırən təlim metodlarına, o cümlədən induktiv metoda üstünlük verilməsini məsləhət görürdü. 1921-ci ildə A. İsrəfilbəylinin 1919-cu ildə nəşr olunmuş məsələ kitabları (“Tazə elm hesab”, I-II-III hissə) cüzi dəyişikliklərlə yenidən nəşr olundu. Kitabın üçüncü hissəsinin yeni çapının titullarında yazılırdı: “bu kitab birinci dərəcəli müttəhid məsəli məktəblərinin proqramına müvafiqdir”. Ağəli Qasımzadənin (Rəqib) 1919-cu ildə çap olunmuş “Hesab məsələləri” kitabı 1922-ci ildə yenidən nəşr olundu. Bu kitab birinci dərəcəli məktəblərin IV və V qrupları (sinifləri) üçün nəzərdə tutulmuşdu. Riyaziyyatla bağlı milli dərsləklərin yeni nəslinin yaradılmasındakı çətinliyin əsas səbəbi milli riyazi terminologiyanın, peşəkar tərcüməçilərin və riyaziyyat müəllimlərinin olmaması idi. Ehtiyacı ödəmək məqsədilə RSFSR I dərəcəli məktəblərinin riyaziyyat dərsləkləri Azərbaycan dilinə tərcümə olundu. K.P. Arjenikovun 4 hissəlik

“Hesab məsələləri və misalları” kitabı əvvəlcə ərəb əlifbası, sonra isə latın əlifbası ilə Azərbaycan dilində nəşr olundu. Riyaziyyat kitabının ərəb əlifbası ilə nəşri adlı ədədlərin oxunmasında və yazılmasında, onluq say sisteminə rəqəmlərin yazılışında, riyazi ifadələrin oxunmasında çətinlik yaratdığından şagirdlər psixoloji gərginlik keçirirdi. Kitabın 1926-cı ildə latın əlifbası ilə nəşri sadalanan problemlərin aradan qaldırılmasına səbəb oldu.

1920-ci ildə Q.R. Mirzəzadənin “Coğrafiya” (1-ci qisim. I dərəcənin IV sinfi üçün) nəşr edildi. Həmin kitab 1922-ci ildə, 1923-cü ildə və 1924-cü ildə təkmilləşdirilmiş şəkildə nəşr olundu. O dövrdə II dərəcəli məktəblər üçün yazılan “Coğrafiya” dərsləklərinin də müəllifi Q.R. Mirzəzadə idi.

Azərbaycanda latın qrafikalı əlifbaya keçiddə 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Beynəlxalq Türkoloji Qurultay müstəsna rol oynadı. 21 iyul 1928-ci ildə Azərbaycan MİK və Azərbaycan SSR Xalq Komissar Sovetinin “ASSR-də yeni türk əlifbasına məcburi və qəti olaraq keçmək haqqında qərar”ı oldu (14). Yeni türk əlifbası ilə nəşr olunan kitabların sayı kəskin şəkildə artdı. Riyaziyyatla bağlı A.V. Lankovun I, II, III və IV dərəcəli üçün “İctimaiyyat əsasları üzrə hesab məsələləri”. (IV hissəlik) (1926) kitabı işıq üzünə gördü. F. Ağazadə, M. Mircəfərzadə, Y. Əlizadə və M.C. Möhsünzadənin “Savada doğru” (böyük üçün əlifba kitabı) (1927) işıq üzünə gördü. İldən-ildə yeni əlifba ilə nəşr edilən kitabların sayı və tirajı xeyli artırıldı. 1927-ci ildə 126 kitab 479250 nüsxə, 1928-ci ildə 170 kitab 753900 nüsxə, 1929/30-cu ildə 425 kitab 1509500 nüsxə çap olundu. Bunlarında içərisində birinci dərəcəli məktəblərin kitabları üstünlük təşkil edirdi. 1926-1928-ci illərdə A.V. Lankovun IV hissədən ibarət “Hesab məsələləri və misalları”, 1929-1931-ci illərdə İ. Qratski və İ. Kavunun “Riyaziyyat məsələ və misalları” (IV hissəlik) tərcümə edilərək yeni əlifba ilə nəşr olundu. Q.R. Mirzəzadənin 20-ci illərin əvvəllərində I dərəcəli məktəblər üçün yazdığı “Coğrafiya” dərsləkləri yeni əlifba ilə nəşr olundu. I dərəcəli məktəblər üçün yeni türk əlifbası kitabları meydana gəldi. H.K. Sanılının Əhməd Seyidovla birlikdə qələmə aldığı “Türk əlifbası” dərsləri kompleks proqramların tələbinə uyğun yazılmışdı.

Onu qeyd edək ki, 1927-1930-cu illərdə I dərəcəli məktəblərin kompleks proqramları bir neçə dəfə dəyişdirilsə də, riyazi biliklər “formal vərdislər adı altında xeyli sadələşdirilmiş bir şəkildə dəyişməyərək qalmışdı”. Riyaziyyat kitablarının tez-tez dəyişdirilməsi ibtidai məktəb müəllimlərinin haqlı narazılığına səbəb olurdu. 1923-1924-cü tədris ilində qismən, 1925-1926-cı illərdə isə kompleks proqramlar tətbiq edildiyindən ana dili müstəqil fənn olaraq tədris planından çıxarılmışdı. 20-ci illərin ikinci yarısında dərsliklər demək olar ki, öz klassik funksiyasını itirmişdi. Dərs kitablarının uzun müddət istifadə edilməməsi əsas şüar idi. Birinci dərəcəli məktəblərdə bütün fənlərin eyni müəllim tərəfindən tədrisi kompleks proqramların mahiyyətinə uyğun idi, ibtidai məktəb müəllimi inteqrasiyadan səmərəli şəkildə istifadə edə bilirdi. Yuxarıda da qeyd etdiyim kimi, heç bir elmi əsasla söykənməyən, pedaqoji-psixoloji tələbləri pozan kompleks proqramlar məktəbdə özünə yer tuta bilmədi. Bu proqramları II dərəcəli məktəblərdə tətbiq etmək, ümumiyyətlə mümkün deyildi. Tədris planı, proqram və dərsliklərin tərtibi və tətbiqi məsələsinə düzgün olmayan yanaşmalar təhsilin keyfiyyətinə ciddi zərbə vurdu.

20-ci illərin I yarısında təhsil sahəsindəki çoxistiqamətli inkişaf “kompleks” və “kompleks-layihə” proqramlarının tətbiqi və dərs kitablarının “iş kitabları”na çevrilməsi ilə bir müddət ləngidi. “Məktəb proqramlarının əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən vərdislərin şagirdlər tərəfindən zəif mənimsənilməsi” (8, s. 142), “ana dili üzrə şagirdlərin savadının yüksək ol-

maması, çox miqdarda orfoqrafik xətalara yol vermələri” (8, s.142) məlum oldu. Bunun müxtəlif səbəbləri var idi: 1) ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçiddəki çətinliklər və yeni qaydalara alışmağın çətinliyi; 2) qəzalarda şivə fərqlərinin mövcudluğu; 3) kompleks proqramların tətbiqi ilə əlaqədar olaraq məktəbdə yazı işlərinə az yer verilməsi; 4) nəşr edilən dərsliklərdə orfoqrafik qüsurlara yer verilməsi; 5) dərsliklərdə üslub və dil qüsurlarının olması; 6) proqram və dərsliklərin düzgün tərtib edilməməsi; 7) I dərəcəli məktəblər üçün tərcümə edilən kitabların zəruri tələblərə cavab verməməsi (keyfiyyətsiz tərcümə) və s. Məktəb təcrübəsində özünü doğrultmayan, şagirdlərə zəruri bilik və bacarıqlar aşılamaayan “kompleks” və “kompleks-layihə” proqramları ÜİK (b)P MK-nın 5 sentyabr 1931-ci il və 25 avqust 1932-ci il tarixli qərarları ilə məktəb təcrübəsindən çıxarıldı, klassik əənənələr bərpa edildi.

Problemə aktuallığı. 20-ci illərdə Azərbaycanda yeni məktəb quruculuğunda ən mühüm dəyişikliklərdən biri Azərbaycan dilinin əsas tədris dili elan edilməsi idi. Bu səbəbdən də I dərəcəli məktəblər üçün ana dilində dərs kitablarının hazırlanması aktual məsələlərdən birinə çevrilmişdi.

Problemə elmi yeniliyi. Milli mədəniyyətin inkişafı ana dilinin tətbiqi səviyyəsindən asılı olduğuna görə, milli dildə dərsliklər, əlavə tədris resursları yaratmaqdan milli məktəbləri inkişaf etdirmək mümkün deyildi. Məqalədə ilk dəfə bu problem şərh edilir.

Problemə praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən tarixi-pedaqoji irsin tədqiqi ilə bağlı mühazirə və seminar məşğələlərində istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan MDA f.57, siy.1, iş.151, v.192
2. İsxanlı İ. Azərbaycanda latın əlifbasına keçid və Fərhad Ağazadə. Bakı, 2011, 170 s.
3. Azərbaycan MDA. f.379, siy.2, iş 3082, v.16
4. Декрет АзЦИК и Совнаркома Азербайджанской ССР «О признании нового тюркского алфавита государственным». «Бакинский рабочий», 31 октября 1923 г
5. Azərbaycan arxivi, 1980, №2, s.16
6. Azərbaycan MDA f.57, siy.1, iş.342, v.18
7. Azərbaycanda xalq maarifi (1920-1927). Bakı, 1928.
8. Mehdişadə M. Azərbaycanda sovet məktəbinin tarixinə dair xülasələr. Bakı: Azərnaşr, 1959.

E-mail: telmanaytekin_82mail.ru

Rəyçi: ped.ü.elm.dok., prof. F.A. Rüstəmov,
ped.ü.fəls.dok. İ.B. Əmirəliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 16.10.2019.

UOT 37.0

Rəna Oruc qızı Qurbanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

HƏSƏN bəy ZƏRDABI QADIN TƏHSİLİ VƏ TƏRBİYƏSİ HAQQINDA

Рена Орудж гызы Курбанова
преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ГАСАН бек ЗАРДАБИ О ЖЕНСКОМ ОБРАЗОВАНИИ И ВОСПИТАНИИ

Rana Oruj Gurbanova
teacher at Azerbaijan State Pedagogical University

HASAN Bey ZARDABI ABOUT THE WOMEN EDUCATION AND UPBRINGING

Xülasə: İslam dini həmişə qadına bərabər hüquqlu cəmiyyət üzvü kimi baxmış, hörmətlə yanaşmışdır. Lakin əsrlər boyunca qadınlar Quran, şəriət qaydaları yox, savadsız, mənfəətgir, dini və şəriət qaydalarını təhrif edən, onu xalqa düzgün çatdırmayan din xadimləri, cəhalətpərəst ruhanilər tərəfində hüquqsuz və kölə vəziyyətinə salınmış, sosial mühitdə onun imtiyaz və ixtiyarının çoxu əlindən alınmışdı. Milli intibah dövrü Azərbaycan maarifçilərini məşğul edən ciddi problemlərdən biri də qadınların təhsili və tərbiyəsi idi. Əlbəttə ki, o dövrdə Azərbaycanda bir çox sahələrdə olan problemlərə toxunan maarifpərvərimiz H. Zərdabinin qələmindən yayına bilməzdi.

Məqalədə o yaşadığı dövrdə Həzən bəy Zərdabinin müsəlman qadınlarının hüquq, təhsil və tərbiyəsi məsələsinə və Azərbaycan ictimai-mədəni və pedaqoji mühitini qadın tərbiyəsinə və təliminə səfərbər etmək çağırışı ilə yanaşı özünün də bu istiqamətdə əməli addımları tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: *Həzən bəy Zərdabi, intibah dövrü, qadın təhsili, qadın tərbiyəsi, qız məktəbləri*

Резюме: Исламская религия всегда относилась к женщине с большим уважением и как к равноправному члену общества. Однако на протяжении веков женщины подвергались жестокому обращению со стороны невежественного духовенства, которые искажали правила Корана и шариата, и женщина оказывалась в бесправном положении, была лишена прав и находилась в состоянии рабынь. Одной из серьезных проблем, которая занимала азербайджанских педагогов в период национального возрождения, было образование и воспитание женщин. Конечно, в тот период в Азербайджане эти проблемы не могли не избежать пера Г. Зардаби, затронувшего проблемы во многих областях.

В статье рассматриваются практические шаги в данном направлении, а также призыв Газан бека Зардаби к общественно-культурной и педагогической среде Азербайджана с целью мобилизовать мусульманских женщин к вопросам права, образования, воспитания и просвещения.

Ключевые слова: *Гасан бек Зардаби, период возрождения, женское образование, женское воспитание, школы для девочек*

Summary: The Islamic religion has always treated women with great respect and as an equal member of society. However, over the centuries, women were abused by ignorant clergy who distorted the rules of the Qur'an and Sharia, and the woman found herself in a disempowered position, was deprived of her rights and was in a state of slaves. One of the serious problems that occupied Azerbaijani teachers during the period of national revival was the education and upbringing of women. Of course, at that time in Azerbaijan these problems could not escape the pen of G. Zardabi, who touched on problems in many areas.

The article discusses practical steps in this direction, as well as the appeal of Gazan bey Zardabi to the socio-cultural and pedagogical environment of Azerbaijan in order to mobilize Muslim women to issues of law, education, upbringing and enlightenment.

Key words: *Hazan bey Zardabi, renaissance, women's education, women's education, Girls' Schools*

Milli intibah dövrü Azərbaycan maarifçilərini məşğul edən ciddi problemlərdən biri də qadınların təhsili və tərbiyəsi idi. Cəmiyyətin tərbiyəsinə bütöv bir sistem çərçivəsində baxan ayıq və mütərəqqi Azərbaycan ziyalıları qadınları, anaları normal şəkildə tərbiyə etmədən cəmiyyəti normal məcraya yönəltməyin mümkün olmadığını bütün aydınlığı ilə dərk etməyə başladılar. Elə buna görə də “tərbiyəti-nisvan” (qadın tərbiyəsi) həlli vacib ictimai-mədəni və pedaqoji bir problem kimi ortalığa çıxdı və dövrüyəyə daxil oldu.

Məlum olduğu kimi, islam şərqində qadın əsrlər boyunca hüquqsuz və kölə vəziyyətinə salınmış, sosial mühitdə onun imtiyaz və ixtiyarının çoxu əlindən alınmışdı. Bunun səbəbi isə Quran, şəriət qaydaları yox, savadsız, mənfəətçir, dini və şəriət qaydalarını təhrif edən, onu xalqa düzgün çatdırmayan din xadimləri, cəhəlpərəst ruhani güruhu idi. İslam dini həmişə qadına bərabərhüquqlu cəmiyyət üzvü kimi baxmış, hörmətlə yanaşmışdır. Quranda, sünnə və hədislərdə qadına yüksək dəyər verilir. Onun hüququ və cəmiyyətdəki mövqeyi uca tutulur. Məsələn, Məhəmməd (ə.s.) peyğəmbərin dilindən deyilmiş bu cür hədislər mövcuddur: “Cənnət anaların ayaqları altındadır”, “Qadınlar Allah-taalanın kişilərə verdiyi əmanətlərdir” və s. Lakin, dediyimiz kimi, islam zehniyyətini saxtalaşdıran, dinin sağlam məntiqini kənara qoyub saxtakarlıq edən ruhanilərin, mollaların mənfəətpərəstliyi, şəxsi maraqları və yaxud savadsızlığı, həmçinin kütlənin maarifsizliyi, dini kifayət qədər bilməməsi ucbatından islam şərqində qadın cəmiyyətin ikinci dərəcəli üzvünə çevrilmişdi. Bu, xalqın tərəqqisi yolunda ciddi əngəllərdən biri idi. Çünki cəmiyyətin əsas tərbiyəçiləri qadınlar – analar idi. Kifayət qədər yetkin, təhsilli, kamallı tərbiyəçi – ana olmadan milləti qaranlıqdan işığa çıxarmaq mümkün deyildi. Azərbaycan maarifçiləri bu ali həqiqəti yaxşı dərk etdiklərindən onun uğrunda fədakar mübarizəyə başladılar. Dediyimiz həmin nəcib, ali ideyanın təməl daşlarını qoyan yenə M.F.Axundov və H.Zərdabi oldu.

Dram əsərlərində, “Kəmaluddövlə məktubları”nda və müxtəlif adamlarla yazışmalarında müsəlman qadınlarının hüquq, təhsil və tərbiyəsi məsələsinə döndə-döndə toxunan M.F.Axundov H.Zərdabiyə məktublarında da həmin prob-

lemə qayıdır. “Əkinçi”də çap olunan (1877, 18 yanvar) bir məktubunda o, məktəb və maariflə bağlı bir sıra məsələlərə toxunduqdan sonra qadınların maariflənməsi, təhsili və tərbiyəsindən də söz açaraq yazır: “... Deyəcəksən ki, rus dilində oxuyun, öyrənin. Çox yaxşı, elm öyrənməyə başladıq. Aya, ünas və kənd əhlimiz necə etsinlər...” (3, 305)

Müəllif nəzərə çatdırır ki, xalq və cəmiyyət bütövlükdə yalnız o zaman tərəqqi edib xoşbəxtliyə qovuşa bilər ki, kişili, qadınli hamı oxumuş olsun. Maariflənmə işi kütləvi və ümumi xarakter daşsın. Əks təqdirdə lazım olan məqsəd və nəticəyə nail olmaq mümkün deyil: “Sənin muradın o vaxtda kamilən bitər ki, bizim hətta çobanlarımız da Prus çobanları kimi oxumaq, yazmaq bilələr və ünas tayfamız da oxumaq bilər” (3, 306).

H.Zərdabi “tərbiyəti-nisvan” problemində öz sələfinin və məfkurə dostunun fikirlərinə tamamilə şərik çıxır. “Əkinçi” qəzetinin nəşrindən başlayaraq deyilən problemin həlli uğrunda nəzəri və əməli şəkildə mübarizə aparır, yollar və çarələr axtarır. Layiqli vətəndaş və cəmiyyət üzvü yetişdirməyin yolunun valideynlərin tərbiyəsinə bağlı olduğunu israr edir. Anladır ki, valideynləri cahil, tərbiyəsiz, nadan olan övladı da normal şəkildə tərbiyə edib əsl, yetkin, kamil vətəndaşa çevirmək mümkün deyil. Tərbiyə və təhsilin bünövrəsinə ata və anadan başlamaq lazımdır. Bu münasibətlə Həsən bəy “Əkinçi”nin 25 iyun 1876-cı il tarixli nömrəsində “Məktubat” rubrikasında müxbir X.Qorxmazovun məktubunu dərc edir. Məktubda deyilirdi: “Lakin hər bir cocuq məktəbxanalardan əvvəl birinci dərəcə gərək tərbiyə və tərbiyətsizliyi öz pədən və anasından öyrənməlidir. Ona binaən hər kəs daima mədyundur ki, övladına mədəniyyəti öyrədib, tərbiyə versin ki, ol cocuq da irəlidə insanın tamam sifəti ilə dünyada günlər və saatlar keçirtsin. Bu əfkar dəxi hər bir anada bulunması lazımdəndir. Bir kərə düşünməlisiniz ki, bu həzaran səbt etmək və fəna sözlər söyləmək, əcəba cocuqlar bunları kitabdanmı oxuyurlar? Haşa. Bu lüğətlər heç bir zaman çap olunmamış və olunmaz. Ancaq övladlar körpə zamanı öz pədərləri və anaları tərəfindən kömək olmasa, yalnız məktəb cocuğu tərbiyə və mədəniyyət sahibi etməyə məqdur deyil” (3, 201).

Sonra məktubda deyilir ki, məktəb uşağa nə qədər yaxşı təlim-tərbiyə versə də, uşaq evə gəlib valideynlərindən ədəbsiz sözlər eşitsə, nəlayiq hərəkətlər görsə, həmin təlim-tərbiyənin bir o qədər də faydası olmaz. Çünki ata-ananın pis söz və rəftarı övlada mənfi təsir göstərir. Buna görə də valideynlər özləri tərbiyəyə və təlimə möhtacdırlar.

H.Zərdabi "Elm xəbərləri" rubrikasında verdiyi bir yazısında qadın tərbiyəsinə laqeyd münasibətin nəticəsi barədə tipik və həyatı bir misal çəkir. Göstərir ki, islam ölkələrindən Avropaya ən yaxın dövlətlərdən biri Osmanlıdır.

Osmanlılar Avropasayağı xeyli məktəblər açıb və bu məktəblərə külli miqdarda maddi vəsait sərf edirlər. Amma həmin təhsil ocaqları istənilən səmərəni vermir. Bunun səbəbi odur ki, osmanlılar kişilərin maariflənməsinə diqqət yetirsələr də, qadınların təhsilinə laqeyd münasibət bəsləyir. Müəllif məsələnin əsl mahiyyətinə diqqəti yönəldərək yazır: "Osmanlı dövləti ki, qeyri-islam dövlətlərindən Avropa əhlinə yavuşdur, bu səbəblərə bir neçə ildir ki, nizami-külliyə qoyub məktəbxanalar bina edib, hər bir elmi öz tabelərinə öyrədir, amma ol məktəbxanalarda ancaq kişilər oxuyur, ünas tayfası elmdən bixəbərdir. Çünki tərbiyənin binası ana ilədir, uşaq 7-8 yaşına gəlincə ona ana tərbiyə edir, ona binaən ünas tayfası tərbiyətsiz qaldığına, Osmanlı dövlətinin kişilərə elm öyrətməyindən ol qədər nəf olmur" (3, 202).

Göründüyü kimi, vətənpərvər maarifçi cəmiyyətdə tərbiyənin "binası", əsas fiquru kimi məhz ananı qəbul edir və bu ideyanı bir həqiqət kimi həmvətənlərinə aşılamaq məqsədi izləyir.

Həsən bəy Azərbaycan ictimai-mədəni və pedaqoji mühitini qadın tərbiyəsinə və təliminə səfərbər etmək çağırışı ilə yanaşı özü də bu istiqamətdə əməli addımlar atmağa təşəbbüs göstərmişdir. Belə ki, o, 1896-cı ildə Bakıda müsəlman qızlarından ötrü məktəb açmaq üçün fəaliyyətə başladı. Həmin ilin yanvar ayının 19-da bu münasibətlə rəsmi ərizə yazaraq Bakı qubernatoruna rəsmi şəkildə müraciət etdi. Ərizədə göstərilirdi ki, o, Bakıda müsəlman qızları üçün təhsil müddəti üç il olan birsinifli təhsil ocağı açmaq istəyir. Ərizədə təhsil ocağının tədris planına aşağıdakı fənlərin daxil edilməsi nəzərdə tutulurdu: şəriət; ana dili (türk dili); rus dili; hesab; rəsmxət və hüsnxət; əl işləri (1).

Maarifpərvər millət xadiminin qız məktəbi təsis etmək istəyi barədə xəbər çox keçmədən bütün Qafqaza yayıldı. Qəzetlər bu haqda xəbərlər dərc edirdilər. "Kaspi" qəzetinin verdiyi məlumata istinad edən "Kavkaz" qəzeti 1896-cı ildəki 44-cü nömrəsində yazırdı: "Moskva Universitetini bitirmiş müsəlman Həsən bəy Məlikov Zərdabski Bakıda qızlar üçün rus-Azərbaycan məktəbi açmağa icazə istəməkdən ötrü Bakı qubernatoruna müraciət etmişdir" (2, 446).

Qəzet məktəbin strukturu və məzmunu barədə də məlumat verirdi. Onun nəzdində kiçik pansion olacağını, təhsil haqqının çox da yüksək olmayacağını, müstəqil binası, yetərinə azuqə ehtiyatı olacağını yazırdı. Onu da əlavə edirdi ki, Bakı şəhərindən kənarda yaşayan müsəlman qızları da pansionda qalıb tədris müəssisəsində oxuya biləcəklər. Qəzetdə hətta məktəbə kimin müdirlik edəcəyi barədə məlumat da yer alırdı. Onun Tiflisdə "Müqəddəs Nina" qız məktəbini bitirmiş Hənifə xanım olacağı deyilirdi. Təəssüf ki, çarizmin hakimiyyət rəsmiləri ona bu arzusunun gerçəkləşdirməyə imkan vermədilər. Rəsmi dairələrin danoslarında "siyası cəhətdən şübhəli və etibarsız şəxs" adlandırılan Həsən bəy məktəbi açmağa icazə verilmədi. Belə ki, Göyçay qəza rəisi Bakı general-qubernatoruna ünvanladığı 29 fevral 1896-cı il tarixli məktubunda göstərirdi ki, bu adam "öz məqalələri və şifahi çıxışları ilə kəndliləri müntəzəm surətdə həyəcana gətirir və bütün maddələr üzrə siyasi cəhətdən etibarsız və dövlət üçün təhlükəli" şəxsdir.

Bunları nəzərə alan Bakı qubernatoru heç bir səbəb göstərmədən Azərbaycan maarifçisinin xahişini rədd etdi (2, 447).

H.Zərdabının bu mötəbər təşəbbüsü iflasa uğrasa da, Azərbaycanda qız məktəblərinin təsis edilməsi barədə ideyaya ciddi stimula verdi. Cəmi bir neçə il sonra, yəni 1901-ci ildə H.Z.Tağıyevin rus-müsəlman qız məktəbi (Bakıda), sonrakı illərdə isə yeni-yeni qız məktəbləri fəaliyyətə başladı. H.Z.Tağıyevin təsis etdiyi qız məktəbinin layihəsini də Həsən bəy tərtib etmişdi.

Görkəmli maarifçi qadın təhsil müəssisələri barədə düşüncələrini əks etdirən ayrıca məqalə də yazmışdır. "Yeni qız təhsil müəssisələri haqqında layihə barədə" adlanan və rus dilində qələmə alınmış həmin pedaqoji məqalə 1903-cü ildə (№50) "Kaspi" qəzetində işıq üzünə görmüşdür. Məqalə o dövrün maarif xadimlərindən

A.N.Saparovun hazırladığı və mətbuatda dərc etdirdiyi ikinci qız gimnaziyasının layihəsi ilə əlaqədar yazılmışdı. Həsən bəy öz yazısında bir pədaqoq baxışı ilə həmin layihəyə münasibət bildirir. Onun kəsirli və uğurlu cəhətlərini göstərir. Qeyd edir ki, mövcud ictimai-pədaqoji şərait təkcə qız gimnaziyasında deyil, oğlan gimnaziyalarında da islahatlar aparmağı, yeni təşkilati işlər görməyi tələb edir. Hələ 1899-cu ildə bu məsələ kəskinliyi ilə ortalığa çıxdı. O zaman bir duma üzvü kimi duma iclasında mənə yeni layihə yaratmaq tapşırığı verildi. Bu tapşırıq əsasında mən gimnaziyalarda yeniləşmə nəzərdə tutan layihəni hazırladım, öz təkliflərimi verdim. Təəssüf ki, üstündən bir neçə il keçsə də, layihə icra olunmamış qaldı. Nəticədə gimnaziyaların problemləri həll edilməmiş qaldı, ildən-ilə yeni problemlər yarandı. İndi bu maarif məbədlərində ciddi nöqsanlar özünü göstərməkdədir. Məsələn, Bakı oğlan gimnaziyasına daxil olan şagirdlərin sayı ildən-ilə artırılır. 1899-cu ildə gimnaziyada 900 şagird var idi. İki il ərzində onların sayı artırılaraq 1117-yə çatdırılmışdır. Lakin mövcud çatışmazlıqlar aradan qaldırılmadığından təlim prosesinin keyfiyyətində əsaslı nöqsanlar hökm sürür. Nöqsanların olduğu isə həmişə bəllidir. Amma həlli hələ də yubanır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi. Fond 45, siyahı 2, s.v.257, vərəq 1-5
2. Əhmədov H. Seçilmiş pədaqoji əsərləri. 12 cildə, I c., Bakı: ABU, 2006, 454 s.
3. "Əkinçi" qəzeti (1875-1877). Tam mətni. (Kirill əlifbası ilə tərtib edən: Həsənzadə T.). Bakı: 1975, 464 s.; Latın əlifbası ilə təkrarnəşr, Bakı: Avrasiya-Press, 2005, 496 s.
4. Həsənov Ə. Həsən bəy Zərdabi yaradıcılığında dinin tənqidi // Kənd həyatı, 1986, №6, s.28-29

Həsən bəy təklif edir ki, əgər yeni gimnaziyalar açmaq mümkün deyilsə, onların ilk sinfinə qəbulu azaltmaq və ya dayandırmaq, progimnaziyalardan imtahan yolu ilə buraya şagirdlər qəbul etmək lazımdır. Bundan əlavə istər oğlanlar, istərsə də qızlar üçün xüsusi progimnaziyaların açılmasına şərait yaratmaq, hətta bunlara subsidiyalar vermək gərəkdir. Belə bir təşəbbüs istər oğlanlar, istərsə də qızlar arasında təhsilin genişlənməsinə səbəb ola bilər.

Tarixi-pədaqoji gedişat H.Zərdabinin mülahizələrinin doğru olduğunu, sonradan onun dediyi istiqamətdə işlər görüldüyünü, bu işlərin kifayət qədər uğurlu səmərə verdiyini sübuta yetirdi.

Problemin aktuallığı. Pədaqoji fikir tarixinə nəzər salmaq həmişə aktualdır. Bu baxımdan H.Zərdabinin müasiri olduğu zamanda qadın təhsili və qadın tərbiyəsi haqqında fikirləri, pədaqoji görüşləri diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemin yeniliyi. H.Zərdabinin qadın tərbiyəsi və qadın təhsili haqqında fikirləri günümüzdə də gender problemlərinin həllində əsaslı fikir kimi rolunu göstərə bilər.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə məktəb və pədaqoji fikir tarixindən mühazirə deyən və seminar məşğələləri aparan ali məktəb müəllimləri, habelə tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

E-mail: rena_qurbanova@bk.ru

Rəyçilər: ped.ü.elm.dok., prof. **F. Rüstəmov**
ped.ü.fəls.dok., dos. **Y. Rzayeva**

Redaksiyaya daxil olub: 18.11.2019.

UOT 37.0

Vəsilə Novruz qızı Razimi
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Şamaxı filialının müəllimi

İMADƏDDİN NƏSİMİ YARADICILIĞININ ŞAĞİRDƏLƏRİN MƏNƏVİ-ESTETİK TƏRBİYƏSİNDƏ ROLU

Василя Новруз гызы Разими,
преподаватель Шемахинского филиала Азербайджанского Государственного Педагогического
Университета

РОЛЬ ТВОРЧЕСТВА ИМАДЕДДИНА НАСИМИ В НРАВСТВЕННО- ЭСТЕТИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ УЧАЩИХСЯ

Vasila Novruz Razimi
Teacher at the Shemakha branch of Azerbaijan State Pedagogical University

THE SPIRITUAL AND AESTHETIC ROLE OF İ. NASİMİ'S ACTİVİTY İN BREADİNG UP CHILDREN

Xülasə: İmadəddin Nəsimi anadilli poeziyamızın, fəlsəfi şeirin görkəmli nümayəndəsidir. Şairin yaradıcılığında humanizm, insana, onun zəkasına, yaradıcı gücünə, mənəvi qüdrətinə, gözəlliyinə inam motivləri başlıca yer tutur. İ.Nəsimi zülmə, ictimai ədalətsizliyə, haqsızlığa qarşı etiraz səsinə ucalmış, cahilliyi, nadanlığı tənqid etmişdir. Şairin əsərlərində dövrün, cəmiyyətin həqiqətləri, həmişəyaşar humanizm ideyası yüksək bədii sənətkarlıqla ifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: *poeziya, şair, əsər, ideya, fəlsəfi, klassik, təhlil, məzmun, insan, bədii, müəllim, şagird*

Резюме: Имадедин Насими является выдающимся представителем нашей поэзии на родном языке и философской поэзии. В творчестве поэта на переднем плане находятся гуманизм, вера в человека, в его ум, в творческую, моральную силу и красоту. Работы поэта с высоким художественным мастерством выражают реалии времени, общества и идеи постоянно растущего гуманизма.

Ключевые слова: *поэзия, поэт, произведение, идея, философская, классическая, анализ, содержание, человек, художественный, учитель, ученик*

Summary: Imamaddin Nasimi is a prominent representative of our mother-tongue poetry and philosophical poetry. In the poet's creativity humanism, belief in man, his intelligence, creative power, moral power and beauty are at the forefront of his poem. The poet's works express the realities of the times, society, and the idea of ever-growing humanism with high artistic skill.

Key words: *poetry, poet, work, idea, philosophical, classical, analysis, content, person, art, teacher, student*

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında sərəncamında İmadəddin Nəsiminin Azərbaycan xalqının ümumbəşər mədəniyyətinə bəxş etdiyi qüdrətli söz ustalarından olması, Şərqin zəngin mədəni-mənəvi sərvətləri üzərində ucalması və bədii söz sənətinin son dərcə qiymətli incilərini meydana gətirməsi xüsusi qeyd olunur. Sərəncamda göstərilir ki, mütə-

fəkkir şairin dərin poetik fikirlərlə fəlsəfi görüşlərin vəhdətində olub, dövrün elmi-fəlsəfi düşüncəsinin aydın ifadəçisinə çevrilmiş müstəsna əhəmiyyətli ədəbi irsi qədim köklərə və çoxəsrlik ənənələrə malik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi mərhələ təşkil edir.[1]

Müasir ədəbiyyat dərslərində İmadəddin Nəsiminin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi imkanları aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

1. VIII sinifdə şairin “Ağrımaz” qəzəlinin öyrənilməsi – 2 saat

2. X sinifdə İ.Nəsiminin həyat və yaradıcılığı, “Sığmazam” qəzəli. -3 saat

Məktəb təcrübəsi göstərir ki, İmadəddin Nəsiminin həbs olunması, qətlə yetirilməsi ilə bağlı rəvayətlərdən, eləcə də “Nəsimi” filmindən müvafiq kadrların nümayiş etdirilməsi, Xalq artisti Rasim Balayevin ifasında şairin qəzəlinin dinlənilməsi istifadə şagirdlərin ədibin əyilməz şəxsiyyəti, əqidə bütövlüyü, yaradıcılıq özünəməxsusluğu haqqında daha dolğun təsəvvür yaratmağa kömək edir.

Təlim prosesində şagirdlərə Nəsiminin yaşadığı dövr, ictimai-siyasi şərait haqqında yığcam məlumat verilməsi sənətkarın yaradıcılığı, humanist ideyalarını həyata keçirmək uğrunda mübarizəsi, faciəli ölümünün səbəbləri haqqında daha dolğun məlumat almağa kömək edir. Nəsiminin yaşadığı dövrdə xalqın vəziyyətinin ağır olması, Əmir Teymurun, Qızıl Orda xanı Toxtamışın hücumları ölkədə vəziyyəti ağırlaşdırması, bir çox yerlərin viran qalması cəmiyyətdə etiraz ovqatı yaratmışdı.

Hüruflilik hərəkəti ölkədə yaranmış ağır siyasi-iqtisadi duruma etirazın bir forması kimi meydana çıxmışdı. Ədəbiyyatımızda anadilli fəlsəfi şeirin əsasını qoyan Seyid İmadəddin Nəsiminin fəlsəfi düşüncəsinin əsası hüruflilik və təsəvvüfdür. Adından göründüyü kimi hüruflilik təriqətində hərflərə xüsusi dəyər verilir. Hürufliliyə görə, kainat, maddi aləm ilahi səsə yaranmışdır. Quranda yer alan “Kon!” (“Ol!”) əmri ilə əlaqəli ayələrdə də bu hökm təsdiq edilir.

“Ağrımaz” qəzəlinin məzmununun mənimsənilməsi üzrə dərsin motivasiya mərhələsində aşağıdakı suallar üzrə müsahibə aparılır:

- Öz əqidəsi, yüksək amalı uğrunda canını qurban verən hansı şəxsiyyətləri, qəhrəmanları tanıyırsınız?

- Şəxsiyyəti və yaradıcılığı vəhdət təşkil edən insanların həyatı, fədakarlığı sizdə hansı hiss və düşüncənin yaranmasına səbəb olub?

Müsahibə nəticəsində tədqiqat sualı müəyyənləşdirilir:

- “Ağrımaz” qəzəlində şairin hansı düşüncələri öz bədii ifadəsini tapıb?

Məlumdur ki, klassik əsərlərin dil-üslub xüsusiyyətləri, məcazlar sistemi, simvol və işarələr, obrazlar, dini məzmunlu ifadələr şagirdlər

tərəfindən mətnin məzmununun mənimsənilməsində çətinliklər yaranır. Bu cəhət nəzərə alınaraq, qəzəlin yazılması, Nəsiminin edamı ilə bağlı rəvayət şagirdlərin diqqətinə çatdırılır. Sonra əsərin oxusu, mətndəki şagirdlərə tanış olmayan sözlərin müəyyənləşdirilməsi və mənasının lüğətlərdən aydınlaşdırılması üzrə iş təşkil edilir.

Şagirdlər müəllimin tapşırığı ilə kiçik qruplarda qəzəlin məzmunu üzrə araşdırma aparır, beytlərdə ifadə olunmuş fikirləri aydınlaşdırır, ikihissəli gündəlikdə qeydlər aparırlar.

Əsərin təhlili zamanı şagirdlərin diqqəti şairin aşağıdakı misralarına yönəldilir:

*Zahidin bir barmağın kəssən, dönüb
haqdan qaçar,
Gör bu gerçək aşiqi sərpa soyarlar,
ağrımaz.*

Müzakirə zamanı qeyd edilir ki, bu misralarda şairin mübarizliyi, ölümün gözüne dik baxması, əqidəsi uğrunda canını qurban verməyə hazır olması fikri qabarıq ifadə olunmuşdur. Əsərin lirik qəhrəmanı öz əyilməzliyini, fədakarlığını zahidin ikiüzlülüynə, qorxaqlığına qarşı qoyur. Bu qarşılaşmada lirik qəhrəmanın mənəvi böyüklüyü və zahidin simasında cahil insanların miskinliyi, əqidəsizliyi üzə çıxır. Təsədüfi deyildir ki, şairin adı əsrlər boyu xalq arasında mərdlik, əyilməzlik simvoluna çevrilmişdir. XVII əsrdə ustad sənətkar Sarı Aşıq Nəsiminin şəxsiyyətini, əqidə şəhidliyini yüksək qiymətləndirərək yazırdı:

*Gözəllik soy iləndi,
Şahmar da soy iləndi,
Nəsimi tək bu Aşıq,
Yolunda soyulandı.*

X sinifdə şairin həyat və yaradıcılığı haqqında ümumi məlumat verilərkən aşağıdakı məqamlara diqqət yetirilir:

- Şairin yaşadığı, bədii yaradıcılığa başladığı dövrdə Azərbaycanda xalqın ağır vəziyyəti, işğalçı müharibələrin ölkəni viran qoyması;

- Nəsiminin Şamaxı şəhərində Seyid Məhəmmədin ailəsində anadan olması, ilk təhsilini alması, fəlsəfi və dini biliklərini artırması;

- Klassik Azərbaycan və Şərq ədəblərinin əsərlərini dərindən öyrənən Nəsiminin şeir yazmağa başlaması;

- Həmin dövrdə hürufliliyin mühüm fikir cərəyanı kimi meydana çıxması, hakim dini

ideologiyaya qarşı çıxması;

- Nəsiminin hürufilik təlimini qəbul etməsi, hürufi ideyalarını əks etdirən əsərlərlə şöhrət tapması;

- Azərbaycanda hürufilərin təqib olunması, hürufilik hərəkatının rəhbəri Fəzlullah Nəsiminin qətlə yetirilməsi;

- Yaranmış təhlükə ilə əlaqədar Nəsiminin Şirvandan getməyə məcbur olması, ərəb ölkələrinə - İraqa, Suriyaya üz tutması.

- Nəsiminin Hələb şəhərində həbs olunması, qətlə yetirilməsi. Şairin həbsi və ölümü ilə bağlı rəvayətlər.

“Sığmazam” qəzəlinin məzmunu üzrə iş zamanı aşağıdakı məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılır: ilk dərstdə əsərin oxusu, tanış olmayan sözlərin şagirdlər tərəfindən müəyyənləşdirilməsi və mənasının lüğətlərdən istifadə ilə aydınlaşdırılması, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi, ikihissəli gündəlikdən istifadə ilə şagirdlərin şeir barədə ilkin təəssüratının öyrənilməsi üzrə iş aparılır, məzmun üzrə müəssisə aparılır.

Şairin fəlsəfi, hürufilik baxışlarının bədii ifadəsini tapdığı “Sığmazam” qəzəli də belə çətin qavranılan əsərlərdəndir. Bunu nəzərə alaraq, əsərin məzmunu üzrə iş zamanı müəllimin şərhinə, zəruri izahlara ehtiyac duyulur.

Şagirdlərin diqqətinə əlavə elmi mənbədən götürülmüş aşağıdakı fikir çatdırılır və müzakirə apararaq ona münasibət bildirmək tapşırılır: “Şairin “Sığmazam” rədifli şeiri onun yaradıcılığının zirvəsidir. Bu şeirdə iki cahan deyən Nəsimi insan varlığının əsası olan cisim və canı, maddi və mənəvi aləmi nəzərdə tuturdu. Qəzəldə Nəsiminin təzadları söz və ifadələrdə də mənalı səslənir. “Sığar” və “Sığmaz” sözlərindəki təsdiq və inkarlıq, deyiliş qətiyyəti və məntiqi pafos çox əzəmətlidir... Şair sanki öz hökmü ilə dinləyicisini lal edir, susdurur. Onun könlünə aydınlıq gətirir, öz tanrılığını duymağa çağırır.” [4, s. 18]

Müzakirə zamanı “iki cahan” ifadəsinin mənasının aydınlaşdırılmasına ehtiyac duyulur. Müəllimin izahı nəticəsində aydın olur ki, hürufilikdə iki cahan ifadəsi (eləcə də aləmi-kübravü suğra) (böyük və kiçik aləm) , “dü aləm” (iki aləm) deyimi də öz ideya qaynağını vəhdəti-vücud müləhizələrindən götürür.

Əsərdə insanın Allahla, bütün maddi və

mənəvi aləmlə bir olması, insana hər iki cahanın sığması, ancaq insanın bu cahana sığmaması fikrinin izahı zamanı qeyd edilir ki, hürufiliyə görə, dünya ikidir: biri gördüyümüz kainat, ikincisi isə insan özü. Birinci dünyada günəş, ay, ulduzlar, bürclər, bütün səma aləmi, yer üzü, meşələr, dağlar, çaylar, dənizlər yerləşir. İkinci dünyada, yəni insanda bütün bu obyektiv varlıq öz əksini tapır. Hürufilər “Quran” ayələrindən çıxış edərək, günəşin, ayın insan həsrəti ilə dövr etdiklərini iddia edirlər. İnsanın daxili aləmində isə günəşin, ayın, bütün səma cisimlərinin mövcud olduğuna inanırlar. [Məhz buna görə də Nəsimi:

*Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana
sığmazam.,*

*Gövhəri-laməkan mənəm, gövni məkana
sığmazam. [2, s.46.]*

“Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam” misrasında “iki cahan” ifadəsi ilə şairin “can” (ruh) və “cahan”ı (maddi aləm, kainat) nəzərdə tutmasını onun öz şeirləri əsasında müəyyənləşdirmək mümkündür:

*Var bu cahandan özgə bizim cahanımız,
Surəti bu aləm oldu bizə ol məkanımız.*

[2, s. 227]

Kurikulumun 1.1.5 standartına uyğun olaraq, dərstdə əsərdə işlənmiş bədii təsvir və ifadə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi üzrə iş təşkil edilir. Müəllimin yönləndirici sualları vasitəsilə şagirdlər əsərdə işlənmiş poetik ifadələri, təkrir (mənim mən), bənzətmə (zərrə, günəş), təzad (gənci nihan, eyni əyan), daxili qafiyələri (sifat, bərat, nəbat) və s. müəyyənləşdirirlər. Əsərin əruz vəzninin rəcəz bəhrində yazılmasının da səbəbi aydınlaşdırılır, məzmun və ahəng baxımından vəznin döyüş meydanında düşməne meydan oxumaq, hərbə-zorba gəlmək tələbinə uyğun olduğu qeyd edilir.

Şagirdlər yüksək sənətkarlıq nümunəsi olan bu məcazların əsərdə bədiiiliyin artmasında, müəllif niyyətinin açılmasında rolunu aydınlaşdırır, bədiiiliyi təmin edən vasitələrə münasibət bildirirlər.

Şeir təhlili üzrə dərstdə aparılan müzakirə zamanı şagirdlərdə belə qənaət yaradılır ki, əsərdə Nəsiminin humanizmi, insana, insanın ləyaqətinə, qüdrətinə inam hissi öz əksini tapmışdır. Şair əsərdə insanın Allahla, maddi və mənə-

vi aləmlə birliyi haqqında hürufi görüşlərini ümumiləşdirilmiş şəkildə əks etdirmişdir.

Dərsin sonunda şagirdlərin qazandığı biliklər ümumiləşdirilərək belə bir nəticə çıxarılır ki, İmadəddin Nəsimi yenilikçi şair olmuş, bədii-fəlsəfi əsərləri ilə ədəbiyyat tariximizdə dərin iz qoymuşdur. Onun əsərləri üçün mütərəqqi, humanist ideyalar, insan azadlığının, ləyaqətinin tərənnümü səciyyəvidir.

Ədəbiyyat:

1. <https://president.az/search/%C4%B0mad%C9%99ddin%20N%C9%99siminin%20650%20illiyi/2>
2. Araslı H. İmadəddin Nəsimi. Bakı: Azərnəşr, 1972, 75 s.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cilddə. III cild, Bakı: Elm, 2009. 736 s.
4. Nəsimi İ. Mən bu cahana sığmazam. Bakı: Gənclik, 1991, 384 s.
5. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A. Ədəbiyyat. VIII sinif üçün dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2008. 208 s.
6. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A. Ədəbiyyat. X sinif üçün dərslik. Verdiyeva N., Məmmədova S. Bakı: Bakınəşr, 2008, 208 s.

Problemin aktuallığı. İ.Nəsimi yaradıcılığı gənc nəslin tərbiyəsində həmişə aktualdır.

Problemin elmi yeniliyi. İ.Nəsimi yaradıcılığında mənəvi-estetik tərbiyə məsələsi diqqət mərkəzində saxlanılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə ixtisas müəllimləri, tələbələr və magistrlər üçün faydalı olacaqdır.

E-mail: vesilerazimi99@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok., dos. V.P. Bəşirov, filol.ü.f.d. E.M. Eminaliyev*

Redaksiyaya daxil olub: 03.12.2019

UOT 37.0

Dürdanə Vaqif qızı Əliyeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Cəlilabad filialı

AZƏRBAYCANDA İNTELLEKTUAL POTENSİALIN İNKİŞAFINDA QAZAX MÜƏLLİMLƏR SEMİNARİYASININ ROLU

Dürdana Вагиф гызы Алиева
диссертант по программе доктора философии
Джалилабадский филиал Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

РОЛЬ КАЗАХСКОЙ УЧИТЕЛЬСКОЙ СЕМИНАРИИ В РАЗВИТИИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Durdana Aliyeva Vagif
doctoral student in the program of a Ph.D
Jalilabad branch of Azerbaijan State Pedagogical University

THE ROLE OF THE KAZAKH TEACHERS' SEMINARY IN THE DEVELOPMENT OF INTELLECTUAL POTENTIAL IN AZERBAIJAN

Xülasə: Məqalədə Qazax Müəllimlər Seminariyası Azərbaycanımız üçün müəllim kadrları hazırlığında, elm, təhsil və mədəniyyətin müxtəlif sahələrinin inkişafında göstərdiyi misilsiz xidmətləri əks olunmuşdur. Bu təhsil ocağı Azərbaycan maarifinə, Azərbaycan məktəbinə neçə-neçə ziyalı-müəllim vermişdir. Həmçinin, məqalədə Qazax Müəllimlər Seminariyasının bir neçə məzunlarının Azərbaycan Respublikasının inkişafında göstərdiyi xidmətləri öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *Qazax Müəllimlər seminariyası, pedaqoji kadr hazırlığı, Seminariya məzunları, intellektual potensial, təhsil*

Резюме: В статье отражены выдающиеся заслуги Казахской учительской семинарии по подготовке учителей для нашего Азербайджана, развитию различных областей науки, образования и культуры. Это учебное заведение дало много интеллигентов-педагогов азербайджанскому просвещению и азербайджанской школе. Также в статье отражены заслуги нескольких выпускников Казахской учительской семинарии по развитию Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: *Казахская учительская семинария, подготовка педагогических кадров, выпускники семинарии, интеллектуальный потенциал, образование*

Summary: The unexampled services of the Kazakh Teachers' Seminary in the teacher training for our Azerbaijan, in the development of various fields of science, education and culture are reflected in the article. This educational institution has given lots of intelligents – educators to Azerbaijani enlightenment and Azerbaijani school. Also, the services of several graduates of the Kazakh Teachers' Seminary provided in the development of the Republic of Azerbaijan are reflected in the article.

Key words: *Kazakh Teachers' Seminary, training of pedagogical staff, Seminary graduates, intellectual potential, education*

AXC-nin yaranmasından sonra qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri xalq maarifinin və təhsilinin inkişafına, savadsızlığın və geriliyin aradan qaldırılmasına nail olmaq idi. Təhsilin və maarifin yayılması, məktəb-tədris işinin

milli mənafeələrə uyğun yenidən qurulması üzrə qarşıda duran vəzifələri yerinə yetirmək üçün ölkədəki kəskin müəllim qıtlığını həll etmək idi. Daxili və xarici çətinliklərə baxmayaraq, mövcudluğu ərzində AXC bir sıra ciddi addımlar at-

mışdır. Bunlardan biri də ölkədə yaşanan müəllim qıtlığı problemini qismən də olsa həll etməkdən ötrü Türkiyədən müəllimlərin dəvət olunması və dərslərlərin gətirilməsi, qısamüddətli pedaqoji kursların açılması və Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin Gürcüstanın Qori şəhərindən Azərbaycanın Qazax şəhərinə köçürülməsi haqqında qərarlar qəbul edilib.

Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan bölməsinin Qazaxa köçürülməsi məqsədilə Azərbaycan hökumətinin 1918-ci il 22 iyun tarixli qərarı ilə bölmənin keçmiş inspektoru F.Köçərlinin sərəncamına beş min rubl pul vəsaiti ayrılıb. [3, s. 50]. Beləliklə, Azərbaycan bölməsi Qazaxa köçürülərək müstəqil seminariyaya çevrilib və Firudin bəy Köçərli həmin ilin oktyabrın 1-dən direktor təyin edilib [4]. O, 13 oktyabr 1918-ci il tarixli "Azərbaycan" qəzetində dərc etdirdiyi məqaləsində yazırdı: "...Qazax Müəllimlər Seminariyası kimi vacib bir məktəbin açılması bütün ziyalılar başda olmaqla yerli əhali bu təhsil ocağının gələcək fəaliyyətini təmin etməkdən ötrü əllərindən gələn köməkliyi əsirgəməyəcək" [1, s. 347]. Seminariyanın bütün yetirmələri də bu təhsil ocağına xüsusi diqqət göstərirdilər. Qazax Müəllimlər Seminariyasında yaradıldığı zamandan milli kadrlar çalışırdı. Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin Qazaxa köçürülməsi regionun həyatında əlamətdar hadisə olmuş, milli kadrların yetişməsində, məktəblərimizin ixtisaslı müəllim kadrları ilə təmin edilməsində mühüm rol oynamışdır. Seminariyanı bitirən müəllimlər dərs deməklə yanaşı məktəbyaşlı uşaqların təhsilə cəlb edilməsinə, maarifin inkişafına öz töhfələrini vermişlər.

Firudin bəy Köçərli qısa müddət ərzində seminariyanı elə şöhrətləndirdi ki, sədası respublikanın hər yerinə yayıldı. Qazax Müəllimlər Seminariyası metodik mərkəzə çevrildi.

Qazaxda seminariyanın fəaliyyətə başlaması həm şəhərin, həm də bütövlükdə regionun mədəni həyatında çox böyük rol oynadı. Qəza rəisi Halay bəy Şıxlınskinin göstərişi ilə həmin ildə qəzada maarifin vəziyyətinin müzakirəyə çıxarılması da xeyli dərəcədə bundan qaynaqlanırdı. Yığıncaqda məruzə ilə çıxış edən Qazax hərbi qarnizonunun rəisi polkovnik Camal Cahid bəy Qazax əhalisinin çox kasıb təbəqəsi-

nə mənsub olan, küçələrdə boş-bekar dolayan uşaqların da məktəbə cəlb edilməsi, onlara pal-tar, ayaqqabı, dərslük və digər tədris ləvazimatı verilməsi, maddi yardım göstərilməsi məsələsini xüsusi vurğuladı. O, həmçinin qızlar üçün məktəb açılması məsələsinə də toxunaraq azərbaycanlı qızların da oğlanlar qədər təlim-tərbiyəyə ehtiyacı olduqlarını qeyd etdi. Göründüyü kimi, Qazax Müəllimlər Seminariyasının yaradılması artıq öz bəhrəsini verirdi.

Gəncədə, Şuşada, Qazaxda, Nuxada kişi, Bakı, Gəncə və Nuxada ikiillik qadın kursları açıldı. Maarif və milli mədəniyyəti təbliğ edən xeyriyyəçi kurslar, cəmiyyətlər təşkil edildi. Qeyd edək ki, xalqın milli ənənələr, vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasında Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirən mütəxəssislər mühüm rol oynayırdı.

Firudin bəy Köçərli Seminariya müəllimlərinin köməyi ilə yaşlılar üçün savad kursları açdı, yetimlər evi təsis etdi. Maarif nazirinin göstərişi ilə Türk dilində ədəbiyyat seçmək, ədəbiyyat nümunələrini toplamaq, onu xalq arasında yaymaq üçün oxu dərnəkləri yaradıb. Qeyd edək ki, bu oxu dərnəklərinin kəndlərdə də filiallarını yaratdı. O, həmçinin savadsızlığı aradan qaldırmaq məqsədilə cümə günləri kəndlərdə dərs demişdir. Həqiqətən, Firudin bəy Köçərli Qazax Müəllimlər Seminariyasına güclü intellektual potensial toplamışdır. Onların qoyduğu ənənələr uzun illər yaşadılmışdır.

Yaradılmış Qazax Müəllimlər Seminariyası xalqımızın mənəvi geriliyinin aradan qaldırılması yolunda mühüm amillərdən birinə çevrildi. Qazax Müəllimlər Seminariyası milli ziyalıların on illərlə arzuladığı bütün fənlərin ana dilində tədris edildiyi təhsil müəssisəsi kimi fəaliyyətə başladı.

AXC-nin həyata keçirdiyi yeni məktəb quruculuğu işində və eləcə də pedaqoji kadrların hazırlanmasında Qazax Müəllimlər Seminariyası mühüm rol oynadı. Həmin dövrdə Seminariya ölkəmizdə milli müəllim və pedaqoji kadrlar hazırlayan ilk milli tədris ocağına çevrildi. Danılmaz həqiqətdir ki, Qazax Müəllimlər Seminariyası ölkəmizdə savadsızlığın aradan qaldırılmasında, Azərbaycan maarifinin tarix salnaməsində, mədəni həyatında və təhsilin inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Beləliklə, görülməli tədbirlər nəticəsində 1919-cu ilin əvvəlində

Bakıda, Gəncədə, Nuxada, Salyanda, Şuşa və Qazaxda 23 dövlət orta təhsil müəssisəsi, 6 kişi, 4 qadın gimnaziyası, 5 realni məktəb, 3 müəllim seminariyası, 3 qadın təhsil müəssisəsi, 1 politexnik və 1 ticarət fəaliyyət göstərirdi.

Qazax Müəllimlər Seminariyasının 1923-cü ildə ilk buraxılışı olmuş, 1925-ci ildə isə adı dəyişilərək "Qazax Pedaqoji Texnikumu" adlandırılmış və 1959-cu ilə qədər fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycan maarifinə, Azərbaycan məktəbinə minlərlə ziyalı-müəllim vermişdir.

Qazax Müəllimlər Seminariyasının təsiri ilə həmin dövrdə pedaqoji məktəblərdə oxumaq istəyənlərin sayı günü-gündən artırdı. Bu səbəbdən də 1924-cü ildə Azad Əmirovun rəhbərliyi ilə Bakıda baş ictimai tərbiyə idarəsinin nəzdində qəbul komissiyası yaranmışdı [3]. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Qazax Müəllimlər Seminariyası öz fəaliyyətini daha da gücləndirirdi. Belə ki, seminariya metodiki işlərini təkcə seminariya daxilində deyil, həm də qəza və kənd məktəblərində həyata keçirməyə başladı. 1924-cü ildə çağırılmış fəal maarif işçilərinin müşavirəsində qeyd edildi ki, seminariyalar öz trayektoriyalarından kənara çıxmalı, ətrafdakı kənd, məktəb və müəllimlərə də metodiki kömək göstərməlidir. Müşavirədə təklif olundu ki, seminariyaların sonuncu kurs tələbələri kəndlərə getməli və orada metodiki məruzələrlə çıxış etməlidirlər. Seminariyada müəyyən hazırlıq keçən müəllimləri Xalq Maarif Nazirliyi əminliklə digər məktəblərə yuxarı siniflərdə dərs aparmağa göndərilirdi.

Xalq Maarif Nazirliyi seminariyanın potensialından qısa müddətli pedaqoji kursların təşkilində də istifadə edirdi. Nazirlik 1919-cu ilin yayında seminariyanın nəzdində pedaqoji kurs təşkil etdi. Kursun təşkil edilməsində əsas məqsəd Qazaxda və qonşu bölgələrdə milli məktəblərdə çalışmaq üçün müəllim hazırlamaq və onların peşə hazırlığı səviyyəsini yüksəltmək idi. Qeyd etməliyik ki, kursun dinləyiciləri ilə yanaşı, 20-dən artıq qadın müəllimə də olmuşdu.

Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan Şöbəsinin məzunları sanki bir yanar məşəl kimi Azərbaycanın ucqar guşələrini nura qərq etdi, onların sayəsində yeni-yeni məktəblər açıldı, Vətənimizdə təhsil alanların sayı durmadan artdı, xalqın milli şüuru yeni mərhələyə-milli maarifçilik, milli azadlıq, milli istiqlal

dövrünə daxil oldu. Qazax Seminariyasının məzunları Azərbaycanın o zamankı ağır şəraitində yolun olmaması, müəllimin az əmək haqqı aldığı bir vaxtda bütün çətinliklərə baxmayaraq müəllimlik borcunu vicdanla yerinə yetirmişlər. Bu məsuliyyəti, bu şərəfli işi vicdanla yerinə yetirməyi onlara Qazax Seminariyası və orada işləyən əvəzsiz müəllimlər öyrətmişlər. Qeyd edək ki, seminariya təkcə Respublikanın bölgələrinə deyil, qonşu ölkələr üçün də uzun illər boyu yüksək ixtisaslı pedaqoji kadrlar hazırlamışdır. Seminariyanın yetirmələri sırasında adları təhsil, elm və mədəniyyət tarixinə həkk olunmuş çoxlu sayda tanınmış simalar var.

Qazax Müəllimlər Seminariyasına daxil olan böyük şairimiz Səməd Vurğun, Mehdi Hüseyn, sonralar isə Osman Sarıvəlli, İsmayıl Şıxlı kimi böyük şəxsiyyətlər, yüzlərlə məşhur alim, müəllim həmin seminariyanın məzunları olublar. Seminariyanın ən hörmətli məzunlarından biri olan Mövsüm Poladov Azərbaycan xalqının mədəni, iqtisadi və siyasi tərəqqisində müstəsna rol oynamışdır. Vətən və Dövlət qarşısında xidmətlərinə görə orden və medallarla təltif edilmişdir.

Mehdixan Vəkilov Gəncə qəzası məktəblərində direktor, Quba qəzasının maarif şöbəsinin müdiri, Şuşa şəhəri müəllimlər kursunun müdiri və Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun rektoru olmuşdur. O, otuzdan çox elmi əsərin və qırxıdan artıq məqalənin müəllifidir.

Mansır Yaqubovun böyük xidmətləri olmuşdur. Onun xidmətlərindən biri də 1950-ci ildə yüksək mütəxəssis kimi Daşsalahlı məktəbinə direktor təyin edildikdən sonra həmin məktəbi Rayonda birincilər sırasına çıxarmasıdır. Bu məktəbdə aparılan təlim prosesi, həmçinin sinif və sinifdənəknar tədbirlər rayonun maarif işçilərinin diqqətini cəlb edir. Respublika müşavirələrində bu məktəbin təcrübəsi nümunə göstərilir. Mansır müəllim uşaqlara kimya fənnini həyatı misallarla öyrədirdi. Mənbələrə görə, Mansır Yaqubovun yetirmələri hamısı ali məktəblərə girərkən kimya fənnindən əla qiymət alıb həkim, mühəndis, müəllim olmuşlar [3].

Həmçinin, 1920-ci ildə Seminariyanın yanında qızlar üçün şöbə açıldı. Qeyd edək ki, bu dövrdə qızları məktəbə cəlb etmək çətin məsələ idi. "Qeyrətli" kişilər, elin tənqidindən qorxan valideynlər, başı açıq gəzməyin zərərini var gücü ilə yaymağa çalışan ruhanilər qızların təh-

sili qarşısında duran əsas maneələr idi. Amma bunlarla yanaşı ağıllı, dünyagörüşlü, savadlı insanlar da var idi ki, onların söyləri nəticəsində 1920-ci ildə Qazaxda açılan qızlar seminariyasındakı şöbəyə məzunlar gəldi. Onlar Dilrubə Mustafayeva, Dürrə Mustafayeva, Dilşad Şıxlinskaya, Validə Mustafayeva, Səlimə Əfəndiyeva, Həbibə Mustafayeva və Kövsər xanım oldular [3, səh. 100]. Bu xanımlar sonralar Azərbaycanı şöhrətləndirdilər. Dilrubə Mustafayeva Bakı Dövlət Universitetində oxudu, “Abdulla Şaiqin pedaqoji görüşləri”ni işləyib hazırladı və dosent adını aldı. Ömrünün sonuna kimi Universitetin pedaqoji kafedrasında işlədi. Səlimə Əfəndiyeva sonralar Ali məktəbə daxil olmuş, həmçinin aspiranturaya qəbul olmuş, tarix elmləri üzrə namizədlik dissertasiyasını müdafiə edib, tarix elmləri namizədi, dosent adını almışdır. Həmçinin, Səlimə xanım Azərbaycanda qadın təhsili və qadın azadlığı uğrunda mübarizə aparmışdır.

Qeyd edək ki, AXC-nin ömrü az olsa da, onun müstəqillik ideyası unudulmadı. Bu məsələdə Qazax Müəllimlər Seminariyasının məzunlarının da rolu danılmazdır. Heydər Əliyev Qazax Müəllimlər Seminariyası haqqında deyirdi: “...Qazax Müəllimlər Seminariyasının xalqımızın mədəni həyatında oynadığı rol danılmazdır. Onun təməli üzərində neçə-neçə təhsil ocaqları yaranıb inkişaf etmişdir. Bu təhsil məbədi özündən sonra böyük mədəni irs qoymaqla adını Azərbaycan maarifi tarixinə əbədi həkk etmişdir. Əminəm ki, müstəqil Azərbaycan Respubli-

kasının təhsil işçilərinin neçə-neçə nəsli də bu zəngin irsdən bəhrələnməkdir”. Qazax Müəllimlər Seminariyası Azərbaycan Respublikasının təhsil işçilərinə gənc nəslin azərbaycançılıq məfkurəsi ruhunda yetişdirilməsi üçün zəngin irs qoymuşdur.

Bu günün başlıca vəzifəsi Azərbaycanın təhsil və maarif tarixinə şanlı səhifələr yazmış Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsi və onun layiqli davamçısı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xalqımızın təhsil salnaməsinə böyük ərnağanı sayılan, maarif məbədi Qazax Müəllimlər Seminariyasının mütərəqqi maarifçilik ənənələrini qoruyub saxlamaqdan, Azərbaycanın müstəqilliyini əbədi edəcək gəncləri seminaristlərin arzuladıqları şəkildə-azərbaycançılıq, türkçülük ruhunda, Azərbaycan dövlətinə, xalqına, dilinə, ədəbiyyatına, tarix və mədəniyyətinə məhəbbət ruhunda tərbiyə etməkdir.

Problemın elmi yeniliyi: Qazax Müəllimlər Seminariyası və onun məzunları Azərbaycanda intellektual potensialın inkişafına təsiri baxımından araşdırılmışdır.

Problemın praktik əhəmiyyəti: Gənc müəllimlər və eləcə də pedaqojiyönlü təhsil alan tələbələrə elmi-pedaqoji biliyinin artırılmasında istifadə oluna bilər.

Problemın aktuallığı: Xalqımızın maarif, mədəni həyatı və təhsil tarixində əhəmiyyətli dərəcədə xidməti olmuş Qazax Müəllimlər Seminariyasının təcrübəsini öyrənmək və gənc nəslin elmi-pedaqoji biliyinin artırılmasında, onların vətənpərvər ruhda tərbiyəsində o təcrübədən istifadə etmək bu gün üçün də aktualdır.

Ədəbiyyat:

1. Əhmədov H.M. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 432 s.
2. Seyidov F. Ə. Azərbaycan pedaqoji fikir tarixindən səhifələr. Bakı, Çarşıoğlu, 2002, 324 s.
3. Seyidov F. Ə. Maarifimizin təkrarsız xəzinəsi. Bakı, 2001, 272 s.
4. Talıbov Y.P., Sadıqov F.B., Quliyev S.M. Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı, Ünsiyyət, 2000, 516 s.

E-mail: durdane.eliyeva.00@mail.ru

Rəyçi: ped.ü.fəls.dok. T.S. Paşayev

Redaksiyaya daxil olub: 10.12.2019

MÜƏLLİMİN ÖZÜNÜTƏHSİLİ

UOT 371

Yusif Məmməd oğlu Babanlı
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və
İdman Akademiyası

AZƏRBAYCANDA İDMANIN İNKİŞAF TARİXİ

Юсиф Маммед оглу Бабанлы
доктор философии по педагогике, профессор
Азербайджанская Государственная Академия
Физической Культуры и Спорта

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ СПОРТА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Yusif Mammad Babanly
doctor of philosophy in pedagogy, professor
Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sport

HISTORY OF SPORTS DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN

Xülasə: Məqalədə 1969-1990-cı ilə kimi olan dövrdə Azərbaycanı idmanın inkişaf mərhələləri qısa şəkildə öz əksini tapmışdır. Tarix boyu ölkəmizdə idmanın müxtəlif növlərinin sürətlə inkişafından və bu inkişafda Ulu öndər Heydər Əliyevin əvəzsiz xidmətləri də məqalədə verilmişdir. Dövlətin idmana göstərdiyi böyük diqqət və qayğısı məqalədə geniş şərh olunur.

Açar sözlər: *idman ölkəsi, idmanın inkişafı, idmançı, idman kompleksi, idman növü, qələbə, medal, idman tədbirləri*

Резюме. В статье кратко рассмотрены этапы развития спорта в Азербайджане в период с 1969 по 1990 годы. В статье говорится об историческом развитии отдельных видов спорта в нашей стране и неоценимой роли Великого лидера Гейдара Алиева в развитии спорта в стране. В статье повествуется о большом внимании и опеке, которое наше государство оказывает спорту.

Ключевые слова: *страна спорта, развитие спорта, спортсмен, спортивный комплекс, вид спорт, победа, медаль, спортивное мероприятие*

Summary. The article briefly reviews the stages of development of sports in Azerbaijan in the period from 1969 to 1990. The article talks about the historical development of individual sports in our country and the invaluable role of the Great Leader Heydar Aliyev in the development of sports in the country. The article refers to the great attention and care that our state provides to sports.

Keywords: *country of sport, development of sport, athlete, sports complex, sport, victory, rewarding, sport's event The history of the development of sports in*

Azərbaycan dövləti qədim dövrdən müasir dövrə kimi zəngin idman ənənələri ilə tanınan dövlətlərdən olmuşdur. Tarix boyu ölkəmizdə idmanın müxtəlif növləri sürətlə inkişaf etmiş və müasir idman ölkəsi kimi dünyada tanınmışdır. Amma idman sahəsinin çiçəklənməsi dövrü təxminən keçən əsrin ikinci yarısından başlan-

mışdır. Azərbaycan idmanının inkişaf yollarına nəzər salsaq aydın görürük ki, istər keçmiş SSRİ dövründə, istərsə də müstəqillik əldə etdikdən sonra şərəfli və uğurlu bir mərhələlər keçmişdir. Bütün o mərhələlərdə qazanılan nailiyyətlər heç də asan əldə olunmamışdır. Tarixin keşməkeşli və problemlərlə dolu dövrlərindən cəsarətlə çıx-

miş Azərbaycan bütün sahələrdə inkişaf edərək müasirliyinə və müstəqilliyinə qovuşmuşdur. Bu yolda əməyi və gərgin zəhməti olan tarixi şəxsiyyətlər, dövlət başçıları ölkədə nəinki idmanın, digər sahələrin də inkişafına öz töhfələrini vermişlər.

Azərbaycanın inkişafında əvəzsiz və böyük xidmətləri olan Ulu öndər Heydər Əliyev 1969-cu ildə ölkəyə rəhbər vəzifəyə seçildəndən sonra dövlət quruculuğunda Azərbaycanın uğurlu siyasi portiretini yaradaraq xeyli işlər görmüşdür. Bu uğurlu inkişaf ölkədə bütün sahələrdə müsbət dəyişikliklərlə özünü büruzə verdi. İqtisadiyyatın bütün sahələri, kənd təsərrüfatı, mədəniyyət, təhsil sahəsi ilə yanaşı idman sahəsində də xeyli irəliləyişlər olmuşdur.

1969-1980-ci illərdə Azərbaycanda bütün sahələrin, o cümlədən idmanın gələcək inkişaf perspektivləri ciddi nəzərə alınmışdır. Bu illərdə ölkədə idmanın maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması istiqamətində çox işlər görülmüşdür. Xeyli sayda idman komplekslərinin, meydançaların, zalların, idman-sağlamlıq mərkəzlərinin tikilməsi, təmirə ehtiyacı olanların yüksək keyfiyyətlə təmir olunması, idmançılara xüsusi qayğı və diqqət məhz bu dövrün idman uğurlarının göstəricisi idi.

Azərbaycan idmançılarının hazırlığının yaxşılaşdırılması işində respublika fəallarının bədən tərbiyəsi və idmana həsr olunmuş 21 iyun 1974-cü il tarixli yığıncağı həlledici rol oynadı. Həmin yığıncaqda respublikada bədən tərbiyəsi və idman işinin vəziyyətinin ətraflı və işgüzar təhlili verildi. Elə həmin il avqustun 6-da Azərbaycan KP MK və Respublika Nazirlər Sovetinin "Respublikada bədən tərbiyəsi və idmanın vəziyyəti və onun daha da inkişaf etdirilməsi tədbirləri haqqında" qərarı qəbul olundu. Respublikanın fəallar yığıncağından sonra isə qərarda idman qurğularının tikilməsi, kənddə və yaşayış yerlərində bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafına, respublikanın qabaqcıl idmançılarının ustalığının tərəqqisinə nail olunması, bədən tərbiyəsi-idman işinə rəhbərliyinin kökündən yaxşılaşdırılması və başqa mühüm məsələlər qaldırıldı. Bundan başqa, qərarda kütləvi bədən tərbiyəsi və idman işləri rəhbərliyinin işinə qiymət verilməsinin bədən tərbiyəsi və idmanın hansı dərəcədə inkişaf etməsindən asılı olduğu da qeyd edilmişdi. Göstərilirdi ki, bədən tərbiyəsi

və idmanla müntəzəm məşğul olanların sayı son 10 ildə iki dəfədən çox artmış və 1974-cü ildə 886 min 433 nəfərə çatmışdır. 1974-cü ildə zəhmətkeşlər arasında bədən tərbiyəsinə və idmanın inkişafına rəhbərliyi gücləndirmək məqsədi ilə nazirliklər, eləcə də baş idarələr yanında bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafına yardım şuraları yaradılmışdır. Həmin illərdə bədən tərbiyəsi təşkilatları ixtisaslı kadrlarla möhkəmləndirilmişdir. Ümumtəhsil məktəbləri bədən tərbiyəsi müəllimləri ilə təmin edilmişdir. Elə həmin ilin sentyabrından uşaq və gənclər idman məktəblərində, yüksək idman ustalığı məktəblərində müasir elmi-metodik və təlim-uşaq məşğələlərinin həcmi xeyli artmışdı.

1975-80-cı illərdə Bakının mikrorayonlarında və digər yaşayış massivlərində idman qurğuları tikilib istifadəyə verilmişdir.

Bunlardan ən möhtəşəmi 1974-cü ildə inşa olunan Bakı şəhərində Xəzər dənizinin sahilində və Bakı Bulvarının ətrafında yerləşən Bakı İdman Sarayı idi. Bütün bu illər ərzində bu idman sarayında badminton, cüdo, futzal, güləş, stolüstü tennis, taekvondo və voleybol idman növlərində müxtəlif ölkə daxili və beynəlxalq yarışlar keçirilmişdir.

Boş sahələri olan mövcud orta və səkkizlik məktəblərin binalarına bitişik idman salonları tikilmiş, 1971-ci il yanvarın 29-da Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi İnstitutunun binasının (indiki ADBTİA) açılışı olmuşdur. Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi İnstitutunun binası və idman kompleksinin inşası isə 1972-ci il sentyabrın 1-də başa çatmışdır. Azərbaycanda idman mütəxəssisləri, məşqçilər və bədən tərbiyəsi müəllimləri hazırlayan Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi İnstitutunun inkişafı və elmi-metodiki fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün də xeyli işlər görülmüşdür. Kadrları ixtisasartırma kurslarına cəlb etmək üçün çox sayda aylıq kurslar təşkil edilmişdir. 1975-ci ildə idman növləri üzrə respublika idman ustalığı məktəbləri, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pedaqogika İnstitutunun nəzdində fiziki tərbiyə və ibtidai hərbi hazırlıq bölməsi yaradılmışdır. 1975-1976-cı tədris ilindən etibarən N.Nərimanov adına ADTİ-də (indiki Azərbaycan Tibb Universiteti) həkim nəzarəti və müalicə bədən tərbiyəsi ixtisası üzrə internatura təşkil edilmişdi. 1975-1976-cı illərdə şəhər və rayon Maarif şöbələrinin nəzdində fizi-

ki tərbiyə üzrə metodist vəzifələri təyin edilmişdir. Respublika Bədən Tərbiyəsi və İdman Komitəsində idman obyektlərinin tikintisi ilə məşğul olan şöbə yaradılmışdır. Həmin şöbə ölkəmizdə idman komplekslərinin tikilib istifadəyə verilməsi ilə məşğul olmuşdular.

Bir neçə il sonra isə, regionlarda və iri şəhərlərdə idman komitələrinin balansında 15-ə yaxın idman məktəbləri açılmışdır. Məktəblərdə idmanı inkişaf etdirmək üçün orta və səkkizillik məktəblərin yanında idman salonları, habelə atçılıq idman məktəbləri yaradılmışdır.

O illərdə həmçinin idman sahəsində elmi və informasiya materiallarının nəşrinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Azərbaycan və rus dillərində "İdman" qəzeti çap olunurdu. "Azərbaycan məktəbi" jurnalının əlavəsi kimi "Məktəbdə bədən tərbiyəsi" adlı bülleten buraxılırdı (1).

Şəhərlə yanaşı regionlarda da idmanın və bədən tərbiyəsinin inkişafı üçün xeyli işlər görüldü. 1974-1976-cı illərdə Mingəçevir, Lənkəran, Şəki şəhərlərində bədən tərbiyəsi dispanserləri açılmış, bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olan şəxslərə xidmət üçün həkim kabinetləri şəbəkəsi genişləndirilmişdir.

Azərbaycan idman salnaməsində xüsusi yeri olan "Neftçi" futbol komandasının da inkişafı üçün xeyli işlər görülmüşdür.

Neftçi futbol komandasının yaranma tarixinə qısa bir nəzər salsaq görürük ki, bu komandanın Azərbaycanın şərəfli idman tarixində özünəməxsus yeri var bu komandanın.

1922-ci ildən SSRİ birincilikləri şəhərlərin yığma komandalarının iştirakıyla keçirilirdi. 1937-ci ildən isə qərara alındı ki, çempionat klub komandalarının iştirakıyla təşkil edilsin. Həmin vaxt Azərbaycan SSR-də bir neçə sahənin təmsilçisi olsa da, neft sahəsi sanki unudulmuşdu. Halbuki həmin dövrdə Bakı artıq neft şəhəri kimi şöhrət qazanmışdı. Buna görə də "qara qızıl" sahəsində çalışanlar tezliklə 18 mart 1937-ci ildə futbol komandası yaratdılar. Ad üzərində də çox fikirləşmək lazım gəlmədi. Elə öz adlarını da komandaya verdilər. Amma həmin dövrdə rus dili daha işlək olduğundan komanda əvvəlcə "Neftyanik" adlandırıldı. Neftçi komandasının daha da güclənməsi, inkişafı və dünyada tanınması dövrü təxminən keçən əsrin II yarısından başlamışdır. 1966-cı illər Azərbaycan futbolunun tarixinə qızıl hərflərlə yazılmış-

dır. "Neftçi" komandası həmin il keçmiş SSRİ çempionatında 3-cü yeri tutaraq bürünc medalları qazanmışdır. 1966-cı ildə isə İngiltərədə keçirilən dünya çempionatında komandamızın 2 oyunçusu SSRİ yığmasının heyətində iştirak etmişdir. Həmin dünya çempionatında SSRİ komandası ilk dəfə dünya çempionatının bürünc medallarını qazanmışdır. Azərbaycanlı məşhur futbol hakimi Tofiq Bəhramov həmin ildəki dünya çempionatında İngiltərə ilə Almaniya komandaları arasındakı oyuna hakimlik etmişdir. İllərin sınağından şərəflə çıxıb gəlmiş Futbol komandasının maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək məqsədi ilə Neftçi idman bazasının tikintisinə başlanılmış və 1975-ci ildə uğurla başa çatdırılmışdır.

Azərbaycan Respublikası paytaxtının memarlıq incilərindən biri İdman-Konsert Kompleksinin (İKK) inşasına 1977-ci ildə Bakının Tbilisi prospektində başlanmış 1990-cı ilin noyabr ayında istismara verilmişdir. Kompleks 7,8 min tamaşaçı tutan baş meydan, üç salonu, o cümlədən hokkey və buz üzərində fiqurlu konkisürmə, basketbol, bədii gimnastika və kulturrizm məşğələləri üçün zalları olan məşq korpusundan ibarətdir. Baş meydan idmanın 16 növü üzrə yarışlar üçün, həmçinin konsert, kino, sirk tamaşaları, buz üzərində balet, ticarət-sənaye sərgiləri, kütləvi forumlar və müxtəlif teatrlaşdırılmış bədii tədbirlər üçün istifadə edilə bilər.

Həmçinin 1975-1980-ci illərdə Bakı şəhərində idmanın Olimpiya növləri üzrə ixtisaslaşdırılmış idman qurğuları da inşa edilmişdir.

O illər ən önəmli işlərdən biri də, Həmkarlar ittifaqı təşkilatlarının və könüllü idman cəmiyyətlərinin təşəbbüsü ilə zəhmətkeşlər arasında sağlamlıq və kütləvi idman işini kökündən yaxşılaşdırmaq məqsədilə, əmək və təlim prosesində istehsalat gimnastikası təşkil edilmiş, sağlamlıq zonaları yaradılmış, yaşayış yerlərində bədən tərbiyəsi işi gücləndirilmişdir.

Respublika üzrə bədən tərbiyəsi və idmanın kütləvililiyinin artırılması, atletlərin ustalıq keyfiyyətinin yüksəldilməsinin vacibliyi bədən tərbiyəsi və idman üzrə elmi-metodik işdə islahatların aparılmasını tələb edirdi. Bu məqsədlə də 1975-ci ildə Respublika İdman Komitəsinin nəzdində bədən tərbiyəsi və idman sahəsində fəaliyyət göstərən Elmi-Tədqiqat İşlərinin Koor-

dinasiya Mərkəzi, iki laboratoriyası olan elmi-metodik kabinet yaradılmışdı. Elmi-metodik kabinet hər rübdə bir dəfə metodik tövsiyələr məcmuəsini dərc etməyə başlamışdı ki, bu da, təbii olaraq, elmi adı və dərəcəsi olan ixtisasçılar hazırlanması işində, məşqlərin elmi əsaslar üzərində aparılmasında müvəffəqiyyətə doğru atılan mühüm addım idi.

İdman sahəsində Gender bərabərliyi də müsbət hal olaraq cəmiyyətdə idmançı qadınların yetişməsinə səbəb olmuşdur. Bütün respublikada idman təşkilatları yerli qadınların idmana cəlb edilməsinə böyük əhəmiyyət verirdilər. Faktlarla təkcə bunu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 1969-1976-cı illərə kimi Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi İnstitutunu 1089 qadın bitirmişdi. Azərbaycan qadınların idman yarışlarında iştirakı və uğurlu nəticələr əldə etməsi sonrakı illərdə qadınların idman sahəsinə axınına stimül oldu. 60-cı illərin əvvəllərində qadınlar arasında SSRİ birinciliyində Azərbaycanın iki komandası - "Neftçi" və "Məhsul" iştirak edib. 1966-cı ildə voleybolçu qızlarımız SSRİ çempionatında futbolçularımızla eyni nəticə göstərərək bürünc medal qazanmışdılar. 1972-ci ildə isə Azərbaycan voleybolçusu Vera Lantratova Olimpiya çempionu titulu qazanmışdır. Vera Lantratova və İnnə Rıskal SSRİ yığma komandasında, həmçinin, dünya və Avropa birinciliklərində dəfələrlə iştirak etmiş və qaliblər sırasında yer almışlar.

1974-78-ci illərdə respublikada bədən tərbiyəsi və idmana dövlətin yüksək qayğısından danışarkən təkcə aşağıdakı fərqi qeyd etmək kifayət edir. Həmin illərdə Azərbaycanda 3349 klub, 4148 kitabxana, 95 muzey, 10580 idman qurğusu, o cümlədən 1.233 idman salonu, 62 stadion, 25 üzgüçülük hovuzu var idi.

Azərbaycanın dahi şəxsiyyəti Ulu öndər Heydər Əliyevin müdrik rəhbərliyi, uzaqgörən və uğurlu siyasəti nəticəsində ölkəmiz iqtisadi, ictimai-siyasi, mənəvi, mədəni həyatın bütün sahələrində eləcə də idman sahəsində böyük uğurlar qazanaraq, təkcə keçmiş SSRİ-də deyil, beynəlxalq aləmdə tanınmağa başladı. Dünyanın müxtəlif ölkələrinin idman komandaları ilə görüşlər Azərbaycan idmançılarının inkişafında mühüm amillərdən idi. Həmin illərdə Azərbaycan idmançılarının keçmiş SSRİ məkanına aid olan ölkələri, həmçinin inkişaf etmiş Asiya və

Afrika ölkələri ilə əlaqələri güclənmişdi. İdman məşqçiləri, mütəxəssislər və fiziki tərbiyə mülkətləri iş təcrübələrini yaymaq və təcrübə qazanmaq məqsədilə müxtəlif ölkələrə göndərilirdilər. İdmanın bütün növlərində idmançılarımız Avropa, dünya birinciliklərində, Olimpiya oyunlarında və digər beynəlxalq yarışlarda çıxış etmiş, öz cəsarətli çıxışları ilə idman həvəskarlarının rəğbətini qazanmışlar. 1980-ci ildə Olimpiya oyunlarında azərbaycanlı Eldar Əzimzadə futbol turnirinin final oyununu idarə edib.

Güləş idman növü üzrə Azərbaycan pəhləvanları dünyada məşhurlaşmışlar. Hələ 50-ci illərdən başlayaraq Musa Babayev, İbrahimpaşa və Muxtar Dadaşov qardaşları, Rəşid Məmmədbəyov, Aydın İbrahimov, Rafiq Hacıyev, Telman Paşayev, Viktor Avdişev, Arif Niftullayev, Məhəddin Allahverdiyev, Xəzər İsayev, kimi məşhur pəhləvanlarımız Avropa, Asiya və Amerikanın bir çox ölkələrində iri beynəlxalq yarışlarda SSRİ-nin seçmə kollektivləri heyətində ölkəmizi şərəflə təmsil etmişdilər.

Ulu öndər Heydər Əliyevin idmanın inkişafında rolundan bəhs edərkən "Dostluq-84" yarışlarındakı fəaliyyətini xüsusi vurğulamaq lazımdır. "Dostluq-84" yarışlarının təşkilat komitəsinin sədri Ulu öndər Heydər Əliyev olmuşdur. Bu yarışlarda dünyanın 50 ölkəsindən 2364 idmançı iştirak etmişdir. Yarışlarda 18 dünya rekordu, olimpiya yarışları proqramına aid olan 47 idman növündə isə nəticə əldə edilmişdir. 17 Avropa, 128 milli rekord qeydə alınmışdır. Azərbaycandan bir neçə görkəmli hakim bu yarışların idarə olunmasına dəvət almışdır və onlar öz missiyalarını layiqincə yerinə yetirmişdilər. Hətta 1 nəfər azərbaycanlı yarışlarda qızıl medala layiq görülmüşdü. Həndbol idman növü üzrə E.Əsgərova qalib olaraq vətənimizə qızıl medalla dönmüşdü.

1985-1990-cı illərdə də Azərbaycanda idmanın inkişafında xeyli nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Tikilib istifadəyə verilmiş idman kompleksləri və məktəbləri idmançıların hazırlığında və inkişafında önəmli rola malik idi. 1985-ci ildə respublikada keçirilən kütləvi idman yarışlarında 256 mindən çox idman mütəxəssisi və idmançı iştirak etmişdir. 1985-ci ildə 28 idman məktəbi açılaraq ümumi sayı 253-ə çatdırılmışdır. Ümumilikdə 1988-ci ilin sonunda respublikada bədən tərbiyəsi kollektivləri 40

faiz, tərbiyəçilərin sayı isə 82 faiz artmışdır. Həmin illərdə idmançılarımız müxtəlif idman növləri üzrə yarışlarda Azərbaycanı layiqincə təmsil etmiş və vətənə medallarla qayıtmışdılar. İdmançılarımızın ümumilikdə 20 medal qazandıqları SSRİ xalqlarının IX Spartakiadasında 343 idmançı iştirak etmişdir. Onlar vətənə 5 qızıl, 6 gümüş və 9 bürünc medalla dönmüşdülər. Bütün bu və ya digər nailiyyətlər o dövrlərdə Azərbaycanda idman sahəsinə göstərilən böyük qayğı və diqqətin nəticəsi idi. Bədən tərbiyəsi və idmanın kütləvilərinə nail olmaq, Azərbaycanı dünyada idman ölkəsi kimi tanımaq Ulu öndər Heydər

Əliyevin siyasətinin əsas tərkib hissəsindən biri idi.

Problemin elmi yeniliyi. Tarixin bütün mərhələlərində idmanın inkişafına dövlətin hərtərəfli dəstəyi idmanın inkişafında böyük əhəmiyyətə malikdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə idmanın inkişaf tarixindən tədqiqat aparənlər, fiziki tərbiyə müəllimləri və idmanla maraqlanan hər kəs üçün praktik əhəmiyyətə malikdir.

Problemin aktuallığı. Ölkəmizdə idmanın bütün növlərinin sürətli inkişafı, beynəlxalq səviyyəli idman yarışlarına ev sahibliyi etməsi Azərbaycanın inkişafda olan idman ölkəsi kimi tanınmasında böyük rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Babanlı Y. Azərbaycan idmanının uğurlu inkişaf yolları (monoqrafiya). Bakı: Orxan", 2019, 110 s.
2. Babanlı Y.M. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda idmanın inkişafında əvəzsiz xidmətləri / ARTI, ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95 illiyinə həsr olunmuş konfrans materialı. Bakı, 2018, 18 may
3. Quliyev D. Azərbaycan idman tarixində Heydər Əliyev mərhələləri (1969-1982, 1993-2003). Bakı: Təknur, 2013, 240 s.

E-mail: yusif.babanli@sport.edu.az

Rəyçilər: *ped. elm. dok., prof. A.N. Abbasov*
ped. elm. dok., prof. F. Rüstəmov

Redaksiyaya daxil olub: 18.10.2019

TARIXIN PROFESSOR YƏHYA KƏRİMOV SƏHİFƏSİ

Həyatının ilk anları

Tarixin zaman adlı səhifələri vərəqləndikcə aylar, illər bir-birini qovur. İnsanlar öz tale yükünü daşıya-aşıya yaşlaşır, ixtiyar çağlarına çatırlar. Hər kəs özünün keçdiyi həyat yoluna baxdıqca bəzən necə addımladığını, kəşmə-

keşlərdən necə keçdiyini xatırlamaqdan ruhlanır, yaratdıqlarının fəvqündə keçən ömrünün daha mənalı olduğunu dərk edir, bundan böyük məmnunluq hissi keçirir. Ölkəmizin görkəmli pedaqoq alimi, təhsilşünaslıq sahəsində böyük məktəb yaratmış pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Yəhya Səfi oğlu Kərimov da belələrindəndir. Bu gün o, ölkəmizdə pedaqoji elmlərin inkişaf etdirilməsində, məktəbin, məktəbşünaslığın formalaşmasında, elmi-pedaqoji kadr hazırlığında yorulmadan çalışmaqdadır.

Prof. Yəhya Kərimov 1927-ci ildə Qax rayonunun dillərdə məşhur olan, yetirmələri ilə tanınan İlisu kəndində zəhmətkeş bir ailədə dünyaya göz açıb, bu gözəl yerin ab-havasında boya-başa çatıb. O, dağların sərt gədiklərində, coşqun çayların səs-küyündə bərkiyib, cəsarət və yenilməzlik toplayıb. Böyük alim bu gün həyatının ilk illərini xatırladıqca uşaqlıq çağlarının qayğısız anlarına sığınaraq sanki özünə bir təsəlli tapmış kimi sevinir. Bu sevinc hissini həm də onun valideynlərinin məhəbbətindən süzülüb gələn bənzərsiz qayğıkeşlik duyğularının həsrəti bir az da qüvvətləndirir.

Yəhya müəllim atası Səfi kişini xatırladıqca, onun böyük bir ailənin başçısı, həm də əli qabarlı zəhmətkeş bir insan kimi, hər şeydən əlavə, ata kimi mənalı simasını yada saldıqca böyük bir qürur hissi keçirir. Bu gün daşlaşmış aforizmlər kimi yaddaşında qalmış mənalı kəl-

mələrini təkrarlayır, onları zəhmətə təşviq etdiyi tələbələrinə misal çəkir.

Yəhya müəllim məktəbdə oxuduğu illəri çətin günlər hesab edir. O zamankı məktəb illərinin bir həyat imtahanı, çətinlik məqamları kimi xatırlayır: yaxşı ki, meşələrimizdə şabalıd, qoz, fındıq ağacları vardı və biz də onları heç bir təhlükə və qadağa hiss etmədən toplayar, onlardan bir qida kimi istifadə edərdik.

Həmişə gününü kitablarla keçirən Yəhya müəllim orta məktəbi bitirdikdən sonra Sənaye İnstitutuna daxil olsa da, ailəyə kömək etməli olur və məktəbdə qalıb işləyir. Məktəbin pioner baş dəstə rəhbəri kimi çalışır.

Təhsil illəri.

Onun təhsil illərinin qovşağında orta məktəb illəri ilə yanaşı, ali təhsil, aspirantura dövrü də var. Yəhya müəllim həmişə bu illəri özünün yaradıcılıq salnaməsinin bünövrəsi adlandırır. Çünki onun həyat və fəaliyyətinin pərvəriş tapmasında, zamanla çulğalaşmasında həmin illərin təşviqi dayanır. İstər Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində, istərsə də Elmi-Tədqiqat Pedaqoji Elmlər İnstitutunun aspiranturasında təhsil aldığı illərdə o həmişə oxuyub-öyrənməyi araşdırmalar aparmağı özünün fəaliyyət istiqamətlərinə çevirib. Oxuduqlarını qeydlər ilə tamamlayıb, ümumiləşdirmələri ilə yekunlaşdırıb. Onun bu gün hər bir tədqiqatçıya örnək ola biləcək qeydləri vardır. Həyatının məna daşıyan adi günlərindən tutmuş, böyük bir həyat hadisəsi, metodoloji əhəmiyyət kəsb edən əsərlərə qədərki qeydlərində onun daim düşündüyü, nəyi isə arayıb-axtardığı, məktəbimizin, təhsilimizin inkişafı üçün nəyi isə araşdırdığı aydın görünür.

Müəllimlik illəri.

Müəllimlik peşədir. Onun yaratdıqları isə təcrübədir. Lakin bu təcrübələri sadəcə adi təcrübə hesab etmək olmaz. Yəhya müəllimin təbirincə demiş olsaq, bu təcrübənin özünəməxsusluğu onun məhz yaradıcı xarakterindədir. Sən tədris prosesində həmişə qurucu, yaradıcı yanaşmala-

rınla mövcud olursan. Əks halda görünürsən. O qeyd edir ki, mən həmişə müəllimliyəmdə tədqiqatçı olmuşam. Hər dərslərdə nəyi isə yeni tərzdə deməyə çalışmışam. Bütün hallarda tələbələrimin marağına səbəb olmaq üçün yeni bir pedaqoji elementlə sinfə daxil olmaq istəmişəm. Həm də ən başlıcası bu istəyimlə etdiklərimdə yorulmamışam. Tələbələrimin fikrini, istək və arzularını özüm üçün bir ölçü vahidinə çevirmişəm.

Müəllimlikdən qaynaqlanan tədqiqatçılıq.

Prof. Y. Kərimovun tədqiqatçılığı müəllimliyindən qaynaqlanıb. Onun fikrincə, yaxşı təhsil tədqiqatçısı olmaq üçün hökmən çox yaxşı da müəllim, tərbiyəçi olmaq lazımdır. Çünki bütün yeni nəzəri-pedaqoji ideyaları, səmərəli metodologiyaları zəngin pedaqoji təcrübə olduqda müəyyən etmək mümkün olar. Bu gün yaradıcılığının, demək olar ki, möhtəşəm bir zirvəsində dayanan Yəhya müəllimin elmi platformasında məhz belə bir ruhu hiss edirsən. Elə bir ruh ki, orada zəngin müəllimlik təcrübəsi istedadlı pedaqoq-alimin peşəkarlığı ilə sintez olunub. Həm də onun çoxlu innovativ yanaşmaları məhz bacarıqlı bir müəllim olaraq qazandığı təcrübələrdən nəşət tapıb.

Taleyini elmi-araşdırmalara bağlayan Yəhya müəllim həmişə yenilikçi olub. Məktəbin, müəllimin tələblərinə uyğun olan hansısa bir innovasiyanı başqalarından fərqli olaraq daha tez görüb və onun barəsində sürətli düşünə bilib. Onun bu sahədəki yeniliklərinin böyük bir qismi ibtidai təhsil, xüsusən də ana dili təlimi ilə bağlı olub.

Yəhya müəllim zaman-zaman öz düşüncələrinə sığınaraq özünəməxsus olan bir sistem yaradıb. Əslində bu sistem ona məxsus olan elm məktəbinin mahiyyətini təşkil edir. Orada təhsilin inkişafı baxımından vacib olan çoxlu parametrlər vardır: dilin tədrisi metodikası, ibtidai təhsil məsələləri, təhsil nəzəriyyəsi, tərbiyə nəzəriyyəsi, təhsil və pedaqoji fikir tarixi, məktəbşünaslıq və s. Ən başlıca elmi-pedaqoji tədqiqatların idarə olunması. Bu çoxşaxəlilik onu göstərir ki, Yəhya müəllimin yaradıcılıq diapazonu çox genişdir. Onun maraq dairəsində sadəcə bir, iki məsələ olmayıb. O, daha geniş miqyasda düşünə və araşdırmalar apara bilib. Azərbaycan təhsili üçün zəruri olan məsələlərə biganə qalmayıb. Onlara fəal münasibət bildirib.

Bir neçə parametr haqqında.

Yəhya müəllimin elmi sistemində bir neçə parametr daha qabarıq görünür.

Birinci, nəzəri müddəalarla praktik ümumiləşdirmələrin uyğunluğudur. Alimin məşğul olduğu hər hansı elmi-tədqiqat sahəsində bu balans aydın görünür. Daha konkret demiş olsaq, o, ana dili tədrisi metodikasının nəzəriyyəsi ilə yanaşı, onun praktik həlli ilə bağlı müəllim üçün istiqamətverici nümunələrin müəllifi kimi tanınır. Yaxud dərsləyin konseptual məsələlərinin müəllifi olmaqla bərabər, həm də ibtidai siniflər üçün dərsləklərin müəllifi kimi nüfuza malikdir. Bundan əlavə, ölkəmizdə ən uzunömürlü “Əlifba” dərsləyi məhz ona məxsusdur və s.

Bu xüsusiyyət alimin pedaqoji tədqiqatlarındakı nəzəri və praktik bağlılığı göstərməklə bərabər, həm də onun təhsil sahəsindəki ideyalarının əsaslı və əhəmiyyətli olmasına dəstək verir.

Yəhya Kərimov yaradıcılığının mərkəzində dayanan və daim onun bir alim kimi şöhrətini artıran problemlərdən biri ana dilinin tədrisi metodikası məsələləridir. Yəhya müəllim, demək olar ki, bütöv yaradıcılığı boyu bu problemə birgə addımlamış, sanki hər an onun barəsində düşünə bilmişdir. Ona görə də “Ana dilinin tədrisi metodikası” kitabını Yəhya müəllimin yaradıcılığının zirvəsi, şah əsəri hesab etmək olar. Çünki müəllif onu yazarkən özünün ixtisasçı mütəxəssis, tədqiqatçı, alim kimi bütün potensial imkanlarından istifadə edib. Eyni zamanda qazandığı nəzəri və praktik aspektlərdə təcrübələrinə əsaslanıb. Həm də dilin metodikası ilə məşğul olan bir alim kimi düşündüyü və müəyyən etdiyi mülahizələrinə dəfələrlə qayıtmaqla onları məhz bu əsərində cıralayıb. Fundamental bir metodikanın yaradılmasına nail olub. Heç təsadüfi deyil ki, 1965-ci ildən etibarən həmin əsərin üzərində dəfələrlə işləyib və dövrü olaraq onun yeniləşməsinə nail olub. Bu vaxta qədər həmin kitab 7 dəfə nəşr olunub. Cəsarətlə demək olar ki, həmin kitab fənlərin tədrisi metodikaları içərisində ən mükəmməllərindən biri kimi tanınır və dəyərləndirilir.

Yəhya müəllim eyni ilə məktəbəqədər təhsil sahəsində elmi-pedaqoji araşdırmaları ilə tanınır. Uzun zaman bu sahədə məzmunun yaradılması və təşkili məsələlərinin qurulması işlərinə rəhbərlik etməklə yanaşı, həm də bilavasitə bir tədqiqatçı kimi fəaliyyət göstərir və s.

İkinci, onun müraciət etdiyi problemlərin müasirliyi, zamanın tələblərinə cavab verə bil-məsidir. Heç şübhəsiz, alimin yaradıcılığında ki çoxsaxələlilik də məhz bu səbəblə bağlıdır. Çünki o, həssas bir pedaqoq-alim kimi həmişə cəmi-yətdəki dəyişiklikləri, təhsilin ona uyğun tək-milləşdirilməsi zərurətini hiss edib və özünün araşdırmalarında bunu nəzərə alıb.

Üçüncü, Yəhya müəllimin yaradıcılığı üçün xarakterik olan cəhətlərdən biri də innovasiyalara meyl göstərməsi, araşdırmalarında yeni-liyə cəhd etməsi, birinci olmaq missiyasıdır. Bu xüsusiyyət onun bütün fəaliyyəti üçün xasdır. Ona görə də o, ilk fundamental ana dili tədrisi metodikasının müəllifi kimi tanınır. Savad təli-mində, hüsnxətin öyrədilməsində ilkin araşdır-malar ona məxsusdur. Ölkədə ilk dəfə üçillik ib-tidai təhsillə bağlı kompleks eksperimental təd-qiqatlara, eləcə də şagird nailiyyətlərinin 9 balla qiymətləndirilməsi üzrə aparılan araşdırmalara o, rəhbərlik etmişdir. Azərbaycanda təhsilin in-kişaf edərək müasir mərhələyə çatmasına özü-nün töhfələrini vermişdir.

Tədqiqatların idarə olunması və təbliği

Yəhya müəllim, hər şeydən əlavə, bir təh-sil tədqiqatçısı, eyni zamanda onun idarə olun-masında böyük əməyi olan və təcrübə toplayan bir alimdir. Yeganə elmi-pedaqoji tədqiqat mü-əssisəsi kimi tanınan müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı adlarla fəaliyyət göstərən və bu gün Azər-baycan Respublikasının Təhsil İnstitutu kimi ta-nınan tədqiqat müəssisəsində 50 ilə yaxın bir dövr ərzində direktor müavini vəzifəsində çalış-mış, elmi-pedaqoji tədqiqatları istiqamətləndir-miş, onların planlaşdırılması və idarə edilməsi ilə məşğul olmuşdur.

Elmi-pedaqoji jurnalistika müasir zaman-da təhsil ideyalarının ümumiləşdirilməsi və ya-yılmasında xüsusi rol oynayır. Ona görə də təh-sil sahəsindəki inkişafımızın tənzimlənməsində, təbliğində və genişlənməsində ənənəvi olaraq onun dəstəyindən istifadə edilir. Təbii olaraq bu prosesdə daha çox kütləvi xarakter daşıyan pe-daqoji üslubun yaranması müşahidə olunur. Bu müstəvidə çıxış edən, yazı yazan hər kəsdən

daha anlaşıqlı, inandırıcı və diqqəti cəmkə bilən bir tərzdə yazma bilmək tələb edilir. Yəhya müəl-lim tədqiqatçılıq fəaliyyəti ilə yanaşı, həm də bu sahədə də qələmini sınımış, uğurla nəticələrə gəlmişdir. 1970-ci ildən nəşrə başlayan və bu gün də fəaliyyətini davam etdirməkdə olan “İb-tidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə” jurnalına rəhbərlik etmişdir. Jurnalın elmi-pedaqoji ideya-larla zəngin olmasına çalışmış, onu ibtidai sinif müəllimlərinin, təhsil ictimaiyyətinin marağına uyğun olan bir səviyyəyə çatdırmışdır. O, bu gün də jurnalın baş redaktoru kimi fəaliyyətini davam etdirməkdədir.

Ömrünün ən məhsuldar bir dövrünü yaşa-yan Yəhya müəllim, ilk növbədə, ona bu ömrü əta edən Böyük Yaradana və valideynlərinə borclu olduğunu, eyni zamanda ona dərs demiş Əhməd Seyidov, Mehdi Mehdiyev, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Əhməd Kərədi Zəkizadə, Feyzulla Qasımzadə, Əli Sultanlı, Cəfər Xəndan, Zülqə-dər Cahangirov, İqrar Əliyev kimi müəllimlərini xatırlayaraq onların müqəddəs ruhu qarşısında baş əydiyini və onların ənənələrinə sadıq qaldı-ğını deyir. Həm də 1958-ci ildən aspirant, elmi işçi, şöbə müdiri və direktor müavini kimi fasi-ləsiz olaraq çalışdığı və divarları arasında nəfəs aldığı, bir alim kimi boya-başa çatdığı Azər-baycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun adını minnətdarlıq hissi ilə çəkir. Bütün uğurlarının əldə olunmasında bu elmi mühitin əvəzsiz ro-lundan danışır.

Yəhya Kərimov imzası onun uzun illik həyat yolunun ixtiyar çağında özünün aydın pa-rıltısı ilə görünür, möhtəşəmliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bir həqiqətdir ki, təpədən dırnağa zəhmətlə yoğrulmuş bu ömrün atributları çoxdur: peda-qoji elmlər doktoru, professor, Respublikanın Əməkdar müəllimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərdi təqaüdəçüsü, Şöhrət ordeni, Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni, Beynəlxalq Pe-daqoji Elmlər akademiyasının həqiqi üzvü, Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvü... Bütün bunlar zəhmət çələngi kimi onun ömür tarixin-dəki səhifələri bəzəyir. Qoy bu müqtədir alimin ömrü daha uzun, uğurları bol olsun! Həmişə Al-lahın nəzərində qalsın!

Ənvər Abbasov,

*Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun direktor müavini,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, əməkdar müəllim*

QABAQCIL MÜƏLLİMLƏRİMİZ

UOT 373.3/5

USTA MÜƏLLİM, BACARIQLI TƏŞKİLATÇI

Bakı şəhəri Xətai rayonu 95 nömrəli tam orta məktəb özünün uğurları, yaxşı ənənələri ilə tanınır. Məktəb 2009/2010-cu tədris ilində "Ən yaxşı ümumtəhsil

məktəbi" müsabiqəsində müvəffəqiyyət qazandığına görə respublika Prezidenti cənab İlham Əliyevin 5 iyul 2010-cu il tarixli, 997 nömrəli Sərəncamı ilə 10.000 manat məbləğində birdəfəlik pul mükafatı ilə mükafatlandırılmışdır. Bu məktəbi şərəfləndirən onun pedaqoji kollektivinin üzvləri, qabaqcıl, novator müəllimləridir. Uğurlara səbəb həm də məktəbin direktoru Elçin Abdullayevin fədakar əməyi, təhsil ocağına rəhbərlik və onun idarə olunması sahəsindəki bacarığıdır. Abdulla Şaiqin sözləridir: "Müəllim sinfin ruhudur. Çalışqan və vicdanlı bir müəllimin sinifdə nə kimi xarüqələr yarada biləcəyi aşkardır".

Həmin sözlərdə dərin həqiqət vardır. Belə müəllimlərdən söz düşəndə yadıma 95 nömrəli tam orta məktəbin ibtidai sinif müəllimi Ofelya Babayeva düşür. Ofelya xanım daim axtarışdadır. Öz ixtisasına, öz peşəsinə bağlı insandır. Təhsil sahəsində qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsində fərqlənir, onun innovasiyaların təhsilə tətbiqi sahəsindəki fəaliyyəti önəmlidir.

Pedaqoqların qənaətinə, pedaqoji peşə sahibi valideyn kimi hərəkət etməsə, o, müəllim kimi fəaliyyət göstərə bilməz. Ofelya xanım şagirdləri öz övladları kimi sevir, müəllim-şagird münasibətlərini düzgün qurur, təlim prosesini, sinfi idarə etməyi bacarır. Usta müəllim olmağı ondan bəllidir ki, öz ixtisasını mükəmməl bilir, eyni zamanda ibtidai siniflərdə keçilən fənlərin tədrisi metodikasına yiyələnmişdir. Hər bir dərslə təlimin təhsilləndirici, tərbiyələndirici və inkişafetdirici funksiyalarına ciddi əməl edir. Şagirdləri təlim materialları ilə yükləmir, daha çox onların müstəqilliyinə və idrak fəallığına nail ol-

mağa çalışır, hər bir mövzunun tərbiyəedici imkanlarından maksimum faydalanmağa nail olur.

Ofelya xanımın hazırda və vaxtilə dərs dediyi şagirdlərin uğurları ilə necə sevindiğini və hətta kövrəldiyini görəndə yadıma Abdulla Şaiqin aşağıdakı sözləri düşür: "Bir bağban min zəhmətlə əkdirdi və becərdirdi meyvə bağının məhsulunu sevə-sevə dərdirdi kimi, bir müəllim də mənəvi qidalarla becərdirdi tələbələrinin kamala çatdığını və onların xalqa, vətənə, cəmiyyətə etdiyi xidmətləri görəncə bir bağbandan daha bəxtiyar görünür; çünki onun yetişdirdiyi məhsul daha qiymətli və səmərəlidir".

İnternet səhifələrində Ofelya xanımın şagirdləri ilə şəkillərini (kollektivlə birlikdə, ayrı-ayrı şagirdlərlə) görürük. Bir şəkil diqqətimi xüsusilə cəlb etdi. Ofelya xanım fəxrlə yetirmələri arasında dayanıb. Bunlar, ibtidai sinif şagirdləri deyillər, neçə-neçə əvvəl Ofelya xanımın sinfində oxuyublar. Dünənki balaca, cılız uşaqlar yox, boylu-buxunlu, şən, gülərlə çöhrəli qızlar və oğlanlardır. Onlara baxaraq qürrelənən Ofelya xanım səslənir: "Şagirdlərim! Nə tez böyüdünüz! Maşallah!!!"

Şagirdləri də Ofelya xanımı həm bir müəllim, həm də qayğıkeş, doğma insan kimi çox sevir. O, pedaqoji kollektivin də sevimlisidir, Xətai rayon müəllimləri arasında da yaxşı tanınır.

Ofelya xanım əslən Füzuli rayonundandır. Azərbaycanımızın müvəqqəti əsirlikdə olan bu gözəl rayonunda 2 iyun 1967-ci ildə doğulmuş, böyüyüb boya-başa çatmışdır.

Onda müəllimlik peşəsinə həvəsi anası yaradıb. Ailədə 8 uşaq olublar. Ana müəllim idi. Övladlarının hamısı ali təhsil aldılar.

Ofelya Babayeva Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin məzunudur. 1991-ci ildən pedaqoji fəaliyyətə başlayıb. O, respublika Təhsil Nazirliyi və Mədəd Azərbaycan MMC tərəfindən inzibati-idarəetmə heyəti üçün təşkil edilmiş İKT-nin təhsilə tətbiqi və idarəetmə sistemləri təlim kursunu da bitirib.

Ofelya Babayeva şagirdlərlə sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlərin bacarıqlı təşkilatçısıdır. Onun təşəbbüsü ilə məktəbdə çoxsaylı tədbirlər hazırlanaraq həyata keçirilir. Ofelya xanım tədbirləri dərs dediyi III c sinif şagirdlərinin köməyi ilə təşkil edir. Gördüyü işlərdən, özü dediyi kimi, zövq alır. Həmin tədbirlərin köməyi ilə həm iştirakçıların, həm də dinləyicilərin mənəvi şüurunun, mənəvi tərbiyəsinin inkişaf edib formalaşmasına, onların müsbət davranış təcrübəsinə yiyələnmələrinə kömək edir, əxlaqlarının saflaşdırılmasına nail olur. Beləliklə də, gənc nəslə vətənpərvərlik, mərdlik, qəhrəmanlıq, mübarizlik, mətinlik, qorxmazlıq, igidlik, böyüyə hörmət, yoldaşlıq və dostluq, sadəlik, fəal vətəndaşlıq mövqeyi, təvazökarlıq, humanizm və s. bu kimi yüksək əxlaqi keyfiyyətləri inkişaf etdirir.

Ofelya Babayevanın öz şagirdləri ilə məktəbdə keçirdiyi bir sıra tədbirlər ("Xocalı soyqırımı", "Müstəqillik günü", "Ən böyük arzumdur nədir?") xüsusi maraq doğurub. "Xocalı soyqırımı" ilə bağlı tədbir keçirilərkən III c sinif şagirdlərinin ifasında səslənən şeirlər, musiqi nömrələri, qəlbparçalayan səhnəciklər XX əsrin ən böyük faciələrindən biri olan Xocalı faciəsini göz önündə canlandırmış, məktəblilərin və tədbir iştirakçıların düşməne - erməni qəsbkarlarına sonsuz nifrət hisslərini qüvvətləndirmişdir.

Ofelya xanım sənətinin, peşəsinin vurğudur. Bu xüsusda deyir: "Mən gördüyüm işləri özümün müqəddəs borcu bilirəm. Vətənim, xalqımı, peşəmi çox sevirəm. Əslində mənə yaşadan budur".

Həmkarları, şagirdləri Ofelya Babayeva haqqında çox xoş sözlər deyirlər. Onların bəzilərini yada salaq: "Ofelya müəllim gözəl simaya, həm də ürəyə sahib olan xanımdır. Çox müsbət auraya malikdir" (Xatirə Ağazadə).

"Mənim əziz, zəhmətkeş, peşəsinin vurğunu anam! Həyatda müəllimim, ilk hərf yazmağı, oxumağı mənə öyrədən insan. Sizinlə övladlarınız fəxr edir" (Nərimin Fərzəliyeva).

"Ofelya xanım, mən mərd və sədaqətli insanlara vurğunam. Sizə bu keyfiyyətlərinizə görə xüsusi rəğbət var" (Mirfaiq Mirheydəli).

"Ofelya müəllimə həm gözəl insan, əsil dost, ləyaqətli bir xanımdır!" (İbrahim Məmmədov).

Şagirdlərinin sözləri:

"Gözəl müəllimim Ofelya Babayeva. Siz mənə çox dəstək olmusunuz. Kimsə "Sən bacarmayacaqsan" deyəndə siz "Sən bacaracaqsan, qızım" demisiniz" (Aysel Əlicanova).

Ofelya xanım, qeyd etdiyimiz kimi, şagirdlərini çox sevir. Onlara münasibətdə səmimidir, hər birinə yüksək dəyər verir, hər birinin uğuruna qəlbən sevinir. Doğum günlərində, uğur qazandıqları vaxtlarda onları təbrik edir, ürək sözlərini deyir. Diqqət edək:

"Gülçin qızım, üzündən gülüş əskik olmasın. Mənim ağıllı, əlaçı, məsuliyyətli şagirdim. Doğum günün mübarək!"

"Mənim gözəl qızım. Qəlbi gözəl, özü gözəl Aysel müəllimə. Allah sənə də özün kimi gözəl bəxt yazsın. Mən sənə qürur duyuram. Uğurların bol olsun!"

Övladlarına səmimi sözlərindən: "Canım oğlum! Sən doğulduğun gün mən də yenidən doğuldum. Canım oğlum, hər bir ananın övladına olan arzuları kimi sənə arzularım sonsuzdur. Nə qədər arzu desəm, bitməz-tükənməz. Amma sonda ən əsası bir arzum var. İstəyim budur ki, əməli saleh olasan, hər zaman düz yolda olasan. Allahın nəzəri heç vaxt üzərindən, adı dilindən əskik olmasın"

Ananın övladına bundan gözəl arzusu nə ola bilər?

Haqqında yazılanlar da, özünün şagirdlərinə, müəllim yoldaşlarına, övladlarına arzuları da Ofelya müəllimin necə bütöv xarakterə malik olduğunu, kamilliyini sübuta yetirir. Müəllim peşəsinə böyük dəyər verir.

Onun qənaətcə, müəllim zülməti yaran nur, cəhaləti elmin qılıncı ilə yox edən, elmi üstün olan, qəlbiylə insanlara yaxınlaşan, böyük örnək, insanlara elm öyrətməklə həyatını şam kimi ərindən, qəlblərdə əbədi həyat quran şəxsiyyətdir.

Biz onunla razılaşırıq.

Ofelya xanımın rəhbərlik etdiyi, dərs dediyi III c sinfi ötən ildən Bakı şəhəri Xətai rayonu 95 nömrəli tam orta məktəbin direktoru Elçin Abdullayevin əmri ilə Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Əlif Hacıyevin adını daşıyır (Əlif Hacıyev adına III c sinfi).

Ofelya xanım 2019-cu il dekabr ayının 13-də yenə dərs dediyi III sinif şagirdləri ilə çox önəmli bir tədbir keçirməyə hazırlaşır. Həyəcanlıdır. Lakin biz inanırıq ki, Milli Qəhrəmanımıza həsr olunmuş "Əlif Hacıyev - Qarabaq cən-

gavəri” adlı tədbir uğurlu olacaq, şagirdlərin və-tənəpərvərlik hisslərini daha da qüvvətləndirəcək.

Qənaətlərimizdə yanılmadıq. “Əlif Hacıyev - Qarabaq cəngavəri” adlı tədbir son dərəcə yüksək səviyyədə keçdi. III sinif şagirdlərinin ifasındakı səhnəciklər, şeir parçaları könülləri fəth etdi, Azərbaycanın istiqlaliyyəti, azadlığı, ərazi bütövlüyü, müstəqilliyi, uğurları yolunda çarpışan insanlara həm şagirdlərdə, həm də iştirakçılarda məhəbbət və rəğbət hissləri artdı, tezliliklə torpaqlarımızın düşməndən azad olunacağına inam qüvvətləndi.

Tədbirdə ilk növbədə 95 nömrəli tam orta məktəbin ibtidai sinif müəllimi Ofelya Babayeva Qarabaq cəngavəri Əlif Hacıyevin həyatı və fəaliyyəti, qəhrəmanlığı barədə danışdı. Daha sonra Xətai rayon İcra Hakimiyyəti İctimai-siyasi və humanitar məsələlər şöbəsinin müdiri Pənah İmanovun, Azərbaycan Texniki Universi-

tetinin kafedra müdiri, professor Şikar Qasımovun, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, əməkdar jurnalist, polkovnik Hikmət Xudiyevin, Yeni Azərbaycan Partiyası Pirallahı rayon təşkilatının sədri Hikmət Şikarovun, Xocalı Rayon İcra Hakimiyyətinin İctimai-siyasi və humanitar məsələlər şöbəsinin baş məsləhətçi Xəlil Vəliyevin, Əlif Hacıyevin döyüş dostu və silahdaşı Nazim Hüseynovun çıxışları maraqla qarşılandı. Əlif Hacıyevin bacısı Şükufə Hacıyeva çıxış edərək ölkə Prezidentinə, tədbir iştirakçılarına, 95 nömrəli məktəbin müəllimlərinə və şagirdlərinə öz minnətdarlığını bildirdilər.

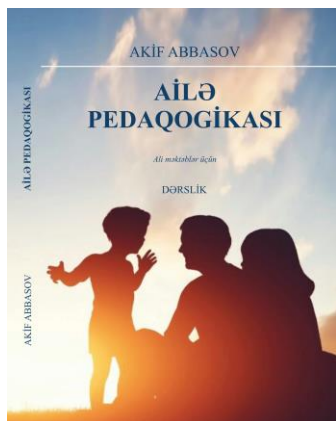
Məktəblilər Azərbaycanın Milli Qəhrəmanını Bəxtiyar Allahverdiyevin söhbətini, xatirələrini dinlədilər, onunla ünsiyyətdə oldular, şəkil çəkdirdilər.

Biz Ofelya xanıma gənc nəslin təlim və tərbiyəsi işində uğurlar arzulayırıq!

Akif Abbasov,

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor, Əməkdar müəllim

PEDAQOGİKA ELMİNƏ YENİ TÖHFƏ

2020-ci il onun yubiley ilidir. Xeyli vaxt idi ki, onun haqqında yazmaq istəyirdim. Nədən başlamalı, necə başlamalı? sualları ətrafında düşünürdüm. Əslində qələmi əlimə alıb dərhal istənilən qədər yazmaq olardı. Lakin

söhbət həm də necə yazmaqdan gedir. Professor Akif Abbasovun dediyi kimi: necə yazmaq?

Elə insanlar, elə hallar var ki, o barədə adi təblə, "soyuq" qələmlə yazmaq olmur. Akif müəllim söhbət zamanı tez-tez bu fikri vurğulayır. Mənə elə gəlir ki, hisslərin burulğanına düşəndə, emosiyalar coşub daşanda təfəkkür sıçrayışı baş verir, sözlərdən güclü məntiqi ifadələr, ifadələrdən mənalılığı ilə diqqət cəlb edən cümlələr yaranır. Bu, həqiqətən belədir.

Maraqlı budur ki, haqqında yazmaq istədiyim şəxs elə prof. Akif Nurağa oğlu Abbasov idi: pedaqogika elmləri doktoru, professor, Rusiya Pedaqoji və Sosial Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, yazıçı-dramaturq-tərcüməçi... Lakin əlimdəki kitabı oxuduqca, əvvəlcə həmin kitab haqqında fikirlərimi bölüşmək qərarına gəldim.

Son günlərdə onun ali məktəblər üçün yazdığı "Ailə pedaqogikası" dərsliyinin nəşr olunması müəllif haqqında bəzi düşüncələrimi bu kitab üzərində kökləməyə istiqamətləndirdi. Qeyd edim ki, professor Akif Abbasov bu gün Azərbaycan pedaqogika elminin ən görkəmli, qüdrətli nümayəndələrindən biridir. O, bu elm sahəsinin müxtəlif istiqamətləri üzrə çoxsaylı elmi əsərlərin müəllifidir. Doğma dilimiz - Azərbaycan dili ilə bərabər ingilis, ərəb, türk, rus dillərini də bilməsi, onun pedaqoji araşdırmalarının əhatəliliyi, dərinləşdirilməsi üçün geniş imkanlara malik olması göstəricilərindən biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Professor A.N. Abbasovun elmi yaradıcılığında ailə pedaqogikasının müxtəlif problemləri xüsusi yer tutur. Yeniyetmə gənclərin ailə həyatına hazırlanması, valideyn-övlad, ailə-məktəb münasibətləri onun bu gün də müraciət etdiyi, tədqiq etdiyi pedaqoji problemlərdəndir. Məhz problemə belə ciddi, əsaslı münasibətin nəticəsidir ki, Akif müəllim ali məktəblər üçün "Ailə pedaqogikası" adlı dərslik yazmış və onun təhsil müəssisələrində tədrisi nəzərdə tutulmuşdur. Dərslik 10 fəsildən ibarətdir. Burada pedaqogikanın ümumi məsələləri, ailə tərbiyəsinin prinsipləri, metodları, vasitələri və priyomları; valideynlərin nüfuzlu, şəxsi nümunəsi və pedaqoji mərifəti; gənc nəslin ailə həyatına hazırlanmasının vacibliyi ilə bağlı mütəfəkkirlərin fikirləri; ailənin mühüm əsasları; Azərbaycan ailəsi; ailənin asudə vaxtı və istirahəti; ailədə şəxsiyyət-lərarası münasibətlər; ailə və uşaqlar; ailənin idarə olunması kimi mühüm məsələlər konkret fəsillər üzrə öz əksini tapmışdır.

Müəllif ilk növbədə ailə pedaqogikasının pedaqoji elmlər sistemində yerini, rolunu müəyyənləşdirmiş, bu elm sahəsinin digər elmlərlə əlaqəsi, mənbələri, tədqiqat metodları barədə fikirlərini diqqətə çatdırmışdır. Dərslikdə ailə pedaqogikasının qaynaqları sırasında xalq pedaqogikası materialları, Qurani-Kərim, Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) hədisləri, həzrəti Əlinin kəlamları, Azərbaycan dövlətinin və hökumətinin ailəyə, təhsil və tərbiyəyə dair qərarları, fərmanları, sərəncamları, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin irsi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin ailəyə, təlim-tərbiyəyə dair fikirləri əsaslandırılmış və bu mənbələrdən istifadənin əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Qeyd etməliyik ki, həqiqətən dövlət sənədlərində, qanun, qərar və sərəncamlarda cəmiyyətimizdə ailə institutunun möhkəmləndirilməsi, inkişafı məsələlərinə xüsusi yer verilmişdir. Məsələn, ölkə Konstitusiyasının 17-ci maddəsi bilavasitə bu məsələyə həsr olunmuş və "Ailə, uşaqlar və dövlət" adlanır. Burada ailə

cəmiyyətin əsas özəyi kimi dəyərləndirilir və dövlətin xüsusi himayəsində olduğu göstərilir.

Prof. A.N. Abbasov ailə pedaqogikasının mühüm mənbələrindən bəhs edərkən bu məsələlərə diqqətlə yanaşmış, həmin qaynaqların elmi-pedaqoji mahiyyətini təhsil etmiş, bu problemə bağlı araşdırma aparən tədqiqatçılara, "Ailə pedaqogikası" fənnindən dərs deyən müəllimlərə əsaslı istiqamət vermişdir.

Dərslikdə ailə tərbiyəsinin prinsipləri, metodları, vasitələri və priyomlarından bəhs olunarkən əvvəlcə problemin ümumi pedaqoji aspektləri diqqətə çatdırılmış, daha sonra konkret ailə tərbiyəsinin pedaqoji məsələləri ənənəvi və müasir yanaşmada təqdim olunmuş, nəzəri ümumiləşdirmələrlə əsaslandırılmışdır.

Öz mövqeyini əsaslandırarkən müəllifin yeri gəldikcə praktik nümunələrə, həyat hadisələrinə, ayrı-ayrı yazıçıların, şairlərin və mütəfəkkirlərin əsərlərinə müraciət etməsi mövzudan çıxarılan məntiqi nəticənin daha aydın, inandırıcı şəkildə qəbul olunmasına zəmin yaradır.

Prof. A.N. Abbasov nikbinlik prinsipindən bəhs edərkən yazır: "Yeniyyətlər hərtərəfli öyrənilməlidir. Bu zaman mənfi keyfiyyətləri ilə bərabər onların müsbət tərəfləri də (mərdlik, qorxmazdır, cəsurdur, qüvvətlidir, yaxşı idmançıdır, foto və rəsm ilə məşğul olur, yaxşı səsə malikdir, tarda və qarmonda ifa edir və s.) aşkara çıxacaqdır. Onların istedad və qabiliyyətləri nəzərə alındıqda, rəğbətləndirildikdə müsbət nəticələrə nail olunur (s. 52). Əlbəttə, fikrimizcə, bu yanaşma doğrudur. Lakin bu güncü real mənzərəyə diqqət edək. Ailələrdə bu məsələlərin qoyuluşu necədir? Nikbinlik prinsipinə, ondan irəli gələn tələblərə ailələrdə əməl olunurmu? Yaxud necə əməl olunur? Elə bilirəm ki, bu məsələlər ətrafında düşünməyə, mülahizələr yürütməyə dəyər. Fikrimizcə, məsələnin nəticələri, yəni problem baxımından praktik mənzərə tam mənası ilə ürəkaçan deyildir. Müşahidələr göstərir ki, ailələrdə nikbinlik prinsipindən doğan tələblər hələ də kifayət dərəcədə yerinə yetirilmir. Bu istiqamətdə valideynlərin maarifləndirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bəhs etdiyimiz "Ailə pedaqogikası" dərsliyi bu ehtiyacın ödənilməsi baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Elmi araşdırmalardan görünür ki, uşaqların tərbiyəsində, onların müstəqil həyata hazır-

lanmasında, şəxsiyyət kimi yetişməsində ailənin, böyük rolu vardır. Ailədə valideynlərin bir-birinə, uşaqlara, böyüklərə, ətraf mühitə, cəmiyyətə münasibəti əsl tərbiyə nümunəsidir. Əgər valideyn ailədə nüfuzludursa, onun uşaqların tərbiyəsinə çox güclü təsiri olur. Ailə başçıları-nın müdrikliyi, ədalətliliyi, tələbkərliliklə yanaşı diqqətcillik və qayğıkeşliyi, ailə üzvlərinin hər bir xırda problemlərinin də həllinə çalışması, övladları ilə dost kimi davranma bilməsi, sirlərini onlarla bölüşməsi, qərarların qəbulunda hər birinin fikrinə hörmətlə yanaşması və digər xüsusiyyətlər onların nüfuzlu valideyn kimi tanınmasında mühüm rol oynayır. Uşaqlar hər şeyə qarşı çox həssas və tələbkər olurlar. Əgər valideyn hər hansı məsələ ilə bağlı övladına vəd verirsə və onu yerinə yetirmək barədə düşünmürsə, o zaman valideyn-övlad münasibətlərində səmiyyətdən danışmaq olmaz. Biz uşaqlarımızın düzgün, doğrucul, səmimi, xeyirxah və s. kimi mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnməsini istəyırıksə, onda onlara qarşı da özümüzə də həmin keyfiyyətlərin olduğunu nümayiş etdirməli, sübut etməliyik. Bəzən övlad müstəqil həyata başlayanda valideyn onun cəmiyyətdəki naqis hərəkətlərinə görə günahı yalnız başqalarında axtarmağa başlayır. Nəzərə almaq lazımdır ki, insan ilk növbədə ailədə yetişir, şəxsiyyət kimi formalaşır, inkişaf edir, cəmiyyətin üzvünə çevrilir. Bu baxımdan valideynlərin nüfuzu, onların şəxsi nümunəsinin təsir gücü, pedaqoji mərifətinin yetərli səviyyədə olması tərbiyə işində çox vacibdir.

Qeyd etdiyimiz məsələlərə prof. A.N. Abbasov son dərəcə həssas yanaşmış, cəmiyyətə layiq övlad böyüdülməsində valideyn nüfuzunun nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərmişdir.

"Ailə pedaqogikası" dərsliyində ailə tərbiyəsinin hüquqi, mənəvi, psixoloji əsasları ayrıca fəsilə verilmiş, problemin mahiyyəti və məzmunu şərh edilərkən konkret nümunələrdən istifadə olunmuşdur.

Burada ölkə Konstitusiyasında, "Kitabi-Dədə Qorqud"-da, mütəfəkkirlərin (Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.s.), Qətran Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Əbu Turxan, Nazim Hikmət, Ziya Göyaltı, Aşıq Ələsgər, Mirzə İbrahimov V.Q. Belinski, M. Monte, A.S. Ekzüperi, Corc Qordan Bayron və b.) irsində məsələnin qoyuluşu ön plana çəkilmiş, ailə münasibətlərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri, o cümlədən ailədə oğlan və qızların tər-

biyəsində ümumi və fərqli cəhətlərin elmi əsasları verilmişdir.

Prof. A.N. Abbasov Azərbaycan ailəsinin özəlliklərini, digər xalqlara məxsus ailələrdən xeyli dərəcədə fərqliliyini nəzərə alaraq bu məsələyə xüsusi fəsil həsr etmiş və konkret “Azərbaycan ailəsi” adlandırmışdır. Bu fəsildə müəllif insanların qarşılıqlı əlaqə, fəaliyyət və münasibətlərinin ən qədim təsisatı kimi ailənin yaranma tarixinə, gənc ailənin xüsusiyyətləri, ailə münasibətlərində tolerantlıq, ailə büdcəsi və digər məsələlərdən bəhs edir.

Burada müəllif belə bir sual qoyur: “Ailə nədir?” Bu sualı cavablandırmaq üçün müxtəlif elmi ədəbiyyatlara, ensiklopediyalara müraciət olunur, müəllif mövqeyi təqdim edilir: “Ailə insanların qarşılıqlı əlaqə, fəaliyyət və münasibətlərinin ən qədim təsisatı, unikal hadisə və təzahürüdür” (s. 115). Fikrimizcə, bu, sadəcə pedaqoji deyil, eyni zamanda fəlsəfi, sosioloji, psixoloji, həm də kulturoloji yanaşma olub ailə anlayışının mahiyyətini ifadə edən ən ümumi tərif kimi dəyərləndirilə bilər.

Prof. A.N. Abbasovun “Ata evi” anlayışının yaranması barədə fikirləri də diqqəti cəlb edir. O yazır: “Məişət birliyi ev-eşik şəraitində yaranır. Hər bir şəxsə onun öz ev-eşiyi əzizdir. İstər bu ev darısqal olsun, istərsə də geniş, dəbdəbəli, təmtəraqlı olsun. “Ata evi” anlayışı buradan meydana gəlmişdir. Məişət birliyi üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər də müxtəlifdir: ailənin əmək mühiti, büdcəsi və təsərrüfatı, məişət estetikası... Bunlarsız həyat yoxdur” (s. 116).

Bir maraqlı cəhət də budur ki, prof. A.N. Abbasov ailəni dövlətin fundamental bir vahidi kimi əsaslandırmaqla onun tarixi köklərini, Azərbaycan ailəsinin inkişaf xüsusiyyətlərini, cəmiyyətin müqəddəslik, saflıq rəmzi kimi qorunmasının, möhkəmləndirilməsinin zəruriliyini böyük sevgi ilə, məhəbbətlə, özünə məxsus vətəndaş-alim yangısı ilə (mövqeyilə) qələmə almışdır. Müasir dövrdə qloballaşan dünyanın təsirinə məruz qalan cəmiyyətdə milli dəyərlərin, o cümlədən ailənin, ailə ənənələrinin qorunması son dərəcə vacibdir. Sağlam ailə sağlam nəsildirsə, sağlam nəsil də sağlam millətdir. Bu baxımdan prof. A.N. Abbasovun elmi yanaşmaları, onun cəmiyyətə mesajları təqdirəlayiqdir. Dərsləkdə Azərbaycan ailəsinin qorunmasında cəmiyyətin özünün, ailənin hər bir üzvünün mə-

suliyyəti, öhdəlikləri əksini tapmış, tərbiyə işinin mühüm məqamlarına aydınlıq gətirilmişdir.

Prof. A.N. Abbasovun hazırladığı dərslək bir sıra baxımdan əhəmiyyətliyi ilə seçilir. Əvvəla, bu dərslək ali məktəblər üçün dəyərli vəsaitdir. Burada tələbələrin bir mütəxəssis-pedagoq kimi yetişməsi üçün müvafiq təlim materialları cəmlənib. Proqram və dərslək materiallarını yaxşı mənimsəyən, doğru nəticə çıxaran tələbə gələcəkdə yaxşı müəllim kimi özünü tanıda biləcək, şagirdlərin ailə həyatına, cəmiyyətə hazırlanmasında məqsədyönlü fəaliyyət göstərmək iqtidarında olacaqdır. İkincisi, dərsləyin məzmunu onunla işləyən müəllimi daim milli dəyərlərimizə hörmət və məhəbbət bəsləməyə istiqamətləndirdiyindən o, ailə dəyərlərini həmişə qorumağı, gələcək nəsillərə layiqli şəkildə ötürməyi, özünün milli ruhunu inkişaf etdirməyi vətəndaşlıq borcu hesab edəcək.

Üçüncüsü, dərslək ixtisasından asılı olmayaraq hər bir azərbaycanlının stolüstü kitabı kimi dəyərlidir. Hər bir valideyn, hər bir gənc bu kitabı oxuyub milli tarixi ənənələrimizlə, ailə münasibətlərinin spesifik xüsusiyyətlərilə dərindən tanış ola bilər. Bu kitab ailə modelinin təqdimi baxımından çox dəyərli vəsait kimi elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Prof. A.N. Abbasov ailə münasibətlərinin pozulmasının nəticələrindən bəhs edərkən burada da ibrətamiz nümunələrə, mütəfəkkirlərin fikirlərinə istinad etməklə öz mövqeyini, məsələnin mahiyyətini daha inandırıcı şəkildə çatdırmaqla bilir. Nümunə kimi Məhəmməd peyğəmbərdən gətirilmiş iqtibasa diqqət edək: “Kim bir qadınla onun izzətinə görə evlənərsə, bu, onun ancaq zillətini artırır; kim qadınla onun malına görə evlənərsə, Allah onun yoxsulluğunu artırır; kim qadınla onun yüksək mənşəyinə görə evlənərsə, Allah onun ancaq alçaqlığını artırır; kim qadınla ancaq ona görə evlənərsə ki, öz gözünü sevin-dirsən, qan qohumluğu yaratsın, Allah o qadını onun üçün mübarək qılar, qadın üçün də onu mübarək qılar... Baxın övladlarınıza kim süd verir. Çünki uşaq onun südü ilə inkişaf edəcək. Axmaq qadını dayə tutmayın, çünki süd təbiətə, xasiyyətə üstün gəlir” (s. 187).

Göründüyü kimi, çox ibrətamiz, tərbiyəvi fikirlərdir. Prof. A.N. Abbasov haqlı olaraq ilk növbədə ailənin möhkəm təməllər üzərində qu-

rulmasının vacibliyini ön plana çəkir. Deməli, bu gün yetişən gənclərimizin mənəvi-əxlaqi dəyərlər ruhunda formalaşması, onların ailə dəyərlərini, ailə qurarkən və sonra-ailəli olduğu dövrdə həmin keyfiyyətləri, hiss və duyğuları daxilən özündə yaşatmağı bacarması mühüm şərtidir.

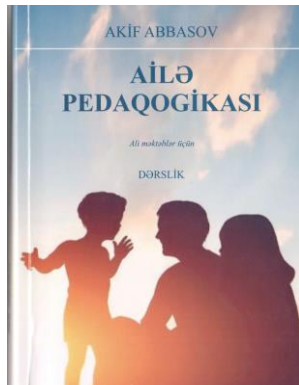
Prof. A.N. Abbasovun “Ailə pedaqogikası” dərsləri məzmunca o qədər zəngindir ki, burada qoyulan məsələlər geniş müzakirə, diskussiya, debatlar və s. aparmaq üçün əlverişli imkanlar yaradır. Məsələn, “Ailə büdcəsi necə formalaşdırılmalıdır?”, “Ailə həyatında incəsənətin rolunu necə dəyərləndiririk?”, “Ailədə geyim mədəniyyəti necə olmalıdır?” və s. kimi məsələlər ətrafında geniş müzakirələr açmaq və müvafiq maarifləndirici, tərbiyə işi aparmaq mümkündür.

Ümumiyyətlə, “Ailə pedaqogikası” dərsləri ailənin, o cümlədən Azərbaycan ailəsinin tarixini, bu gününü və gələcək perspektivlərini izah edən, yeniyetmə gənclərimizin ailə fəlsəfəsini şərh edən, pedaqoji kadr hazırlığında gərəkli, eyni zamanda ailə məsələləri ilə maraqlanan hər kəs üçün dəyərli vəsaitdir.

Görkəmli Azərbaycan alimi, pedaqogika elmləri doktoru, professor, Rusiya Pedaqoji və Sosial Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, yazıçı, tərcüməçi, dramaturq Akf Nurağa oğlu Abbasovun ali məktəblər üçün yeni dərsləri münaşibətilə təbrik edir, ona yeni yaradıcılıq uğurları arzulayırıq.

İntiqam Cəbraylov,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL İNSTİTUTU ƏMƏKDAŞLARININ 2018-2019-cu İLLƏRDƏ NƏŞR OLUNMUŞ DƏRSLİK, MONOQRAFIYA VƏ KİTABLARI

Professor Akif Abbasov. **Ailə pedaqogikası: Ali təhsil müəssisələri üçün dərslik.** Bakı: Mütərcim, 2019, 272 səh.

Elmi redaktor: Hikmət Əlizadə
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər: Hümeyir

Əhmədov,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor,
Rusiya Təhsil Akademiyasının xarici üzvü

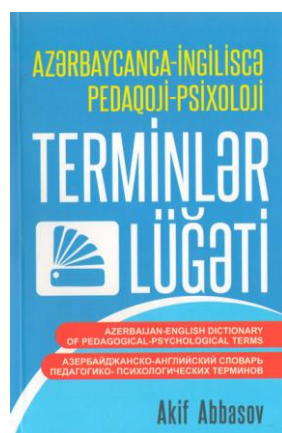
İntiqam Cəbrayilov,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Lalə Məmmədli,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Ailə pedaqogikası pedaqoji elmlər sistemində özünəməxsus xüsusi yer tutur. Dərslikdə ailədə qarşılıqlı münasibətlərin düzgün qurulması, uşaqların tərbiyəsinin uğurla aparılması, ilk tərbiyəçilər kimi ata-anaların üzərinə düşən vəzifələr, ailə tərbiyəsi zamanı tərbiyənin prinsip, metod, vasitə və priyomlarından istifadə qaydaları ilə bağlı məlumatlar verilir. Eyni zamanda pedaqoji elmlər sistemində ailə pedaqogikasının yeri və rolu; ailə pedaqogikasının digər elmlərlə əlaqəsi; ailə pedaqogikasının mənbələri; tədqiqat metodları, valideynlərin nüfuzu, şəxsi nümunəsi və pedaqoji mərifəti; ailə tərbiyəsinin məənəvi və hüquqi əsasları; uşaqların cinsi tərbiyəsi, ailə üzvlərinin hüquq və vəzifələri; ailənin psixoloji iqlimi; ailənin funksiyaları, tipləri, quruluşu və aspektləri; ailə bayramları; ailənin həyatında bədən tərbiyəsi və idmanın rolu; ailə üzvlərinin gigiyenik mədəniyyəti və tibbi maariflənməsi kimi zəruri məsələlərin üzərində dayanılır.

Bütün bunlarla yanaşı, dərslikdə mütəfəkkirlərin gənc nəslin ailə həyatına hazırlanmasının vacibliyinə dair fikirləri; böyüyən nəslin ailə

həyatına hazırlanması sahəsində valideynlərin üzərinə düşən vəzifələr; ailə tərbiyəsində yol verilən nöqsanlar; ailənin həyatında incəsənətin rolu; geyim mədəniyyəti; ailənin büdcəsi; ailə münasibətlərinin pozulmasının nəticələri; ailə münasibətlərində tolerantlıq; ailənin idarə edilməsi; gənc ailədə uşaq və ona qulluq qaydaları, uşaqların tərbiyə olunması məsələləri öz əksini tapmışdır.

Professor Akif Abbasov. **Azərbaycanca-İngiliscə pedaqoji-psixoloji terminlər lüğəti.** Bakı: Qanun, 2019, 272 səh.

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor, əməkdar müəllim Akif Nurağa oğlu Abbasovun hazırladığı “Azərbaycanca-İngiliscə pedaqoji-psixoloji terminlər lüğəti” (“Azerbaijan-English dictionary of pedagogical and psychological terms”) “Qanun” nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuşdur.

“Lüğəti”n elmi redaktorları:

Fərrux Rüstəmov,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor,
Əməkdar elm xadimi

Ramiz Əliyev,
psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Əməkdar müəllim

Rəyçilər:
Fərahim Sadıqov,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor,

Rafiq Salahov,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Lalə Məmmədli
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Son dərəcə faydalı olan bu lüğət Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə nəşr olunmuşdur.

Respublikamızın xarici ölkələrlə ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi-ədəbi əlaqələrinin genişləndiyi müasir şəraitdə ingilis dilinə dərinlən yiyələnmək tələbatı artmışdır. Bu mənada müxtəlif elm sahələri üzrə terminləri əhatə edən lüğətlərin hazırlanması da vacibdir. “İngiliscə-azərbaycanca pedaqoji-psixoloji lüğət” (müəlliflər: Akif Abbasov, Xumar Asimqızı) ilk dəfə 1999-cu ildə və “Azərbaycanca-ingiliscə pedaqoji-psixoloji terminlər lüğəti” 2006-cı ildə (müəllif prof. A.N. Abbasov) işıq üzü görmüşdür.

Respublikamızda həmin lüğətlər hazırlanana qədər pedaqoji, psixoloji söz və ifadələri, terminləri özündə birləşdirən ingiliscə-azərbaycanca və azərbaycanca-ingiliscə terminlər lüğəti nəşr olunmamışdır.

Prof. A.N. Abbasov lüğətin 2006-cı il nəşrinin üzərində işlədikdən, yeni söz və ifadələr əlavə etdikdən, təkmilləşdirilmə işləri apardıqdan sonra onu yenidən nəşr etdirmişdir.

Lüğət doktorant və dissertantlar, magistrantlar, ingilis dili müəllimləri, “Sabah” qruplarında pedaqogika və psixologiyadan ingilis dilində təlimlər aparan mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

**Məktəb tədris resursları
nəzəri-praktik aspektdə.**
Bakı: Mütərcim, 2018,
188 səh.

Tədris resurslarının metodologiyası şöbəsi əməkdaşlarının (A. Hacıyev, A. Əliyev, Ə. Gərayev, A. Bəkirova, F. Heydərova, T. İsmayilova)

tədqiqat işləri əsasında hazırlanmış bu kitab məktəb tədris resurslarının növləri və onları səciyyələndirən xüsusiyyətlərindən bəhs etməklə təlimin səmərəli təşkilinə xidmət edir.

Məlumdur ki, daim axtarıcılığa can atan yaradıcı müəllimlərin və öz üzərində müstəqil işləməyə həvəs göstərən çevik düşüncəli şagirdlərin ehtiyaclarının ödənilməsi müasir təhsilimizin qarşısında duran prioritet məsələlərdəndir. Bu kitab fənlərin tədrisi prosesində qarşıya çıxan bəzi çətinliklərin aradan qaldırılmasında müəllimlərə kömək göstərməklə yanaşı, onları tədris vəsaitləri hazırlamaq texnologiyası ilə tanış edir.

L.H. İmanova və b. Xüsusi təhsil ehtiyacları olan uşaqlara müasir yanaşmalar.
Bakı: Mütərcim, 2018.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların xüsusi təhsilinin əsas məqsədi onların cəmiyyətdə tam integrasiyası və sosiallaşması, bütün vətəndaşlara şamil edilən sosial imtiyazlar və rifahlardan istifadə etməsidir. Vəsaitdə atipik uşaqların bütün kateqoriyalarının təhsil ehtiyaclarının xüsusiyyətləri və onların təhsilə cəlb olunması problemi araşdırılır. Bu vəsaitin əsas məqsədi ümumtəhsil və xüsusi təhsil müəssisələrin müəllimlərinə, tərbiyəçilərinə və valideynlərə uşaqlarda inkişaf pozulmalarının strukturu və xarakteri, onların korreksiyası metodları və priyomları haqqında məlumat verilir.

L.H. İmanova və b.
Konuşma Becerileri
Öğretim Seti. TC. İstanbul. Yuka kids,
2018, 192 səh

Bu dəst 18 ayı tamam olmuş və heç bir təlimlərə cavab verməyən uşaqlar üçün, ilkin nitqi bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Vəsait dəsti autizm, əqli çatışmazlıqlar və digər inkişaf pozuntuları olan şəxslər üçün yararlıdır.

Məzmun. 4 kitab: 1. Böyük motor bacarıqları. 2. Kiçik motor bacarıqları. 3. Nitqdən əvvəl əsas bacarıqlar. 4. İlkin dil bacarıqları.

4 qutu kart: 1. Oral motor məşqləri. 2. Təqlid etmə bacarıqları. 3. Səs çalışmaları üçün kartlar. 4. Təkrarlanan səslər və hecalar. Cəmi 200 kart

L.H. İmanova və b. Konuşma Becerileri Öğretim Seti. TC. İstanbul, Yuka kids, 2018, Xüsusi çanta, 23 kitab, 2 CD və 1 heca piramidi, ümumi: 680 səhifə.

Bu dəst həm artikulyasiya, həm də fonoloji pozuntuların aradan qaldırılması məqsədilə hazırlanmışdır.

Məzmun: 1. Səslərinin qiymətləndirilməsi. 2. Səs artikulyasiyasının profilləri. 3. Xüsusi çalışmalar. 4. Heca kartları (87 hecalardan ibarətdir, limitsiz 2 və 3 hecalı sözlərin formalaşdırılması üçün) 5. a) kompakt disk “Məşğələlər”, B) kompakt disk “Massaj”. 6. Tədris və terapevtik bukletlər B, C, Ç, D, F, G, H, J, K, L, M, N, P, R, S, Ş, T, V, Y, Z səslərə aid ayrıca kitablar və təmrin və məşğələlər aid kitablar dəsti (23 kitab).

Pedagogika üzrə fəlsəfə doktoru

E.M. Kərimova,

D.Ə. Dostuzadə,

G.Q. Əhmədova

və b. Xüsusi təhsil ehtiyacları olan

uşaqlara müasir yanaşmalar. Bakı: Mütərcim, 2018. ç.v.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların xüsusi təhsilinin əsas məqsədi onların cəmiyyətdə tam integrasiyası və sosiallaşması, bütün vətəndaşlara şamil edilən sosial imtiyazlar və rifahlardan istifadə etməsidir. Vəsaitdə atipik uşaqların bütün kateqoriyalarının təhsil ehtiyaclarının xüsusiyyətləri və onların təhsilə cəlb olunması problemi araşdırılır. Bu vəsaitin əsas məqsədi ümumtəhsil və xüsusi təhsil müəssisələrin müəlimlərinə, tərbiyəçilərinə və valideynlərə uşaqlarda inkişaf pozulmalarının strukturu və xarakteri, onların korreksiyası metodları və priyomları haqqında geniş məlumat verməkdir.

Müasir təhsil: problemlər və həlli yolları. Bakı: Mütərcim, 2018, 508 səh.

Elmi redaktoru və nəşrə hazırlayan:

İntiqam Cəbraylov
pedagogika üzrə elmlər doktoru

Rəyçilər:

Akif Abbasov,

pedagogika üzrə elmlər doktoru, professor

Hümeyir Əhmədov

pedagogika üzrə elmlər doktoru, professor

Monoqrafiya təhsilin müasir problemlərinə həsr olunmuşdur. Burada tələbələrdə əqli mülkiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması, ümumtəhsil məktəblərində təbiət və humanitar fənlərin əlaqəli tədrisinin təşkili istiqamətləri, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təlimin təşkilinin modernləşdirilməsi, ali məktəb tələbələrində ekspert bacarıqlarının formalaşdırılması, şagirdlərin təlim marağının artırılmasında incəsənət nümunələrindən istifadə, orta ixtisas təhsili müəssisələrində pedaqoji təcrübənin təşkili məsələləri əhatə olunmuşdur. Eyni zamanda kitabda təbiət fənlərinin tədrisində şagirdlərin müstəqil işlərinin təşkili, yüksək ixtisaslı pedaqoji kadr hazırlığı, məktəbəqədər müəssisələrin ailə ilə birgə işi, ibtidai sinif şagirdlərinin şəxsiyyətinin formalaşdırılması və şagirdlərin sosiallaşması problemləri də öz əksini tapmışdır.

P.B. Əliyev, M.S. Kazımov, Ş. Qəribov, L.M. Əsədova, V.Y. Kərimov. Təhsilin idarəedilməsinə yeni yanaşmalar. Bakı: Mütərcim, 2018, 180 səh.

Elmi redaktor:

Pirali Əliyev *pedagogika üzrə elmlər doktoru, professor*

Rəyçilər:

Akif Abbasov,

pedagogika üzrə elmlər doktoru, professor

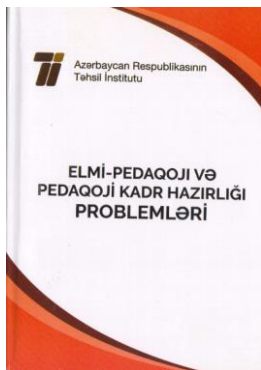
İntiqam Cəbraylov,

pedagogika üzrə elmlər doktoru, professor

Elmi-metodik vəsaitdə təhsil pillələri üzrə məktəb rəhbərlərinin və təhsilalanların valideynlərinin fənn kurikulumlarının reallaşdırılması sahəsində bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, maliyyələşdirmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, kollegial idarəetmə fəaliyyətinin təşkili, idarəetmədə daxili nəzarət işi və tərbiyə prosesinin

idarə olunması kimi mühüm məsələlər araşdırılır.

Elmi-metodik vəsait məktəb rəhbərləri, təhsil meneceri, idarəetmə ilə məşğul olan təhsil mütəxəssisləri və elmi işçilər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

A.N. Abbasov, H.H. Əhmədov, M.S. Kazımov Elmi-pedaqoji və pedaqoji kadr hazırlığı problemləri: Monoqrafiya. Bakı: Mütərcim, 2018.

Elmi redaktor:
Faiq Şahbazlı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

dosent, əməkdar müəllim

Rəyçilər:

Vidadi Xəlilov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor, əməkdar müəllim,

Pirali Əliyev *pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor, əməkdar müəllim*

Monoqrafiyanın birinci hissəsində pedaqoji internaturanın təşkili, fəaliyyəti və idarə olunması məsələləri diqqət mərkəzində gətirilir, pedaqoji internaturanın əsasnaməsi (layihə) verilir. Bu hissə pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Akif Abbasov tərəfindən hazırlanmışdır.

Monoqrafiyanın ikinci hissəsi “Elmi-pedaqoji kadr hazırlığı üçün yol xəritəsi (elmi dərcəyə aparan yol)” adlanır. Bu hissə tərtib xarakterlidir, doktorantura və dissertantura təhsilinə kömək məqsədilə hazırlanmışdır. Monoqrafiyada “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Elm haqqında Qanun” və s. dövlət sənədləri, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Əsasnaməsindən nümunələr verilmişdir. Bu hissəni pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Hümeyir Əhmədov tərtib etmişdir.

Monoqrafiyanın üçüncü hissəsi “Pedaqoji-yönlü kolleclərdə şöbə müdirlərinin fəaliyyətinin modernləşdirilməsi” problemlərini əhatə edir. Bu hissəni pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məmməd Kazımov yazmışdır.

İ.A. Cavadov, S.E. Cavadova, T.N. Hüseynli, C.M. Ələkbərova, Ş.A. Nəcəfova. Ümumi təhsildə şagird nailiyyətlərinin formativ qiymətləndirilməsi (Azərbaycan dili və riyaziyyat fənləri üzrə): Metodik tövsiyə. Bakı: Mütərcim, 2018, 84 səh.

Elmi redaktor:

Ənvər Abbasov,

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, əməkdar müəllim

Təqdim olunan metodik tövsiyə bu gün müəllimləri daha çox maraqlandıran şagird nailiyyətlərinin formativ qiymətləndirilməsi məsələsinə həsr edilmişdir. Tövsiyədə formativ qiymətləndirmənin mahiyyəti və məzmunu, formativ qiymətləndirmədə istifadə olunan üsul və vasitələr, Azərbaycan dili və riyaziyyat fənlərindən meyarlar əsasında hazırlanmış rubrikələr öz əksini tapmışdır.

Tövsiyə müəllimlərə, məktəb rəhbərlərinə və metodistlərə ümumi təhsildə şagird nailiyyətlərinin formativ qiymətləndirilməsinin aparılmasına metodik dəstək məqsədi daşıyır.

Məktəbəqədər təhsilin yeni məzmunu və onun tətbiqi məsələləri. Bakı: Mütərcim, 2018, 184 səh.

Vəsaitin redaktoru və nəşrə hazırlayan:

L.K. Cəfərova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Kitabda Məktəbəqədər təhsilin yeni məzmunu və tətbiqi məsələlərindən bəhs olunur. Kitab müəllimlər, metodistlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ondən təhsil sahəsində fəaliyyət göstərən mütəxəssislər, tələbələr və təhsil tədqiqatçıları da istifadə edə bilərlər.

E.B. Bəylərov, R.E. Quliyeva, B.E. Bəylərova-Ələkbərova. İstedadlı uşaqların inkişaf məsələləri. Bakı, 2018.

Elmi redaktoru və ön sözün müəllifi:

Rəfiq Qəndilov,
*kimya üzrə fəlsəfə
doktoru*

Rəyçi:

Pirah Əliyev,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Kitabda istedadın mahiyyəti, diaqnostikası, onun ailədə və təlim prosesində təzahür xüsusiyyətləri təhlil olunmuşdur. Eyni zamanda dünya təcrübəsində intellektin inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün tətbiq edilən Wechsler (wiscr) testinin Azərbaycan mühiti üçün uyğunlaşdırılmış variantı və onların tətbiqi üçün təlimat da verilmişdir.

Pedaqoji prosesin psixoloji məsələləri. Bakı, 2019.

Elmi redaktoru:
Ramiz Əliyev,
*psixologiya üzrə elmlər
doktoru, professor*

Rəyçilər:

Hümeyir Əhmədov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
İntiqam Cəbraylov,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Əsərdə məktəbli şəxsiyyətinin formalaşmasına ailədaxili münasibətlərin təsiri, ailə mühitinin uşaqlara psix-emosional təsirinin onların rəsm fəaliyyəti vasitəsilə öyrənilməsi, pedaqoji prosesdə ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılmasının sosial-psixoloji problemləri (kiçik yeniyetməlik dövrü -V-VI siniflər) işıqlandırılır.

Monoqrafiya ali və orta ixtisas məktəbləri müəllimləri və tələbələri, magistrantlar, praktik psixoloqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Xüsusi təhsil ehtiyacları olan uşaqlara müasir yanaşmalar. Bakı: Mütərcim, 2018, 180 səh.

Elmi redaktor:
H.H. Əhmədov
*pedaqogika üzrə elmlər
doktoru, professor*

Rəyçilər:

N.T.Hüseynova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

E.M.Quliyev
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Təhsil İnstitutunun İnküziv təhsil şöbəsi tərəfindən hazırlanan vəsaitdə atipik uşaqların bütün kateqoriyalarının təhsil ehtiyaclarının xüsusiyyətləri və onların təhsilə cəlb olunması problemi araşdırılır. Bu vəsaitin əsas məqsədi ümumtəhsil və xüsusi təhsil müəssisələrinin müəllimlərinə, tərbiyəçilərinə və valideynlərə uşaqlarda inkişaf pozulmalarının strukturu və xarakteri, onların korreksiyası metodları və priyomları haqqında geniş məlumat verməkdir.

TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRƏ TƏLƏBLƏR

1. Digər redaksiyalara təqdim olunmamış məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalələr son tədqiqatların nəticələrini əks etdirməli, yeni ideyalarla zəngin olmalı, elmi məqalələrin yazılışına qoyulan tələblər gözlənilməlidir.
3. Məqalənin mətni təxminən 8-12 səhifə olmalıdır. Azərbaycan, rus və ingilis dillərində məqaləyə aid açar sözlər verilir.
4. Məqalənin mətni Azərbaycan dilində latın əlifbası (Times New Roman), rus dilində krill əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman – 14 şrift ilə 1,5 intervalla yığılmalı, elektron variantı ilə birlikdə (disklə) təqdim olunmalıdır.
5. Məqalələr üç dildən - Azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində çap olunur. 3 dildə (Azərbaycan, rus və ingilis) məqalənin xülasəsi təqdim edilir. Xülasədə irəli sürülən başlıca elmi müddəalar, tədqiqatdan alınan nəticələr, problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti öz əksini tapmalıdır.
6. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla yazılır: birinci sətirdə müəllif(lər)in adı, atasının adı və soyadı; ikinci sətirdə elmi dərəcəsi və elmi adı (yaxud doktorant də dissertant olması və s.); üçüncü sətirdə iş yeri, vəzifəsi; dördüncü sətirdə böyük hərflərlə məqalənin adı.
Daha sonra bu qaydada həmin məlumatlar rus və ingilis dillərində təkrar edilir.
7. Həmmüəlliflərin üç nəfərdən artıq olması məqsədəuyğun deyildir.
8. Redaksiya məqalədə zəruri dəyişiklər və ixtisarlara, redaktə aparmaq hüququna malikdir.
9. Məqalələrə iki mütəxəssisin rəyi, şəbə və ya kafedranın, həmçinin ali məktəbin Elmi Şurasının və ümumtəhsil, yaxud orta ixtisas təhsili müəssisəsinin pedaqoji şurasının iclas protokollarından çıxarışlar əlavə olunur.
10. Məqalədəki faktların, məlumatların dürüstlüyünə müəlliflər cavabdehdir. İrəli sürülən elmi müddəalar müəllifin özünə məxsus olmalı, istifadə edilmiş nəzəri fikirlərin mənbəyi göstərilməlidir.
11. Məqalədə son 5-10 ildə çap olunan əsərlərə istinadlara üstünlük verilməlidir. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, (1) və ya (1, s. 119) kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
12. Jurnal öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.
13. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq aktualıq əsaslandırılmalı, elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
14. Daha sonra istinad olunmuş ədəbiyyatın siyahısı verilir.
15. Plagiatlıq faktları aşkar edildikdə həmin məqalənin nəşri dayandırılır.
16. Məqalə müəlliflərinin hüquqları qorunur.
17. Jurnalda «ardı növbəti nömrədə» adı altında seriya məqalələr dərc olunmur.
18. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun gəlməlidir.
19. Məqalənin sonunda rəyçilərin adı, atasının adı və soy adı, elmi dərəcəsi və elmi adı; sonrakı sətirdə məqalə müəllifinin elektron ünvanı (E-mail) göstərilməlidir.
20. Məqaləyə müəllif haqqında aşağıdakı məlumatlar əlavə olunur: məqalə müəllif(lər)inin adı, atasının adı soyadı, işlədiyi müəssisə (hansı müəssisədə doktorant və dissertant olması) və müəssisənin ünvanı, müəllif(lər)in vəzifəsi, elmi dərəcəsi və adı, iş və ev telefonları, ev ünvanı, elektron poçt ünvanı (E-mail).

ТРЕБОВАНИЯ К ПРЕДСТАВЛЕННЫМ СТАТЬЯМ

1. Принимаются статьи, не представленные в других редакциях.
2. Статьи должны отражать результаты последних исследований, быть богатыми новыми идеями, в них должны быть соблюдены требования, предъявляемые написанию научных статей.
3. Текст статьи должен составлять около 6-8 страниц. Ключевые слова для статьи должны быть представлены на трёх языках: азербайджанском, русском и английском.
4. Текст статьи должен быть представлен на диске вместе с электронным вариантом, с интервалом 1,5; шрифтом 14 Times New Roman - латинского алфавита на азербайджанском языке, кириллицы на русском языке, и английским алфавитом (США) на английском языке.
5. Статьи публикуются на одном из трех языков - азербайджанском, русском и английском. Резюме статьи предоставлено на 3 языках (азербайджанском, русском и английском). В статье должны быть отражены основные научные положения, изложенные в резюме, выводы, сделанные из исследования, должна быть представлена теоретическая и практическая значимость проблемы.
6. Статья должна быть написана в следующем порядке: на первой строке имя, фамилия и отчество автора (авторов); вторая строка содержит ученую степень и ученое звание (диссертант или докторант и т. д.); третья строка указывает место работы, должность; на четвертой строке представлено название статьи прописными буквами.
Затем эта же информация повторяется на русском и английском языках.
7. Нежелательно иметь более трех соавторов.
8. Редакция имеет право вносить изменения и сокращения в статью.
9. Вместе со статьей должно быть предоставлено два отзыва специалистов: заведующих кафедрой или отделом, а также выписка из протокола Ученого совета вузов и педагогического совета общеобразовательного или среднего специального образования.
10. Авторы статьи несут ответственность за достоверность приведенных в статье фактов и информации. Предлагаемые научные положения должны принадлежать автору и должен быть указан источник используемых теоретических идей.
11. Ссылки следует давать на работы, опубликованные за последние 5-10 лет. Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть пронумерован не в алфавитном порядке, а в том порядке, в котором указанная литература появляется в тексте, например (1) или (1, стр. 119). Если та же самая литература повторяется в другом месте в тексте, то эта же литература должна быть указана под предыдущим номером.
12. Журнал публикует статьи, имеющие отношение к его профилю.
13. В конце научной статьи должна быть обоснована актуальность в соответствии с характером статьи и областью науки, четко указана научная новизна, важность ее применения, экономическая эффективность и т.д.
14. Затем предоставляется список использованной литературы.
15. При обнаружении фактов плагиата публикация статьи прекращается.
16. Права авторов статьи защищены.
17. Журнал не публикует серии статей под заголовком «продолжение в следующем номере».
18. Резюме статей на разных языках должны быть одинаковыми и соответствовать содержанию статьи.
19. В конце статьи должно быть указано имя, отчество и фамилия рецензентов, их ученая степень и ученое звание; следующая строка должна содержать адрес электронной почты автора статьи.
20. В статью добавляется следующая информация об авторе: имя, фамилия, отчество автора (авторов), учреждение, где он работает (докторантом или диссертантом которого является) адрес учреждения, должность, ученая степень и звание автора (ов), домашний и рабочий телефоны, домашний адрес, адрес электрон

REQUIREMENTS FOR SUBMITTED ARTICLES

1. Submitted articles should not be published or accepted for publication in other editions.
2. Articles should reflect the results of recent research, be rich in new ideas and they must comply with the requirements for writing scientific articles.
3. The text of the article should be about 6-8 pages. Keywords for the article should be presented in three languages: Azerbaijani, Russian and English.
4. The text of the article should be presented on the disk together with the electronic version, with an interval of 1.5; 14 point Times New Roman font - Latin alphabet in Azerbaijani, Cyrillic in Russian, and English alphabet (USA) in English.
5. Articles are published in one of three languages - Azerbaijani, Russian and English. A summary of the article is provided in 3 languages (Azerbaijani, Russian and English). The article should reflect the main scientific provisions presented in the summary, the conclusions drawn from the study, the theoretical and practical significance of the problem should be presented.
6. The article is written in the following order: on the first line the name, surname and patronymic of the author (s); the second line contains the academic degree and academic title (doctoral student or candidate for a degree, etc.); the third line indicates the place of work, position; the fourth line represents the title of the article in capital letters.
Then in this order the same information is repeated in Russian and English.
7. It is undesirable to have more than three co-authors.
8. The Editorial Board has the right to make changes and reductions in the article.
9. Two expert reviews should be provided together with the article: heads of department or chair, as well as extract from the protocol of Academic Council of the higher school and the Pedagogical Council of general or secondary special education institutions.
10. The authors of the article are responsible for the accuracy of the facts and information provided in the article. The proposed scientific provisions should belong to the author and the source of used theoretical ideas must be indicated.
11. The articles should refer to works published in the last 5-10 years. The list of references given at the end of the article should not be numbered in alphabetical order, but in the order in which the indicated literature appears in the text, for example (1) or (1, p. 119). If the same literature is repeated elsewhere in the text, then the same literature should be indicated under the previous number.
12. The journal publishes articles related to its profile.
13. At the end of a scientific article, the relevance should be justified according to the nature of the article and the area of science, scientific novelty, importance of its application, economic efficiency, etc. should be clearly indicated.
14. Then a list of references is provided.
15. When the facts of plagiarism are discovered, the publication of the article is stopped.
16. The rights of the authors of the article are protected.
17. The journal does not publish a series of articles under the heading "continued in the next issue".
18. Summary of articles in different languages should be the same and consistent with the content of the article.
19. At the end of the article the name, patronymic and last name of the reviewers, their academic degree and academic title should be indicated; the next line should contain the email address of the author of the article.
20. The following information about the author is added to the article: name, surname, patronymic of the author (authors), the institution where he works (doctoral student or candidate for a degree), address of the institution, position, academic degree and the title of the author (s), home and work phones , home address, email address.

**“Elmi əsərlər” 1934-cü ildən çıxır
İldə 6 nömrə nəşr olunur**

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı şəhəri, Zərifə Əliyeva küçəsi, 96

Tel: 493-96-21, 493-30-06

E-mail: a.abbasov@arti.edu.az

gulizade.gunel@mail.ru

<http://www.arti.edu.az/az/>

*Məcmuə “Mütərcim” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 17.12.2019
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 16,25 ç.v. Tiraj: 200. Sifariş № 361.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA
MƏRKƏZİ**

**Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139 b
596 21 44; 497 06 25;
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az**